شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ۋە دىنغا دائىر بىلىملەرنى سوئال - جاۋابلار

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم
تەشۋىقات بۆلۈمى تۈزدى

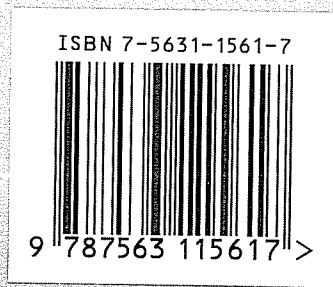
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ۋە دىنغا دائىر بىلىملەرنى سوئال - جاۋابلار

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

ISBN 7 - 5631 - 1561 - 7
G · 934 (维文)定价: 12.00 元

ISBN 7-5631-1561-7

شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ۋە دىنغا دائىر بىلىملەردىن سوئال - جاۋابلار

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم
تەشۋىقات بۆلۈمى تۈزدى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى: توختى روزى
مەسئۇل مۇھەررىرى: تۇرسۇن ئابدۇللا
ئادىلجان ئابدۇللا
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت ياقۇپ
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: شىك شياۋمېي

شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ۋە دىنغا دائىر بىلىملەردىن سوئال ـ جاۋابلار

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم
تەشۋىقات بۆلۈمى تۈزدى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى №14، پوچتا نومۇرى:. 830046)
شىنجاڭ كىتابخانىسى ئارقىلىق تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850 مم، 1/32، باسما تاۋىقى: 9.875
2002 ـ يىل 6 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2002 ـ يىل 7 ـ ئاي 3 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 000 65 — 001 45

ISBN 7 — 5631 — 1561 — 7/G • 934
باھاسى: 12.00 يۈەن

پارتىيىنىڭ مىللەت، دىن سىياسەتلىرىنى ئومۇميۈزلۈك ئۆگىنىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە ئۇزلۇكسىز يېڭى ۋەزىيەت يارىتايلى

ۋۇدۇنغۇ

بۇ يىل شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم پۈتۈن شىنجاڭدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى تەربىيسى ئېيى پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشنى قارار قىلغانلىقىغا 20 يىل بولدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن بۇيان، بولۇپمۇ يېقىنقى 20 يىلدىن بۇيان، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ماركسىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، پارتىيىنىڭ تۈرلۈك لۇشيەن، فاكجېن، سىياسەتلىرىنى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىپ، ماركسىزملىق مىللەت قارىشى، دىن قارىشى ۋە قانۇنلۇق ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسىنى تەربىيىلەشتە چىڭ تۇرۇپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسىنىڭ پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ ئىجرا قىلىش ئاڭلىقلىقىنى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتتى، شىنجاڭ بويىچە يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقى، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداشتەك ياخشى كەيپىيات شەكىللەندى، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى

ئۇزلۇكسىز تۇرده يېڭى نەتىجىلەرگە ئېرىشتى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشى كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىپ، جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى ۋە شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقى مىسلىسىز كۈچەيتىلدى.

شىنجاڭدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى - تەرەققىياتى ۋەزىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇزلۇكسىز مۇستەھكەملىنىپ راۋاجلىنىشى، بىر تەرەپتىن، پارتىيىمىزنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنىڭ ئەڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ كۈچ مىللەتنىڭ تەركىب تاپقان بىرلىككە كەلگەن دۆلەت ئىچىدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش ئەمەلىيىتىنىڭ ئەڭ نەتىجىلىك بولغانلىقىنى تولۇق ئىسپاتلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى - تەرەققىياتى ئىشلىرىنىڭ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلىرىنى ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسىنىڭ پارتىيىنىڭ فاكتىجەن، سىياسەتلىرىنى ئاكتىلىق ئۆگىنىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئەمەلىيەت جەريانىدا تىرىشىپ تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ ۋە يېڭىلىق يارىتىپ، ئىدىيىۋى تونۇشنى ئۇزلۇكسىز ئۆستۈرۈش ئاساسىدا خىزمەتلەردە يېڭى ۋەزىيەت يارىتانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. كۆپ يىللاردىن بۇيان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت كادىرلىرىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى - تەرەققىياتى تەرىبىيىسىنى كۈچەيتىشنىڭ مۇھىملىقى ۋە كەلگۈسى تارىخىي ئەھمىيىتىگە بولغان تونۇشى ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلاشتى، شىنجاڭدىن ئىبارەت كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، كۆپ خىل دىن بىلله مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان بۇ رايوندا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلاشمىسا، دىن سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۆيغۇنلىشىشقا پائال يېتەكلەنمىسە، جەمئىيەتنىڭ تىنچلىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى سۈر ئاچقىلى بولمايدۇ، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەنپەئىتىمۇ كاپالەتكە ئىگە بولالمايدۇ، بۇ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان تارىخىي پاكىت. شىنجاڭنىڭ تارىخىنى ھەرقايسى مىللەتلەر بىرلىكتە يارىتىپ. ئۇزۇنغا سوزۇلغان تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئىناق بولۇپ ئورتاق گۈللىنىش، جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ بىلله بولۇشتەك مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى ناھايىتى روشەن، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ئارقىغا ياندۇرغىلى بولمايدىغان تارىخىي ئېقىمى، ئىتتىپاقلىق - تەرەققىيات — ھەر مىللەت خەلقى ئورتاق ياشىرىدىغان

ئاساسىي مېلودىيە. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، «ئۇچ ئايرىلالماسلىق» ئىدىيىسى تارىخىي ئەقىل - پاراسەتلەرنىڭ مۇجەسسەملىنىشى ۋە جەۋھىرى سۈپىتىدە، ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسى تەرىپىدىن ئومۇميۈزلۈك قوبۇل قىلىندى ھەمدە مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى ھەل قىلىشتىكى تونۇشنىڭ ئاساسى قىلىندى. مەيلى ھەرقايسى تارىخىي مەزگىللەردىكى زور ۋەقەلەر ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش جەريانىدا بولسۇن، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئىشىنىش، بىر - بىرىنى ھۆرمەت قىلىش، بىر - بىرىدىن ئۆگىنىش، بىر - بىرىنى قوللاش، بىر - بىرىنى ئەپۇ قىلىش خىسلىتى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ئورتاق رىئايە قىلىدىغان ھەرىكەت مىزانىغا ئايلاندى ھەمدە ۋاقىت ۋېيى، دىڭ دېڭيۇ، گېنىسىڭقان مۇرانقان، سېرجان، ۋۇ دېڭيۇن قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتلىرى مەيدانغا كېلىپ، ئۇلۇغ دەۋرىمىزنىڭ نەمۇنچىلىرىدىن بولۇپ قالدى.

كۆپ يىللاردىن بۇيان، پارتىيىمىز ئىزچىل تۇرده مىللەتلەر بارلىققا بولۇش، ئورتاق گۈللىنىشتىن ئىبارەت سىياسەت ۋە تەشەببۇسلارنى پائال تەكىتلەپ ۋە سادىقلىق بىلەن ئىجرا قىلىپ، مىللىي تېررىتورىيىلىنىڭ ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈپ كەلدى. زور بىر تۈركۈم ھەم ئەخلاقلىق، ھەم قابىلىيەتلىك ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە كەسپىي تېخنىكا خادىملىرى پارتىيىنىڭ سەمىمىي غەمخورلۇقى بىلەن ئۆز تالانتىنى ئىشقا سالدى؛ ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقى، ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ئومۇميۈزلۈك ھۆرمەت قىلىندى؛ دىن سىياسەتلىرى ئومۇميۈزلۈك ئەمەلىيەشتۈرۈلۈپ، دىن تەدرىجىي ھالدا سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۆيغۇنلىشىش يولىغا ماڭدى؛ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئىشلىرى، بولۇپمۇ پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرى ساغلام راۋاجلاندى؛ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش تېز تەرەققىي قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ ياخشىلاندى؛ 2001 - يىلى پۈتۈن شىنجاڭدىكى شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 6550 يۈەن، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 1718 يۈەنگە يېتىپ، 1978 - يىلىدىكىگە قارىغاندا ئايرىم - ئايرىم ھالدا 20.5 ھەسسە، 14.4 ھەسسە ئاشتى. شىنجاڭ دەسلەپكى قەدەمدە گۈللەنگەن، مەدەنىي بولغان سوتسىيالىزمنىڭ داغدام

يولىغا قەدەم تاشلىدى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ غەربىي رايونلارنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش ئىستراتېگىيىسىنى يولغا قويۇشى شىنجاڭنىڭ پارلاق ۋە گۈزەل كېلەچىكىنى ئېچىپ بەردى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆيۈشۈش كۈچى ۋە كۆڭۈل مايىللىقى بارغانسېرى كۈچەيىپ، دۇنيانىي ئۆزگەرتىدىغان غايەت زور ماددىي كۈچكە ئايلاندى.

ئومۇمەن، شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى ۋەزىيىتى ياخشى، ئەمما مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشچان خەلقئارا ۋەزىيەت ئالدىدا بىپەرۋالىق قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ، بەلكى تىنچلىق ۋە تەرەققىياتتىن ئىبارەت بۈگۈنكى دۇنيادىكى ئاساسىي تېمىنىڭ كەينىدە يەنىلا خەلقئارا زومىگەرلىكتىن ئىبارەت يوشۇرۇن ئېقىمنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنىمۇ سەگەكلىك بىلەن كۆرۈشىمىز؛ غەربتىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ سوتسىيالىستىك جۇڭگونىڭ قۇدرەت تېپىشىنى ئۈمىد قىلماي، باشتىن ـ ئاخىرغىچە تۈرلۈك ئامىللار بىلەن جۇڭگونىڭ تەرەققىي قىلىشىغا توسالغۇلۇق قىلىشقا ئۇرۇندىغانلىقىنى تولۇق تونۇشىمىز لازىم. جۇڭگو WTO غا كىرگەندىن كېيىن ئۇلار جۇڭگونى «غەربلەشتۈرۈش»، «پارچىلاش» قا ئۇرۇنۇشلىرىنى يېغىشتۇرمايلا قالماستىن، بەلكى جەزمەن غەربنىڭ قىممەت قارىشىنى كۈچلەپ بازارغا سېلىپ ئىدىيىمىزنى قالايمىقان قىلىشقا ئۇرۇندۇ؛ خەلقئارادىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەردىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭدا جۇڭگونى مالىمان قىلىدىغان بۆسۈش ئېغىزى تېپىش تاكتىكىسىنى ئۈزگەرتمەيدىغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش لازىم. «ئەلەم» ۋاستىسىنى ئىشلىتىش كۆپ قېتىم مەغلۇپ بولغان، بولۇپمۇ «11 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسىدىن كېيىن، تېررورچىلىق ھەمىنىڭ لەنىتىگە قالغان ئەھۋالدا، شىنجاڭنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى دۇشمەن كۈچلەر ئىدىيە، مەدەنىيەت جەھەتلەرنىدە سىڭىپ كىرىش، پاراكەندىچىلىك سېلىش ۋە بۈزغۇنچىلىق قىلىشنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈردى ۋە كۈچەيتتى، ئۇلار ئەسەبىي دىنىي ئىدىيىلەرنى تارقىتىش، مىللىي كەيپىيات ئارقىلىق ئاردۇرۇش، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش ۋە خەنزۇلارنى يەكلەشكە قۇتراتىش، شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقىنى تەرغىب قىلىش قاتارلىقلار ئارقىلىق، جۇڭگونى پارچىلاش مەقسىتىگە يېتمەكچى بولۇشتى. بۇنىڭغا جەزمەن يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىپ ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى

تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىكلىكى، مۇرەككەپلىكى، كۆپ خىللىقى، يوشۇرۇن بولىدىغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرىنى تولۇق مۆلچەرلىشىمىز ۋە ئۇنىڭغا توغرا ھۆكۈم قىلىشىمىز، پائال ھازىرلىق كۆرۈش ئاساسىدا ئىجابىي تەرەپتىن تەرىبىيىلەشتىن قول سېلىپ، ماركسىزملىق مىللەت قارىشى، دىن قارىشىدا چىڭ تۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىلغار ئىدىيە، مەدەنىيەت ئارقىلىق ئىدىئولوگىيە بازىسىنى ئېگىلىشىمىز لازىم. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بىز ئاساسىي مېلودىينى ياكرىتىش، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ياخشى جەڭ قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، «ئالتىنى كەنتلەرگە كىرگۈزۈش»، «يۇزتۇرانە لېكسىيە سۆزلەش»، «ئوچۇق ئۆۋلاد داھىيلارنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىللە چۇشكەن سۈرىتىنى يېزىلارغا يەتكۈزۈش»، «مىللىي تىلدا ئىنقىلابىي ناخشىلارنى خور قىلىپ ئېيتىش»، يېڭى ئەسىردە «يۇز مېڭىلىغان نېمە ئۇچۇن» (يېڭى ئەسىر نەشرى) نى مىللىي يېزىقتا نەشر قىلىش خىزمەتلىرىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىپ، كادىرلار ۋە ئاممىنى تەربىيىلەش، جەمئىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇش، ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىش جەھەتلەردە كۆڭۈلدىكىدەك ئۇنۇم ھاسىل قىلدۇق. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە بۇندىن كېيىن ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئىدىيە ـ تەشۋىقات خىزمىتىنى تېخىمۇ ياخشى قانات يايدۇرۇشنىڭ پىكىر يوللىرىنى ئايدىڭلاشتۇردۇق، تەجرىبە توپلىدۇق.

يولداش جياڭ زېمىن مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: مۇقىملىق ـ شىنجاڭدىكى ئەڭ زور سىياسىي. بۇ ئاساسەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىنى چىقىش قىلغان ھالدا، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان سۆز. مۇقىملىقنى قوغداش تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈندۇر، مۇقىملىق بولمىسا تەرەققىياتتىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ، تەرەققىيات بولمىسا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىنى كاپالەتكە ئىگە بولالمايدۇ. بۇ دىنئالىكتكىلىق بىرلىك. روشەنكى، شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقىدىن ئايرىلالمايدۇ. ئوخشاشلا، شىنجاڭدىكى تەرەققىياتمۇ ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، بىر نىيەتتە ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن ئەملگە ئاشۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە ھەر

مىللەت كادىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى تونۇشىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھالقىلىق مەسىلە بولۇپ، ئىدىيىۋى تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈرۈش پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش ـ تۇرالماسلىققا بىۋاستە تاقىلىدۇ. شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىنى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش قاتارلىق چوڭ ھەق ـ چوڭ ناھەق مەسىلىلەردە مەيدانى مۇستەھكەم، بايرىقى روشەن، پوزىتسىيىسى ئېنىق، ھەرىكىتى قەتئىي بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا ئالدى بىلەن توغرا ئىدىيە بىلەن ئۆزىمىزنى قوراللاندۇرۇپ، مارکسىزملىق دۆلەت قارىشى، مىللەت قارىشى، دىن قارىشى، تارىخ قارىشى، مەدەنىيەت قارىشى قاتارلىقلارنى باشتىن ـ ئاخىرغىچە ئېغىشماي چىڭ تۇرۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىكنى ھەقىقىي تۇردە كىشىلەر قەلبىگە سىڭدۈرۈش لازىم.

ھەر مىللەت كادىرلىرىدا ئازدۇر ـ كۆپتۇر ساقلىنىۋاتقان شىنجاڭدىكى مىللەت، دىنغا دائىر بىلىملەرگە بولغان چۈشەنچە ۋە ئۇنى ئىگىلەشنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن ئىبارەت ئەمەلىيەتنى، شۇنداقلا نۆۋەتتىكى ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش بويىچە قايتا تەربىيە بېرىش كۆرۈشىنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئالاقىدار مۇتەخەسسىسلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ بۇ تەربىينى ئۇمۇملاشتۇرۇش ئوقۇشلۇقىنى تۈزۈپ چىقتۇق. ئۇنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ۋە مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۆرۈشى بويىچە قايتا تەربىيە بېرىش داۋامىدا ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىپ، كەڭ كادىرلار ئىمىسسىنىڭ مىللەت، دىنغا دائىر بىلىملەر بويىچە تەربىيىلىنىشىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، كەڭ كادىرلارنىڭ شىنجاڭدىكى مىللەت، دىنغا دائىر بىلىملەرگە بولغان ئىدىيىۋى تونۇشىنى مەركەزنىڭ روھى ئاساسىدا بىرلىككە كەلتۈرۈش ئارقىلىق، ھەر دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ پارتىيىنىڭ مىللەت ۋە دىن سىياسەتلىرىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتىكى تەشەببۇسكارلىقىنى، ئاڭلىقلىقىنى كۆچەيتىشنى ئۈمىد قىلىمىز.

بىز چوقۇم مەركەزنىڭ تەلىپى بويىچە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشنى مۇقەددەس ۋەزىپە قىلىشىمىز، ئۆگىنىشنى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتىپ، تىرىشىپ مارکسىزم بىلەن ئۆزىمىزنى قوراللاندۇرۇشىمىز، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىنى كۈچەيتىپ،

ۋەتەننى پارچىلايدىغان بارلىق ھەرىكەتلەرگە قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىپ، تىرىشىپ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقىنى يېڭى ۋەزىيىتىنى يارىتىشىمىز، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق تەرەققىي قىلىش، ئورتاق ئىلگىرىلىشى ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ، ئەلا نەتىجىلىرىمىز بىلەن پارتىيىنىڭ 16 ـ قۇرۇلتىيىنىڭ غەلىبىلىك چاقىرىلىشىنى كۈتۈۋېلىشىمىز لازىم.

2002 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى
ئۈرۈمچى

مۇندەرىجە

پارتىيىنىڭ مىللەت، دىن سىياسەتلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆگىنىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى - تەرەققىياتى بويىچە ئۇزلۇكسىز يېڭى ۋەزىيەت يارىتايلى ..... ۋۇدۇنفۇ

مىللەتكە دائىر بىلىملەر

1. شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، مەمۇرىي رايونلارغا بۆلۈنۈشى ۋە نوپۇس ئەھۋالى قانداق؟ 3
2. مىللەت دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق شەكىللەنگەن؟ 5
3. مىللەت بىلەن دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق بولىدۇ؟ 8
4. قەدىمكى مىللەتلەر دېگەن نېمە؟ ھازىرقى زامان مىللەتلىرى دېگەن نېمە؟ جۇڭخۇا مىللەتلىرى دېگەن نېمە؟ 10
5. مىللەتلەر مەسلىسى دېگەن نېمە؟ نېمە ئۈچۈن مىللەتلەر مەسىلىسى ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؟ 13
6. پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى قانداق راۋاجلانغان؟ ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى قايسىلار؟ 15
7. ھازىر شىنجاڭدا قانچە مىللەت بار؟ ئاساسلىق مىللەتلەر قايسىلار؟ 19
8. شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتى قانداق ياخشى ئىشلەندى؟ 21
9. شىنجاڭدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى - تەرەققىياتى بويىچە تەقدىرلەش پائالىيەتلىرى قانداق قانات يايدۇرۇلدى؟ 24
10. نېمە ئۈچۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گۈللىنىشى ئىقتىسادىي تەرەققىياتتىن ئايرىلالمايدۇ دەيمىز؟ 27

11. نېمە ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى دۆلەت ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ياردىمىدىن ئايرىلالمايدۇ دەيمىز؟ 29
12. پارتىيىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى شىنجاڭدا قانداق نەتىجىلەرگە ئېرىشتى؟ 33
13. شىنجاڭنىڭ ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ـ ھۆكۈمەت كادىرلار قوشۇنى قانداق ئۆسۈپ يېتىلىپ زورايغان؟ 35
14. شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرى قانداق غايەت زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى؟ 38
15. شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى قانداق قوغداپ قېلىندى ۋە جارى قىلدۇرۇلدى؟ 41
16. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىل سىستېمىسى تەۋەلىكى ئەھۋالى قانداق؟ 44
17. شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقى قانداق ھۆرمەتلەندى ۋە قوغدالدى؟ 46
18. نېمە ئۈچۈن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىش كېرەك؟ 48
19. دۆلىتىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ھۆرمەتلەشكە دائىر قانداق سىياسەت ـ تەدبىرلىرى بار؟ 50
20. نېمە ئۈچۈن شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە ئۆتۈشۈشكەن دەيمىز؟ 52
21. شىنجاڭنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتىدە قانداق نەتىجىلەرگە قولغا كەلتۈرۈلدى؟ 55
22. پانتۇركىزم دېگەن نېمە؟ 58
23. پانئىسلامىزم دېگەن نېمە؟ 60

24. نېمە ئۈچۈن مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەشنى مىللەتلەر مەسىلىسى ئەمەس دەيمىز؟ 62
25. نېمە ئۈچۈن «ئۇچ خىل كۈچ» ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق دۈشمىنى دەيمىز؟ 66
26. نېمە ئۈچۈن «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرى جىنايەتچىلىكىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ دەيمىز؟ 69
27. نېمە ئۈچۈن شىنجاڭدا ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە ئۇزاق مۇددەت بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى ئېلىپ بېرىش كېرەك دەيمىز؟ 73
28. مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدىكى ۋەقەلەرنى قانداق توغرا بىر تەرەپ قىلىش كېرەك؟ 76
29. نۆۋەتتە شىنجاڭدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى قانداق توغرا چۈشىنىش كېرەك؟ 79
30. نېمە ئۈچۈن مەملىكىتىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر «ئۇچ ئايرىلالمايدۇ» دەيمىز؟ 81
31. نېمە ئۈچۈن غەربىي رايونىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىشنى دۆلەتنىڭ ئەڭ زور ئېتىبار بېرىش سىياسىتى دەيمىز؟ 84
32. نېمە ئۈچۈن بايلىقى مول بولغان شىنجاڭنى ئىقتىسادىنىڭ ئىلگىرىدا قېلىشىنى ۋاقىتلىق ئەھۋال دەيمىز؟ 87
33. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا قانداق يۈزلەندۈرۈش كېرەك؟ 91
34. نېمە ئۈچۈن شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىدە پىلانلىق تۈگۈتىنى يولغا قويۇش كېرەك دەيمىز؟ 94
35. نېمە ئۈچۈن شىنجاڭ ئەزەلدىن كۆپ مىللەتلىك رايون دەيمىز؟ 97
36. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ

ئەھۋالى قانداق ئىدى؟ 101
37. ۋېي، جىن، جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋردە شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىدى؟ 104
38. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋردە شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىدى؟ 107
39. سۇڭ، لياۋ، جىن، يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋردە شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىدى؟ 110
40. چىڭ سۇلالىسى دەۋردە شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىدى؟ 113
41. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئېلىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كۈچ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا قانداق تۆھپىلەرنى قوشتى؟ 115
42. نېمە ئۈچۈن يېقىنقى زاماندىكى ھەر مىللەت شىنجاڭ خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئېسىل ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇش كېرەك؟ 119
43. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟ 122
44. خەنزۇلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟ 126
45. قازاقلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟ 130
46. خۇيزۇلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟ 133
47. قىرغىزلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟ 136
48. موڭغۇللارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟ 139
49. تاجىكلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟ 142
50. شىبەلەرنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟ 145
51. مانجۇلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟ 147
52. ئۆزبېكلەرنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟ 149
53. رۇسلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟ 151
54. داغۇرلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟ 153

55. تاتارلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟ 155

دىنغا دائىر بىلىملەر

56. دىن دېگەن نېمە؟ دىن قانداق پەيدا بولغان؟ 161
57. دىن قانداق تەرەققىي قىلغان؟ 163
58. ھازىر دۇنيادا قايسى ئاساسلىق دىنلار بار؟ 165
59. نېمە ئۈچۈن ماركسىزملىق دىن قارشىنى ئەڭ ئېلىمىي دىن قارشى دەيمىز؟ 167
60. دىن بىلەن مىللەتنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بار؟ 169
61. دىنىنىڭ مىللىي قائىدە ـ يوسۇن، ئۆرپ ـ ئادەتكە قانداق تەسىرى بار؟ 172
62. نېمە ئۈچۈن «مۇسۇلمان مىللىتى» دەپ ئاتاشنى خاتا دەيمىز؟ 174
63. نېمە ئۈچۈن دىن بىلەن پەتنى ماھىيەت جەھەتتە بىر ـ بىرىگە زىت دەيمىز؟ 176
64. دىن بىلەن خۇراپاتلىقنىڭ قانداق ئوخشاشلىقى بار؟ 178
65. دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم مەزگىلىدىكى دىنىنىڭ «بەش ئالاھىدىلىكى» قايسى؟ 181
66. دىنىنىڭ ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە نېمە رولى بار؟ 183
67. نېمە ئۈچۈن سوتسىيالىزم مەزگىلىدە دىن ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؟ 185
68. شىنجاڭنىڭ نېمە ئۈچۈن ئەزەلدىنلا كۆپ دىنى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان رايون دەپىلىنىدۇ؟ 187
69. بۇددا دىنى شىنجاڭدا قانداق گۈللەنگەن ۋە خارابلاشقان؟ 190
70. ئۇيغۇرلار تارىختا قايسى دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان؟ 193
71. ئىسلام دىنى قانداق پەيدا بولغان ۋە تارقالغان؟ 195

72. ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى ۋە دەستۇرى نېمە؟ 197
73. مۇسۇلمانلارنىڭ قانداق دىنىي مەجبۇرىيەتلىرى بار؟ 200
74. ئىسلام دىنىدا ئاساسلىقى قايسى مەزھەپلەر بار؟ 203
75. ئىسلام دىنى شىنجاڭغا قانداق كىرگەن؟ 205
76. قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن ئۇدۇن خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي ئۇرۇش قانداق ئىش؟ 207
77. قاراخانىيلار سۇلالىسى نېمە ئۈچۈن قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا «غازات» قوزغىغان؟ 209
78. چاغاتاي خانلىقى ئىسلام دىنىنى قانداق كەبۇلىتكەن؟ 211
79. خوجىلارنىڭ تەسىر كۈچى قانداق پەيدا بولغان ۋە زورايغان؟ 213
80. ئاق تاغلىقلار ۋە قارا تاغلىقلار دېگەن قانداق ئىش؟ 216
81. چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى شىنجاڭغا قانداق بارا ـ قارالارنى كەلتۈرگەن؟ 219
82. ياقۇب بەگ قانداق قىلىپ ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قۇل قىلغان؟ 222
83. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا ھاكىمىيەت بىلەن دىنىنى ئايرىۋېتىش سىياسىتىنى قانداق يولغا قويغان؟ 225
84. ياڭ زېڭشىن دىنىي ئىشلارنى قانداق باشقۇرغان؟ 228
85. يېقىنقى دەۋردىن بۇيان، مىللىي بۆلگۈنچىلەر پانئىسلامىزم، پانتۈركىزمدىن پايدىلىنىپ قانداق بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى؟ 230
86. مەسچىت دېگەن نېمە؟ شىنجاڭدىكى مەسچىتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى قايسىلار؟ 233

87. مازار دېگەن نېمە؟ شىنجاڭدىكى داڭلىق مازارلار قايسىلار؟ 235
88. شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرى نېمە ئۈچۈن مازارنى تاۋاپ قىلىدۇ؟ 237
89. ئاپئاق خوجا مازىرى نېمە ئۈچۈن ئىپارخان قەبرىسى دەپ ئاتىلىدۇ؟ 241
90. نېمە ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ دىنىي ئېتىقاد تارىخىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش ۋە توغرا تەشۋىق قىلىش لازىم؟ 243
91. شىنجاڭدىكى دىنلارنىڭ ھازىرقى ھالىتى قانداق؟ 246
92. شىنجاڭدا ھازىرقى دىن خىزمىتىنىڭ ۋەزىيىتى قانداق؟ 249
93. مىللىي بۆلگۈنچىلەر بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىشتا نېمە ئۈچۈن ھامان مىللەت، دىن بايرىقىنى كۆتۈرۈۋالىدۇ؟ 253
94. نېمە ئۈچۈن دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر ئەكسىيەتچىل سىياسىي كۈچ دېيىلىدۇ؟ 255
95. نېمە ئۈچۈن «غازات» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى دىن ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ئەمەس دېيىلىدۇ؟ 258
96. دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنىڭ مەزمۇنى نېمە؟ 261
97. نېمە ئۈچۈن پارتىيەمىزنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى پۈتۈنلەي توغرا سىياسەت دەيمىز؟ 263
98. قانداق قىلغاندا پارتىيەنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئەتراپلىق، توغرا ئىزچىللاشتۇرغىلى بولىدۇ؟ 265
99. نېمە ئۈچۈن كومپارتىيە ئەزالىرى دىنغا ئېتىقاد قىلسا بولمايدۇ؟ 268

100. نېمە ئۈچۈن دىن ئىشلىرىغا بولغان قانۇنىي
باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش كېرەك؟ 271
101. نېمە ئۈچۈن چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ
دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىشىگە قەتئىي قارشى
تۇرۇش كېرەك؟ 274
102. قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەت دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ
ئاساسلىق ئىپادىلىنىش شەكىللىرى قايسىلار؟ 276
103. نېمە ئۈچۈن ياشلار، ئۆسمۈرلەرگە دىنىي ئىدىيىنى
سىڭدۈرۈشكە بولمايدۇ؟ 280
104. نېمە ئۈچۈن دىنىڭ دۆلەت مەمۇرىيىتىگە، ئەدلىيىگە
ۋە مائارىپقا ئارىلىشىشىغا يول قويۇلمايدۇ؟ 283
105. نېمە ئۈچۈن ۋەتەننى سۆيۈش، دىننى سۆيۈش
ئەنئەنىسى تەربىيىسىنى زور كۈچ بىلەن كۆچەيتىش
كېرەك؟ 286
106. نېمە ئۈچۈن دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە
ئۇيغۇنلىشىشقا پائال يېتەكلەش كېرەك؟ 288
ئاخىرقى سۆز 293

مىللەتكە دائىر بىلىملەر

1. شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، مەمۇرىي رايونلارغا بۆلۈنۈشى ۋە نوپۇس ئەھۋالى قانداق؟

شىنجاڭ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا، ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. يەر مەيدانى 1 مىليون 660 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، مەملىكەت ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ $\frac{1}{6}$ قىسمىنى ئىگىلىگەنلىكتىن، دۆلىتىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ رايون ھېسابلىنىدۇ. شەرقىي شىمال تەرىپىدىن غەربىي جەنۇب تەرىپىگىچە ئايرىم - ئايرىم ھالدا موڭغۇلىيە، رۇسىيە فېدېراتسىيىسى، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، ئافغانىستان، پاكىستان ۋە ھىندىستانلار بىلەن چېگرالىنىدۇ، چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5400 كىلومېتىرغا يېتىپ، مەملىكىتىمىز بويىچە قۇرۇقلۇق چېگرا لىنىيىسى ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقنىڭ $\frac{1}{4}$ قىسمىنى ئىگىلىگەچكە، مەملىكىتىمىز بويىچە چېگرا لىنىيىسى ئەڭ ئۇزۇن رايون ھېسابلىنىدۇ. ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، ئەرەلدىن ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالدىكى توسقى بولۇپ كەلگەن.

شىنجاڭنىڭ تۆت ئەتراپىنى ئېگىز تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ. شىمالدا ئالتاي تېغى، جەنۇبتا كوئىنلۇن ۋە قاراقۇرۇم تاغلىرى بار. تەڭرى تېغى ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، شىنجاڭنى تەبىئىي مەنزىرىسى ئۆزگىچە، كۆرۈنۈشى ئوخشىمايدىغان جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى قىسمىغا ئايرىپ تۇرىدۇ. جەنۇبتا تارىم ئويمانلىقى، شىمالدا جۇڭغار ئويمانلىقى بار. ھازىر ئادەتتە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى جەنۇبىي شىنجاڭ، شىمالى شىمالىي شىنجاڭ، تۇرپان، قۇمۇل ئەتراپلىرى شەرقىي شىنجاڭ دېيىلىدۇ.

شىنجاڭ مەملىكەت بويىچە مىللەت تەركىبى ئەڭ كۆپ رايونلارنىڭ بىرى، شۇنداقلا يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇنجى بولۇپ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى يولغا قويۇلغان ئۆلكە دەرىجىلىك جاي. ئاپتونوم رايونىدا ئاپتونوم ئوبلاست، ئۈلايەت ۋە ئۈلايەت دەرىجىلىك شەھەرلەر تەسىس قىلىنغان. ھازىر شىنجاڭدا ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە قىزىلسۇ قىرغىز

ئاپتونوم ئوبلاستىدىن ئىبارەت بەش ئاپتونوم ئوبلاست؛ تارباغاتاي ئۇلايىتى، ئالتاي ئۇلايىتى، تۇرپان ئۇلايىتى، قۇمۇل ئۇلايىتى، ئاقسۇ ئۇلايىتى، قەشقەر ئۇلايىتى، خوتەن ئۇلايىتى (بۇلارنىڭ ئىچىدىكى تارباغاتاي ۋە ئالتاي ئۇلايەتلىرى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىغا قارايدۇ) قاتارلىق يەتتە ئۇلايەت؛ ئۈرۈمچي شەھىرى بىلەن قاراماي شەھىرىدىن ئىبارەت ئۇلايەت دەرىجىلىك ئىككى شەھەر؛ ئۈرۈمچى شەھىرى، قاراماي شەھىرى ۋە شىخەنزە شەھىرىدىن ئىبارەت بىۋاستە قاراشلىق ئۈچ شەھەر بار. بۇ ئاپتونوم ئوبلاست، ئۇلايەتلەرگە ئاھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورۇنلاردىن تەچچە ئونى قارايدۇ. شىنجاڭدا 68 ناھىيە (ئۇلارنىڭ ئىچىدە بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى، مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى، چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسى، قۇبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى، يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قاتارلىق ئالتە ئاپتونوم ناھىيە بار)، ناھىيە دەرىجىلىك 16 شەھەر، شەھەرگە بىۋاستە قاراشلىق 11 رايون بار. ناھىيە، شەھەر ۋە ئۇلايەتلەرگە يەنە 857 يېزا ـ بازار، جۈملىدىن 42 مىللىي يېزا قارايدۇ. بۇ مەمۇرىي رايونلار تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا جايلاشقان. ئۇلار ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇش فۇنكسىيەسىنى يۈرگۈزۈش ئارقىلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى تەرتىپكە سالىدۇ.

شىنجاڭدا ئاھالىلەر نىسپىي مەركەزلىشىپ تارقالغان. 2000 ـ يىلدىكى مەملىكەت بويىچە 5 ـ قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭ بويىچە ئومۇمىي ئاھالە 18 مىليون 462 مىڭ 600 نەپەر بولۇپ، شەھەر ـ بازار ئاھالىلىرى 33.75% نى ئىگىلەيدۇ. نوپۇس سانى 2 مىليوندىن ئاشىدىغان ئۇلايەت، ئوبلاست ۋە شەھەرلەر تۆت بولۇپ، ئۇلار: ئىلى ئوبلاستى (3 مىليون 826 مىڭ نەپەر)، قەشقەر ئۇلايىتى (3 مىليون 406 مىڭ نەپەر)، ئاقسۇ ئۇلايىتى (2 مىليون 141 مىڭ نەپەر) ۋە ئۈرۈمچى شەھىرى (2 مىليون 82 مىڭ نەپەر) قاتارلىقلار.

ھازىر شىنجاڭدىكى ئاھالىلەر 47 مىللەتتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىلىرى ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 59.4% نى ئىگىلەيدۇ. 2000 ـ يىلى شىنجاڭ بويىچە ئاھالىسى 1 مىليوندىن ئاشىدىغان مىللەتلەر ئۇچ بولۇپ، ئۇلار: ئۇيغۇر (8 مىليون 256 مىڭ

700 نەپەر)، خەنزۇ (7 مىليون 23 مىڭ 900 نەپەر)، قازاق (1 مىليون 275 مىڭ 500 نەپەر)؛ ئاھالىسى 100 مىڭدىن 1 مىليونغىچە بولغانلىرى ئۇچ بولۇپ، ئۇلار: خۇيزۇ (813 مىڭ نەپەر)، قىرغىز (159 مىڭ 600 نەپەر)، موڭغۇل (156 مىڭ 900 نەپەر)؛ ئاھالىسى 10 مىڭدىن 100 مىڭغىچە بولغانلىرىدىن تاجىك (39 مىڭ 600 نەپەر)، شىبە (39 مىڭ 200 نەپەر)، مانجۇ (22 مىڭ 300 نەپەر)، ئۆزبېك (13 مىڭ 200 نەپەر)، رۇس (10 مىڭ 600 نەپەر)، دوڭشيانگ قاتارلىقلار؛ ئاھالىسى 1000 دىن 10 مىڭغىچە بولغانلىرىدىن داغۇر (6400 نەپەر)، تاتار (4700 نەپەر)، جۇاڭزۇ، سالا، تۇجيازۇ، مياۋزۇ، زاڭزۇ، چاۋشيەنزۇ قاتارلىقلار بار. باشقا مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى مىڭغا يەتمەيدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۇيغۇرلار، شىمالىي شىنجاڭدا خەنزۇلار بىلەن قازاقلار ئاساس قىلىنىدۇ.

كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە ۋە كارخانىلار بىر گەۋدىلەشكەن ئالاھىدە ئىجتىمائىي تەشكىلات. ھازىر ئۇنىڭ خەنزۇلارنى ئاساس قىلغان ھەر مىللەتتىن ئازغىنە كەم 1 مىليون ئىشچى ـ خىزمەتچىسى، 2 مىليون 480 مىڭ ئاھالىسى بار بولۇپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى 70 نەچچە ناھىيە ۋە شەھەرگە تارقالغان، ئۇ شىنجاڭدا قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىش، مۇقىملىقنى ساقلاش ۋە شىنجاڭنى قوغداشتىكى مۇھىم بىر كۈچ ھېسابلىنىدۇ.

2. مىللەت دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق شەكىللەنگەن؟

مىللەت ئادەملەرنىڭ تىل، تېررىتورىيە، ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئومۇملۇقى ۋە مەدەنىيەت بىرلىكىدە ئىپادىلىنىدىغان روھىي ھالەت تۈزۈلۈشى ئومۇملۇقى ئاساسىدا تارىخىي يوسۇندا شەكىللەنگەن مۇستەھكەم بىرلىكىدۇر.

تىل ئومۇملۇقى بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس قىلىشى داۋامىدا ئورتاق ئىشلىتىدىغان تىلنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە، ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆز تىلى بولسىمۇ، لېكىن بىر خىل تىلنى قوللىنىدىغان كىشىلەرنىڭ بىر مىللەت بولۇشى ناتايىن، جەمئىيەت تارىخى مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقتىن، ئوخشاش بىر مىللەتنىڭ

ئوخشاش بولمىغان تىللارنى ۋە ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەرنىڭ ئوخشاش بىر تىلنى قوللىنىشىدەك ھادىسىلەرمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، گەنسۇدىكى يۈيگۇلارنىڭ شەرقىي يۈيگۇ تىلى بىلەن غەربىي يۈيگۇ تىلىدىن ئىبارەت ئىككى خىل تىلى بار. خەنزۇ، خۇيزۇ ۋە مانجۇلارنىڭ ھەممىسى خەنزۇ تىلىنى قوللىنىدۇ. تارىخىي تەرەققىياتنىڭ قانۇنىيەتلىرىدىن قارىغاندا، ئوخشىمايدىغان مىللەتلەرنىڭ ئوخشاش بىر خىل تىلنى ئورتاق قوللىنىش ھادىسىسى كۆپىيىدۇ.

تېررىتورىيە ئومۇملۇقى بىر مىللەتنىڭ بىرلىكتە ئولتۇراقلاشقان ۋە ھايات كۆچۈرگەن رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە، مۇتلەق كۆپ ساندىكى مىللەتلەرنىڭ نىسپىي مۇقىم ھالەتتىكى توپلاشقان رايونلىرى بولسىمۇ، لېكىن بىر رايوندا ئولتۇراقلاشقان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى جەزمەن بىر مىللەت دېگىلى بولمايدۇ. تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، كىشىلەر كۆچۈپ، ئېقىپ تۇرىدۇ - دە، شۇنىڭ بىلەن مىللەتلەر ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىش ياكى كەڭ دائىرىدە تارقاق ئولتۇراقلىشىش، تار دائىرىدە توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىشتەك ھادىسە شەكىللىنىدۇ.

ئىقتىسادىي تۈرمۇش ئومۇملۇقى بىر مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزئارا بېقىنىش ۋە بىر - بىرىگە باغلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئىقتىسادىي تۈرمۇش ئومۇملۇقى كىشىلەرنى بىر توپقا يىغىندىغان تۈگۈن بولۇپ، ئۇ تىل، تېررىتورىيە، روھىي ھالەت تۈزۈلۈشى ئومۇملۇقىدىن شەكىللەنگەن ماددىي ئاساس ھېسابلىنىدۇ.

مەدەنىيەت بىرلىكى ئاساسىدىكى روھىي ھالەت تۈزۈلۈشى ئومۇملۇقى بىر مىللەتنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسى، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ شۇ مىللەتنىڭ روھىي قىياپىتىدىكى ئىپادىسى ۋە ئەكس ئېتىشى بولۇپ، ئۇ مىللەتلەرنىڭ قىزىقىشى، مېجەزى، كەيپىياتى، تەپەككۇرى، ئېڭى ۋە تارىخىي ئەنئەنىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مىللەتلەرنىڭ روھىي ھالەت تۈزۈلۈشى ئومۇملۇقى شەكىللەنگەن ھامان مۇقىملىق ۋە ئىزچىللىق قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ماددىي شەرت - شارائىت ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئاستا - ئاستا ئۆزگىرىدۇ.

مىللەتنىڭ تۇنجى تۈپكى ئالاھىدىلىكى ئۆزئارا باغلىنىپ بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. تېررىتورىيە ئومۇملۇقى باشقا ئۇچ ئالاھىدىلىك

شەكىللىنىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى؛ ئىقتىسادىي تۈرمۇش ئومۇملۇقى قالغان ئۈچ ئالاھىدىلىك شەكىللىنىشىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى؛ تىل ئومۇملۇقى تۆت ئالاھىدىلىك ئىچىدىكى ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىك؛ تۆت ئالاھىدىلىك ئىچىدىكى ئەڭ مۇقىم، داۋاملىشىش ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولىدىغىنى مەدەنىيەت جەھەتتىكى روھىي ھالەت تۈزۈلۈشى ئومۇملۇقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى ئاساسلىقى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ ناھايىتى ئۇزاق ۋە مۇرەككەپ تارىخىي جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن. مىللەتلەر شەكىللىنىشتىن ئىلگىرى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا قانداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنى تۈگۈن قىلغان ئۇرۇقلارغا راۋاجلانغان ھەم شۇ ئاساستا قەبىلە ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى شەكىللەندۈرگەن. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئەسلىدىكى ئۇرۇق، قەبىلىلەر ئورتاق ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان يەر - زېمىن، چارۋا - ماللار، شەخسىلەرنىڭ خۇسۇسىي مال - مۈلكىگە ئايلىنىشقا باشلىدى. كۆپلىگەن كىشىلەر بۇرۇنقىدەك تار بولغان ئۇرۇق، قەبىلە دائىرىسى بىلەن چەكلىنىپ قالماي، خالىغان يېرىگە بارالايدىغان بولدى، ئۇرۇق ئىچىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ توسالغۇسى بۇزۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىنى بىر جايدا بىرلىكتە ئولتۇراقلىشىدىغان زېمىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئالدى ھەمدە كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسى چۈشىنەلەيدىغان بىر خىل يېڭى تىل شەكىللىنىشكە باشلىدى، كىشىلەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە پىسخىكىلىق ھالەتلىرىمۇ بارغانسېرى بىرخىللاشتى، ئەسلىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئاساسىدا كىشىلەر تەدرىجىي يوسۇندا بىر توپ، يەنى مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشكە باشلىدى.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرلىرىدىن ھازىرغىچە بولغان تۈرلۈك ئوخشىمايدىغان جەمئىيەتلەردە، مىللەتتىن ئىبارەت بۇنداق بىرلىك مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ھەر بىر مىللەتنىڭ بارلىققا كېلىشى، شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىش ۋە يوقىلىش تارىخى بولىدۇ. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا بەزى مىللەتلەر ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ قوشۇلۇپ كەتسە، بەزى مىللەتلەر تەرەققىي قىلىپ زورىيىدۇ، بەزى

مىللەتلەر تەدرىجىي يوقىلىپ كەتسە، بەزى مىللەتلەر بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ يېڭى بىر مىللەتكە ئايلىنىپ كېتىدۇ.

3. مىللەت بىلەن دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق بولىدۇ؟

مىللەت بىلەن دۆلەت تامامەن ئوخشاش بولمىغان ھەم بىر - بىرىگە باغلانغان تارىخىي ئىككى كاتېگورىيە. ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، مىللەت بىلەن دۆلەت تەڭ دېگۈدەك پەيدا بولغان بولسىمۇ، ئەمما مىللەت بىر خىل كىشىلەر توپى سۈپىتىدە ئورتاق تىل، تېررىتورىيە، ئىقتىسادىي تۇرمۇش، پسىخىكىلىق ساپا قاتارلىق ئامىللاردىن تەركىب تاپقان، بىرلىككە كەلگەن مەدەنىيەت ئاساسىغا ئىگە ئىجتىمائىي گۇرۇھ بولۇپ، ئۇ ئادەتتە بىر خىل ئىجتىمائىي — مەدەنىيەت ئۇقۇمى ھېسابلىنىدۇ؛ دۆلەت سىياسىي بىرلىكلەر بويىچە ئايرىلغان، تېررىتورىيە، پۇقرالار، ھۆكۈمەت ۋە ئىگىلىك ھوقۇقى قاتارلىق ئامىللاردىن تەركىب تاپقان، تۈپكى خەلقئارالىق مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلالايدىغان قانۇنىي ۋە سىياسىي سۈبستانسىيە بولۇپ، ئۇ ئاساسەن بىر خىل سىياسىي - قانۇن ئۇقۇمىدىن ئىبارەت.

دۆلەت مىللەتلەردىن تەركىب تاپىدۇ. بەزى دۆلەتلەردە ئاساسلىق مىللەتنىڭ نوپۇسى ئومۇمىي ئاھالە ئىچىدە 95% تىن كۆپرەك سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقى، باشقا مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى ناھايىتى ئاز بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇ بىر مىللەت ئاساسىدىكى دۆلەت ھېسابلىنىدۇ. بەزىلىرىدە كۆپلىگەن مىللەتلەر بىرلىكتە ياشايدىغانلىقتىن، كۆپ مىللەتلىك دۆلەت ھېسابلىنىدۇ؛ شۇنداقلا ئوخشاش بىر مىللەت بىرقانچە دۆلەتكە تارقىلىپ ئولتۇراقلىشىدۇ. مەسىلەن، دۆلىتىمىزدە دۆلەت ھالقىپ ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەردىن موڭغۇل، قازاق، تاجىك، چاۋشيەنزۇ، دەيزۇ قاتارلىقلار بار. بۈگۈنكى دۇنيادا كۆپلىگەن دۆلەتلەر كۆپ مىللەتلىك دۆلەتلەر ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەر شارى ئىقتىسادىنىڭ بىر گەۋدىلىشىش تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ھەر قايسى ئەللەرنىڭ ئاھالىسى كۆچۈپ يۈرۈش ھالىتىدە تۇرغاچقا، بىر دۆلەتنىڭ ئىچىدىكى ئوخشىمايدىغان مىللەتلەر بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. ھازىر ھېچقانداق باشقا مىللەتلەردىن خالىي بولغان ساپ «بىر مىللەتلىك دۆلەت» ئاساسلىقچە تېپىلمايدۇ.

تارىختا نەزەر سالغىنىمىزدا، دۆلەتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي

قىلىشى بىلەن مىللەت بىر - بىرىگە باغلانغان. يېقىنقى زامانىدىن بۇيان، غەربىي ياۋروپادا يېڭىدىن گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيە قۇدرەتلىك ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچ توپلاپ، فېئودال بۆلۈنمە ھالەتتىكى قورغانلارنى بۇزۇپ تاشلىغان، ئۇلار بىرلىككە كەلگەن بۇرژۇئا دۆلەتلىرىنى شەكىللەندۈرۈش بىلەن بىرلىكتە، يەنە ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىمۇ شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن، ئىنگلىز، فرانسۇز قاتارلىق مىللەتلەر شۇ ئارقىلىق بىر مىللەت ئاساسىدىكى دۆلەتلەرگە ئايلانغان. ئەمما شەرقىي ياۋروپا، ئاسىيا ۋە پۈتۈن دۇنيادا دۆلەت بىلەن مىللەت تەڭلا شەكىللەنمىگەنلىكتىن، كۆپ مىللەتلىك دۆلەتلەر مۇتلەق كۆپ سانىنى ئىگىلىگەن ئىدى. بىراق غەربىي ياۋروپادىكى «مىللىي دۆلەت» لەرنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، «ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆز مىللىي دۆلىتىنى قۇرۇش ھوقۇقى بار» دېگەندەك بۇرژۇئا مىللەت نەزەريىسى ۋە دۆلەت قارىشى پەيدا بولدى. بۇرژۇئا چوڭ مىللەتچىلىكى بۇنىڭغا ئاساسەن دۆلەت كۈچىگە تايىنىپ كىچىك مىللەتلەرنى مەجبۇرىي ئاسسىمىلياتسىيە قىلدى، ئىرقىي تازىلاش ئېلىپ باردى، ھەتتا تەسلىنى قۇرۇتۇۋەتتى. بەزى كىچىك مىللەتلەر بولسا بۇنداق قىزغىنتۇرۇشنىڭ تەسىرى بىلەن بىرلىككە كەلگەن دۆلەت ئىچىدە «مىللەتلەر ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش» غەۋغاسى چىقىرىپ، «بىر مىللەت بىر دۆلەت بولۇش» بىلەن شۇغۇللىنىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلدى. ھوشيار بولۇشقا تېگىشلىكى شۇكى، «مىللەتلەر ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش» ھەققىدە جار سېلىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك قىلىشقا قۇتراتىش ئەزەلدىن غەربتىكى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ باشقا كۆپ مىللەتلىك دۆلەتلەرنى پارچىلاشتا ئۆگىنىپ قالغان ھۇنەرى. ئەمەلىيەتتە، ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ مۇستەقىللىقى ئاساسىدىكى بىر مىللەتلىك دۆلەت قۇرۇشى مۇتلەق مۇمكىن ئەمەس. ھازىر دۇنيادا نەچچە مىڭ مىللەت بار، كۆپىنچە دۆلەتلەردە كۆپ مىللەت بولىدۇ، كۆپلىگەن مىللەتلەرمۇ دۆلەت ھالقىپ ئولتۇراقلىشىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا، ئەجىبا نەچچە مىڭلىغان ساپلا بىر مىللەتلىك دۆلەت قۇرۇشقا توغرا كېلەمدۇ؟ دۇنيادا مۇشۇنداقمۇ قالايمىقان ئىش بولامدۇ! دۆلەتنىڭ ماھىيىتى — ھاكىمىيەت. مىللەت بىلەن دۆلەتنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش سىياسىي مەسىلىنى مىللىيلاشتۇرۇش ئەمەس، بەلكى مىللەتلەر مەسىلىسىنى سىياسىيلاشتۇرۇش بولۇپ، ئۇ جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا غايەت زور زەربە

ۋە خەۋپ پەيدا قىلىندۇ.

جۇڭگو بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ، ئۇ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن، شۇنداقلا ئۇنى جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقى بىرلىكتە بەرپا قىلغان. ھازىر دۆلەت ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ياخشى تاشقى مۇھىت بىلەن تەمىنلىمەكتە ھەمدە تۇرلۇك سىياسەت ۋە تەدبىرلەر ئارقىلىق، مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئىچكى مېخانىزمنى تەڭشىمەكتە؛ ھەرقايسى مىللەتلەر دۆلەتنىڭ قوللىشى ۋە ياردەم بېرىشى بىلەن ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىدە تېز ئۆستى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋەتنىڭ قويۇقلىشىشى بىلەن دۆلەتنىڭ تۇرلۇك ئىشلاردىكى تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلۈپ، دۆلەتنىڭ ئۇنىۋېرسال كۈچ ـ قۇدرىتى كۈچەيدى. مىللەتلەر دۆلەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىلىق گۈللەپ ياشنىدى، دۆلەت مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئارقىلىق روناق تاپتى. مىللەتنىڭ مەنپەئىتى بىلەن دۆلەت مەنپەئىتى بىردەك بولۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن مىللەتپەرۋەرلىك تۇقۇنۇشۇپ قالمايدۇ. شەخسلەرنىڭ تەقدىرى بىلەن سوتسىيالىستىك ۋەتەننىڭ تەقدىرىنى بىرلەشتۈرۈش دەل ۋەتەننى، مىللەتنى قىزغىن سۆيۈشنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. خۇددى يولداش دېڭ شياۋپىڭ پارتىيە 12 ـ قۇرۇلتىيىنىڭ ئېچىلىش نۇتقىدا كۆرسەتكەندەك: «جۇڭگو خەلقى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئىپتىخارلىق ۋە قەدىر ـ قىممەت تۇيغۇسىغا ئىگە، ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈش، ئارلىق كۈچىنى سوتسىيالىستىك ۋەتەننىڭ قۇرۇلۇشىغا بېغىشلاش ئەڭ زور شەرەپ، سوتسىيالىستىك ۋەتەننىڭ مەنپەئىتى، غۇرۇرى ۋە ئابرۇيىغا زىيان يەتكۈزۈش ئەڭ زور نومۇس».

4. قەدىمكى مىللەتلەر دېگەن نېمە؟ ھازىرقى زامان مىللەتلىرى دېگەن نېمە؟ جۇڭخۇا مىللەتلىرى دېگەن نېمە؟

مىللەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەر ئوخشاش بولمىغا دەۋرلەردە شەكىللەنگەن. ئادەتتە تارىخىي دەۋرلەر بويىچە ئايرىغىنىمىزدا، قەدىمكى تارىخىي باسقۇچلاردا شەكىللەنگەن مىللەتلەر قەدىمكى مىللەت دەپ ئاتالسا، يېقىنقى ۋە ھازىرقى دەۋرلەردە شەكىللەنگەن مىللەتلەر ھازىرقى زامان مىللىتى دېيىلىدۇ. ھازىرقى ۋە قەدىمكى زامان مىللەتلىرىنىڭ پەرقى ھازىرغىچە بولغان ۋاقىتنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا ئىپادىلەنگەندىن

باشقا، يەنە كۆپىنچە ئورتاق تەرىپىتورىيە، بىرلىككە كەلگەن بازار، تېخنىمۇ مەھكەم بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي باغلىنىش ھەمدە كۆچلۈك مىللىي ئاڭغا ئىگە بولغانلىقى بىلەن قەدىمكى مىللەتلەرگە نىسبەتەن خېلىلا ئوخشىمايدۇ. ھازىرقى زامان مىللەتلىرى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كەلگەن، بۇنداق ئۆزگىرىش جەريانىنىڭ بەزىلىرى ئۆزۈنلۈكسىز تۇرده بىرىكىش، تەرەققىي قىلىش جەريانى؛ يەنە بەزىلىرىنىڭ بولسا باشقا مىللەتلەر بىلەن قايتىدىن بىرىكىپ تەرەققىي قىلىشى بولۇپ، ھەرگىزمۇ بارلىق قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ ھازىرقى زامان مىللەتلىرىگە تەرەققىي قىلالمىغانلىقى ئەمەس، قەدىمكى زامانلاردا مەۋجۇت بولغان، بىر مەزگىل شۆھرەت قازانغان بەزى مىللەتلەر تارىخىي خاتىرىلەردىلا قېپقالغان بولۇپ، ھازىرقى زامان مىللەتلىرىگە ئايلىنالمىغان. شىنجاڭدىكى ساكلار، توخرىلار، جورجانلار قاتارلىق كۆپلىگەن مىللەتلەر مۇشۇنداق قەدىمكى مىللەتلەر قاتارىغا كىرىدۇ. يەنە بەزى قەدىمكى مىللەتلەر، مەسىلەن، ھونلار، تۈركلەر ۋە ئۇيسۇنلار تارىختا يوقالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ بىر قىسىم قېنى يەنە باشقا مىللەتلەردە ساقلانغان ھەمدە داۋاملىشىپ بەزى ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالغان. بىراق بۇنداق ھازىرقى زامان مىللەتلىرى ئۆز مەنبەلىرىنىڭ بىر قىسمى بولغان قەدىمكى زامان مىللەتلىرى ھەمدە ئوخشاش بىر مەنبەدىن تەرەققىي قىلغان ئوخشاش بولمىغان ھازىرقى زامان مىللەتلىرىدىن ناھايىتى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ، ئۇلار ئەمدى مەدەنىيەت، ئىقتىساد ۋە تۇرغان ئورنى جەھەتلەردە بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ ھېسابلانمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەر قايسىسىنىڭ رېئال مەنپەئەتلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، قايتىدىن بىر گەۋدە بولۇپ بىرلىشىشلىرىمۇ مۇمكىن ئەمەس. يەنە كۆپلىگەن مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات قەدىمى توختاپ قالمىغان بولسىمۇ، ئەمما خەنزۇچە يازما ھۆججەتلەردە نامى دائىم ئۆزگىرىپ تۇرغان. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ نامى خەنزۇچە تارىخنامىلەردە شىمالىي ۋېي دەۋرلىرىدىن مىڭ سۇلالىسىغىچە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 袁纥 ، 回纥 ، 回鹘 ، 畏兀儿 قاتارلىقلار بىلەن تەلەپپۇز قىلىنغان؛ قىرغىزلار خەن، جىن دەۋرلىرىدە 骨 契 ، 结骨 ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە 斯曷黠 ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە 吉利吉思 ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە 布鲁特 دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. بۇ مىللەتلەر توختاۋسىز راۋاجلىنىش ئارقىلىق ئاخىرى

قەدىمكى مىللەتلەردىن ھازىرقى زامان مىللەتلىرى قاتارىغا كىرگەن.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى قەدىمدىن تارتىپ ئاسىيانىڭ شەرقىدىكى پامىر ئېگىزلىكىدىن، شەرقتە تىنچ ئوكيانىنىڭ غەربىي قىرغاقلىرىدىكى ئارال-لىرىغىچە بولغان بىپايان زېمىندا تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 221 - يىلى، جۇڭگودا بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت — چىن سۇلالىسى قۇرۇلۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سېلىنغان. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مىڭ يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان كۆچۈش، ئارىلىشىش، ئايرىلىش، قوشۇلۇشلىرى ئارقىلىق، شۇنداقلا جۇڭگو خەلقىنىڭ يۇز يىلغا يېقىن جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرەش قىلىشى جەريانىدا، جۇڭخۇا مىللەتلىرى بىر ئائىلىق مىللىي سۇبىستانسىيە سۇپىتىدە دۇنيا مىللەتلىرى قاتارىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇردى. جۇڭخۇا مىللەتلىرى دۆلىتىمىزدىكى 56 مىللەتنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، ئۇ خەنزۇ، موڭغۇل، خۇيزۇ، زاڭزۇ، ئۇيغۇر، مياۋزۇ، يىزۇ، جۇاڭزۇ، بۇيىزۇ، چاۋشيەنزۇ، مانجۇ، دۇڭزۇ، ياۋزۇ، بەيزۇ، تۇجيازۇ، خانىزۇ، قازاق، دەيزۇ، لىزۇ، لىسۇزۇ، ۋازۇ، شېزۇ، گاۋشەنزۇ، لاگۇزۇ، شۇيزۇ، دوڭشياڭزۇ، ناشىزۇ، جىڭپوزۇ، قىرغىز، تۇزۇ، داغۇر، مولاۋزۇ، چياڭزۇ، بولاڭزۇ، سالا، ماۋنەنزۇ، گېلاۋزۇ، شىبە، ئاچاڭزۇ، پومىزۇ، تاجىك، نۇزۇ، ئۇزبېك، رۇس، ئېۋېنكي، دېئاڭزۇ، باۋئەنزۇ، يۇيگۇ، جىڭزۇ، تاتار، دولوڭزۇ، ئېلۇنچۇن، خېجى، مېنبازۇ، لوبازۇ، جنوودىن ئىبارەت 56 مىللەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 91% نى تەشكىل قىلىدۇ. قالغان 55 مىللەتنىڭ نوپۇسى نىسپىي ئاز بولغانلىقتىن، ئادەتتە «ئاز سانلىق مىللەتلەر» دېيىلىدۇ.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى «كۆپ ئەزا، بىر گەۋدە» بولۇشىدا كۆرۈلىدۇ. يەنى 56 مىللەت جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ «كۆپ ئەزاسى» بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھەر بىر ئەزا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە ئايرىم بىر مىللەت، ئۇلار تەڭ باراۋەرلىكتە بىرلىككە كەلگەن گەۋدە، يەنى جۇڭگودا ياشايدۇ. جۇڭگو تارىخىدىكى ئاھايىتى ئۇزاق زور بىرلىككە كېلىش جەريانىدا، ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى بىرىش - كېلىشلەر 56 مىللەتنى چىڭ باغلاپ، ئۆزئارا تايىنىش، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئورتاق راۋاجلىنىشتەك

مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلىش ئارقىلىق، ئورتاق تەقدىر ۋە ئورتاق مەنپەئەتكە ئىگە قىلغانلىقتىن، قۇدرەتلىك، ئىناقلىق ۋە ئۈيۇشۇش كۈچى بارلىققا كېلىپ بىر پۈتۈنلۈك شەكىللەنگەن.

5. مىللەتلەر مەسىلىسى دېگەن نېمە؟ نېمە ئۈچۈن مىللەتلەر مەسىلىسى ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؟

مىللەتلا بولىدىكەن، مىللىي پەرق بولىدۇ. ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەر ئۆزئارا ئۇچرىشىپ، بىرىش - كېلىش قىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا پەرق بولغانلىقتىن، ئۇقۇشماسلىق ۋە ئىناقسىزلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ - دە، ئۇ مىللەتلەر مەسىلىسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇڭا، مىللەتلەر مەسىلىسى ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋە مىللەتلەر بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەت مەسىلىسى بولۇپ، ئۇ ستىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئۆرپ - ئادەت، دىنىي ئېتىقاد قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. مىللەتنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات مەسىلىسىمۇ مىللەتلەر مەسىلىسىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئوخشىمايدىغان مىللەتلەر ئۇچرىشىش ۋە بىر - بىرىنى سىلىشتۇرۇش جەريانىدا، ئارقىدا قالغانلىرى ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە تەخىرسىزلىكىنى ھېس قىلىپ، يېڭىچە راۋاجلىنىش ماكانى ۋە پۇرسىتىنى تېپىشقا تىرىشىدۇ. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر — ئۇلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەبىئىي شەرت - شارائىت ۋە ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي شارائىتتا مۇستەقىل تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. مىللىي ئالاھىدىلىكلەر تۇپەيلىدىن، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر ئۇزاققىچە ساقلىنىپ تۇرىدۇ. مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىدىكى تەكشىسىزلىكلەرمۇ ئۇزاققىچە ساقلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، مىللەتلەر مەسىلىسىمۇ ئۇزاققىچە ساقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە مىللەتلەر مەسىلىسىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئىپادىلىنىش شەكلى ئوخشاش بولمايدۇ. سوتسىيالىزم دەۋرىدە، سىنىپىي ئېكسپلاتاتسىيە ۋە سىنىپىي زۇلۇم يوقىتىلىپ، مىللىي زۇلۇم پەيدا بولۇشنىڭ سىنىپىي مەنبەسى مەۋجۇت بولۇشتىن قالدى. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش مۇناسىۋەتلىرى باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىشىش، ئۆزئارا ھەمكارلىشىشتەك يېڭىچە مىللەتلەر

مۇناسىۋەتسىگە ئورۇن بەردى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاقلىقى كۆپەيدى، مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ قويۇقلاشتى، شۇنىڭ بىلەن مىللەتلەر مەسىلىسىنىڭ ھەل قىلىنىشىغا پۇختا ئاساس سېلىندى. ئەمما، مىللىي پەرق ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشى ھەمدە تارىختىن قالغان مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تەرەققىياتنىڭ تەكشىسىزلىك ھادىسىلىرى تۇپەيلىدىن، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئارازلىقنىڭ تەسىرىنى قىسقا ۋاقىتتا تۈگەتكىلى بولمايدۇ، نەتىجىدە مىللەتلەر مەسىلىسى داۋاملىق ساقلىنىپ قېلىۋېرىدۇ.

بۈگۈنكى دۇنيادا مىللەتلەر مەسىلىسى خېلى ئومۇمىيۈزلۈك ساقلىنىپ تۇرماقتا. 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدىن 90 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە مىللەتچىلىك دولقۇنى پۈتۈن يەر شارىدا كۆتۈرۈلۈپ، مىللىي توقۇنۇش خەلقئارا سىياسىيسىدىكى قىزىق نۇقتىغا ئايلىنىپ قالدى. 1991 - يىلى، 1992 - يىلى ۋە 1993 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى، يۇگوسلاۋىيە ۋە چېخوسلوۋاكىيەلەر ئارقا - ئارقىدىن پارچىلىنىپ، 20 دىن كۆپرەك يېڭى دۆلەت پەيدا بولدى، يېڭى دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمى ۋە ھەرقايسى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي زىددىيەت ۋە زېمىن ماجىراسى توختىماي پەيدا بولۇپ تۇردى. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مىللىي تالاش - تارتىش، ئىرقىي زىددىيەت ۋە دىنىي ماجىرالار ھەمدە بۆلگۈنچىلىك، باشقىلارنى چەتكە قېقىشتەك مىللەتلەر مەسىلىلىرىنىڭ كەينى - كەينىدىن باش كۆتۈرۈشى ئارقىسىدا، ھەتتا تەرەققىي قىلغان غەرب دۆلەتلىرىمۇ ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرالمىدى. مىللىي توقۇنۇشلار كۆپىنچە جەمئىيەت مالىمانچىلىقتا قېلىش، پۇقرالار خانىۋەيران بولۇش، توقۇنۇشقۇچى ئىككى تەرەپنىڭ خەلقى ئېغىر زىيانغا ئۇچراشتەك ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئېلىمىز ھازىر دەل سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرماقتا. يولداش جياڭ زېمىن مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ھازىرقى باسقۇچتا ئېلىمىزدىكى مىللەتلەر مەسىلىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى تېزلىتىشنى جەددىي تەلەپ قىلىش مەسىلىسىدە بىرقەدەر مەركەزلىك ئىپادىلىنەكتە». مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتىدىكى تەكشىسىزلىك ھالەتلىرىنى قەدەممۇ قەدەم تۈگىتىش — دۆلەت ئىچىدىكى مىللەتلەر مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشىمىزدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك ۋەزىپە. نۆۋەتتە دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي رايونلارنى كەڭ

كۆلەمدە ئېچىشىمۇ دەل ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىلىرى كۆپرەك مەركەزلەشكەن غەربىي رايونلارنىڭ تەرەققىيات مەسىلىسىنى ھەل قىلماقچى بولغانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چەت ئەللەردىكى مىللەتچىلىك دولقۇنى ۋە غەربتىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ مىللىي ۋە دىنىي مەسىلىدىن پايدىلىنىپ ئاغدۇرمىچىلىق قىلىشقا ئۇرۇنۇش سۈيىقەستىمۇ دۆلەت ئىچىدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە تەسىر كۆرسەتمەكتە. دۆلەت ئىچىدىكى مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارمۇ دوست تارتىشىپ بەردى. شۇڭا، بۇلارنى سەگەكلىك بىلەن تونۇپ، تۇرلۇك مىللىي مەسىلىلەرنى لايىقىدا ھەل قىلىپ، مۇقىملىق ئارقىلىق تەرەققىياتقا يار - يۆلەكتە بولۇپ، تەرەققىيات ئارقىلىق ئىتتىپاقلىقنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز لازىم.

6. پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى قانداق راۋاجلانغان؟ ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى قايسىلار؟

مىللەتلەر سىياسىتى دۆلەت ئورگانلىرى ۋە پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ مىللەتلەر مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن تۈزگەن ھەمدە ئالاقىدار تەشكىلات ۋە شەخسلەرنىڭ رىئايە قىلىشىنى تەلەپ قىلىدىغان تۈزۈم ۋە قائىدىلىرىدۇر. پارتىيىمىز ۋە دۆلىتىمىزنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى ماركسىزم نەزەرىيىسى بىلەن جۇڭگونىڭ ئەمەلىيىتىنى بىرلەشتۈرۈش، دۆلەت مەنپەئىتى بىلەن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەنپەئىتىنى بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپىغا رىئايە قىلىش ئاساسىدا، ئۇزۇن يىللىق ئىنقىلاب ئەمەلىيىتى داۋامىدا تۈزۈلگەن، راۋاجلانغان ۋە مۇكەممەللەشكەن. پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىزچىل قىلىش — دۆلىتىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى، ئىتتىپاقلىقى ۋە ئورتاق گۈللەپ ياشنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ توپ كاپالىتى.

1921 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلغاندىن باشلاپلا، جۇڭگودىكى مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىش يولى ئۇستىدە پائال ئىزدەندى، يەر ئىنقىلابى ئۇرۇشى ۋە ياپونغا قارشى ئۇرۇش قاتارلىق جەددىي ئۇرۇش مەزگىللىرىدە، پارتىيە ۋە تايانچ بازىلار ھۆكۈمىتى نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك مىللەتلەر سىياسىتى ۋە قانۇن - قائىدىلەرنى تۈزگەنىدى. مەسىلەن، 1931 - يىلى، جۇڭخۇا سوۋېتىنىڭ 1 - قېتىملىق مەملىكەتلىك

ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى: «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر مەسلىسى توغرىسىدىكى قارار لايىھىسى» نى ماقۇللىغان. كېيىنچە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۇزۇل ـ كېسىل بولغان مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى يولغا قويۇش سىياسىتى، ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ۋە ئۇلارغا ياردەم بېرىش سىياسىتى، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىش سىياسىتى قاتارلىق بەزى ئاساسىي مىللەتلەر سىياسىتىنى دەسلەپكى قەدەمدە مەيدانغا چىقاردى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت مىللەتلەر خىزمىتىگە يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى. 50 ـ يىللاردا بىر يۈرۈش مىللەتلەر سىياسىتى ۋە قانۇن ـ قائىدىلەر ئارقا ـ ئارقىدىن مەيدانغا كېلىپ، دۆلىتىمىزدىكى مىللەتلەر سىياسىتىنىڭ ئاساسىي رامكىسى تۈرغۇزۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مىللەتلەر خىزمىتىگە ئېغىر بۇزغۇنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. پارتىيىنىڭ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيە ۋە دۆلەت ئېلىمىزدىكى مىللەتلەر مەسلىسىنىڭ يېڭى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ، بىر قاتار مىللەتلەر سىياسىتىنى تۈزدى. مەملىكەت بويىچە سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئالغا سىلجىشىغا ئەگىشىپ، دۆلىتىمىز قانۇن ۋاستىسى ئارقىلىق مىللەتلەر مەسلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشقا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىدى، مىللەتلەر سىياسىتى مىللىي قانۇن ـ قائىدىلەرگە قاراپ يۈزلەنمەكتە.

ھازىر دۆلىتىمىزدە مىللەتلەر باراۋەرلىكى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقلىرىنى قوللىنىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىش، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يۇقىرى قاتلىمى ۋە دىنىي يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىشتىن ئىبارەت توققۇز خىل ئاساسىي مىللەتلەر سىياسىتى بارلىققا كەلدى. بۇ سىياسەتلەرنى تۈزۈش ۋە يۈرگۈزۈش ئارقىلىق، سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتى مۇستەھكەملەندى ۋە راۋاجلاندۇرۇلدى.

مىللەتلەر باراۋەرلىكى دۆلىتىمىزنىڭ مىللەتلەر مەسلىسىنى بىر

تەرەپ قىلىشتىكى تۈپ پرىنسىپى. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەتنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگانلىرىغا باراۋەر قاتنىشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، «سايلام قانۇنى» دا، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇس سانى ۋە تارقىلىش ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىللىرىگە سان تەقسىم قىلىدىغانلىقى، نوپۇسى ئىنتايىن ئاز بولغان مىللەتلەرنىڭمۇ ئاز دېگەندە بىر ۋەكىلىنىڭ بولۇشىنىڭ لازىملىقى، ئاز سانلىق مىللەتلەر كۆپرەك بولغان ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلاردىكى ۋەكىللەرنىڭ سانىنىڭ يەنە 5% كۆپەيتىشكە بولىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن.

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىمۇ دۆلىتىمىزنىڭ مىللەتلەر مەسلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى بىر تۈرلۈك پرىنسىپى. مەسىلەن، 1951 ـ يىلى دۆلەت مەمۇرىي كېڭىشى: «ئاز سانلىق مىللەتلەرنى كەمسىتىش ياكى ھاقارەتلەش خاراكتېرىدىكى ئاتالغۇ، يەر ناملىرى، مۇنار ـ ئابىدە، ۋۇسكىلارنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى يولىورۇق» نى ئېلان قىلدى. 1954 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان تۇنجى ئاساسىي قانۇندا، جۇڭگودا باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق ۋە ئۆزئارا ھەمكارلىشىشتەك سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ شەكىللەنگەنلىكى جاكارلاندى. كېيىنچە كۆپلىگەن قانۇن ـ قائىدە، سىياسەتلەردە سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى قوغداپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، مىللىي كەمسىتىش، مىللىي زۇلۇم ۋە مىللىي بۆلگۈنچىلىك قىلمىشلىرىنى قاتتىق چەكلەش بەلگىلەندى. مەسىلەن، «يېزا ئاھالە كومىتېتلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى» بىلەن «شەھەر ئاھالە كومىتېتلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى» دا، يېزا ئاھالە كومىتېتلىرى ياكى شەھەر ئاھالە كومىتېتلىرىنىڭ يېزا ياكى شەھەر ئاھالىلىرىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا تەربىيە بېرىشنىڭ لازىملىقى بەلگىلەندى. «ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنى تىزىملاپ باشقۇرۇش نىزامى» دا، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ دۆلەتنىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداشنىڭ لازىملىقى بەلگىلەندى.

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە دۆلىتىمىزنىڭ مۇھىم بىر سىياسىي تۈزۈمى، شۇنداقلا دۆلىتىمىزنىڭ مىللەتلەر مەسلىسىنى ھەل قىلىشتىكى تۈپكى سىياسىتى. پارتىيىمىز دۆلىتىمىزنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى بەرپا

قىلغان، 1949 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئورتاق پروگراممىسى» ، 1952 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش پروگراممىسى» ۋە 1954 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» قاتارلىقلاردا، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى قانۇن شەكلى تەرىقىسىدە بېكىتىلدى. 1984 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» دا، بۇ سىياسەت دۆلىتىمىزنىڭ نېگىزلىك قانۇنلىرى قاتلىمى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى. 2001 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، 9 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ دائىمىي كومىتېتى ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگەندىن كېيىنكى «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» نى ماقۇللاپ، دۆلەتنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان جايلارغا يار ـ يۆلەكتە بولۇش سالمىقىنى ئاشۇردى. ھەرقايسى مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلارمۇ كۆپلىگەن ئاپتونومىيە نىزاملىرى بىلەن ئايرىم نىزاملارنى تۈزۈپ چىقتى.

پارتىيە ۋە دۆلەت ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تەربىيىلەش ۋەزىپىگە تەينىلەشكە باشتىن ـ ئاخىر يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى. 1950 ـ يىلى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى دۆلەت مەمۇرىي كېڭىشى «ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشنىڭ سىناق لايىھىسى» بىلەن «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنى قۇرۇش لايىھىسى» نى ئېلان قىلىپ، «ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى ئومۇميۈزلۈك ۋە كۆپلەپ يېتىشتۈرۈش» فاكتورىنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويدى، مەملىكەت بويىچە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدىن 10 ى تەسىس قىلىندى. ھەرقايسى ئالاقىدار ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلاردا ھەر دەرىجىلىك مىللىي كادىرلار مەكتىپى بىلەن مىللىي كادىرلارنى يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرى تەسىس قىلىنىپ، زور تۈركۈمدىكى مەمۇرىي ۋە كەسپىي تېخنىكا كادىرلىرى يېتىشتۈرۈلدى.

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىش — ئىناق مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى. پارتىيە ۋە دۆلەت كۆپ خىل چارە ـ

تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ياخشىلىدى. مەسىلەن، ئاز سانلىق مىللەتلەر تەرەققىيات فوندى تەسىس قىلىش، مىللىي سودا ۋە مىللىي لازىمەتلىكلەرنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى يولغا قويۇش، غەربىي رايونلارنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش ئىستراتېگىيىسىنى يولغا قويۇش ۋە باشقىلار.

7. ھازىر شىنجاڭدا قانچە مىللەت بار؟ ئاساسلىق مىللەتلەر قايسىلار؟

شىنجاڭ كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، ھازىر جەمئىي 47 مىللەت بار. 2000 ـ يىلدىكى 5 ـ قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدا جەمئىي 18 مىليون 462 مىڭ 600 نەپەر ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر 10 مىليون 964 مىڭ 900 غا يېتىپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 59.4% نى ئىگىلىگەن.

1949 ـ يىلى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندا ئاساسلىقى ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇل، قىرغىز، تاجىك، شىبە، مانجۇ، ئۆزبېك، رۇس، داغۇر، تاتاردىن ئىبارەت 13 مىللەت بار بولۇپ، سانى 4 مىليون 333 مىڭ 400 نەپەر ئىدى. بۇ 13 مىللەتنىڭ شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقان ۋاقتى ئۇزۇنراق بولغانلىقتىن، شىنجاڭدىكى ئاساسلىق مىللەتلەر ياكى يەرلىك مىللەتلەر دېيىلىدۇ. ئۇلارنىڭ 2000 ـ يىلدىكى سانى شىنجاڭ بويىچە ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 99.5% نى ئىگىلىگەن. قالغان باشقا مىللەتلەر ۋەتەننىڭ تەرەپ ـ تەرەپلىرىدىن كەلگەن، ئۇلار يۇرتى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىدىن ئايرىلىپ شىنجاڭغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، يەرلىك خەلقلەر بىلەن بىللە شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىپ ئىشلىمەكتە.

ھەرقايسى مىللەتلەر رايونلارغا تارقىلىش جەھەتتە «چوڭ دائىرىدە ئارىلىشىپ، كىچىك دائىرىدە توپلىشىپ ئۆزئارا گىرەلىشىپ ئولتۇراقلاشقان». شىنجاڭ بويىچە ناھىيىدىن يۇقىرى مەمۇرىي رايونلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى بىر قانچە مىللەت ئاھالىلىرىدىن

تەركىب تاپقان. جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۇيغۇرلار، شىمالىي شىنجاڭدا خەنزۇلار بىلەن قازاقلار ئاساس قىلىنىدۇ، موڭغۇل، قىرغىز، شىبە، تاجىك ۋە داغۇر قاتارلىق مىللەتلەر بىرقەدەر مەركەزلىشىپ تارقالغان بولسا، قالغانلىرى نىسپىي تارقاق ھالەتتە تارقالغان. رۇس، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەر ئاساسەن شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشقان. بۇلاردىن باشقا چېگرا رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان قازاق، قىرغىز، تاجىك، ئۆزبېك، موڭغۇل ۋە رۇس قاتارلىق مىللەتلەرمۇ دۆلەت ھالقىپ ئولتۇراقلىششتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. مىللەت جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، خوتەن ۋە ئاقسۇدىن ئىبارەت ئۇچ رايونغا تارقالغان بولۇپ، سانى شىنجاڭ بويىچە ئۇيغۇرلار ئاھالىسىنىڭ 75% نى ئىگىلەيدۇ؛ خەنزۇلار ئاساسەن شىمالىي شىنجاڭغا تارقالغان؛ قازاقلار شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىغا مەركەزلەشكەن؛ خۇيزۇلار ئاساسەن سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىگە تارقالغان. قىرغىزلار ئاساسەن قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىغا تارقالغان؛ موڭغۇللار ئاساسەن بايىنغولىن ۋە بورتالادىن ئىبارەت ئىككى موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاست بىلەن قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسىگە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان؛ تاجىكلار ئاساسەن پامىر ئېگىزلىكىدىكى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىگە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان؛ شىبەلەر ئاساسەن چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان؛ داغۇرلار ئاساسەن چۆچەك شەھىرىدە ئولتۇراقلاشقان. بۇنىڭدىن باشقا، ئۆزبېك، مانجۇ، تاتار، رۇس، دوڭشياڭ، جۇاڭزۇ، زاڭزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ئادەتتە باشقا مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونى ئاساسەن يوق. ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، كىشىلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا باشقا جايلارغا بېرىپ ئوقۇش، ئىشلەش ۋە تىجارەت قىلىشلىرىنىڭ بارغانسېرى كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ھەرقايسى رايونلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ يۆتكىلىش سۈرئىتى تېزلەشتى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارقىلىشىمۇ «ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىش» قا قاراپ يۈزلەنمەكتە.

ھازىرغىچە شىنجاڭدىكى 13 ئاساسلىق مىللەتنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزىگە خاس مىللىي مەدەنىيىتى، ئەنئەنىۋى تىل - يېزىقى، دىنىي ئېتىقادى ۋە

ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ساقلاپ كەلمەكتە. ئىقتىسادىي تۇرمۇش جەھەتتە ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، شىبە، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئاساسەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئاساس قىلىدۇ؛ قازاق، موڭغۇل، قىرغىز، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەر ئاساسەن چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۆزبېك، تاتارلاردىن سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىرى كۆپرەك، ئۇيغۇر، خۇيزۇلارمۇ تىجارەت قىلىش ئەنئەنىسىگە ئىگە بولۇپ، بەزلىرى قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ۋە سودا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شەھەردىكى خۇيزۇلارنىڭ كۆپرەكى يېمەكلىكلەر تىجارىتى قىلىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ھەرقايسى مىللەتلەردىن ساناڭئەت، پەن - تېخنىكا، مۇلازىمەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەدەنىيەتلىك، تېخنىكا ئىگىلىگەن، ئىدىيىسى ئوچۇق كىشىلەرنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە.

مەيلى ئاساسلىق مىللەتلەر بولسۇن ياكى كېيىن كەلگەن مىللەتلەر بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دوستانە ئۆتۈپ، ئىتتىپاقلىشىپ، بىر - بىرىگە ھەمكارلىشىپ، بىرلىكتە شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈش ۋە قوغداش ئۈچۈن غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشماقتا.

8. شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتى قانداق ياخشى ئىشلەندى؟

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە ئۆزئارا بېرىش - كېلىشلەر جەريانىدا ھاسىل قىلغان ئورتاق مەنپەئەت ئاساسىدىكى باراۋەرلىكتە ئۆزئارا ياردەم بېرىش، دوستانە ھەمكارلىشىش مۇناسىۋەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. مىللەتلەرنى باراۋەرلىك ئاساستا ئىتتىپاقلاشتۇرۇش - پارتىيەمىز ۋە دۆلىتىمىزنىڭ مىللەتلەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىكى تۈپ پرىنسىپى. شىنجاڭ كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون. ھەر مىللەت خەلقى باراۋەر ئاساستا بىر - بىرىنى ئىززەتلىشىپ، دوستانە بىللە ئۆتكەندىلا، ئاندىن جەمئىيەتنىڭ ئەمىلىكى ۋە مۇقىملىقىنى ساقلىغىلى، شۇنداقلا زېھنىي كۈچىنى مەركەزلەشتۇرۇپ، ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇپ، قۇرۇلۇش بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغىلى بولىدۇ. ئۇنداق بولمىسا، ھۆكۈمەت مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تالاش - تارتىش ۋە ماجىرالارنى ھەل قىلىش بىلەن ھالسىراپ كېتىدۇ. پۇقرالارمۇ كۆڭۈل قويۇپ

ئىشلىيەلمەيدۇ، ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانمايدۇ، كۆپچىلىكنىڭ تۇرمۇشى ياخشى ئۆتمەيدۇ. ئائىلە ئىناق بولسا ھەممە ئىش پۈرۈشۇپ كېتىدۇ. بىر كىچىك ئائىلە شۇنداق بولىدۇ. بىزنىڭ كۆپ مىللەتلىك چوڭ ئائىلىمىز تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئەمىلىكىدىن ئىبارەت تۈپكى كاپالەت بولغانلىقتىن، شىنجاڭنىڭ 50 يىلدىن كۆپرەك تەرەققىياتى مۇشۇنداق تېز ۋە ياخشى بولغان. ھالبۇكى، بۇلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن پارتىيە، ھۆكۈمەت ۋە ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى غايەت زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ھەرقايسى جەھەتلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ئىلگىرىكىدەك ئاز سانلىق مىللەتلەرنى كەمسىتىش ئەھۋاللىرى تېزلا ئۆزگەرتىلدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، دۆلىتىمىز تارىختىن قېپقالغان ئاز سانلىق مىللەتلەرگە زورمۇ زور تېخىلغان مىللەت نامى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنى كەمسىتىش ياكى خورلاش خاراكتېرىدىكى يەر نامىلىرىنى قوللىنىشنى چەكلىدى ياكى ئۆزگەرتتى. مەسىلەن، «دىخۇا» «ئۇرۇمچى» گە، «جېنشى» «باربكۆل» گە، «گوڭخا» «نىلقا» غا ئۆزگەرتىلىپ، كۆپىنچىسىدە ئەسلىدىكى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ تىلىدىكى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1984 ـ يىلى چىڭخەي ئۆلكىسىدىكى 2000 غا يېقىن قازاق ئەسلى يۇرتىغا قايتىشنى تەلەپ قىلغاندا، دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى بىلەن مالىيە مىنىستىرلىكى ئۇرۇنلاشتۇرۇشقا مەخسۇس 1 مىليون يۈەن ئاجراتتى. چىڭخەي ھەممە كۆچۈش خىراجىتىنى ئۈستىگە ئالدى. شىنجاڭ ھەممىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا مەسئۇل بولدى. قازاق چارۋىچىلار مەخسۇس پويىز بىلەن ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلگەندە، شىنجاڭدىكى رەھبەرلەرنىڭ، ھەر ساھە ۋەكىللىرىنىڭ ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. 1988 ـ يىلى ئەسلىدە شىزاڭنىڭ ناچۇ رايونىدىن شىنجاڭنىڭ خېجىڭ ناھىيىسىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان 900 دىن كۆپرەك زاكزۇ قېرىنداشلارمۇ ئۇچ تۇركۈمگە بۆلۈپ شىزاڭغا قايتۇرۇلدى.

شىنجاڭدا ھەر يىلدىكى «روزا ھېيت» ۋە «قۇربان ھېيت» لاردا، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ھەر مىللەت خەلقى بايرام كۈنلىرىدىكى

ئارام ئېلىشتىن بەھرىمەن بولىدۇ. ھۆكۈمەت ھەرقايسى رايونلاردىن مۇھىم قاتناش يوللىرى ياساشنى ۋە ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى بار ئورۇنلاردا «مۇسۇلمانلار ئاشخانىسى» قۇرۇپ، «مۇسۇلمانچە قازان ـ قومۇچ» ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى؛ مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە بىر تەرەپ قىلىشىغا يول قويۇلۇپ، كۆيدۈرۈش تەشەببۇس قىلىنمىدى ۋە باشقىلار. 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، شەھەر ئاھالىلىرىگە گۆش قوشۇمچە يارداەم پۇلى تارقىتىلدى. ئەينى چاغلاردا قوي گۆشىنىڭ باھاسى چوشقا گۆشىنىڭ باھاسىدىن ئومۇمىيۈزلۈك يۇقىرى بولغانلىقتىن، چوشقا گۆشى يېمەيدىغان مۇسۇلمانلارغا باشقا شەھەر ئاھالىلىرىگە قارىغاندا قوشۇمچە يارداەم پۇل كۆپرەك تارقىتىلدى.

پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت يەنە ئۇزلۇكسىز تۇرده تەشۋىقات، تەربىيە ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كىشىلەر قەلبىگە سىڭدۈرۈپ ياخشى ئىجتىمائىي كەيپىيات يېتىلدۈردى. 1982 ـ يىلى، شىنجاڭدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلدى. 1983 ـ يىلدىن باشلاپ ھازىرغىچە ھەر يىلى 5 ـ ئايدا شىنجاڭ بويىچە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» پائالىيىتى ئىزچىل قانات يايدۇرۇلۇۋاتقانلىقىغا 20 يىل بولدى. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتلەرنىڭ رەھبىرلىرى تارماقلىرىنىڭ ھەممىسى مىللەتلەر سىياسىتىنى نەمۇنىلىك بىلەن ئىجرا قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتكەن ـ كۈچەيتمىگەنلىكىنى كادىرلارنى سىناپ ۋە تەكشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ نەتىجىسىگە باھا بېرىشنىڭ بىر تۈرلۈك مۇھىم مەزمۇنى قىلىپ كەلدى.

بوشاشماي تىرىشىش مول مېۋە بەردى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئوتتۇرىغا قويغان «ھەممە ئادەمدە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئىدىيىسى بولۇش، ھەممە ئادەم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى تەكىتلەش، ھەممە ئادەم مىللەتلەر سىياسىتىنى بىلىش، ھەممە ئادەم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ياخشى ئىش قىلىش» چاقىرىقى قەدەممۇ قەدەم ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھەرىكەت مىزانىغا ئايلىنىپ، شىنجاڭ بويىچە زور بىر تۈركۈم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەر مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا گەۋدىلىك تۆھپە قوشقان سابىق خوتەن ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن

ۋالىينسى، باش ئىنژېنېر ۋاڭ ۋېي؛ مىللىي ماجىرالارنى ئەستايىدىل مۇرەسسە قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغدىغان قەشقەر ۋىلايىتى مەكىت ناھىيە بازىرى يېڭى بازار ئاھالىلەر كومىتېتىنىڭ ئامانلىق ساقلاش مۇدىرى ئوسمان قادىر؛ ئۇلۇغچات ناھىيىسىدە نەچچە ئون يىل سەھىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئاز سانلىق مىللەت بىمارلىرىغا 30 نەچچە قېتىم ھەقسىز قان بەرگەن ياخشى دوختۇر ۋۇدېگيۇن؛ قار ـ شۇبرغاندا قاپسىلىپ قالغان نەچچە يۈز كان ئىشچىلىرىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قۇتۇلدۇرۇۋالغان قازاق چارۋىچى ئابدان قاتارلىقلار بۇنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدۇر.

بىرقانچە يىلدىن بۇيان، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مىللىي ماجرالار تۇختىماي، مىللىي قىرغىنچىلىق پات ـ پات يۈز بەرمەكتە. ئەمما، دۆلىتىمىزدە، بىزنىڭ شىنجاڭدا يەنىلا تىنچ ـ ئىتتىپاق بولۇشتەك ۋەزىيەت ساقلاندى، ئىقتىسادمۇ سىجىل، مۇقىم راۋاجلاندى. بۇنىڭ ئېلىمىزدە يولغا قويۇلغان مىللەتلەر سىياسىتىدىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ خىزمىتىدىن، شۇنداقلا ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

9. شىنجاڭدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتى بويىچە تەقسىملەش پائالىيەتلىرى قانداق قانات يايدۇرۇلدى؟

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتى بويىچە تەقسىملەش پائالىيىتى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ۋە جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى جەھەتتە ئىپادىسى گەۋدىلىك بولغان ئېلىغار، نەمۇنىچى كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنى تەقسىملەش، مۇكاپاتلاش ئارقىلىق پۈتۈن جەمئىيەت ئۇلگە قىلىپ ئۆگىنىشكە بولىدىغان تىپلارنى تەكلەش پائالىيىتىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا تۇۋەندىن يۇقىرىغا قەدەر سىلىشتۇرۇپ باھالاپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش، شۇنداقلا پارتىيەنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق، پۈتۈن جەمئىيەتتە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى كەيپىياتى يارىتىلىدۇ. بۇ شىنجاڭنىڭ مىللەتلەر خىزمىتىدىكى زور بىر كەشپىيات ھېسابلىنىدۇ. 1982 ـ يىلى 11 ـ ئايدا شىنجاڭدا مەملىكەت بويىچە تەڭ دەرىجىلىك ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايونلار ئىچىدە بىرىنچى بولۇپ، 1 ـ قېتىملىق ئاپتونوم رايون

بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتىدىكى ئېلىغار كوللېكتىپ ۋە ئېلىغار شەخسلەرنى تەقسىملەش يېغىنى چاقىرىلىپ، 183 ئېلىغار كوللېكتىپ، 322 نەپەر ئېلىغار شەخس تەقسىملەندى ۋە مۇكاپاتلاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ، پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە ئېلىغار كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنى بەرپا قىلىش پائالىيىتى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلۇپ كەلدى. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە تەقسىملەش پائالىيىتىمۇ تەدرىجىي ھالدا پۈتۈن مەملىكەتكە كېڭەيتىلدى.

1988 ـ يىلى، گوۋۇيۈەن بېيجىڭدا 1 ـ قېتىملىق مەملىكەتلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە تەقسىملەش يېغىنى چاقىرىپ، 565 ئېلىغار كوللېكتىپ بىلەن 601 نەپەر ئېلىغار شەخسنى تەقسىملىدى. كېيىن يەنە 1994 ـ يىلى، 1999 ـ يىلى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 2 ـ قېتىملىق ۋە 3 ـ قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە تەقسىملەش يېغىنى چاقىرىلدى. 1990 ـ يىلى دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى مەملىكەت خاراكتېرلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە تەقسىملەش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، 2000 دىن كۆپرەك ئېلىغار شەخسلەر ۋەكىللىرىنى باھالاپ چىقتى. 1998 ـ يىلى دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى ھەرقايسى ئۆلكە، ئاپتونوم رايون ۋە بۆلۈستە قاراشلىق شەھەرلەر بىلەن بىرلىكتە 1 ـ قېتىم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە تەقسىملەش پائالىيىتى ئۆتكۈزدى. ھەرقايسى ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايونلاردىكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقسىملەش پائالىيەتلىرىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلىپ بېرىلدى. كوممۇنىستىك پاشلار ئىتتىپاقى، ئاياللار بىرلەشمىسى قاتارلىق ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارمۇ تەقسىملەش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى. مەسىلەن، 1998 ـ يىلى شىزاڭدا 3 ـ قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە تەقسىملەش يېغىنى چاقىرىلدى. گەنسۇ ئۆلكىلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئىتتىپاق كومىتېتى قاتارلىق ئورۇنلار 2 ـ قېتىملىق ھەرمىللەت پاشلىرىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە تەقسىملەش يېغىنى چاقىردى. دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى بىلەن جياڭسۇ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىرلىشىپ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە تەقسىملەش يېغىنى چاقىردى

ۋە باشقىلار.

1982 ـ يىلدىن كېيىن، شىنجاڭدا 1987 ـ يىلى، 1995 ـ يىلى ۋە 2000 ـ يىلى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۇچ قېتىم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە تەدرىلەش يىغىنى چاقىرىلدى. ئۇنىڭغا 1990 ـ يىلدىكى دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى چاقىرغان بىر قېتىملىق يىغىن بىلەن مەملىكەت بويىچە چاقىرىلغان ئۇچ قېتىملىق يىغىن قوشۇلغاندىكى سەككىز قېتىملىق يىغىندا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە بىر تۈركۈم ئىلغار تىپلار تۇرغۇزۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە ئادەتتە مەيدانغا كەلگەن ئىلغار شەخسلەرمۇ ۋاقتىدا بايقىلىپ، ۋاقتىدا نام بېرىلىپ تەقدىرلەندى. ھازىرغا قەدەر، 60 دىن كۆپرەك ناھىيە (شەھەر) مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە نەمۇنىچى ناھىيە (شەھەر) بولۇپ تاللاندى. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە نەمۇنىچى بولغان 774 ئورۇن بىلەن 1273 نەپەر شەخس ئاپتونوم رايونىنىڭ تەقدىرلىشىگە، 111 نەمۇنىچى ئورۇن بىلەن 114 نەپەر نەمۇنىچى شەخس دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ تەقدىرلىشىگە، 140 نەمۇنىچى ئورۇن بىلەن 206 نەپەر نەمۇنىچى شەخس گوۋۇيۇەننىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە تەدرىلەش پائالىيەتلىرى تەدرىجىي ھالدا كۆلەملىشىش، تۈزۈملىشىش يولىغا ماڭدى. 1997 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بەنگۆتىكى بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى بەنگۆتىكى بىرلىشىپ، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە نەمۇنىچى ئورۇن بەرپا قىلىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە نەمۇنىچى شەخس بولۇش پائالىيەتلىرىنى باشقۇرۇش چارىسى» نى تارقىتىپ، تەدرىلەش پائالىيەتلىرىنى تۈزۈملەشتۈرۈشنى قېلىپلاشتۇردى. ئۇنىڭدا، بۇندىن كېيىن ھەر بەش يىلدا بىر قېتىم شىنجاڭ بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە تەدرىلەش يىغىنى چاقىرىش، پرىنسىپ جەھەتتە ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەر ھەر ئۇچ يىلدا بىر قېتىم، ھەرقايسى ناھىيە (شەھەر، رايون) ھەر ئىككى يىلدا بىر قېتىم تەدرىلەش يىغىنى چاقىرىش، ھەرقايسى تارماق ۋە ئورۇنلار ھەر يىلى تەدرىلەش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇش لازىملىقى، ئاپتونوم رايون، ئۆلكە، مۇنىستىرلىك دەرىجىسىدىن يۇقىرى بولغان مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە نەمۇنىچى شەخسلەرنىڭ ئوخشاش

دەرىجىلىك ئەمگەك نەمۇنىچىلىرىنىڭ تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولىدىغانلىقى ھەمدە ھەر دەرىجىلىك نەمۇنىچىلارغا ئايرىم ـ ئايرىم مۇكاپات بېرىلىدىغانلىقى بەلگىلەندى.

10. نېمە ئۈچۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گۈللىنىشى ئىقتىسادىي تەرەققىياتتىن ئايرىلالمايدۇ دەيمىز؟

ئىقتىسادىي تەرەققىيات مىللەتلەرنىڭ گۈللىنىشىنىڭ ئاساسى ۋە ھەربىر مىللەتنىڭ كۆچى، ئىقتىساد تەرەققىي قىلمىسا، يېتەرلىك مادداي ئاساستىن ئىبارەت كاپالەت بىلەن ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچتىن ئىبارەت يۆلەنچۈك بولمىسا، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك مەسىلىلىرىنمۇ ھەل قىلغىلى بولمايدۇ، تىرىكچىلىك قىلىش تەسكە چۈشىدۇ. مىللەتلەرنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش، مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش دېگەنلەردىن گەپ ئاچقىلى بولمايدۇ. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىش دۆلىتىمىزدىكى مىللەتلەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ئۆزئارا ياردەملىشىشتەك سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەملەشنىڭ تۈپ يولى.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئىنتايىن ئاستا ئىدى. 1949 ـ يىلى، شىنجاڭدىكى ئاشلىق، پاختا، مايلىق دانىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 65 كىلوگرام، 10 كىلوگرام، 29 كىلوگرام، كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە توغرا كېلىدىغان ئاشلىق 195 كىلوگرام بولۇپ، ماددىي مەھسۇلاتلار تېپىلمايتتى. پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئۈسكۈنىلىرى ئاددىي بولغان كىچىك زاۋۇتتىن پەقەت ئون نەچچىسى بولۇپ، ھەتتا مىخ، سەرەڭگە قاتارلىق كۈندىلىك لازىمەتلىكلەردىمۇ ئۆزىنى تەمىنلىيەلمەي سىرتتىن ئەكىلەتتى. بىر سۈڭمۇ تۆمۈرىيول يوق، بىر قانچىلا ئېگىز ـ پەس ئاددىي تاشيول بولۇپ، قاتناش ـ ترانسپورتتا ئاساسەن تۆگە، ئېشەكلەرگە تايىناتتى. شىنجاڭ بويىچە شەھەر ھېسابىدىكى شەھەردىن پەقەت دىخۇا (ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھىرى) لا بار بولۇپ، ئۇنىڭ نوپۇسى ئاران 108 مىڭ ئىدى، شەھەر بويىچە ئاران ئالتە بىنا، 1.6 كىلومېتىر ئۆزۈنلۇقتىكى ئاسفالت يول بار ئىدى. شەھەر قىياپىتى بۇرۇلۇپ، كونىلار ئېيتقاندەك «شامال چىقسا ئەخلەتلەر ئۇچۇپ، قۇياش چىقسا سېسىقچىلىق بولاتتى». ئاھالىسى 20 مىڭدىن ئاشىدىغان

شەھەر ـ بازارلاردىن غۇلجا، قەشقەر، يەكەنلا بار ئىدى. قالاق ئىقتىسادي سەۋەبىە، ئۇنىڭ ئۇستىگە جەمئىيەتنىڭ مۇقىمسىزلىقى، جېدەل ـ ماجىرالارنىڭ توختىماسلىقى، پومبىشچىك، چارۋىدارلارنىڭ زۇلۇمى دەستىدىن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئاساسي تۇرمۇشىنى ساقلىشىمۇ ناھايىتى قىيىن ئىدى. ئەينى چاغدا كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆمرى 30 ياشقىمۇ يەتمەيتتى، $\frac{1}{3}$ قىسىم بوۋاقلار تېلى ۋە ئايىغى چىقماي تۇرۇپلا ئۆلۈپ كېتەتتى. ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت، ماۋارىپ، ساقلىقنى ساقلاش قاتارلىقلار تېخىمۇ قالاق ئىدى. شىنجاڭ بويىچە بىرمۇ كەسپي مەدەنىيەت ـ سەنئەت تەشكىلاتى يوق ئىدى. پەقەت بىرلا ئۇنىۋېرسىتېت بولۇپ، 185 نەپەر ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى. ئۇ چاغلاردا مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتىدىن سۆز ئېچىش بىر قۇرۇق خىيال ئىدى.

ئازادلىقتىن كېيىنكى 50 نەچچە يىل ماباينىدە، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادي قۇرۇلۇشىدا پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغۇدەك شانلىق نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. 2000 ـ يىلى، شىنجاڭنىڭ دۆلەت ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمي قىممىتى 136 مىليارد 500 مىليون يۈەن بولۇپ، سېلىشتۇرما باھا بويىچە ھېسابلىغاندا، 1952 ـ يىلدىكىدىن 49 ھەسسە كۆپەيىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10.3% ئېشىپ ماڭدى. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ماشىنىلىشىش، تۈجۈپلىشىشكە قاراپ ماڭدى. خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى، سۈلياۋ يوپۇق ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادي ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 2000 ـ يىلى ئاشلىق، پاختا، مايلىق دانىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 373 كىلوگرام ، 99 كىلوگرام ۋە 129 كىلوگرامغا كۆتۈرۈلۈپ، شىنجاڭ جۇڭگونىڭ چوڭ يېزا ئىگىلىك ئۆلكىسىگە ئايلاندى. سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى تېز راۋاجلاندى. 2000 ـ يىلى سانائەت ئومۇمي مەھسۇلات قىممىتى 122 مىليارد 300 مىليون يۈەنگە يېتىپ، 1952 ـ يىلىغا قارىغاندا 172 ھەسسە ئاشتى. تاشيول، تۆمۈريول، خەلق ئاۋىئاتسىيە لىنىيىلىرى ئۈزلۈكسىز ئۈزىراپ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا يېيىلغان ستېرىئولۇق قاتناش ـ ترانسپورت توري شەكىللەندى. شىنجاڭدىكى شەھەر ـ بازارلار 150 گە كۆپەيدى، ئۇرۇمچى شەھرىنىڭ ئاھالىسى 2 مىليونغا يېتىپ، سانائەت،

كان ـ كارخانىلىرى ھەممە يەرنى قاپلىغان، ئېگىز بىنالار قەد كۆتۈرگەن، مەدەنىيەت، ماۋارىپ تەرەققىي قىلغان، بازارلىرى ئاۋات بولغان غەربىي قىسمىدىكى كاتتا مەركىزي شەھەر بولۇپ قالدى. قاراماي، شىخەنزە، قۇمۇل، كورلا، ئاقسۇ، قەشقەرلەرمۇ غەيرىي يېزا ئىگىلىك ئاھالىسى 200 مىڭدىن ئاشىدىغان ئوتتۇرا دەرىجىلىك شەھەرلەرگە ئايلاندى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆمرى 1949 ـ يىلى 30 ياشقىمۇ يەتمىگەن بولسا، 1982 ـ يىلى 60 ياشقا، 1990 ـ يىلى 65 ياشقا، 1995 ـ يىلى 68.5 ياشقا يەتتى. ئازادلىقتىن كېيىن تۇغۇلغان 3 ـ ئەۋلادنىڭ بويى ئاتا ـ ئانىسىغا قارىغاندا 5 سانتىمېتىر ئېگىزلىدى.

ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ داۋاملىشىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە تارقىلىشىنى پۈختا ماددىي ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى. 2000 ـ يىلى شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەر 20 گە، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 32 مىڭغا يېتىپ، كۆپلىگەن ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ماگىستىر ۋە دوكتور يېتىشىپ چىقتى. ئوتتۇرا ياش، ياشلاردىكى ساۋاتسىزلىق نىسبىتى 2% دىن تۆۋەنلىدى. مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇتۇلدى. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ «ئون ئىككى مۇقام» ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» ، موڭغۇللارنىڭ «جاڭگىر» ، قىرغىزلارنىڭ «ماناس» قاتارلىق مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلىرى يېغىپ رەتلەنگەندىن كېيىن نەشر قىلىنىپ، كەڭ تۇردە تارقىتىلدى؛ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، تاجىك، شىبە، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ كەسپىي ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئويۇن قويۇش ئۆمەكلىرى بارلىققا كەلدى. شىنجاڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى ئويۇن قويۇش ئۆمىكى پۈتۈن مەملىكەت، شۇنداقلا دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەت ۋە رايونلاردا ئويۇن كۆرسىتىپ، يەرلىك خەلقنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. شىنجاڭنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى دۇنياغا يۈزلەندى.

11. نېمە ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى دۆلەت ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ياردىمىدىن ئايرىلالمايدۇ دەيمىز؟

شىنجاڭنىڭ گەرچە زېمىنى چوڭ، بايلىقى مول بولسىمۇ، ئەمما ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى تۆۋەن، ئاساسى ناچاراق بولغانلىقتىن، ھەر مىللەت خەلقى بۇنداق قالاق قىياپەتنى تېز ئۆزگەرتىشتە ئۆزىنىڭلا تىرىشچانلىقىغا تايىنىش كۇپايە قىلمايدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇشنى ئۆز خىزمىتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى قاتارىغا كىرگۈزۈپ، بىر قاتار ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى ۋە چارە ـ تەدبىرلەرنى ناھايىتى تېزلا تۈزۈپ چىقتى. دۆلەت مالىيىسى 1955 ـ يىلى «ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا بېرىلىدىغان قوشۇمچە ياردەم خىراجىتى»، 1964 ـ يىلى «مىللىي رايونلارنىڭ مالىيە خام چوت خىراجىتى» ۋە «مىللىي رايونلارنىڭ زاپاس فوندى» نى تەسىس قىلدى. 1979 ـ يىلىغا كەلگەندە، مەركەزنىڭ مۇشۇ ئۈچ تۈرلۈك ئېتىبار بېرىش سىياسىتىدىلا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىغا بەرگەن قوشۇمچە ياردىمى 3 مىليارد يۈەنگە يەتتى. شىنجاڭ بىر مىللىي ئاپتونوم رايون سۈپىتىدە تېخىمۇ كۆپ ئېتىبار بېرىش سىياسىتى ۋە مالىيە ياردىمىگە ئېرىشتى. 1950 ـ يىلى، دۆلەتنىڭ شىنجاڭغا بەرگەن تولۇقلىما ياردىمى مەبلىغى 500 مىڭ سەر ئالتۇنغا باراۋەر كېلىدۇ. 1955 ـ يىلدىن 1994 ـ يىلغىچە مەركەز مالىيىسىنىڭ شىنجاڭغا ئارقا ـ ئارقىدىن بەرگەن نورمىدىكى قوشۇمچە ياردىمى بىلەن مەخسۇس تۈرلەردىكى قوشۇمچە ياردىمى 40 مىليارد 720 مىليون يۈەنگە يېتىپ، شۇ مەزگىلدىكى شىنجاڭنىڭ مالىيە چىقىمىنىڭ 56.7% نى ئىگىلىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، 40 يىل ئىچىدىكى شىنجاڭنىڭ مالىيە چىقىمىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى مەركەز مالىيىسى بەردى. 1988 ـ يىلدىن باشلاپ مەركەزنىڭ ھەر يىلى شىنجاڭغا بەرگەن نورمىدىكى قوشۇمچە ياردىمى 1 مىليارد 529 مىليون يۈەنگە يەتتى. «9ـبەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە، شىنجاڭنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، مەركەز شىنجاڭغا مەبلەغ سېلىش سالمىقىنى ئاشۇردى. 1997 ـ يىللا، مەركەزنىڭ شىنجاڭغا سالغان مەبلىغى 35 مىليارد يۈەنگە يەتتى. 1989 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئېغىر يەر تەۋرەش ئاپىتىگە ئۇچرىغان ئۇلۇغچات ناھىيىسىنى قايتا قۇرۇشقا سېلىنغان مەبلەغ جەمئىي 57 مىليون يۈەن بولۇپ، ئۇمۇ مەركەزنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. دۆلەت يەنە باج، خام ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش، سودا، مىللىي لازىمەتلىكلەرنى ئىشلەپچىقىرىش، تاشقى سودا قاتارلىقلاردا شىنجاڭغا ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى يولغا قويدى. غەربىي رايونلارنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش جەريانىدا دۆلەت شىنجاڭنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەش سالمىقىنى تېخىمۇ

ئاشۇردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنى كۈچلۈك ياردەم بىلەن تەمىنلىدى.

دۆلەت شىنجاڭنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى قالاق، ئىختىساسلىق خادىملار كەمچىل بولۇشتەك ۋەزىيىتىنى تېزدىن ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ خوتەن، خۇبەي، شەندۇڭ، جيائۆسۇ، گۇاڭدۇڭ، تيەنجىن، شاڭخەي قاتارلىق قېرىنداش ئۆلكە، شەھەرلەردىن ھەر دەرىجىلىك كادىرلار، كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەر، چېگرا رايونغا ياردەم بەرگۈچى ياشلار، تۈرلۈك مەكتەپلەرنى پۈتتۈرۈپ شىنجاڭغا تەقسىم قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار ھەمدە ئۆزلىرىنى چېگرا رايونلارنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا خالىسانە بېغىشلىغان خادىملار قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىليوندىن ئارتۇق شىنجاڭغا جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان زور تۈركۈمدىكى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىختىساسلىق خادىملىرىنى سەپەرۋەر قىلدى. كۆپلىگەن ئورۇنلار شىنجاڭغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شارائىتى خېلى ئەۋزەل بولغان چوڭ شەھەرلەر بىلەن خوشلىشىپ، زاۋۇتلىرىنى غەربكە كۆچۈرۈپ، شىنجاڭغا كېلىپ ماكانلاشتى. مەسىلەن، ھازىرقى شىنجاڭدىكى بەزى چوڭ، ئوتتۇرا تېپتىكى تاياچ كارخانىلاردىن «1 ـ ئىيۇل» پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، «1 ـ ئاۋغۇست» پولات ـ تۆمۈر شىركىتى، تۆۋەن بىسىملىق ئېلېكتر بۇيۇملىرى زاۋۇتى قاتارلىقلار شاڭخەيدىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن؛ 1 ـ بىناكارلىق قۇرۇلۇش شىركىتى، بىناكارلىق قۇرۇلۇش قۇراشتۇرۇش شىركىتى قاتارلىقلار چاڭچۇندىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن؛ 2 ـ بىناكارلىق قۇرۇلۇش شىركىتى تەيەنجىندىن، مېتاللۇرگىيە قۇرۇلۇش شىركىتى لەنجۇدىن، ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى قۇراشتۇرۇش شىركىتى شىئەندىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن. بۇ خادىملار ۋە كارخانىلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىشى بىلەن، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىغا يېڭى ھاياتىي كۈچ قوشۇلۇپ، ھەرقايسى جەھەتلەردىكى قۇرۇلۇش ئىشلىرى تېز سۈرئەتتە قانات يايدۇرۇلدى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئىچكىرىدىكى ئىقتىسادى نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان ئۆلكە ۋە رايونلارنى مىللىي رايونلارغا قارىتىلىق ياردەم بېرىشكە ئۇيۇشتۇردى. جيائۆسۇ، شاڭخەي ۋە شەندۇڭ قاتارلىق ئۆلكە، شەھەرلەر شىنجاڭغا قارىتىلىق ياردەم بېرىدىغان بولدى. قارىتىلىق ياردەم بېرىش دائىرىسى سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، سودا ـ

تىجارەت، پەن ـ تېخنىكا، ئىختىساسلىق خادىملار، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش قاتارلىق ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەقلىي كۈچ جەھەتتىن يارىدەم بېرىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. تەرەققىي قىلغان رايونلار تاللاپ ئەۋەتكەن تېخنىكلار، ئوقۇتقۇچى، دوختۇر، كارخانا باشقۇرغۇچى قاتارلىق ھەر خىل كەسپىي خادىملار شىنجاڭغا يارىدەم بەرگۈچى كادىرلار سۈپىتىدە شىنجاڭغا كېلىپ، ۋىلايەت (ئوبلاست)، ناھىيىلەردە ۋەزىپە ئۆتەپ، ئىلغار تېخنىكا ۋە ئىدىيىلەرنى يەتكۈزۈش ھەمدە ئۇلارغا كۆرسىتىش ئارقىلىق، يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ۋە ئىجتىمائىي ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بىۋاسىتە ئىلگىرى سۈردى. شىنجاڭدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، ئىگىلىك باشقۇرۇش تارماقلىرى بىلەن كارخانىلاردىكى كەسپىي تېخنىكا خادىملىرىمۇ ئىچكىرىدىكى قاراتمىلىق يارىدەم بېرىدىغان ئۇلارغا، شەھەرلەرگە بېرىپ ۋەزىپە ئۆتەپ ئۆگەندى.

مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى جەھەتتە دۆلەت مىللىي مائارىپ قاتارلىق تۈرلەرگە مەخسۇس قوشۇمچە يارىدەم بېرىش خىراجىتى تەسىس قىلىپ، مەكتەپكە كىرىش، ئىشچى قوبۇل قىلىش، تەربىيىلەش، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە ئېتىبار بەردى. ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئالىي مەكتەپ، تېخنىكومىلار بىلەن مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ شىنجاڭ سىنىپى ئېچىشنى ۋە ژاكالتېن ئاسپىرانت تەربىيىلەپ بېرىشنى ھاۋالە قىلدى. 20 نەچچە يىلدىن بۇيان، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئالىي مەكتەپلەر ئاچقان مىللىي سىنىپلار 10 مىڭغا يېقىن تۈرلۈك ئىختىساسلىق خادىملارنى يېتىشتۈرۈپ بەردى. 2000 ـ يىلدىن باشلاپ پۈتۈن مەملىكەتتىكى 12 چوڭ شەھەردە شىنجاڭ تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى ئېچىلدى. قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ 90% نى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى، جۈملىدىن خېلى بىر قىسمىنى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن كەلگەن تۈرمۇشى نامرات ئائىلىلەرنىڭ پەرزەنتلىرى ئىگىلىدى. مەركەز بۇنىڭغا مەخسۇس مائارىپ ئوقۇتۇش راسخوتى ئاجراتتى. مەكتەپ تۈرۇشلۇق شەھەرلەرمۇ ئىمكانقەدەر قولاي شارائىتلار بىلەن تەمىنلىدى. نەنجىڭ شەھىرى ھەر بىر ئوقۇغۇچىنىڭ بىر يىللىقى 8000 يۈەنلىك كۈندىلىك تۈرمۇش خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش خىراجىتىنىڭ ھەممىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئوقۇش خىراجىتىمۇ ئائىلە ئىقتىسادي ئەھۋالىغا ئاساسەن كېمەيتىپ ئېلىندى ياكى كەچۈرۈم

قىلىندى. ئىچكىرىدىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇش — چەت ـ چېگرا رايونلاردىكى نۇرغۇنلىغان ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ گۈزەل ئارزۇسىغا ئايلاندى. سۇ ئىچكەندە قۇدۇق قازغۇچىنى ئۇنتۇماسلىق لازىم. شىنجاڭنىڭ تەرەققي قىلىشى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گۈللەپ ياشنىشى دۆلەتنىڭ ۋە ئىچكىرىدىكى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشى ۋە يارىدەم بېرىشىدىن ئايرىلمايدۇ. بۇندىن كېيىن، شىنجاڭ يەنىلا بۇنداق يارىدەمگە موھتاج. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادي تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ھەرقايسى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلار بىلەن بولغان باراۋەرلىك ئاساستىكى ھەمكارلىشىشمۇ بارغانسېرى كۈچىيىدۇ.

12. پارتىيەنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى شىنجاڭدا قانداق نەتىجىلەرگە ئېرىشتى؟

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا مەركىزي ھۆكۈمەتنىڭ بىر تۈتاش رەھبەرلىكى ئاستىدا، ئاپتونومىيىلىك جايلارنى قۇرۇپ، ئاپتونومىيىلىك ئورگانلارنى تەسىس قىلىش ئارقىلىق ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشتىن ئىبارەت. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە دۆلىتىمىزنىڭ مەركەزلىشىپ بىرلىككە كېلىشىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ ھەم دۆلىتىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ تارقىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسىنىڭ ئۆزلىرى باشقۇرۇش ئارزۇسىنى قاندۇرۇپ، دۆلىتىمىزنىڭ بىرلىكى بىلەن مىللىي ئاپتونومىيىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆڭۈلدىكىدەك ھەل قىلىدۇ. مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلار ئۆز رايونى، ئۆز مىللىتىنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن، شارائىتىغا بېقىپ راۋاجلىنالايدۇ. مەركىزي ھۆكۈمەت ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا زور كۈچ بىلەن يارىدەم بېرىش بىلەن بىرلىكتە، ھەرقايسى رايون، ھەرقايسى مىللەتلەرنى بىر ـ بىرىگە يارىدەم بېرىشكە ئۈيۇشتۇرىدۇ. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى مارکسىزملىق مىللەت نەزەرىيىسىنىڭ دۆلىتىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى. دۆلىتىمىزنىڭ مۇھىم بىر سىياسىي تۈزۈمى، شۇنداقلا دۆلىتىمىزدە مىللەتلەر مەسلىسىنى ھەل

قىلىشنىڭ تۈپ سىياسىتى. يېرىم ئەسىرگە يېقىن تەرەققىيات مۇساپىسى جەريانىدا، پارتىيىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى شىنجاڭدا غايەت زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى.

(1) 1955 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلدى. بۇ ئاز سانلىق مىللەت (ئۇيغۇرلار) توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بىر چوڭ رايون ئاساس قىلىنىپ، ئاھالىسى ئازراق بولغان بىرقانچە ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاپتونومىيىلىك جاي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدىكى 13 ئاساسلىق مىللەت ئىچىدە ئۆزبېك، تاتار، رۇس، مانجۇ قاتارلىق سانى بەك ئاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە تارقاق بولغانلىقتىن، ئاپتونومىيىلىك بىرلىكلەرنى قۇرۇشقا مۇۋاپىق كەلمەيدىغان مىللەتلەردىن باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيە قاتارلىق ھەر دەرىجىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلار ياكى مىللىي يېزىلارنى قۇردى. ھازىر شىنجاڭدا قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، خۇيزۇ قاتارلىق تۆت مىللەتنىڭ بەش ئاپتونوم ئوبلاستى ھەمدە قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇل، تاجىك، شىبە قاتارلىق بەش مىللەتنىڭ ئالتە ئاپتونوم ناھىيىسى، ۋە يەنە 42 مىللىي يېزا بار. شىنجاڭ پۈتۈن مەملىكەتتىكى بەش ئاپتونوم رايون ئىچىدە بىردىنبىر رايون، ئوبلاست، ناھىيىدىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك ئاپتونومىيە ئورۇنلىرى تولۇق بولغان ئاپتونومىيىلىك جاي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(2) يەرلىك قانۇن تۈرغۇزۇش خىزمىتى يولغا قويۇلۇپ، شىنجاڭنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ۋە زۆرۈر بولغان نۇرغۇن قانۇن ـ قائىدە، قارارلارنى تۈزۈش ئارقىلىق، مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ئاپتونومىيە ھوقۇقى قانۇن جەھەتتىن كاپالەتلەندۈرۈلدى. شىنجاڭدا ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلغان ۋە تەستىقلانغان يەرلىك قانۇن ـ قائىدە ۋە قانۇن كۈچىگە ئىگە قارار ـ بەلگىلىمىلەر ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى، ئىگىلىك باشقۇرۇش، بايلىقلارنى قوغداش، مۇھىت ئاسراش، پەن ـ تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، جەمئىيەت ئامانلىقى، دىن قاتارلىق ھەرقايسى جەھەتلەرگە چېتىلىدۇ. مەسىلەن، «نىكاھ قانۇنىنىڭ قوشۇمچە بەلگىلىمىسى»، «ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پىلانلىق تۇغۇت ئىشلىرى توغرىسىدىكى بەلگىلىمە»، «تىل ـ يېزىق خىزمىتى نىزامى» قاتارلىقلاردا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى باراۋەرلىك ئورنى بىلەن

باراۋەرلىك ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

(3) كۆپلىگەن ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت تارماقلىرىدا رەھبەرلىك خىزمىتىنى ئۈستىگە ئالدى. ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى، ھۆكۈمەت ھەم تەپتىش مەھكىمىسى، سوت مەھكىمىسى قاتارلىقلارنىڭ ئاساسلىق مەسئۇللىرىنىڭ مىللىي تەركىبى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرىدىن ئىبارەت كەتتى؛ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدا، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىللىرىنىڭ سالمىقى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاھالىسىنىڭ شىنجاڭ نوپۇسىدىكى سالمىقىغا قارىغاندا تۆت پوئىنت يۇقىرى بولدى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئاپتونومىيىلىك جايلىرىدىكى ئاپتونومىيە ئورگانلىرى ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقلىرىنى ئاساسلىق قورال سۈپىتىدە قوللانىدى، شىنجاڭنىڭ نەشرىيات، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە، كىنو قاتارلىق ساھەلىرىدە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقى كەڭ مىقداردا قوللىنىلىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆز تىل ـ يېزىقىدىن ئەركىن پايدىلىنىپ خىزمەت قىلىش، تۇرمۇش كۆچۈرۈش ۋە تەلىم ـ تەربىيە ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىك ھوقۇقىمۇ ھەقىقىي كاپالەتلەندۈرۈلدى.

ھازىر شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى راۋاجلاندى، ھەر تۈرلۈك ئىشلىرى ئومۇمىيۈزلۈك يۈكسەلدى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئىدىيىسى ھەممە كىشىنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر سىڭدۈرۈلدى. ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، پارتىيىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىدە قەتئىي چىڭ تۇرۇش ھەم ئۇنى ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈش — شىنجاڭنىڭ مىللەتلەر مەسلىسىنى بىرقەدەر ياخشى ھەل قىلالىشىنىڭ مۇھىم ھالقىلىرىنىڭ بىرىسى.

13. شىنجاڭنىڭ ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ـ ھۆكۈمەت كادىرلار قوشۇنى قانداق ئۆسۈپ يېتىلىپ زورايغان؟

شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاھالىسى پۈتۈن شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ. ئاز سانلىق

مىللەت پارتىيە، ھۆكۈمەت كادىرلىرىنى كۆپلەپ يېتىشتۈرۈش پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ بىر مۇھىم تەدبىرى، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشنىڭ ئاچقۇچى. ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىقى، مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى پىششىق بىلىدۇ، ئۆز مىللىتى خەلقىنىڭ ئارزۇ - تەلەپلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىدۇ، ئۇلار پارتىيىنىڭ تۈرلۈك فاكتورلىرىنى، سىياسەتلىرىنى ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسىنى ئۈيۇشتۇرۇپ ۋە ئۇلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئىشلىرىغا ئاكتىپ قاتناشتۇرۇپ، مىللىي رايونلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى ساقلايدۇ.

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنىڭ سانى ناھايىتى ئاز ئىدى. 1950 - يىلى پۈتۈن شىنجاڭدا 3000 لا ئاز سانلىق مىللەت كادىرى بار ئىدى. ئاز سانلىق مىللەت كادىرلار قوشۇننىي تېز كېڭەيتىش ئۈچۈن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتە مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ۋە تۈرلۈك كادىرلار مەكتەپلىرىنى قۇردى، ئەمەلىي خىزمەتتە ئىسپاتلىق كۆرۈنەرلىك بولغان ۋە مۇئەييەن مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە ئاز سانلىق مىللەت خادىملىرىنى تاللاپ ئۆگىنىشكە ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ نەزەرىيە، مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ۋە خىزمەت ئىقتىدارىنى ئۆستۈردى. ئۆگىنىش ۋە خىزمەت ئەمەلىيىتىدە، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ زور تۈركۈمدىكى مۇنەۋۋەر كادىرلىرى تېز ئۆسۈپ يېتىلدى. 1955 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندا، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى 46 مىڭغا يەتتى.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بېرى، شىنجاڭ «ساپاڭ ئۆستۈرۈش، قۇرۇلمىنى ياخشىلاش، يۈرەكلىك ئۆستۈرۈش، دادىل ئىشلىتىش» فاكتورىنى قوللىنىپ، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈش قەدىمىنى تېزلىتىپ، پارتىيە - ھۆكۈمەت ئىشلىرى، ئىقتىساد، بەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە قاتارلىق تارماقلاردا بىرقەدەر مۇكەممەل ئاز سانلىق مىللەت كادىرلار قوشۇننىي بەرپا قىلدى. ھازىر پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى 348

مىڭغا يېتىپ، كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 51.8% نى ئىگىلىدى. بۇ 1955 - يىلدىكىنىڭ 7.6 ھەسىسىگە توغرا كېلىدۇ.

زور كۆلەمدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك ئورۇنلىرىغا چىقىپ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىدىكى تايانچ كۈچكە ئايلاندى. نۆۋەتتە، شىنجاڭدا ئۆلكە دەرىجىلىك ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان ئاز سانلىق مىللەت رەھبىرىي كادىر 31 كىشى، ۋىلايەت - نازارەت دەرىجىلىك ئاز سانلىق مىللەت رەھبىرىي كادىر 449 كىشى، ناھىيە - باشقارما دەرىجىلىك ئاز سانلىق مىللەت رەھبىرىي كادىر 3600 كىشى بولۇپ، ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئوخشاش دەرىجىلىك كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 55.3%، 42.5% ۋە 34.4% نى ئىگىلەيدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكى، ھەر قايسى ئاپتونوم ئوبلاستلارنىڭ ئوبلاست باشلىقلىقى، ئاپتونوم ناھىيىلەرنىڭ ھاكىملىقى ۋە ئۇلار بىلەن تەڭ دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىنىڭ ھەممىسىنى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتلەرنىڭ پۇقرالىرى ئۈستىگە ئېلىۋاتىدۇ. قاراماي شەھىرى ۋە شىخەنزە شەھىرىدىن ئىبارەت يېڭىدىن گۇللىنىۋاتقان ئىككى شەھەردىن باشقا ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەرنىڭ ۋالىيلىقى، ئوبلاست باشلىقلىقى ۋە شەھەر باشلىقلىقىنى ئومۇمەن ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئۈستىگە ئېلىۋاتىدۇ؛ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ 85% ھاكىمى ۋە رايون باشلىقلىرى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىردىن بولۇپ، يېزا - بۆلۈم دەرىجىلىك ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى 21 مىڭغا يەتتى، ھەر دەرىجىلىك ئىشچىلار تەشكىلاتلىرى، ئاممىۋى تەشكىلاتلار، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ رەھبەرلىك بەنزىسىدىكى ئاز سانلىق مىللەت رەھبىرى كادىرلىرىمۇ خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، زور كۆلەمدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئاياللىرىمۇ ھەر دەرىجىلىك تۈرلۈك رەھبەرلىك خىزمىتى ئورۇنلىرىغا چىقتى. 1999 - يىلى ئاز سانلىق مىللەت ئايال كادىرلىرى پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئايال كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 46% تىن ئارتۇقراقنى ئىگىلىدى.

كادىرلارنى تەربىيىلەش، ئىشلىتىش خىزمىتىدە «ھەم ئەخلاقلىق ھەم قابىلىيەتلىك» بولۇش ئىنتايىن مۇھىم بىر ئۆلچەم. بۇ «ئۆگىنىشكە،

سىياسىيغا، توغرا كەيپىياتقا ئەھمىيەت بېرىش» نى، سىياسىي جەھەتتە پارتىيە مەركىزي كومىتېتى بىلەن بىردەكلىكنى ساقلاشنى، بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەشتە بىرىنچى سەپتە تۇرۇشنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى ئاكتىپ قوغداشنى، پۈتۈن نىيەت ـ پۈتۈن قەلب بىلەن ھەر مىللەت خەلقىگە خىزمەت قىلىشنى، ئىقتىدارلىق ۋە بىلىملىك بولۇشنى، خىزمەتتە ئىپادىسى كۆرۈنەرلىك بولۇشنى ھەمدە رەھبەرلىك ئىقتىدارى بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، يېڭى ۋەزىيەتنىڭ تەلەپلىرىگە ماس كېلىدىغان، ئەخلاقلىق ھەم قابىلىيەتلىك، يۇقىرى ساپالىق ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى قوشۇننى بەرپا قىلغاندىلا، پارتىيىنىڭ تۇرلۇك فاكتېرـ سىياسەتلىرىنى ئىزچىل ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلەتكىلى، جەمئىيەتنىڭ ئەبەدىي ئامانلىقىنى ساقلىغىلى بولىدۇ.

14. شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرى قانداق غايەت زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى؟

ئازادلىقتىن بۇرۇن شىنجاڭنىڭ مائارىپ سەۋىيىسى تۆۋەن، تەرەققىياتى ئىنتايىن ئاستا ئىدى. 1949 ـ يىلى پۈتۈن شىنجاڭدىكى تۆت مىليوندىن ئارتۇق ئاھالە ئىچىدە جەمئىي 1335 باشلانغۇچ مەكتەپ بار بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 180 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى؛ 9 ئوتتۇرا مەكتەپ بار بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 1819 ئىدى؛ ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي مەكتەپ 11 بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 1266 ئىدى؛ ئالىي مەكتەپ بىر بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 185 ئىدى. پۈتۈن شىنجاڭدا مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 6799 نەپەر، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 94 نەپەر، ئوتتۇرا تېخنىكوم ئوقۇتقۇچىسى 76 نەپەر، ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 14 نەپەر ئىدى. مەكتەپ ئىمارەتلىرى ئاددىي، ئوقۇتۇش شارائىتى ناھايىتى ناچار ئىدى. ساۋاتسىزلىق نىسبىتى 90% تىن يۇقىرى ئىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىشتەك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، پارتىيە، ھۆكۈمەت باشتىن ـ

ئاخىر ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ، بىر قاتار ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنى تۈزۈپ، پىلان، خىراجەت، ئوقۇتقۇچى قاتارلىق ھەر قايسى جەھەتلەردە نۇقتىلىق ئورۇنلاشتۇرۇپ ۋە يۆلەپ، شىنجاڭنىڭ مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنى تېز تەرەققىياتقا ئېرىشتۈردى. 2000 ـ يىلى، شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك تۈرلۈك مەكتەپلەردىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى ئىككى مىليون 581 مىڭغا يېتىپ، مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچى ئومۇمىي سانىنىڭ 66.8% نى ئىگىلىدى. ئاز سانلىق مىللەت بالىلىرىنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 97% كە يەتتى. ئادەتتىكى ئالىي مەكتەپلەر ئىچىدە ئۇنىۋېرسال ئالىي مەكتەپتىن ئىككىسى، تەبىئىي پەن، سانائەت پەنلىرى، يېزا ئىگىلىك، تېببىي پەن، پېداگوگىكا قاتارلىق كەسپىي ئالىي مەكتەپلەردىن 18 ى بار بولۇپ، تولۇق كۇرس، ئالىي تېخنىكوم ئوقۇغۇچىلىرى 72 مىڭ 900 نەپەرگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 32 مىڭ نەپەر. يەنە نۇرغۇن ياش قۇرامىغا يەتكەنلەر ساۋات چىقىرىش مائارىپىنى قوبۇل قىلدى. ئاز سانلىق مىللەت ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلارنىڭ ساۋاتسىزلىق نىسبىتى ئىككى پىرسەنتكە تۆۋەنلىدى. نۆۋەتتە، شىنجاڭنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر مائارىپىدا بالىلار مائارىپىدىن تارتىپ ئالىي مائارىپقىچە، ئادەتتىكى مائارىپتىن تارتىپ چوڭلار مائارىپىغىچە بىرقەدەر مۇكەممەل سىستېما شەكىللەندى.

شىنجاڭدا مۇتلەق كۆپ ساندىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىنى قوللىنىپ مەكتەپ تەربىيىسىگە ئېرىشىدۇ. 1999 ـ يىلى پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئۆز ئالدىغا تەسىس قىلىنغان ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، خۇيزۇ، شىبە، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلىرى 5882 بولۇپ، شىنجاڭدىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 69% نى ئىگىلىدى، يەنە بەزى مەكتەپلەر مىللىي تىل ۋە خەنزۇ تىلى بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ بارىدىغان قوشۇۋېتىلگەن مەكتەپلەردۇر. ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلى بويىچە ئوقۇتۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت يەنە زور مىقدارداكى ئاز سانلىق مىللەت تىل ـ يېزىقىدىكى دەرسلىكلەرنى تۈزۈش، تەرجىمە قىلىش، نەشر قىلىشقا ئۇيۇشتۇردى.

چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى

باشتىن ـ ئاخىر شىنجاڭ مىللىي ماۋارىپىدىكى مۇھىم ۋە قىيىن نۇقتا بولماقتا. چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ شارائىتى ناچار، ئولتۇراقلىشىشى تارقاق، ئاھالىنىڭ يۆتكىلىشچانلىقى زور، كۆپ خىل تەلدا دەرس ئۆتۈلىدىغانلىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇزاقتىن بېرى نۇرغۇن چارۋىچىلارنىڭ بالىلىرىنىڭ مۇنتىزىم مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇشى تەس بولماقتا. ئازادلىقتىن كېيىن، ئاتا ئۇستىن باشلانغۇچ مەكتىپى، چېدىر باشلانغۇچ مەكتىپى قاتارلىق كۆچمە ئوقۇتۇش شەكىللىرى قوللىنىلغان بولسىمۇ، ئوقۇتۇش سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ناھايىتى قىيىن بولدى. 1978 ـ يىلى شىنجاڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ياشاقلىق تۈزۈمىدىكى ماۋارىپنى راۋاجلاندۇرۇشنى رەسمىي قارار قىلدى. 1993 ـ يىلدىن 1997 ـ يىلغىچىلا چارۋىچىلىق ناھىيىلىرىدىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ياتاق قۇرۇلۇشىغا 170 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، چارۋىچىلارنىڭ بالىلىرىنىڭ مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇشى تەس بولۇش مەسىلىسى ھەل قىلىندى.

شىنجاڭدا يەنە مىللىي ماۋارىپ ئەھۋالىيىتىنى چىقىش قىلىپ تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ ياخشى ئاز سانلىق مىللەت مۇنەۋۋەر ئىختىساسلىقلارنى ئىمكانقەدەر تېز تەربىيەلەپ چىقىش ئۈچۈن، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكومىلارغا ئىمتىھان بېرىشكە تېزرىملانقان ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتا ئەلالىرىنى قوبۇل قىلىش بىلەن مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىشنى بىرلەشتۈرۈش چارىسى يولغا قويۇلۇپ، ئومۇمەن خەنزۇ تىلى بويىچە بىر تۈتاش ئىمتىھانغا قاتناشقان ۋە مىللىي تىل بويىچە بىر تۈتاش ئىمتىھانغا قاتناشقان ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ قوبۇل قىلىنىش نومۇر چېكى تۆۋەنلىتىلدى؛ ئىچكىرىدىكى ئالىي مەكتەپلەر ۋە مىللەتلەر ئىنستىتۇتلىرىنىڭ شىنجاڭ سىنىپى ئېچىپ، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنى قوبۇل قىلىشى ھاۋالە قىلىندى. ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان مۇنەۋۋەر ياش ئوقۇتقۇچىلار، تەتقىقاتچى خادىملار چەت ئەلگە بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. 2000 ـ يىلدىن باشلاپ مەركەز يەنە مەخسۇس تۈر بويىچە ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش خىراجىتى ئاجرىتىپ، ھېيجاڭ، تېەنجىن، شاڭخەي، نەنجىڭ، گۇاڭجۇ، دالىيەن قاتارلىق 12 شەھەردە شىنجاڭ تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى ئاچتى، ھەر يىلى قوبۇل قىلىنغان 1000

نەپەر ئوقۇغۇچى ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت پەرزەنتلىرى 90% نى ئىگىلىدى. كۆپ يىللىق تىرىشىش ئارقىلىق، شىنجاڭنىڭ مىللىي ماۋارىپى زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغان 20 يىلدىن بېرى، ئاز سانلىق مىللەتلەردىن تەربىيىلەنگەن تولۇق كۇرس، مەخسۇس كۇرس ئوقۇغۇچى سانى 57 مىڭ 900 نەپەر، ئوتتۇرا تېخنىكوم ئوقۇغۇچىسى 135 مىڭ 700 نەپەر بولۇپ، جەمئىيەتكە زور تۇركۈمدىكى ئاز سانلىق مىللەت كەسپىي خادىملىرى يەتكۈزۈپ بېرىلدى.

15. شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى قانداق قوغداپ قېلىندى ۋە جارى قىلدۇرۇلدى؟

ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆزىنىڭ پەخىرلىنىدىغان ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بولىدۇ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ئىلىمىزنىڭ ئېسىل بايلىقى دەپ قارىلىپ توپلاندى، رەتلەندى، تەرجىمە قىلىندى، دۆلىتىمىزدە ساقلانمىغانلىرى ئامال قىلىپ باشقا ئەللەردىن سېتىۋېلىپ كېلىندى، توپلاپ نەشر قىلىندى ياكى رەتلىنىپ سەھنىدە ئوينالدى، ئۇلارنىڭ تارقىلىشى كەڭ بولدى، شىنجاڭ قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى 1984 ـ يىلدىن باشلاپ پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى رەتلەش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. 1999 ـ يىلىغىچە يېغىۋېلىنغان ئۇيغۇرچە، قازاقچە، موڭغۇلچە، قىرغىزچە، تاتارچە، ئۆزبېكچە، شىبەچە، مانجۇچە، خۇيزۇچە، داغۇرچە قەدىمىي كىتابلار بەش مىڭدىن ئېشىپ كەتتى، بۇنىڭدىن رەتلەپ نەشر قىلىنغىنى 100 دىن ئارتۇق. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ «جۇڭگو مىللەتلىرى خەلق ئوسسۇللىرى مەجمۇئەسى. شىنجاڭ قىسمى»، «جۇڭگو مىللەتلىرى خەلق ناخشىلىرى مەجمۇئەسى. شىنجاڭ قىسمى» قاتارلىق ئەدەبىيات، مۇزىكا، ئوسسۇل تۈرلىرىدىكى ئون چوڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت مەجمۇئەسى رەتلەپ نەشر قىلىندى.

11 ـ ئەسىردىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مۇتەپەككۇرى ۋە شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەشھۇر داستانى «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە مەشھۇر بۇيۇك ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تېكىستى ياكى قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ئىلىمىزدە ھۆكۈمەت تەرەپ

ياكى خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ قالمىغاندى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت ئالىملىرى بۇ ئىككى كىتابنى توپلاش، رەتلەش، تەرجىمە قىلىش ۋە نەشر قىلىشقا زور جاپالىق ئەمگەكلىرىنى سەرپ قىلدى، 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىمۇ نەشر قىلىندى.

مەملىكىتىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخىدا ئۇچ چوڭ تارىخىي داستان بار. ئۇلار شىنجاڭ موڭغۇللىرىنىڭ «جاڭغىر» ئېپوسى، قىرغىزلارنىڭ «ماناس» ئېپوسى، چىڭخەي زاڭزۇلىرىنىڭ «گېسار ۋاڭ» ئېپوسىدىن ئىبارەت. ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئۇچ ئۇلۇغ قەھرىمان ـ جاڭغىر، ماناس ۋە گېسار توغرىسىدىكى ھېكايىنى بايان قىلىدۇ. بىراق كۆپ يىللاردىن بېرى بۇ ھېكايىلەر خەلق ئاقىنلىرى تەرىپىدىن ئېيتىلىپ كەلگەن، شۇنداقلا تارقالغان، يازما تېكىستى يوق ئىدى. 1984 ـ يىلى «ماناس» قىرغىز يېزىقىدا نەشر قىلىندى، «جاڭغىر» 1980 ـ يىلى موڭغۇل يېزىقىدا نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. قازاقلارنىڭ قەھرىمانلىق داستانى ۋە مۇھەببەت داستانلىرىدىن ھازىرغىچە 30 دىن ئارتۇقى نەشر قىلىندى.

خەلق ئىچىدە تۆت ئەسىردىن كۆپ ۋاقىت تارقىلىپ يۈرگەن ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق مۇزىكىسى ۋە ئۇسسۇلىنىڭ مۇجەسسەملىنىشى بولۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئانىسى دەپ تەرىپلىنىپ كەلگەنىدى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە يوقىلىپ كېتىش گىردابىغا ھېرىپ قالغان «ئون ئىككى مۇقام» قۇتقۇزۇۋېلىنىدىغان مۇھىم سەنئەت ئەسەرلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. 1965 ـ يىلى ئۇنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى سەھنىدە ئورۇندىلىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تاماشىبىنلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. 1978 ـ يىلى شىنجاڭدا يەنە مۇقام ئانسامبلى قۇرۇلۇپ، مەخسۇس ئويۇن قويدى ۋە مۇقامنى تەنتەق قىلدى. «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ نوتىسى ۋە ئۇن ـ سىن بۇيۇملىرى كۆپ قېتىم نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

شىنجاڭ تارىختىن بېرى «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى» دەپ تەرىپلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ناخشا ـ ئۇسسۇل

شەكىللىرى بار. 50 ـ يىللاردىن باشلاپ ھۆكۈمەت بىر تۈركۈم مەخسۇس خەلق ئارتىسىدىكى سەنئەت ئەسەرلىرىنى توپلاش ۋە قۇنتۇزۇش خىزمىتىنى ئېلىپ بارىدىغان تەكشۈرۈش گۇرۇپپىلىرىنى تەشكىللەپ، ھەرقايسى مىللەت ئاممىسىنىڭ ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، زور مىقداردىكى خەلق مۇزىكىلىرى ۋە ئۇسسۇللىرىنى توپلاپ ۋە رەتلەپ چىقتى. تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، «غەربىي شىمال خەلق ناخشىلىرىنىڭ پىرى» دېگەن نامى بار ۋاڭ لوبساڭ 30 ـ يىللاردىن باشلاپ شىنجاڭغا كېلىپ، ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ خەلق ناخشىلىرىنى توپلاپ رەتلىگەن. بۇ خەلق ناخشىلىرى پۈتۈن دۇنيادىكى جۇڭگولۇقلار ئارىسىدا كەڭ ئېيتىلىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىكى سەرخىل ئەسەرلەردىن بولۇپ قالدى.

ئازادلىقتىن بۇرۇن، شىنجاڭدا بىرەرمۇ كەسپىي سەنئەت ئۆمىكى يوق ئىدى، قەدىمكى مول مەدەنىيەت ـ سەنئەت مىراسلىرىنى مەخسۇس تەتقىق قىلىپ رەتلەيدىغان ئاپپارات تېخىمۇ يوق ئىدى. 1958 ـ يىلى شىنجاڭدا تۇنجى سەنئەت مەكتىپى ئېچىلدى. ھازىر ئۇ شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتىغا تەرەققىي قىلدى. ھازىر شىنجاڭدا بىر تۈركۈم كەسپىي سەنئەت ئۆمەكلىرى ۋە سەنئەت تەتقىقاتى ھەم ئىجادىيەت ئاپپاراتلىرى قۇرۇلدى. ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، تاجىك، شىبە، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆزىنىڭ كەسپىي سەنئەت ئۆمەكلىرى بار بولدى، يەنە بىر تۈركۈم مەشھۇر سەنئەتكارلار مەيدانغا كەلدى. شىنجاڭ مىللەتلەر ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى ۋە بەزى يەرلىك سەنئەت ئۆمەكلىرى بېيجىڭ، شاڭخەي قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرگە بېرىپ ئويۇن قويۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرقايسى جايلاردا قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشتى.

مىللىي ئەنئەنىۋى تەنتەربىيىمۇ پارلاق نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. شىنجاڭنىڭ پۈتۈن مەملىكەت تەنتەربىيە مۇنبىرىدە ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن تۈرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاممىسى ياخشى كۆرىدىغان ئەنئەنىۋى تۈرلەر بولدى. مەسىلەن، چىلىشىش، قارىغا ئېتىش، چەۋەندازلىق قاتارلىقلار. ھۆكۈمەتنىڭ قوغدىشى ۋە ياردىمى ئاز قىسمىدا، ئۇيغۇر خەلق دارۋازچىلىقى يۇقىرى پەللىگە چىقتى. شىنجاڭ شەھرىك ئۆمىكىنىڭ دارۋازلىق ئويۇن قويۇش ئەتىرىتى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئويۇن قويۇپ، باشتىن ـ ئاخىر شەرەپ قوچتى. بولۇپمۇ دارۋازچىلارنىڭ 6 ـ ئەۋلادى ئادىل ھوشۇر 1997 ـ يىلى، 2000 ـ يىلى

ۋە 2002 ـ يىلى ئايىرىم ـ ئايرىم هالدا چاڭجياڭ سەنشيا بوغۇزى، خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ خېڭشەن ناهىيىسى، بېيجىڭنىڭ پېڭگۇ ناهىيىسىدە ئارقا ـ ئارقىدىن دۇنيا جېننىس رېكورتىنى يارىتىپ، ۋەتەنگە شان ـ شەرەپ كەلتۈردى، دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتتى.

16. شىنجاڭدىكى هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىل سىستېمىسى تەۋەلىكى قەھۋالى قانداق؟

مىللەت تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۆزگىرىشى ئومۇمەن ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي جەريانىدا، تىللارنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى ياكى بۆلۈنۈشى ئارقىلىق تەدرىجىي بولىدىغان ئىش، نۇرغۇن تىللار مۇئەييەن قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە. تىللارنىڭ يېقىن ـ يىراقلىقى، تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، تىللار تىل سىستېمىسى، تىل ئائىلىسى، تىللار تارمىقى، تىل تۈرى، شۇڭا قاتارلىق قاتلاملارغا بۆلۈنىدۇ. شىنجاڭ كۆپ مىللەتلىك تىل ـ يېزىق رايونى، 13 ئاساسىي مىللەت 10 خىل تىلنى قوللىنىدۇ. ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم هالدا: ئالتاي تىل سىستېمىسى، خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىل سىستېمىسى، هىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تىل سىستېمىسىدىكى تۈركىي تىللار ئائىلىسى، مۇڭغۇل تىللىرى ئائىلىسى، مانجۇ ـ توڭگۇس تىللىرى ئائىلىسى (ئالتاي تىل سىستېمىسىغا تەۋە)، خەنزۇ تىللىرى ئائىلىسى (خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىل سىستېمىسىغا تەۋە)، ئىران تىللىرى ئائىلىسى، سلاۋيان تىللىرى ئائىلىسى (هىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا تەۋە) گە مەنسۇپ.

شىنجاڭدىكى هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىللىرى ئىچىدە توققۇز تىل ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا تەۋە، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار تىلىدىن ئىبارەت بەش تىلنىڭ مۇناسىۋىتى بىرقەدەر يېقىن، بۇلار ئوخشاشلا تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە تەۋە. قىرغىز تىلى شەرقىي هون تىل تارمىقىغا تەۋە بولغاندىن سىرت، باشقا تۆت تىل غەربىي هون تىل تارمىقىغا تەۋە. مۇڭغۇل، داغۇر تىللىرى مۇڭغۇل تىللىرى ئائىلىسىگە تەۋە؛ شىبە تىلى مانجۇ ـ توڭگۇس تىل ئائىلىسىنىڭ مانجۇ تىلى تارمىقىغا تەۋە. ئىككى تىل هىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا تەۋە، تاجىك تىلى ئىران تىل ئائىلىسىنىڭ شەرقىي ئىران تىل تارمىقىغا تەۋە، رۇس تىلى سلاۋيان تىل ئائىلىسىنىڭ شەرقىي سلاۋيان تىل

تارمىقىغا تەۋە. خەنزۇ تىلى خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىل سىستېمىسىغا تەۋە، خەنزۇلار، خۇيزۇلار ۋە مانجۇلار خەنزۇ تىلىنى قوللىنىدۇ.

ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، شىبە، رۇس قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئورتاق قوللىنىدىغان ئەنئەنىۋى يېزىقلىرى بار. يېزىق تۈرىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر ئەرەب هەرپى ئاساسىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىقنى قوللىنىدۇ؛ تاجىكلارنىڭ هازىر ئىشلىتىۋاتقىنى ئۇيغۇر يېزىقى؛ ئۆزبېك، تاتارلار ئەسلىدە ئەرەب هەرپى ئاساسىدىكى ئۆز يېزىقىنى قوللىناتتى، هازىر ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىدۇ، بىر قىسمى قازاق يېزىقىنى قوللىنىدۇ. شىنجاڭ موڭغۇللىرى ئىلگىرى تود موڭغۇل يېزىقىنى قوللانغان ئىدى. مەملىكەت ئىچىدىكى موڭغۇللارنىڭ تىل ـ يېزىقىنىڭ بىرلىككە كېلىشى ۋە قېلىپلىشىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، 1982 ـ يىلدىن باشلاپ باشقا رايونلاردىكى موڭغۇللار خۇدۇم موڭغۇل يېزىقىنى يولغا قويدى. هازىر شىنجاڭدىكى موڭغۇللار خۇدۇم موڭغۇل يېزىقىنى ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىۋاتىدۇ. شىبەلەر كونا مانجۇ يېزىقى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىپ بارلىققا كەلتۈرۈلگەن شىبە يېزىقىنى قوللىنىۋاتىدۇ. رۇسلارنىڭ بىر قىسمى رۇس يېزىقىنى قوللىنىدۇ، بىر قىسمى خەنزۇچە يېزىق ياكى ئۇيغۇر يېزىقى، قازاق يېزىقىنى قوللىنىدۇ. داغۇرلار خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنى ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىدۇ.

تىل كىشىلەر ئۆزئارا ئالاقە قىلىدىغان قورال، باشقا تىللارنى سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرئارا ئالاقىدە ئالدى بىلەن تىل توسالغۇسىنى تۈگىتىش زۆرۈر. كۆپ مىللەتلىك رايونلاردا باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش ناهايىتى نورمال، ناهايىتى ئومۇمىيۈزلۈك هادىسە. ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئالاقىسى كۈچىيىدۇ، تۈرلۈك مىللەتلەرنىڭ بىر ـ بىرىنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش تەلىپى تېخىمۇ تەخىرسىز بولۇپ قالىدۇ. نۆۋەتتە، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى جايلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش، هەرقايسى مىللەتلەر ۋە رايونلارنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان مەكتەپلەردە، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ يۇقىرى يېللىقلىرى ياكى ئوتتۇرا مەكتەپلەردە خەنزۇچە دەرس تەسىس قىلىنىپ، مەملىكەتنىڭ ئورتاق تىلى ئومۇملاشتۇرۇلماقتا. كۇندىن ـ كۈنگە كۆپلىگەن مىللىي ئوقۇغۇچىلار خەنزۇ تىلىنى ئىگىلەپ،

ئىچكىرىدىكى داڭلىق بىلىم يۇرتلىرىدا پەن، مەدەنىيەت بىلىملىرى تەرىبىسى ئېلىپ، تۇرلۇك كەسىپنى تېخنىك خادىملاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. نۇرغۇن خەنزۇلار، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا خىزمەت قىلىدىغان خەنزۇ كادىرلار شۇ جايدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىلىنى ئۆگىنىدىغان ئەھۋالمۇ ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال بولۇپ قالدى. بەزى مىللەتلەر، ئالايلۇق، شىبەلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى يەنە خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، قازاقچە قاتارلىق كۆپ تىلنى بىلىدۇ. تاتارلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرچە، قازاقچە تىللارنىمۇ بىلىدۇ. شىنجاڭدا قوش تىللىقلار ناھايىتى كۆپ، ئۇچ خىل، تۆت خىل تىل ئۇقىدىغانلارمۇ ئاز ئەمەس.

بىرەر تىلنى كۆپ ئۆگەنسە، تەرەققىي قىلىش پۇرسىتى شۇنچە كۆپ بولىدۇ. دوستلار كۆپەيسە، كۆڭلى ـ كۆكسى كەڭ قەلبداشلار كۆپىيىدۇ، بۇ مىللەتلەرنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى، شەخسلەرنىڭ تەرەققىياتى، جەمئىيەتنىڭ ئىناقلىقى ۋە مۇقىملىقى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

17. شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقى قانداق ھۆرمەتلەندى ۋە قوغدالدى؟

ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزىنىڭ تىل ـ يېزىقىغا ئالاھىدە مۇھەببىتى بار. شۇڭا، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت «مىللەتلەر ئۆز تىل ـ يېزىقىنى قوللىنىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ھەركىنلىكىگە ئىگە» دېگەن پرىنسىپنى ئوتتۇرىغا قويىدى ھەم ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقىنى ھۆرمەتلەش ۋە قوغداشقا دائىر بىر قاتار سىياسەتلەرنى تۈزۈپ چىقتى.

شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت تارماقلىرى ئالاقىدار سىياسەتلەرنى قاتتىق ئىجرا قىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت ۋە ھەر قايسى تارماقلار تارقاتقان ھۆججەت، ئېلان، گۈۋاھنامە، جەدۋەللەردە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقنى قوللىنىۋاتىدۇ. ھەرقايسى ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيەلەرنىڭ ھۆججەتلىرىدىمۇ تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتنىڭ ئورتاق يېزىقى قوللىنىلىۋاتىدۇ. ئومۇمەن، ئاز سانلىق مىللەتلەر قاتناشقان يىغىنلاردا سۆز تەرجىمە قىلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. ئاممىۋى سورۇنلاردىكى خەتلەردە، شۇنىڭدەك ئىشچى قوبۇل قىلىش، كادىر قوبۇل قىلىش، ئوقۇغۇچى قوبۇل

قىلىش ئىمتىھانلىرى ۋە تېخنىكا جەھەتتىن سىناش، ئۇنۋان ئىمتىھانى قاتارلىقلاردىمۇ مىللىيچە، خەنزۇچە ئىككى خىل تىل ـ يېزىقنى قوللىنىشتا چىڭ تۇرۇلۇۋاتىدۇ، كوچىلاردىكى ئادەتتىكى ماگىزىن ـ دۇكانلارنىڭ ۋىۋىسكىلىرىمۇ مىللىيچە، خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقتا يېزىلىشى تەلەپ قىلىنىۋاتىدۇ. ھەر بىر كىشى كۈندىلىك تۇرمۇش، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى، خەۋەر ئالاقىسى جەريانىدا ئۆز مىللىتىنىڭ تىل ـ يېزىقىنى ئەركىن ئىشلەتسە بولىدۇ، ئۇلار ئۆز مىللىتىنىڭ تىل ـ يېزىقىنى ئىشلىتىپ سايلام ئېلىپ بېرىش ياكى دەۋالىشىش ھوقۇقىغا ئىگە. تۇرلۇك مائارىپتا ئومۇمەن كۆپ خىل ئاز سانلىق مىللەت تىلىدا ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. بولۇپمۇ ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپ باسقۇچىدا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا، ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز، شىبە، رۇس تىلىدىن ئىبارەت يەتتە خىل تىلدا ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. كۆپ خىل ئاخبارات ۋاستىلىرى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىنى قوللىنىش ۋە تارقىتىشنى پارتىيىنىڭ تىل ـ يېزىق سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇشنىڭ بىر مۇھىم مەزمۇنى قىلىۋاتىدۇ. شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئاڭلىتىش بېرىشنى باشلىغان بىرىنچى كۈندىن تارتىپ بىرلا ۋاقىتتا ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە ئاڭلىتىش بېرىپ كەلدى، كېيىن يەنە قازاقچە، موڭغۇلچە ۋە قىرغىزچە ئاڭلىتىش بېرىشنى كۆپەيتتى. شىنجاڭدا ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز، شىبە يېزىقىدىن ئىبارەت ئالتە خىل يېزىقتا گېزىت، كىتاب ۋە دەرسلىك نەشر قىلىنىدۇ. ھەرقايسى نەشرىياتلار نەشر قىلغان كىتاب ـ ژۇرناللار، ئۇن ـ سىن بۇيۇملىرى ئىچىدە مىللىي تىل ـ يېزىقتا چىقىرىلغىنى 70% تىن ئارتۇق. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، ئۇيغۇر (يېڭى يېزىق، كونا يېزىق)، خەنزۇ، قازاق (يېڭى يېزىق، كونا يېزىق)، موڭغۇل (تود يېزىقى، خۇدۇم يېزىقى)، شىبە، قىرغىز قاتارلىق ئالتە مىللەتنىڭ توققۇز خىل يېزىقىدا كىتاب ـ ژۇرناللارنى تۇزۇپ، تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدى.

شىنجاڭدا يەنە مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ۋە مىللەتلەر تىل ـ يېزىق تەتقىقات ئاپپاراتلىرى قۇرۇلۇپ، مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى ئىلمىي ھالدا تەتقىق قىلىنىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقىنىڭ

قوللىنىلىشى ۋە تەرەققىياتىغا ئەقىل كۆرسىتىپ بېرىلدى. بەزى ئالىي مەكتەپلەردە مىللىي تىل كەسىپلىرى تەسىس قىلىنىپ، زور بىر تۈركۈم ئاز سانلىق مىللەت تىل ـ يېزىقى ئوقۇتۇشى، تەتقىقاتى ۋە تەرجىمە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىملار يېتىشتۈرۈلدى.

18. نېمە ئۈچۈن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىش كېرەك؟

ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بولىدۇ، ئۇ مۇئەييەن تەبىئىي شارائىت ۋە ئىجتىمائىي شارائىتتا شەكىللەنگەن بىر تۈرمۇش ئۇسۇلى، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش، ماكانلىشىش، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، دەپنە مۇراسىملىرى، ھېيت ـ ئايەم، نەغمە ـ ناۋا، قائىدە ـ يوسۇن قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئورتاق قىزىقىش، رەسىم ـ قائىدە، پەرھىز قىلىشلاردا كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ مىللەتلەرنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسى، پسىخىك ھېسسىياتى ۋە ئەخلاق مىزانلىرى، دىنىي قاراشلىرى قاتارلىقلاردا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئەكس ئېتىدۇ.

مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت مىللەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگەن. شەكىللىنىش جەريانىدا ئۇنىڭغا مىللەتنىڭ تامغىسى مەھكەم بېسىلغان ھەمدە ئۇ مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان، ئۇ مىللەتنى باشقا مىللەتتىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت جەمئىيەتتىكى كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى جەھەتلىرىگە كەڭ دائىرىدە سىڭىپ كەتكەن ھەمدە ئەۋلادمۇئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىنىپ كېلىنگەن، ئۆزۈلۈپ قالمىغان. بىر ئادەم تۇغۇلۇپ بۇ ئالەمدىن كەتكىچە كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك، تۇرار جاي، يۇرۇش ـ تۇرۇش، توي ـ تۆكۈن، نەزىر ـ چىراغ، كىشىلەر بىلەن بولغان مۇئامىلە، سۆز ـ ھەرىكەتلىرىدە ئۆز مىللىتىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى بويىچە ئىش قىلماي قالمايدۇ ياكى ئۇ بۇلارغا مەھكەم تامغا باسقان بولىدۇ. شۇڭا، ھەر بىر مىللەت ئەزاسىنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ئالاھىدە ھېسسىياتى بولىدۇ. ئۇ مىللەتنىڭ پسىخىكىسىغا سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ، ئۆز مىللىتىنىڭ مۇھىم بەلگىسى يۇكسەكلىكىدە بولىدۇ. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئالدى بىلەن ئۇ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك ھوقۇقى ۋە

دېموكراتىك ھوقۇقىنى قوغداشقا پايدىلىق. مەملىكىتىمىزنىڭ «جىنايى ئىشلار قانۇنى» دا: «ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلىش جىنايىتى» «پۇقرالارنىڭ جىسمانىي ھوقۇقى، دېموكراتىك ھوقۇقىغا دەخلى ـ تەرۇز قىلىش جىنايىتى» گە ياتىدۇ، دېيىلگەن. بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك ھوقۇقىنىڭ قانۇنىي جەھەتتە قوغدىلىشى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن قالسا، ئۇ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداشقا پايدىلىق. ھەرقايسى مىللەت ئەزالىرى ھەمىشە باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۆز مىللىتىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ھۆرمەت قىلغان ـ قىلمىغانلىقىغا قاراپ ئۆلچەيدۇ ۋە بىر تەرەپ قىلىدۇ. ئۇلار ئۆز مىللىتىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىنىشىنى پۈتۈن مىللەتكە ھۆرمەت قىلغانلىق دەپ قارايدۇ؛ ئۇلار ئۆز مىللىتىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ھاقارەت ۋە زىيان كەلتۈرۈشنى پۈتۈن مىللەتكە ھاقارەت كەلتۈرگەنلىك ۋە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزگەنلىك دەپ ھېسابلايدۇ. بۇنداق سەزگۈرلۈك ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك ئورتاق ئالاھىدىلىكتۇر، نىسبەتەن بېكىنمە، ئاجىز مىللەتتە بۇنداق سەزگۈرلۈكنىڭ دەرىجىسى تېخىمۇ كۈچلۈك بولىدۇ.

شۇڭا، ھەرقانداق شەكىلدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە سەل قارايدىغان، دەخلى ـ تەرۇز قىلىدىغان سۆز ـ ھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزىدۇ. ئاممىۋى تارقىتىش ۋاستىلىرى بۇ نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشى زۆرۈر. دۆلىتىمىزنىڭ «جىنايى ئىشلار قانۇنى» دا مۇنداق دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن: نەشر بۇيۇملىرىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ھاقارەتلەيدىغان، كەمسىتىدىغان مەزمۇنلار بېسىلغان بولۇپ، ئەھۋال ئېغىر، تەسىرى يامان بولسا، جىنايى ئىشلار بويىچە چارە كۆرۈلىدۇ. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىش پارتىيىمىز ۋە دۆلىتىمىز مىللەتلەر سىياسىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، توي ـ تۆكۈن، نەزىر ـ چىراغ ئادەتلىرى قاتارلىقلارغا ھۆرمەت قىلىش ۋە ئېتىبار بېرىش جەھەتلەردە دۆلىتىمىز بىر قاتار سىياسەت ـ تەدبىرلەرنى تۈزدى.

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ

ئادەتتىكە ھۆرمەت قىلىشنى تەكىتلىگەنلىك، خەنزۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ھۆرمەت قىلمىسمۇ بولىدۇ دېگەنلىك ئەمەس. ھەر بىر مىللەت باشقا مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىشى لازىم. ئۇ خەنزۇلارنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ھۆرمەت قىلىشى، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خەنزۇلارنى ھۆرمەت قىلىشى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. باشقا مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ئوخشاشمىغانلىقى سەۋەبىدىن، ئۇلارنى كەمسىتىشكە ياكى ھاقارەتلەشكە بولمايدۇ، ھەم باشقا مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ئۆز مىللىتىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنى ئۆلچەم قىلىپ باھا بېرىشكە بولمايدۇ.

19. دۆلىتىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ھۆرمەتلەشكە دائىر قانداق سىياسەت ـ تەدبىرلىرى بار؟

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىش، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئىسلاھ قىلىش ئەركىنلىكى بولۇش — پارتىيىمىز ۋە دۆلىتىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە قارىتىلغان ئىزچىل سىياسىتى. بۇ سىياسەتنى يولغا قويۇش ئۈچۈن، ھەر دەرجىلىك ھۆكۈمەت تارماقلىرى بىر قاتار كونكرېت سىياسەت ـ تەدبىرلەرنى تۈزۈپ چىقتى، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئاز سانلىق مىللەتلەر تۇرمۇشىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە چېتىلىدۇ ھەمدە مۇناسىپ ماددىي كاپالەت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىندى. ئېلىمىزدىكى كۆپلىگەن مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدە يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى بار. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدە يېمەكلىكلىرىنى، بولۇپمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان 10 مىللەتنىڭ مۇسۇلمانچە يېمەكلىكلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، دۆلەت مەخسۇس تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە مۇناسىپ تەدبىرلەرنى قوللاندى. ئالايلۇق، ھەر قايسى قاتناش تۇتۇلىدىغان ۋە ئاز سانلىق مىللەت ئېشپىچى ـ خىزمەتچىلىرى بار ئورۇنلاردا «مۇسۇلمانچە

ئاشخانا» ياكى «مۇسۇلمانچە تاماقخانا» قۇرۇش؛ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنى قوي، كالا گۆشى بىلەن تەمىنلەش، قوي، كالىلارنى مىللىي ئادەت بويىچە سويۇش ۋە بىر تەرەپ قىلىش ھەمدە ئايرىم ساقلاش، ئايرىم توشۇش، ئايرىم سېتىش؛ چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەر ۋە مۇسۇلمانلار بىرقەدەر كۆپ بولغان كىچىك شەھەرلەردە مۇئەييەن ساندىكى مۇسۇلمانچە ئاشپۇزۇل بولۇش ھەمدە شۇ مىللەتتىن بولغان ئاشپەز ۋە مۇلازىمەتچىلەرنى تەربىيىلەشكە دىققەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى، ۋەھاكازا.

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەك ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىندى. دۆلەت ئاز سانلىق مىللەتلەر ئالاھىدە ئېھتىياجلىق بولغان تاۋارلار بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلدى، مەخسۇس ئاز سانلىق مىللەتلەر ئالاھىدە ئېھتىياجلىق تاۋارلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلارنى قۇردى ھەمدە ئۇلارغا قەرز بېرىش، باج قاتارلىق جەھەتلەردە ئېتىبار بەردى، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدە تاۋارلار، ئالايلۇق، مىللىي كىيىم ـ كېچەك، مىللىي كۇندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئېھتىياجىنى قامدىدى.

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھېيت ـ بايرام ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىندى ۋە ئۇنىڭغا ئېتىبار بېرىلدى. ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىختىيارىي ھالدا ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ھېيت ـ بايراملىرىنى ئۆتكۈزەلەيدىغان بولدى. دۆلەت جايلاردىكى خەلق ھۆكۈمەتلىرى ئۆز جايىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھېيت ـ بايرام ئادىتى بويىچە دەم ئېلىشقا قويۇپ بېرىش چارىسىنى تۈزۈشى ۋە ھېيت ـ ئايەم كۈنلىرىدىمۇ ئالاھىدە يېمەكلىكلەر بىلەن تەمىنلىشى كېرەك دەپ بەلگىلىندى. شىنجاڭدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەرقايسى مىللەت خەلقى ھەر يىلى «روزا ھېيت»، «قۇربان ھېيت» ئارام كۈنىدىن بەھرىمەن بولماقتا.

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تويـ نىكاھ ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىندى. پۈتۈن مەملىكەتتىكى بەش ئاپتونوم رايون، 30 ئاپتونوم ئوبلاست ئۆز رايونى، ئۆز مىللىتىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى» نى يولغا قويۇشقا دائىر نىزام ياكى تولۇقلىما بەلگىلىمىلىرىنى تۈزدى. شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەت پۇقرالىرىنىڭ نىكاھلىنىش يېشى ئوغۇللارنىڭ 20 ياش، قىزلارنىڭ 18 ياشتىن تۆۋەن بولسا بولمايدۇ دەپ بەلگىلىدى. بۇ خەنزۇلارنىڭ

نىكاھلىنىش يېشىدىن ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىككى ياش تۆۋەن بولدى.

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى ئادەتتىكە ھۆرمەت قىلىندى. ئىلىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ تۇرلۇك دەپنە ئادەتلىرى بار. مەسىلەن، كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش، يەرگە دەپنە قىلىش، سۇغا دەپنە قىلىش، ئوچۇقچىلىققا دەپنە قىلىش قاتارلىقلار. ھازىر خەنزۇلار كۆيدۈرگەندىن سىرت، باشقا مىللەتلەرنىڭ دەپنە قىلىش ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىندى. مەسىلەن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ يەرگە دەپنە قىلىش ئادىتى بولغاچقا، دۆلەت مەخسۇس يەر ئاجرىتىپ قەبرىستانلىق قىلىپ بەردى. پۈتۈن مەملىكەتتىكى خۇيزۇ قاتارلىق ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە خۇيزۇلار قەبرىستانلىقى بار. ئالاقىدار تارماقلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرگە كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش ئادىتىنى مەجبۇرىي تېڭىشقا ھەرگىز بولمايدۇ دەپ ئېنىق بەلگىلىمە چىقاردى.

دۆلەت ئاممىۋى تارقىتىش ۋاستىلىرىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە دەخلى - تەرۇز قىلىش قىلمىشلىرىنىڭ يۈز بېرىشىگە ئىنتايىن دىققەت قىلىپ، ئاخبارات - نەشرىيات، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسى ۋە پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىملاردىن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى توغرا چۈشىنىش ۋە ئونىڭغا ھۆرمەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى قەستەن بۇرمىلايدىغان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھېسسىياتىغا زىيان - زەخمەت يەتكۈزىدىغان ئىشلار يۈز بېرىپ، ئېغىر ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسا، پارتىيە ئىنتىزامى، مەمۇرىي ئىنتىزام بويىچە، ھەتتا قانۇن بويىچە مەسئۇلىيىتى سۈرۈشتە قىلىندى.

20. نېمە ئۈچۈن شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى ئۆزئارا بىر - بىرىگە ئوخشۇشكەن دەيمىز؟

مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئەڭ ماھىيەتلىك پەرق مەدەنىيەت پەرقىدۇر. لېكىن ھەر بىر مىللەت ئۆزىدىكى كىشىلىك ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇش جەريانىدا، ناھايىتى تەبىئىي ھالدا باشقا مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ، ئاخىرىدا ئۆزى ئۆز مىللىتى مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرغان.

مەسىلەن، تارىختا خەنزۇلار ئۇمۇمىيۈزلۈك ھالدا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ئۇيغۇرلار مانى دىنى، بۇددا دىنى، نېستورىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، ھازىر ئۇمۇمىيۈزلۈك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىۋاتىدۇ، قازاقلار ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب يېزىقى، پارس يېزىقىنى قوللىنىپ، ئۇ مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت نەتىجىلىرىنى قوبۇل قىلغان. شىنجاڭدا مىللەتلەر ئۆزاق مۇددەت ئورتاق ياشاش جەريانىدا بىر بىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن، ئۆزئارا ئۆگەنگەن، نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت مەمۇنلىرىدا پەيدىنپەي ئۆزگىرىش بولغان، ئۇ بۇنىڭكىنى قوبۇل قىلغان، بۇ ئۇنىڭكىنى قوبۇل قىلغان. بۇ يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، ئولتۇراقلىشىش، يۇرۇش - تۇرۇش قاتارلىقلاردىكى تۇرمۇش ئادەتلىرىدە تولىمۇ ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ.

يېمەك - ئىچمەك ئادىتى جەھەتتە، شىنجاڭنىڭ ئۆزىگە خاس يەرلىك يېمەك - ئىچمەك تەمى شەكىللەندى. ئاچچىق، چۈچمەل، تۇزلانغان ۋە زىرە سالغان ئۆزگىچە مەززىلىك تەملەرنى تۇرلۇك مىللەتلەر يېمەك - ئىچمەكلىرىدە ئۆرنەك قىلماقتا. ئۇيغۇرلارنىڭ پولو، كاۋاب، نانلىرى؛ خۇيزۇلارنىڭ گۆشلۈك ھورنانلىرى؛ قازاقلارنىڭ دۇملمە گۆشى قاتارلىق يېمەكلىكلەر شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يېمەكلىك تىزىملىكىدە دائىم كۆزگە چېلىقىدىغان بولۇپ قالدى؛ لەغمەن، سۇيۇقئاش، سومەن قاتارلىقلارنىڭ زادى قايسى مىللەت تەمىدىكى تاماق ئىكەنلىكىنى ئايرىماق ناھايىتى تەس بولۇپ قالدى. بۇرۇن ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەر كۆكتاتنى ئانچە ئىستېمال قىلمايتتى ھەم كۆپ تېرىمايتتى. ھازىر خەنزۇلارنىڭ ھەر خىل مۇسۇلمانچە قورۇمىلىرى (ئاساسلىقى سىچۇەن تەمىدىكى) ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ داستىخانلىرىدىن ئورۇن ئالدى. ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاممىسى خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن كۆكتات تېرىش تېخنىكىسى ۋە تەجرىبىلىرىنى ئۆگەندى. شۇ جايلاردىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئادىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، شىنجاڭدا ئۇزاق تۇرغان كونا خەنزۇلار ئۇمۇمىيۈزلۈك ھالدا قوي گۆشى يېيىشنى ياخشى كۆرىدىغان، چوشقا گۆشىنى ياخشى كۆرمەيدىغان، ھەتتا يېمەيدىغان بولدى. مەملىكىتىمىزنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىن كېلىپ شىنجاڭدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان بەزى خەنزۇلار بۇرۇن گۈرۈچلا يەيتتى، شىنجاڭدا قانچىلىغان

يىللار ياشاپ لەغمەن، سۇيۇقئاش قاتارلىق تۇرلۇك ئۇن تائاملىرىنى يەيدىغان بولدى ھەمدە شىنجاڭنىڭ يەرلىك يېمەك تائاملىرىغا پەيدىنپەي ئادەتلەندى. ئۆي ـ ماكان تۈتۈش ئادىتى جەھەتتە، شەھەرلەردىكى رەت ـ رەت كەتكەن بىنالاردا ئولتۇراقلاشقان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆي ئىچىنىڭ سەرەمجانلاشتۇرۇلۇشىدا نۇرغۇن ئورتاقلىق بار. ئىلگىرى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆيلىرىدە ئۆي جاھازلىرى ناھايىتى ئاز ئىدى. ھازىر كىيىم ئىشكاپى، يېزىق ئۈستىلى، ئۈستەل ـ ئورۇندۇقلار، كىرىسلو، ئاسما چىراغ قاتارلىقلار شەھەر ـ بازارلاردىكى ھەر مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئۆيلىرىگە ئومۇميۈزلۈك تىزلدى. ھەممە ئائىلىلەردە تېلېۋىزور، توڭلاتقۇ، كىر ئالغۇ قاتارلىق ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى كەم بولسا بولمايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تام ۋە پەگا گىلەملىرى، سېلىنچىلىرى، قازاقلارنىڭ شىرداقلىرى، قىرغىزلارنىڭ چىملداقلىرى ھەم ئوخشاش بولمىغان مىللىي ئۇسلۇبتىكى ئۆي بېزەكلىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆيلىرىدە دائىملىق بېزەكلەردىن، شۇنداقلا ئەملىيەتتە ئىشلىتىلىدىغان سەرەمجانلاردىن بولۇپ قالدى.

كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى مودىلىشىپ كەتتى، ھەر مىللەت ياشلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مىللىي كىيىملىرىنى ئانچە كىيىپ كەتمەيدۇ، كاستيۇم ـ بۇرۇلكا، بۇغما چاپان، ئايالچە غەرب پاسوندىكى كاستيۇم ـ يوپكا ۋە ساراپان، كۆڭلەك كىشىلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك كىيىدىغان كىيىمى بولۇپ قالدى. ناھىيە بازارلىرىدىمۇ مودا كىيىملەرنىڭ مودا ئالمىشىش دەۋرى ئىچكىرىدىكى چوڭ شەھەرلەرگە يېتىشۋالدى، تېلېۋىزوردىكى گاملاشقان يىگىت، گۈزەل قىزلارنىڭ كىيىملىرى ھەر مىللەت ياشلىرىنىڭ دوراش ئوبيېكتى بولۇپ قالدى. كۆڭلەك كىيىش ئادىتى بار مىللەتلەرنىڭ قىزلىرىمۇ ئىشتان كىيىۋېلىشىدىغان بولدى، نۇرغۇن خەنزۇ قىزلىرىمۇ قىشتا كۆڭلەك، ئۆتۈك كىيىدىغان، مىللىيچە زىننەت بۇيۇملىرى تاقايدىغان بولدى.

كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسى تىل ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك باردى ـ كەلدىسى جەريانىدا تىلىدىمۇ ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىلىدا خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان نۇرغۇن سۆزلەر بار. خەنزۇچىدىمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بار.

مەسىلەن، كەتمەن، نارىن، نان، دومبۇرا، پىياز، بازار قاتارلىقلار. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىلىدا ئۆزئارا ئۆتۈشۈش بولدى، ئۇلاردا ھەم ئورتاقلىق، ھەم ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزگىچىلىكى بار بولۇپ، بۇ شىنجاڭنىڭ خاسلىقىغا ئىگە تىل شەكلىنىڭ ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. مىللەتلەرنىڭ باردى ـ كەلدىسى ۋە ئالاقىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەرلىرى تۈرلۈك مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقلىرىدا تەرجىمە قىلىنىپ، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالدى. مەسىلەن، نەسىردىن ئەپەندى ھەققىدىكى ھېكايىلەرنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى بىلىدۇ، ئۇ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشتى.

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ھېيت ـ بايراملارنى بىرگە ئۆتكۈزۈشى شىنجاڭنىڭ بىر رايون خاسلىقى. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ روزا ھېيت، قۇربان ھېيتلىرىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان باشقا مىللەتلەر ھېيت ئۆتكۈزىدىغان مىللەتلەر ئاممىسىدىن ھال سورايدۇ ۋە ئۇلارغا بەخت تىلەيدۇ. خەنزۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى چاغان بايرىمىدا نۇرغۇنلىغان ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسىمۇ خەنزۇ خىزمەتداشلىرىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ بايرىمىنى قۇتلۇقلايدۇ.

ھەرقايسى مىللەتلەر بىر ـ بىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۆزئارا ئۆگىنىپ ۋە قوبۇل قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئۆزگىچىلىككە ئىگە مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىش بىلەن بىرگە، «بىز ھەممىمىز شىنجاڭلىق» دەيدىغان رايون قارىشىمۇ تەدرىجىي شەكىللەندى. كىشىلەر شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىغە پايدىلىق ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ھەر بىر شىنجاڭلىقنىڭ مەسئۇلىيىتى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى. مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى، ئورتاق تىرىشچانلىقى بولغاندىلا، شىنجاڭنى ياخشى ماكان قىلىپ قۇرۇپ چىققىلى بولىدۇ، كۆپچىلىكمۇ تېخىمۇ گۈزەل تۇرمۇش كۆچۈرەلەيدۇ.

21. شىنجاڭنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتىدە قانداق نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى؟

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوتەن، قەشقەر، قىزىلسۇ ۋە ئاقسۇدىن ئىبارەت تۆت ۋىلايەت ـ ئوبلاست ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون، ھەم شىنجاڭدىكى نىسبەتەن نامرات رايون، شىنجاڭدىكى نامرات

ئاھالىنىڭ 92.5% تى بۇ يەرگە مەركەزلەشكەن. خوتەن رايونى پۈتۈن مەملىكەتتە ئاز ئۇچرايدىغان تۈتاش كەتكەن نامرات رايون، ئۇنىڭدىكى يەتتە ناھىيە، بىر شەھەرنىڭ ھەممىسى دۆلەت نۇقتىلىق يۆلەيدىغان نامرات جاي.

پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت باشتىن - ئاخىر نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتىگە يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەردى. مەبلەغ، تېخنىكا، سىياسەت قاتارلىق جەھەتلەردە مەدەت ۋە ياردەم بەردى. 1977 - يىلدىن 1981 - يىلغىچە دۆلەت نۇقتىلىق يۆلەشنى بېكىتكەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۈچ ۋىلايەت - ئوبلاستنىڭ سەككىز نامرات ناھىيىسىگە مالىيە، بانكا ۋە خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى ئارقىلىق 84 مىليون 200 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ، 350 مىڭ ئائىلە، بىر مىليون 230 مىڭ دېھقان - چارۋىچىنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇردى. 1986 - يىلدىن 1989 - يىلغىچە نامرات رايونلارغا بانكا ئارقىلىق 116 مىليون يۈەنلىك تۆۋەن ئۆسۈملۈك ۋە ئۆسۈمى يارداەم قىلىنىدىغان قەرز پۇل تارقىتىپ بېرىلىپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى 70% نامرات ئاھالىنىڭ كىيىمى پۈتۈن، قورسىقى توق بولۇش مەسىلىسى ھەل قىلىندى. «ئاز سانلىق مىللەت نامراتلىرىنى يۆلەش مەخسۇس مەبلىغى» — دۆلەتنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان نامرات رايونلاردىكى ئاممىنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش، كىيىمى پۈتۈن، قورسىقى توق بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىكى بىر تۈرلۈك مۇھىم تەدبىرى. 1990 - يىلى باشلانغاندىن 1999 - يىلغىچە، دۆلەت ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، شىنجاڭنىڭ نامرات ناھىيىلىرىگە 100 مىليون يۈەنگە يېقىن قەرز مەبلىغى ئاجراتتى. يەنە 700 مىليون يۈەنگە يېقىن مەبلەغ سېلىپ، شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ نامراتلارنى يۆلەش تۈرى — پوسكام نېفىت - خىمىيە سانائىتىنىڭ ئۈچ تۈرلۈك قۇرۇلۇشىنى پۈتكۈزدى ھەمدە 80 مىليون يۈەن ئورۇنلاشتۇرۇپ، شىنجاڭدىكى توك يوق ناھىيىلەرنىڭ قۇرۇلۇش مەسلىسىنى ھەل قىلدى. 1994 - يىلدىن باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭدا سۇنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشىنى يولغا قويۇپ، 1997 - يىلغىچە بىر مىليارد يۈەن مەبلەغ توپلاپ قۇدۇق كولاپ، سۇ زاۋۇتى قۇرۇپ، سۇ مۇنارى ياساپ، تۇرۇبا يانقۇزۇپ، ئۆزاق يىللاردىن بېرى ئۆستەڭ سۇيى، توختام سۇ ئىچىۋاتقان دېھقانلارنى ئاخىرى پاكىز، قۇلايلىق تۇرۇبا سۇيى ئىچەلەيدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلدى. نۇرغۇن ئۇيغۇر دېھقانلىرى ھاياجانلانغان ھالدا:

پارتىيىگە رەھمەت، ھۆكۈمەتكە رەھمەت دېيىشتى، شىنجاڭ يەنە شەندۇڭ ئۆلكىسى بىلەن رەسمىي شەرق - غەرب نامراتلارنى يۆلەش ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئورناتتى. شەندۇڭ شىنجاڭنىڭ 10 نامرات ناھىيىسى (شەھىرى) گە 42 مىليون يۈەنلىك ھەقسىز مەبلەغ ۋە ماددىي ئەشيا يارداەم قىلدى ھەمدە نامرات ناھىيە (شەھەر) لەرگە ناھىيە، يېزا كادىرى تەربىيىلەپ بەردى.

1995 - يىلى دۆلەت «نامرات رايونلار مەجبۇرىي مائارىپ قۇرۇلۇشى» نى يولغا قويۇپ، شىنجاڭدىكى 30 نامرات ناھىيىنى پۈتۈنلەي «مەجبۇرىي مائارىپ قۇرۇلۇشى» تورى رايونىغا كىرگۈزۈپ، جەمئىي 650 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىپ، نامرات رايونلار ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنىڭ ئوقۇتۇش شارائىتىنى ياخشىلىدى. ھەر بىر بالىنى مەكتەپكە كىرەلەيدىغان قىلىش ئۈچۈن، 2000 - يىلدىن باشلاپ ھۆكۈمەتنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرى يەنە يىلىغا تۆت مىليون 710 مىڭ يۈەن يارداەم پۇلى بېرىپ، خوتەن رايونىدىكى نامرات ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرسلىك پۇلىنى كۆتۈرۈۋېتىدىغان بولدى.

تەبىئىي مۇھىتى ناچار، كىشىلەرنىڭ ياشاش شارائىتى ناچار ياكى ھەددىدىن زىيادە ئاھالىنى سىغدۇرالمايدىغان بەزى جايلاردىكى ئاھالىگە ھۆكۈمەت يېڭى ماكان كۆرسىتىپ بېرىپ، شارائىتى بىرقەدەر ياخشى جايلارغا كۆچۈردى. ئۇلار يېڭى تۇرمۇش ئۇتكۈزۈشكە باشلىدى. كەلپىن ناھىيىسى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي شىمال چېتىگە جايلاشقان قۇرغاق، سۇيى كەمچىل، يەرلىرى قاقاسلىشىپ كەتكەن، ئاھالىسىنىڭ تۇرمۇشى نامرات جاي. 1997 - يىلى دۆلەت كەلپىن ناھىيىسىدە پۈتۈن يۇرۇشلۇك كۆچۈرۈش قۇرۇلۇشىنى باشلاپ بۇ تۈرنى دۆلەتنىڭ «87 - پىلانى» دىكى نامراتلارنى يۆلەش، ئۆتكەلگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىغا كىرگۈزۈپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى $\frac{1}{3}$ قىسىم ئۆيچۆرىسىدىكى ئاھالىدىن جەمئىي 2291 ئائىلە، 12 مىڭ ئادەمنى يېڭى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىغا كۆچۈردى. تاشقۇرغان ناھىيىسىدىكى 2000 دىن ئارتۇق تاجىك دېھقان - چارۋىچى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن، ئېگىز تاغ - جىلغىلاردىن تەركىب تاپقان پامىر ئېگىزلىكىدىن ئارقا - ئارقىدىن كۆچۈرۈپ كېلىنىپ، يوپۇرغا ناھىيىسىدە يېڭىدىن تاجىك كۆچمەنلىرى

تەرەققىيات رايونى قۇرۇلدى. 1999 ـ يىلنىلا پۈتۈن شىنجاڭدا 41 مىڭ كىشىنى باشقا جايغا كۆچۈرۈش تاماملاندى.

دۆلەتنىڭ كۈچلۈك بولغان نامراتلارنى يۆلەش سىياسىتى ۋە ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ داۋاملىق تىرىشىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭدىكى نامرات ئاھالە 1993 ـ يىلدىكى بىر مىليون 760 مىڭدىن 1999 ـ يىلى 552 مىڭغا ئازلىدى. يېزىلاردىكى نامرات ئاھالىنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى 1999 ـ يىلى 1979 ـ يىلدىكىدىن 10% ئەتراپىدا تۆۋەنلەپ، ھاللىق سەۋىيىگە يېتىشى 70% تىن ئارتۇق بولدى. شىمالىي شىنجاڭدىكى توققۇز نامرات ناھىيىدىكى يېزا ئاھالىسىنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئومۇمىي كىرىمى 1000 يۈەندىن ئېشىپ كەتتى. نامرات رايونلارنىڭ ئۇل مۇئەسسەسىلىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. 30 نامرات ناھىيىدىكى 89% كەنتكە توك يەتكۈزۈلۈپ، كېچىدىكى چىراغ نۇرى يۇلتۇزلار بىلەن بەسلىشىپ نۇر چاچىدىغان بولدى؛ 66% كەنتلەردە كىشىلەر پاكىز تۇرۇبا سۇيى ئىچەلەيدىغان بولدى. كىشىلەرنىڭ ساغلاملىقى ئاساسەن كاپالەتكە ئىگە بولۇشقا باشلىدى؛ 45% كەنتلەرگە تېلېفون ۋە پوچتا تۇتاشتۇرۇلدى؛ 89% كەنتلەردە سىملىق رادىئو بار بولدى. 39% كەنتتە تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى قوبۇل قىلغىلى بولىدىغان بولۇپ، ئۇ يەرلەر زامانىۋى جەمئىيەت تۈسىگە كىردى؛ ئۇلار دەۋر مېلودىيىسىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى.

22. پانتۈركىزم دېگەن نېمە؟

پانتۈركىزم چوڭ تۈركچىلىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئو تۈركىيە، رۇسىيە، ئىران، ئافغانىستان، جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەردىكى تۈركي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ، «بۈيۈك تۈركىستان» دۆلىتى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغان، دۆلەت ھالقىغان مىللەتچىلىك ئىدىيىسىنى ئېقىمى ۋە كۈچلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

تۈرك (Turks) قەدىمكى زاماندىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ نامى بولۇپ، ئالتاي ۋە جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى يايلاقلار قاتارلىق جايلاردا ياشىغان. مىلادىيە 552 ـ يىلى تۈرك خانلىقىنى قۇرغان، كېيىن شەرقىي تۈرك ۋە غەربىي تۈرككە بۆلۈنگەن. 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خانىدانلىقلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن

ھالاك بولۇپ، كېيىنكى ئەۋلادلىرى پەيدىنپەي باشقا مىللەت، قەبىلىلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن. باشقا مىللەت، قەبىلىنىڭ نامىنى ئۆزگەرتىپ ئىشلىتىپ قەبىلە نامى قىلغان، ھازىرقى زامان مىللىتى بولۇپ شەكىللەنمىگەن. شۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئاتالمىش نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە «تۈركي مىللەت» بولۇپ باققان ئەمەس، ھەم ھازىرقى زامان مەنسىدىكى بىرلىككە كەلگەن «تۈركلەر» مۇ مەۋجۇت ئەمەس. پانتۈركىزم ئەڭ بالدۇر چارروسىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى تاتارلار ئارىسىدا شەكىللەنگەن. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئوسمان تۈركىيىسىدە كەڭ تارقالغان. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا تۈركىيە ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، پانتۈركىزم چوڭقۇر زەربىگە ئۇچرىدى. نەچچە ئون يىللاردىن بېرى پانتۈركىزم تۈركىيىدە سىياسىي ساھەدە ئەزەلدىن پۈت دەسسەپ تۇرالمىغان، پەقەت مەدەنىيەت ساھەسىدىلا پۇرسەت كۆتۈپ راۋاجلاندى.

پانتۈركىزم تۈركي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنى چەك قىلىپ، باشقا مىللەتلەرنى چەتكە قاقىدۇ، ھەرقايسى تۈركي مىللەتلىرىنىڭ رېئال تەلەپلىرى ۋە ئۇلار تۇرۇۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ مەنپەئىتىگە قارىماي، مىللىي بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلىپ، كۆچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىق، كېڭەيمىچىلىك قىلىش قورالىغا ئايلىنىپ قېلىپ، نۇرغۇن ئەللەرنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە مۇقىملىقىغا تەھدىت پەيدا قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئۇلارنىڭ «تۈركلەر» دۆلىتى قۇرۇش خىيالى بىر خام خىيالدىنلا ئىبارەت. ئاتالمىش «تۈركي خەلقلەر» ھازىر بىر تىل ئائىلىسىگە تەۋە (بىرلىككە كەلگەن تىلمۇ ئەمەس) بولغاندىن سىرت، بىر ئورتاق تارىخ، مەدەنىيەتكە ئىگە كىشىلەرنىڭ بىرىكمە گەۋدىسى ئەمەس، ئۇزاق زامانلار ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەردە بۆلۈنۈپ تۇرۇپ، ئەزەلدىن بىرلەشكەن گەۋدىگە ئايلىنالمىغان، كېيىنمۇ بىرلىشىپ بىر دۆلەتكە ئايلىنىشى مۇمكىن ئەمەس.

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پانتۈركىزم شىنجاڭغا تارقىلىپ، مەسئۇد، مۇھەممەد ئىمىن ۋە ئەيسا ئوخشاش بىر قىسىم ئەسەبىي مىللىي بۆلگۈنچىلەر يېتىشىپ چىققان. ئۇلار «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئەزەرىيىسى» نى يادرو قىلغان مىللىي بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنى سىستېمىسىنى بەرپا قىلىپ، قەدىمكى جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋە غەربىي

قىسمىدا ياشىغان تۈركىي تىل ۋە غەيرىي تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق مىللەتلەرنى «تۈركىي مىللەتلەر» ، بۇ مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى «تۈركىي مەدەنىيەت» دەپ ئاتىۋېلىپ، بۇ مىللەتلەر پائالىيەت قىلغان پۈتكۈل جايلارنى «تۈركىي دۆلەت» كە تەۋە قىلماقچى بولۇشتى ھەمدە «شەرقىي تۈركىستان ئەزەلدىن مۇستەقىل دۆلەت ئىدى» دېگەننى ئويدۇرۇپ چىقاردى.

پانتۈركىزم شىنجاڭدىكى مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنىنىڭ يادرولىرىدىن بىرى. بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار چەت ئەللەردىكى دۈشمەن كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، بىر تۈركۈم ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى توپلاپ، پانتۈركىزم ئىدىيىسىنى كۈچەپ تەرغىب قىلىپ، ئىشنىڭ باش - ئايىغىنى بىلمەيدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاممىسىنى زەھەرلەپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئېغىر خەۋپ پەيدا قىلدى. دۆلىتىمىز ھۆكۈمىتى پانتۈركىزم ئىدىيىسىگە ئالاقىدار تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى قەتئىي چەكلەپ، بۇنى باھانە قىلىپ مىللىي بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان زوراۋان تېررورچى ئۇنسۇرلارغا قەتئىيلىك بىلەن كۈچلۈك زەربە بەردى.

23. پائىسلامىزم دېگەن نېمە؟

پائىسلامىزم يەنە چوڭ ئىسلامچىلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىسلام ئەللىرىدە بارلىققا كەلگەن بىردىنبىر سىياسىي ئىدىيەۋى ئېقىم، ئۇ پۈتۈن دۇنيادىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بارلىق دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرنى بىرلەشتۈرۈشنى، ئورتاق بولغان بىر خەلىپىگە ئىتائەت قىلىدىغان، ئىسلام شەرىئىتىنى ئاساس قىلىدىغان بىرلىككە كەلگەن ئىسلام ئىمپېرىيىسى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، پائىسلامىزم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرەب رايونلىرىدا كەڭ تارقالغان. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كۈچ دائىرىسى ۋە تەسىرىنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنغان. 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، پائىسلامىزم جاھانگىرلار تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلىپ، تاجاۋۇزچىلىقنى كېڭەيتىش

ۋە باشقا جاھانگىرلاردىن مۇستەملىكىلىرىنى تارتىۋېلىشنىڭ مۇھىم قورالىغا ئايلىنىپ قالغان. ئۇلار شەرق دۆلەتلىرىنى سېتىۋېلىپ، پان ئىسلامىزمچى ئۇنسۇرلارنى يۆلەپ، مۇسۇلمانلار توپلىكى قىلىشقا، مۇستەقىل بولۇشقا قۇتراتىپ، ئۇلارغا خىزمەت قىلدىغان بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتلەرنى قۇرغان. تۈركىيە بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، پائىسلامىزم ئېغىر زەربىگە ئۇچرىدى، بىراق ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن يەنە قايتا جانلاندى. ئۇلار مۇسۇلمان قېرىنداشلارنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە ئالاقىسىنى كۈچەيتىش، دۇنيادىكى ھەرقايسى مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىدە ھەمكارلىقىنى يولغا قويۇش بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، بەزى ئەللەرگە داۋاملىق سىڭىپ كىردى؛ مۇسۇلمانلارنىڭ ھوقۇقىنى قوغداش ۋە كۈچەيتىشنى نىقاب قىلىپ، باشقا ئەللەرنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئارىلاشتى.

پائىسلامىزم 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭدا تارقىلىشقا باشلاپ، مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ ئەڭگۈشتەرگە، ئۇلارنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشنىڭ مۇھىم قورالىغا ئايلانغان. شىنجاڭدىكى پائىسلامىزم مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقات ئېھتىياجىغا ئاساسەن، مەنە جەھەتتە پىشىقلاپ ئىشلەنگەن. ئۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ ھېسسىياتىدىن پايدىلىنىپ، پائىسلامىزم بايرىقى ئاستىدا مىللىي بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىلىرىنى بازارغا سېلىپ، ئۇلارنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىدىكى مۇستەقىل «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام دۆلىتى» نى قۇرۇشقا ئۇرۇندى. ئۇلار پان ئىسلامىزمنى، يەنى ئىسلام ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ دېگەننى تەرغىب قىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ مەنپەئىتى دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ مەنپەئىتىدىن ئۈستۈن دەپ جار سېلىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممانى بىلەن باشقا ئاممىنى قارشىلاششقا قۇتراتتى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ خۇراپىي قاراشلىرى ئارقىلىق ئالدامچىلىق قىلىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى قورقۇتۇپ، ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنىغا سادىقلىق بىلەن ئىتائەت قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. ھەتتا مال - مۈلكى ۋە ھاياتىغا قارىماي، ئىسلام دىنىنىڭ مەنپەئىتى، بۆلگۈنچىلىكنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن غازات قىلىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ تەشۋىقاتلار ئىنتايىن ئالدامچىلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، بەزى كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىنى، بولۇپمۇ بەزى دىنىي ئېڭى قويۇق دىن مۇرتلىرى ۋە ئىش ئۇقمايدىغان ياش - ئۆسمۈرلەرنى ئالداپ قاتتىق زەھەرلىدى، ئۇلار

باقي ئالەمدىكى مەخلۇقلۇق ئاسايىش ۋە دوزاخ ئازابىدىن ساقلىنىشنى قوغلىشىپ، مىللىي بۆلگۇنچىلەرگە ئەگىشىپ، دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ مەنپەئىتى، كەڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىگە مۇخالىپ ئىش قىلىپ، مىللىي بۆلگۇنچىلەرنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كەتتى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، پائىئىسلامىزمنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى كۆپىيىپ قالدى، چەت ئەللەردىكى دۇشمەن كۈچلەر ۋە دۆلەت ئىچىدىكى مىللىي بۆلگۇنچى كۈچلەر پان ئىسلامىزمدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدە سوغۇقچىلىق پەيدا قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، شىنجاڭنى جۇڭگودىن بۆلۈپ چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇندى؛ پۈتۈن كۈچى بىلەن ياش ئەۋلادلارنى تالىشىپ، ئاتالمىش «ئىسلام دىنى ئىشلىرىنىڭ ئىزباسارلىرى» نى تەربىيىلىدى؛ «غازات قىلىش» داۋرىنى سېلىپ، ئەكسىيەتچى «غازات» قوراللىق تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئېغىر زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزدى.

پائىئىسلامىزم دىنىي نىقاب قىلىۋېلىپ، ئىدىيىۋى تەشۋىقات، سىڭىپ كىرىش، دىنىي ئەسەبىيلىككە قۇترىتىۋېلىش قىلىش ئارقىلىق دۆلەتنى پارچىلاشتەك سىياسىي مەقسىتىگە يەتمەكچى بولىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن پان تۈركىزمنىڭ شەكلى ۋە مەزمۇنىدىلا پەرق بولغىنى بىلەن، ماھىيەتتە پەرقى يوق، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر ئەكسىيەتچى سىياسىي ئىدىيىۋى ئېقىم، مىللىي بۆلگۇنچىلىكنىڭ قورالى ۋە بايرىقىدىن ئىبارەت. شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە رېئاللىقىدا ئەزەلدىن نوقۇل پائىئىسلامىزمچىلار، نوقۇل پانتۈركىزمچىلار، نوقۇل مىللىي بۆلگۇنچىلەر بولغان ئەمەس، ئۇچ زەھەر بىرلىشىپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچى ماھىيىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالساق، بىزدە قەتئىي سىياسىي مەيدان، سەزگۈر سىياسىي كۆزىتىش كۈچى بولىدۇ، مىللىي بۆلگۇنچىلەرگە بايرىقىمىز روشەن ھالدا زەربە بېرىپ، دۆلەتنىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغدىيالايمىز.

24. نېمە ئۈچۈن مىللىي بۆلگۇنچىلىككە قارشى كۈرەشنى مىللەتلەر مەسىلىسى ئەمەس دەيمىز؟

مىللىي بۆلگۇنچىلىك دېگىنىمىز، ئادەتتە، بىر ئىگىلىك ھوقۇقلۇق، مۇستەقىل، زېمىنى پۈتۈن بولغان كۆپ مىللەتلىك دۆلەت ئىچىدىكى بەزى چېكىدىن ئاشقان مىللىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشىنى

تەلەپ قىلىشىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى سىياسىي دەۋا، زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى، ھەتتا قورالنىق قارشىلىشىش ھەرىكىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھەمىشە ۋاستە تالالىماي مەقسەتكە يەتمەكچى بولىدىغان بولغاچقا، ئۇ تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى پەيدا قىلىدىغان ئاساسنىڭ بىرسى بولۇپ قالىدۇ.

شىنجاڭدا، مىللىي بۆلگۇنچىلىك مىللەت بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، مىللىي بۆلگۇنچىلىك پەيدا قىلىدىغان، ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىشنى مەقسەت قىلغان بىر ئەكسىيەتچى سىياسىي تەشەببۇس، ئەكسىيەتچى ئىجتىمائىي پىكىر ئېقىمى ۋە ئەكسىيەتچى رېئال ھەرىكەتتۇر. مىللىي بۆلگۇنچىلەر خەلقئارادىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، ئۆز مىللىتى مەنپەئىتىنىڭ ۋەكىلى قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، تار مىللەتچىلىككە قۇترانقۇلۇق قىلىپ، «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقى نەزەريىسى» نى كۆچەپ داۋراڭ قىلىپ، مىللىي بۆلگۇنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭدا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام دۆلىتى» قۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئۇلار مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ئىغۋا تارقىتىپ، ئاممىنى ئالداپ، ئەسەبىيلىك بىلەن زوراۋانلىق جىنايى ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ھوجۇم تىغ ئۇچىنى بارلىق ۋەتەنپەرۋەر ھەر مىللەت ئاممىسىغا قارىتىدۇ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا پۈتۈن كۈچى بىلەن توسقۇنلۇق قىلىدۇ.

مىللىي بۆلگۇنچىلەر ئىنتايىن ئاز ساندا بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى تۈرلۈك جۇڭگوغا قارشى كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالىدۇ، غەربتىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ «تىنچ ئۆزگەرتىۋېتىش ئىستراتېگىيىسى» گە ماسلاشقان بولىدۇ، ئۇلارنىڭ مىللىي بۆلگۇنچىلىك ھەرىكەتلىرى يېتىم ھالدا ئەمەس، ئۇلارنىڭ بۆلگۇنچىلىك قىلىپ يەتمەكچى بولغان مەقسىتى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئىتى بىلەن پۈتۈنلەي قارىمۇ قارشى، مىللىي بۆلگۇنچىلەر مىللەت ۋە دىن بايرىقىنى كۆتۈرۈۋالىدۇ، لېكىن، ئۇلار ھەرگىز مەلۇم مىللەت ياكى دىنغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. بىزنىڭ ئۇلار بىلەن بولغان كۈرىشىمىز بىر مىللەتنىڭ يەنە بىر مىللەت بىلەن بولغان كۈرىشى ئەمەس، دىنغا ئېتىقاد قىلىش بىلەن دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئەمەس، بەلكى ۋەتەنىنىڭ

بىرلىكىنى قوغدايدىغان ھەر مىللەت خەلقى بىلەن دۆلەتنى، مىللەتنى پارچىلايدىغان ئەكسىيەتچى سىياسىي كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، ئىككى خىل ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ئىككى خىل ئىدىئولوگىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، تىنچ ئۆزگەرتىۋېتىش بىلەن تىنچ ئۆزگەرتىۋېتىشكە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، كۈرەشنىڭ يادروسى يەنىلا ھاكىمىيەت مەسىلىسى. شۇڭا، بىزنىڭ مىللىي بۆلگۈنچىلەرگە قارشى كۈرىشىمىز مىللەتلەر مەسىلىسى ئەمەس، دىنىي مەسىلىمۇ ئەمەس، بەلكى بىر مەيدان كەسكىن سىياسىي كۈرەش، ئۇ ئۇزاق مۇددەتلىك، مۇرەككەپ ۋە جاپالىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

شىنجاڭدا مىللىي بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ پەيدا بولغىنىغا ئۇزاق ۋاقىت بولدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا، شىنجاڭ چېگرا سىزىقىدىكى مىللىي بۆلگۈنچىلەر چەت ئەللەردىكى بەزى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ قوللىشى بىلەن «ئەجدادىمىز تۈرك، ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستان» دېگەننى تەرغىب قىلىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك داۋرىنىڭ سالغان ئىدى. كېيىن ئۇلار داۋاملىق مىللىي بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. 30 ـ يىللاردا ئۇلار ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى قۇردى، 50 ـ يىللاردا ئون نەچچە قېتىم ئەكسىلئىنقىلابىي مالىمانچىلىق ۋە توپىلاڭ قوزغىدى، 80 ـ يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭدا ئارقا ـ ئارقىدىن نەچچە قېتىم ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش ۋەقەلىرى ۋە ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ پەيدا قىلدى ھەمدە بۆلگۈنچىلىك جامائەت پىكرى، تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىپ، «خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش، خەنزۇلارنى چەتكە قېقىش» قا قۇتراتتى.

90 ـ يىللاردا خەلقئارا ۋەزىيەتتە چوڭ ئۆزگىرىش بولدى. شەرقىي ياۋروپادىكى كەسكىن ئۆزگىرىش ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشىغا ئەگىشىپ، غەربتىكى دۈشمەن كۈچلەر «تىنچ ئۆزگەرتىۋېتىش» تىغ ئۇچىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئېلىمىزگە قارىتىپ، «غەربلەشتۇرۇش»، «بۆلگۈنچىلىك» ۋە چەكلەش ئىستراتېگىيىسىنى كۈچەپ يولغا قويۇپ، چەت ـ ياقىلاردىكى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىن بۆسۈش ئېغىزى تېپىشقا ۋە ئېچىشقا ئۇرۇندى. ئۇلار كىشىلىك ھوقۇق، مىللەتلەر مەسىلىسى، دىن مەسىلىسى قاتارلىقلاردىن ئۇزلۇكسىز پايدىلىنىپ، دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشتى. چېگرا سىرتىدىكى مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەرنى

ئاكتىپ قولغا كەلتۈردى ۋە تەربىيىلىدى. مىللىي بۆلگۈنچى تەشكىلاتلارنى قوللىدى ۋە كونترول قىلدى، تۈرلۈك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ شىنجاڭغا قارىتا بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. 1990ـ يىلى 5 ئاپرىل يۇز بەرگەن بارىن يېزىسىدىكى ئەكسىلئىنقىلابىي قوراللىق توپىلاڭ مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق پائالىيەتلىرىنىڭ ئىلگىرىكى جامائەت پىكرى تەشۋىقاتىنى ئاساس قىلىشتىن زوراۋانلىق، تېررورلۇق جىنايىتىنى ئاساس قىلىشقا، كۆپ خىل بۇزغۇنچىلىق پائالىيەتلىرىنى بىرلىكتە ئېلىپ بېرىشقا ئۆزگەرگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. مىللىي بۆلگۈنچى تەشكىلاتلار ۋە ئەكسىيەتچى شايكىلارنىڭ ئۇزلۇكسىز مەيدانغا كېلىشى، زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنىڭ دائىم يۈز بېرىشى، ئۇنىڭ گەۋدىلىك بولغىنى، روشەن سىياسىي تۈس ئالغان پارتلىتىش، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش قاتارلىق زوراۋانلىق، تېررورلۇق دېلولىرىنىڭ جىددىي كۆپىيىشى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ـ سىياسىي مۇقىملىقى ۋە دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىپ، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىكىگە ئېغىر خەۋپ پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار بۆلگۈنچىلىك جامائەت پىكرى تەشۋىقاتىنى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتىپ، نەشرىيات، مائارىپ قاتارلىق ساھەلەردىن پايدىلىنىپ، تارىخ ئويدۇرۇپ چىقىپ (شىنجاڭنىڭ قەدىمدىن تارتىپ جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى، كۆپ مىللەتلىك رايون ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىش دېگەندەك)، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ تۈزلۈك فاكتىن ـ سىياسەتلىرى، يەنى پارتىيىنىڭ مىللەت، دىن سىياسەتلىرى، پىلانلىق تۇغۇت سىياستى، مائارىپ سىياستى، كادىرلار سىياستى، ئىقتىسادىي سىياستى ۋە غەربىي رايونلارنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش قاتارلىق سىياسەتلىرىگە زەھەرخەندىلىك بىلەن ھۇجۇم قىلدى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇلار ئومۇمەن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىغە بەخت يارىتىدىغان تۈرلۈك خىزمەتلىرى ۋە ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىگە قارشى تۇردى، ھۆكۈمەت خىزمىتىدىكى بەزى سەۋەنلىك ۋە يېتەرسىزلىكلەرنى مۇبالىغە قىلىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ئىنكار قىلدى. ئۇلار يەنە تۈرلۈك پۈرسەتلەردىن پايدىلىنىپ مىللىي نىزالارنى پەيدا قىلدى، دىنىي ئەسەبىيلىكنى قوتراتتى، مىللىي

قارىمۇ قارشىلىق ۋە مىللىي ئۆچمەنلىك كەيپىياتىنى تەرغىب قىلدى، ئۇلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى خېلى زور ئالدامچىلىققا ۋە قۇترانقۇلۇققا ئىگە. بۇ ئەكسىيەتچى كۈچلەر باشتىن - ئاخىر چەت ئەللەردىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ كەلدى، ئۇلار ئۆزئارا دوست تارتىشىپ، مەسلىنىڭ مۇرەككەپلىكلىكىنى ۋە خەۋپلىكلىكىنى ئاشۇرۇۋەتتى.

بىزنىڭ مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرىشىمىز ھەرگىزمۇ بىرەر مىللەتكە قارىتىلغان ئەمەس، مىللىي بۆلگۈنچىلەر ھەر قانداق مىللەتكە، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان كۆپ سانلىكى ئاممىنىڭ ئىرادىسىگە ۋە مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلالمايدۇ، ئۇلار ئىنتايىن ئاز سانلىكى مىللىي مۇناپىقلار ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق دۈشمىنى، خالاس. مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە ھەر مىللەت خەلقى تېخىمۇ زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، بىر - بىرىگە ئىشىنىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى بىرلىكتە قوغدىشى لازىم. بىز قۇدرەتلىك، كۈچلۈك دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئارقا تىرەك قىلغانىمىز، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قوللىشىغا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھىمايىسىگە ئىگىمىز، بىر ئۈچۈم كىشىلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىك قىلىشقا ئۇرۇنۇشلىرى مەڭگۈ ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

25. نېمە ئۈچۈن «ئۈچ خىل كۈچ» ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق دۈشمىنى دەيمىز؟

«ئۈچ خىل كۈچ» دېگىنىمىز، مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر، دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر، زوراۋانلىق، تېررورلۇق ئىدىيىسىنى پروگرامما قىلىپ ھەرىكەت ئېلىپ بېرىدىغان ئەكسىيەتچى سىياسىي كۈچلەرنى كۆرسىتىدۇ، مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر چېكىدىن ئاشقان مىللەتچىلىكنى تەرغىب قىلىپ، مىللىي ئۆچمەنلىككە قۇتراتىپ، ئاتالمىش بىرلا مىللەتنىڭ دۆلىتىنى قۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ. دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر «غازات» ئىدىيىسى داۋرىگىنى سېلىپ، دىنىي مەنىۋى داھىي ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن ئىسلام دۆلىتى قۇرۇش خام خىيالىنى قىلىدۇ. ھەر ئىككىسى ماھىيەتتە مىللەت ۋە دىن بايرىقىنى كۆتۈرۈۋالىدۇ، دۆلەتنى پارچىلىۋېتىش، ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ سىياسىي مەنپەئىتىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋاستىسى

زوراۋان تېررورلۇق پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقاتىنى كۈچەپ ئېلىپ بېرىش. زوراۋان تېررورچى كۈچلەر تەشكىللىك، پىلانلىق ھالدا، ۋاستە تاللىماستىن پارتلىتىش، تۈتۈپ كېتىش، زەھەر تاشلاش، ئۇلتۇرۇۋېتىش قاتارلىق ئەشەددىي ۋاستىلەر بىلەن بىگۇناھ پۇقرالارغا زەربە بېرىپ، كەڭ كۆلەمدىكى تېررورلۇق كەيپىياتىنى پەيدا قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي مەقسەتلىرىگە يەتمەكچى بولدى.

چېگرا ئىچى - سىرتىدىكى «ئۈچ خىل كۈچ» شىنجاڭدا بىر قاتار جىنايى بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. كەڭ كۆلەمدە بۆلگۈنچىلىك جامائەت پىكرى پەيدا قىلدى، ئەكسىيەتچى تەشكىلاتلارنى تەرەققىي قىلدۇردى، مەخپىي مەشىق بازلىرىنى قۇردى، قورال ۋە ئوق - دورا ياسىدى، مالمانچىلىق ۋە توپىلاڭ قىلىشنى پىلانلىدى ۋە تەشكىللىدى. پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ۋە بىگۇناھ ئاممىغا قارىتا پارتلىتىش، ئۆلتۇرۇش، زەھەر تاشلاش، ئوت قويۇش قاتارلىق بىر قاتار زوراۋانلىق ۋەقەلىرىنى پەيدا قىلدى، دىندىن پايدىلىنىپ جېنىنىڭ بارىچە سىڭىپ كىرىش، بۆلگۈنچىلىك ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. خەلقئارادا بىر قاتار جۇڭگوغا قارشى ھەرىكەتلەرنى پەيدا قىلىپ، ئىدىئولوگىيە ساھەسىگە سىڭىپ كىرىشنى تېزلەتتى. بۇ ھەرىكەتلەر شىنجاڭنىڭ مۇقىم ۋەزىيىتىگە قاتتىق تەسىر كۆرسەتتى. ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ نورمال خىزمەت قىلىشىغا دەخلى يەتكۈزدى. شۇڭا، ئاپتونوم رايونىمىز زور مىقداردا ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچلىرىنى ئاجرىتىپ، «ئۈچ خىل كۈچ» كە زەربە بەردى، ئەسلىدە ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئىشلىتىلىدىغان كۈچ ساقلانغۇسىز ھالدا چېچىلىپ كەتتى، بۇلار دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەرنىڭ شىنجاڭغا مەبلەغ سېلىشىغا ئېغىر تەسىر كۆرسەتتى. شىنجاڭ بۇنىڭ بىلەن بەزى ياخشى پۇرسەتلەرنى قولدىن بېرىپ قويدى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى ھېلىھەم يېتەرلىك بولمايۋاتىدۇ، يەنىلا بەزىلەر نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاغزى بىسقماي ئۆز مىللىتىنىڭ مەنپەئىتى ئۈستىدە جار سالىدىغان «ئۈچ خىل كۈچ» نىڭ بۇزغۇنچىلىقلىرى بىلەن بىۋاستە

مۇناسىۋەتلىك.

«ئۇچ خىل كۆچ» ئۆزلىرىنىڭ جىنايى سىياسىي مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، يەنە زوراۋانلىق ۋە تېررورلۇقنىڭ تېغ ئۈچىنى ۋەتەنپەرۋەر ھەر مىللەت خەلقىگە قارىتتى. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئامما بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۇزۇپ تاشلاش ئۈچۈن، ئۇلار ئاتالمىش «كۆۋرۈكنى ئۇزۇپ تاشلاش»، «كۆۋرۈكنى پارتلىتىۋېتىش» ھەرىكەتلىرىنى قوللىنىپ، مەخسۇس ئۆز مىللىتىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر زاتلىرى، ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ۋە ئادەتتىكى ئاممىنى شېقەتسىزلىك بىلەن ئۆلتۈردى. 1996 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى دەل مۇسۇلمانلار ئاممىسى «قۇربان ھېيت» ئۆتكۈزۈۋاتقان مەزگىلىدە، كۆچا ناھىيىسى ئالاقاغا يېزىسى قۇناس 2 ـ كەنتىدە پارتلىتىپ ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى يۈز بېرىپ، تۆت نەپەر ئاساسىي قاتلام ئۇيغۇر كادىرى زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى، ئۈچ نەپەر كادىر ۋە ئامما پارلاندى.

ئۇلار ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم ئاممىۋى ئاپتوبۇسنى پارتلىتىش دېلوسىنى سادىر قىلىپ خەنزۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئاممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نەچچە ئون ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە يارىدار قىلدى. 1992 ـ يىلى 5 ـ فېۋرال پارتلىتىش دېلوسىدا پارتلاپ كەتكەن 52 ـ يول ئاپتوبۇسىدا ئۈچ ئادەم ئۆلدى، ئۇنىڭ ئىككىسى ئۇيغۇر دېھقان بولۇپ، ئۇلار يەكەن ناھىيىسىدىن تۇرسۇن مۇھەممەد داۋۇت، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىن تۇرسۇن بارات ئىدى، ئۇنىڭدىن باشقا ئۇرۇمچى دۆۋېۋۇ يېزىسىدىن ئۇيغۇر دېھقان مەمەت ئەمەت يارلاندى. 1997 ـ يىلى 25 ـ فېۋرالدىكى پارتلىتىش دېلوسىدا پارتلاپ كەتكەن 10 ـ يول ئاپتوبۇسىدا تۆت ئادەم ئۆلدى، ئۇنىڭ ئىككىسى ئۇيغۇر قىز — يەتتە ياشلىق مۇبارەك بىلەن 10 ياشلىق مەرھابا بولۇپ، ئۇلار باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇيتتى، ئۇلار گۇل ـ غۇنچە ۋاقتىدىلا پارتلاپ تېرە ـ پېرەك بولۇپ كەتتى، بۇ نېمە دېگەن ئېچىنىشلىق ھە! «ئۇچ خىل كۆچ» ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق دۈشمىنىدۇر.

«ئۇچ خىل كۆچ» نىڭ ماھىيىتى جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى سوتسىيالىستىك تۈزۈمگە قارشى تۇرۇپ، مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، ئاخىرىدا ۋەتەننى پارچىلاش مەقسىتىگە يېتىش. ئۇلار تارىخ ئېقىمىغا قارشى تۇردى، ئۆز مىللىتىنى

ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە خىلاپلىق قىلدى، ھەم ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلدى، ھەم ئۆز مىللىتىنى ساتتى، ئۇلار دۆلەت ۋە مىللەت ئالدىدا جىنايەتكار، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق دۈشمىنى. گەرچە ئۇلارنىڭ سانى ئاز بولسىمۇ، خەۋپى ناھايىتى زور. «ئۇچ خىل كۆچ» نىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىلمىسە، شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقى، تەرەققىياتى بولمايدۇ، ھەر مىللەت خەلقى ئەمىن تاپمايدۇ. ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ بۆلگۈنچىلىككە، سىڭىپ كىرىشكە قارشى ئاساسىي كۈچ ئىكەنلىكىگە قەتئىي تەۋرەنمەي ئىشىنىش ۋە ئۇلارغا تايىنىش لازىم. ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسى بىلەن ئەڭ يۇقىرى چەكتە ئىتتىپاقلاشقان ۋە ئۇلارغا تايانغاندىلا، «ئۇچ خىل كۆچ»نى ئەڭ يۇقىرى چەكتە يېتىم قالدۇرغىلى ۋە ئۇلارغا قانۇن بويىچە زەربە بەرگىلى، چەت ئەل دۈشمەن كۈچلىرىنىڭ سىڭىپ كىرىشى ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى ۋە توسقىلى بولىدۇ.

26. نېمە ئۈچۈن «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرى جىنايىتىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ دەيمىز؟

«شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرى ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا، «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقى» نى بايراق ۋە ھەرىكەت پروگراممىسى قىلغان تېررورچى كۈچتۇر. ئۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ ۋە 40 ـ يىللىرىدا مەيدانغا كەلگەن، 80 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن كېيىن يۇقىرى چەكتە دىنلاشتى، 90 ـ يىللاردىن بېرى تېررورزملاشتى، ئۇ دىنىي ئەسەبىيلىكنى ۋە زوراۋانلىق، تېررورلۇقنى ۋاستە قىلىپ، شىنجاڭنى ۋەتەن قوينىدىن ئايرىپ چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇنىدىغان چېكىدىن ئاشقان مىللەتچى كۈچ. 20 ـ ئەسىردىن بېرى، شىنجاڭدىكى بىر ئۇچۇم ئەسەبىي مىللىي بۆلگۈنچىلەر ۋە دىنىي ئەسەبىي ئۇنسۇرلار پانتۈركىزم ۋە پانئىسلامىزم ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىدە، ۋەتەننى پارچىلاش ئۈچۈن بىر يۇرۇش ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان» نەزەريىسىنى ئويدۇرۇپ چىقتى. «شەرقىي تۈركىستان قەدىمدىن تارتىپ مۇستەقىل دۆلەت» ئىدى، ئۇنىڭدىكى مىللەتلەر ئون مىڭ يىلغا يېقىن تارىخقا ئىگە، دېگەننى ئويدۇرۇپ چىقىپ، جۈڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنىڭ تارىخىنى بىرلىكتە يارىتىۋاتقانلىقىنى ئىنكار قىلدى؛ «تۈرك

مىللىتىدىن باشقا بارلىق مىللەتلەرگە قارشى تۇرۇش»، «يات دىندىكىلەرنى يوقىتىش» داۋرىڭنى سالدى؛ تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر بىرلىشىپ «ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن» دۆلەت قۇرۇش توغرىسىدا جار سالدى.

«شەرقىي تۈركىستان» نەزەريىسى شەكىللەنگەندىن كېيىن، تۈرلۈك مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار «شەرقىي تۈركىستان» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ھەرىكەت قىلدى، «شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى» قۇرۇش خام خىيالىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۇرۇندى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 40 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە «شەرقىي تۈركىستان» كۆچلىرى چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ كۈشكۈرتىشى، قوللىشى ئاستىدا كۆپ قېتىم مالمانچىلىق پەيدا قىلدى. 1933 ـ يىلى 11 ـ ئايدا، سابىت دامولا قاتارلىقلار قەشقەردە ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى قۇردى. لېكىن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن ئۇچ ئايغا يەتمەيلا گۈمران بولدى.

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، «شەرقىي تۈركىستان» كۈچلىرى مەغلۇپ بولغىنىغا تەن بەرمەي، خەلقئارادىكى جۈڭگوغا قارشى كۈچلەرنىڭ قوللىشى بىلەن يەنىلا پۈرسەت كۈتۈپ بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىغا كىرگەندىن كېيىن، مىللىي بۆلگۈنچىلەر، دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر ۋە خەلقئارادىكى تېررورچىلارنىڭ تەسىرىدە، چېگرا ئىچى ـ سىرتىدىكى قىسمەن «شەرقىي تۈركىستان» كۈچلىرى تېررورلۇق، زوراۋانلىقنى ئاساسىي ۋاستە قىلىدىغان بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە بۇرالدى. بەزى «شەرقىي تۈركىستان» تەشكىلاتلىرى ئاشكارا ھالدا تېررورلۇق، زوراۋانلىق ۋاستىسى ئارقىلىق بۆلگۈنچىلىك مەقسىتىگە يېتىش داۋرىڭنى سالدى. تولۇق بولمىغان ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، 1990 ـ يىلدىن 2001 ـ يىلغىچە چېگرا سىرتى ـ ئىچىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرى شىنجاڭدا ئاز دېگەندە 200 قېتىمدىن ئارتۇق تېررورلۇق، زوراۋانلىق ۋەقەسى پەيدا قىلىپ، ھەر مىللەت ئاممىسى، ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى، دىنىي زاتلار قاتارلىقلاردىن 162 كىشىنىڭ ھاياتىدىن ئايرىلىشى، 440 تەن ئارتۇق كىشىنىڭ يارىدار بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

يېقىنقى بىر نەچچە يىلدا، «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى تەشكىلاتلىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، شىنجاڭدىكى سودا بازارلىرى، ئاممىۋى ئاپتوبۇس، مېھمانخانا، ماگىزىن قاتارلىق ئادەملەر توپلىشىدىغان جايلاردا بىگۇناھ پۇقرالارنى پارتلىتىش دېلولىرىنى سادىر قىلدى. بەزى شەھەرلەردە بىر قاتار زەھەر تاشلاش، ئوت قويۇش دېلولىرىنى سادىر قىلدى؛ جۈڭگو چېگراسى ئىچىدە پاراكەندىچىلىك، مالمانچىلىق قىلىش ۋەقەلىرىنى پىلانلاپ ۋە تەشكىللەپ، ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش، كۆيدۈرۈش، ئۆلتۈرۈش قاتارلىق تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى؛ دۆلەت سىرتىدا تېررورلۇق، زوراۋانلىق ۋەقەلىرىنى پەيدا قىلىپ، جۈڭگونىڭ ئالاقىدار دۆلەتلەردە تۇرۇشلۇق ئەلچىخانا، كونسۇلخانىلىرىغا ھۇجۇم قىلدى، جۈڭگولۇق سودىگەرلەر، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى، چەت ئەل ساقچىلىرىنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، شىنجاڭ چېگرا ئىچىدە، بولۇپمۇ، چەت ـ ياقا جايلاردا مەخپىي مەشىق بازىلىرىنى قۇرۇپ، پارتلىتىش، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش قاتارلىق تېررورلۇق ماھارىتىنى مەشىق قىلدى. ئۇلارنىڭ تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنىڭ تىغ ئۇچى خەنزۇ ئاممىسىغا قارىتىلىپلا قالماستىن، ئۇيغۇر مىللىتىدىن بولغان كادىرلار ۋە ئاممىغا، شۇنىڭدەك ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارغىمۇ قارىتىلىپ، ئۇلارمۇ «يات دىندىكىلەر» دەپ قارىلىپ ئۆلتۈرۈلدى.

1996 ـ يىلى قەشقەردە يۈز بەرگەن 13 ـ ماي قاتتىلىق دېلوسىدا، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسى ھارۇنخان ھاجى ئاتا ـ بالا ئىككەيلەننى تېررورچىلار قەستلەپ ئېغىر يارىدار قىلدى.

1996 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيىسىدە يۈز بەرگەن 27 ـ ئاۋغۇست قاتتىلىق دېلوسىدا، جاڭگىلئەسكى يېزىسىنىڭ مۇئاۋىن يېزا باشلىقى ئوبۇل ئەھمەت، خەلق ساقچىسى مۇھەممەد ئابدۇللا، دكتور تۇرسۇن نىزامەت، سۇ كادىرى زامەت ئەمەت، ئامانلىق ساقلاش خادىمى ئېلىخان قۇربانىنىياز ۋە 14 ياشلىق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى ياسىن پولاتنىن ئىبارەت ئالتە ئادەمنى تېررورچىلار ۋەھشىيلىك بىلەن ئۆلتۈرۈۋەتتى.

زور تۈركۈمدىكى پاكىتلار ئىسپاتلىدىكى، شىنجاڭدا يۈز بەرگەن كۆپ

ساندىكى تېررورلۇق، زوراۋانلىق ۋەقەلىرىنى چېگرا سىرتىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» تەشكىلاتلىرى بىۋاستە پىلانلىغان ۋە قوماندانلىق قىلغان، چېگرا ئىچىدىكى بىر ئۇچۇم كىشىلەر ئاۋاز قوشۇپ، بىرلىكتە پەيدا قىلغان. «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرى بىلەن خەلقئارا تېررورچى كۈچلەرنىڭ زىچ باغلىنىشى بار.

تېررورىزم بولسا ئىنسانىيەتكە قارشى بىر خىل ئىدىيەۋى ئېقىم، ئۇ زوراۋانلىق ۋاستىلىرى ۋە بىگۇناھ پۇقرالارغا زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزۈش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ مەلۇم سىياسىي مەقسىتىگە يېتىدۇ. بەزىدە ئۇلار كۆرۈنۈشتە مەلۇم ياكى بەزى ھۆكۈمەت تەشكىلىنى دۈشمەن ھېسابلىغاندەك قىلىدۇ، ئەمەلىيەتتە، بىگۇناھ پۇقرالارنى قۇربانلىق قىلىدۇ. مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ھەر قانداق چېكىدىن ئاشقان، ھەتتا قەبىھ ۋاستىلەرنى قوللىنىشتىن يانمايدۇ. بۇنداق خۇراپىي زوراۋانلىق، ئۆچمەنلىك ئۇرۇقىنى چاچىدىغان تېررورلۇق پائالىيەتلىرى دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل ھۆكۈمەتلىرى ۋە خەلقىنىڭ ئورتاق قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى. «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچىلىقى خەلقئارا تېررورچىلىقنىڭ بىر قىسمى، ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھاياتى، مال ـ مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىكىگە ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىققا ئېغىر خەۋپ يەتكۈزدى ھەمدە ئالاقىدار دۆلەت، رايونلارنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە مۇقىملىقىغا تەھدىت پەيدا قىلدى.

بارلىق ياخشى نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ ھاياتى، بىخەتەرلىكى ۋە بەختلىك تۇرمۇشىنى، دۆلىتىمىزنىڭ بىرلىكى، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقى، زامانىۋىلىشىش قۇرۇلۇشىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىنى قوغداش ئۈچۈن، جۇڭگو «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرى ئېلىپ بارغان زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە قانۇن بويىچە قەتئىي زەربە بېرىدۇ. بۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ چىن كۆڭلىدىن ھمايە قىلىشى ۋە قوللىشىغا، خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ كەڭ چۈشىنىشىگە ۋە قوللىشىغا ئېرىشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، گوۋۇيۈەن ئاخبارات ئىشخانىسى 2002 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى «شەرقىي تۈركىستان تېررورچى كۈچلىرى جىنايىتىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ» دېگەن ماقالىنى ئېلان قىلىپ، پۈتۈن دۇنياغا ئۇلارنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى ئاشكارىلىدى.

27. نېمە ئۈچۈن شىنجاڭدا ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە ئۇزاق مۇددەت بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى ئېلىپ بېرىش كېرەك دەيمىز؟

ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە مۇكەممەل نەزەريىۋىلەشكەن، سىستېمىلاشقان، ئېنىق ئۆلچەملەشتۈرۈلگەن، ئاڭلىق بولغان بىر خىل ئىجتىمائىي ئاڭ بولۇپ، بىر قەدەر يۇقىرى سەۋىيىلىك ئىجتىمائىي ئاڭ شەكلىدۇر. ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە كۆپ خىل شەكىلگە ئىگە. مەسىلەن، سىياسىي ئىدىيە، قانۇن ئىدىيىسى، پەلسەپە، دىن، ئەخلاق، سەنئەت قاتارلىقلار. مۇئەييەن ئىدىئولوگىيە مۇئەييەن ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ نىسپىي مۇستەقىللىققە ئىگە بولۇپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ياكى جەمئىيەت تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىش رولىنى ئويناىدۇ. ھەر قايسى ئىجتىمائىي سىنىپلار ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي مەنپەئىتى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ سىياسىي تەشەببۇسىنى تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ، ئۆزىنىڭ ئىدىيىسىنى تارقىتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ كۆپ كىشىنىڭ چۈشىنىشى ۋە قوللىشىغا ئېرىشىدۇ. ئۇزاقتىن بۇيان، چېگرا ئىچى ـ سىرتىدىكى مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر شىنجاڭنى ۋەتەن قوينىدىن ئايرىپ چىقىش جىنايى مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئەكسىيەتچىل جامائەت پىكرى تەشۋىقاتىغا ئىزچىل تۇرده ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى. ئۇلار تەشۋىقات، مەدەنىيەت، مائارىپ، دىندىن ئىبارەت ئىدىئولوگىيە ساھەسىگە ئەسەبىيلەرچە سىڭىپ كىرىپ، كىتاب ـ ژۇرنال نەشر قىلىش، ئويۇن قويۇش، شوئار چاپلاش، تەشۋىقات ۋەرەقىسى تارقىتىش، دىن سۆزلەپ تەرغىباتچىلىق قىلىش، ۋەز ئېيتىش، ئۇن ـ سىن بۇيۇملىرىنى ئىشلەپ سېتىش ۋە ئالاقە تورىدىن پايدىلىنىشقا ئوخشاش تۇرلۇك ئۇسۇللار ئارقىلىق، «مىللەت»، «دىن» بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، «خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش، خەنزۇلارنى چەتكە قېقىش» نى قۇتۇرتىپ، مىللىي ئۆچمەنلىك پەيدا قىلىپ، «شىنجاڭ مۇستەقىللىقى» نى تەرغىب قىلدى. بۇ ھال ھەر مىللەت ئاممىسىنى، بولۇپمۇ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنى ناھايىتى زور دەرىجىدە زەھەرلەپ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي مۇقىملىقىغا ئېغىر دەرىجىدە تەسىر يەتكۈزدى.

ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقاتى دائىم تۈرلۈك قانۇنلۇق تونۇغا ئورنىۋالىپ، تار مىللەتچىلىكنى تەرغىب قىلىدۇ، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە ئىغۋاگەرچىلىك سالىدۇ، ئۇنىڭ ئالدامچىلىقى كۆچلۈك، شەكلى خىلمۇ خىل بولۇپ، رايون، ۋاقىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ، تەسىر دائىرىسى كەڭ؛ بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنى شەخسنىڭ ئېڭىغا ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىش ۋە كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرۇشقا يەنە بىر جەريان كېرەك بولغاچقا، ئۇنىڭ ئېغىرلىقى، خەۋپىگە دائىم سەل قارىلىدۇ. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى تېخىمۇ يوشۇرۇن، كەڭ دائىرىلىك، كۆپ خىل ۋە تېخىمۇ خەۋپلىك بولىدۇ. ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى ئۇزاق مۇددەتلىك، مۇرەككەپ ۋە ئۆتكۈر كۈرەش؛ كىشىلەر قەلبىنى، ئاممىنى، بازىنى تالىشىدىغان، سوتسىيالىستىك ئىدىيىۋى ئاساسنى مۇستەھكەملەيدىغان كەسكىن سىياسىي كۈرەش بولۇپ، ۋەتەنىڭ بىرلىكىگە، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇپ مەنپەئىتىگە، شىنجاڭنىڭ ئۇزاق مۇددەت ئەمىن بولۇشىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك.

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە بۆلگۈنچىلىك قىلىش بىلەن بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى ئىزچىل بولۇپ تۇردى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 — 70 ـ يىللىرىدا، مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ ئەكسىيەتچىل تەشۋىقاتى ئاساسەن ماقالە، كىتاب ـ ژۇرنالنى ئاساس قىلاتتى. 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرى، 80 ـ يىللاردا، خەلقئارادا بۆلگۈنچىلىكنىڭ تەسىرى ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش پىكىر ئېقىمى بىر مەھەل يامرىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەزى جايلاردا دىن ئەسەبىيلىكى كۆتۈرۈلگەنلىكى، يامرىغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە بىر قەدەر كەسكىن ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. ماتارىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، ئاخبارات ـ نەشرىيات، ئىدىيە ـ نەزەرىيە ساھەسىدە بەزى كىشىلەر دەرس ئۆتۈش، ماقالە يېزىش، ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىش، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنى نەشر قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللاردىن پايدىلىنىپ، تارىخنى بۇرمىلىدى، بۆلگۈنچىلىك كەيپىياتىنى قوتراتتى، بۆلگۈنچىلىك سالىدىغان جاماەت

پىكرى پەيدا قىلدى، بۇنىڭدا گەۋدىلىك بولغىنى تۇرغۇن ئالماس ئاشكارا نەشر قىلدۇرغان «ئۇيغۇرلار»، «ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» دىن ئىبارەت ئۇچ كىتابتۇر.

90 ـ يىللارغا كىرگەندىن كېيىن، خەلقئارادىكى مىللەت، دىن مەسىلىسى كۈندىن ـ كۈنگە گەۋدىلىك بولدى، چېگرا ئىچى ـ سىرتىدىكى مىللىي بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى تېخىمۇ جانلىنىپ، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە ئەكس ئېتىپ، بۆلگۈنچىلىك جامائەت پىكرى تەشۋىقاتى داۋاملىق كۈچىيىش جەھەتتە ئىپادىلەندى، ھەرىكەت شەكلى ۋە ئۇسۇلى كۆپ خىللاشتى، ئۇزاقتىن بۇيان چەكلەنسىمۇ توختاپ قالمىدى. ئولار قانۇنسىز كىتاب ـ ژۇرنال، ئۇن ـ سىن بۇيۇملىرىنى چېگرادىن ئوغرىلىقچە كىرگۈزدى، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە، گېزىت قاتارلىق ئاخبارات ۋاستىلىرىدىن ۋە ئالاقە توردىن پايدىلىنىپ، «شىنجاڭ مۇستەقىللىقى» نى تەرغىب قىلدى، ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە ئويۇن قويۇش ئارقىلىق شىنجاڭ تارىخىنى بۇرمىلاپ، ئىجتىمائىي رېئاللىققا ھۇجۇم قىلدى، نارازىلىق كەيپىياتىنى پەيدا قىلدى؛ ئەكسىيەتچىل كىتاب ـ ژۇرناللارنى قانۇنسىز بېسىپ نەشر قىلدى. ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات ۋەرەقىنى، خەت ـ چەك، شوئارلارنى تارقاتتى، ئېلېكترونلۇق ئۇن ـ سىن بۇيۇملىرى ۋە يوشۇرۇن دىن سۆزلەش نۇقتىلىرىدىن پايدىلىنىپ، پىتنە ـ ئىغۋا تارقاتتىپ، دىن ئەسەبىيلىكىنى قوتراتتى، «غازات» نى تەرغىب قىلدى؛ خەلق ئارىسىدىكى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، مىللىي ئۆچمەنلىكنى قوتراتتىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىكنى تەرغىب قىلدى. بۇنىڭغا قارىتا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە ھۆكۈمەت ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىغا يۈز تۇرانە تەشۋىق ـ تەربىيە ئېلىپ بېرىش بىلەن ئۇزلۇكسىز كۈچەيتتى، ئىدىيە، مەدەنىيەت سېپىدىكى باشقۇرۇش قۇرۇلۇشى سالمىقىنى كۈچەيتتى، لېكىن بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنىڭ ۋە تۇرلۇك خاتا نۇقتىنەزەرلەرنىڭ قالدۇق زەھىرىنى ۋە تەسىرىنى ئۇزۇل ـ كېسىل تۈگىتىشىمىز ئۇچۇن يەنە ئۇزاق مۇددەت تىرىشىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

يېقىنقى مەزگىللەردىن بۇيان، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى تېخىمۇ گەۋدىلىك، مۇرەككەپ بولدى. بىرىنچىدىن، 2001 ـ يىلى ئامېرىكىدا يۈز بەرگەن «11 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسىدىن كېيىن، ئاشكارا كەسكىن بولغان زوراۋانلىق،

تېررورلۇق ئۇسۇلى دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ كۆچلۈك ئەيىبلىشىگە ئۇچرىدى، خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشنى تولىمۇ ئارزۇ قىلىدىغان مىللىي بۆلگۈنچىلەر زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاستىلىرىنى ئانچە - مۇنچە يىغىشتۇردى؛ ئىككىنچىدىن، ەپارتىيە ۋە ھۆكۈمەت تۈرلۈك بۆلگۈنچىلىك - بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە قارىتا ئىزچىل تۇرده قاتتىق زەربە بېرىش سىياسىتىنى يولغا قويدى، بۇنىڭدا جەڭ نەتىجىلىرى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، بۆلگۈنچى كۈچلەرگە قاتتىق زەربە بېرىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار ئىدىئولوگىيە ساھەسىده غەيرىي زوراۋانلىق - تېررورلۇق ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ، سىڭىپ كىرىش ۋە ئاغدۇرمىچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرىنى تېخىمۇ تېزلىتىشى مۇمكىن، ھەر دەرىجىلىك كادىرلار ۋە ئاممىدا يېتەرلىك ھوشيارلىق ۋە ئالدىنى ئېلىش ئېڭى بولۇشى، سىياسىي سەزگۈرلۈكى بىلەن كۆزىتىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشى كېرەك. مىللىي بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنى تەرغىب قىلىدىغان، دىن ئەسەبىيلىكىنى قوتراتىدىغان، تارىخنى بۇرمىلايدىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان، بۆلگۈنچىلىكنى، قانۇنسىز دىنىي ئىدىيىنى تەرغىب قىلىدىغان كىتاب - ژۇرنال، ئۇن - سىن بۇيۇملىرى قاتارلىق تۇرلۇك نەشر بۇيۇملىرىنى ھەمده تەكشۈرۈپ تەستىقلاشتىن ئۆتكۈزمەي، ئۆز ئالدىغا بېسىپ سانقان دىنىي كىتاب - ژۇرنال ۋە تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى قەتئىي تەكشۈرۈپ چەكلەش ۋە مەنئى قىلىش كېرەك. ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى كۈچەيتىش، مەدەنىيەت بازارلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش بىلەن بىللە، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىشىنى يەنمۇ ئىلگىرى سۈرۈش، سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت بازىسىنى مۇستەھكەملەش، راۋاجلاندۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈش لازىم.

28. مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدىكى ۋەقەلەرنى قانداق توغرا بىر تەرەپ قىلىش كېرەك؟

مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدىكى ۋەقەلەر دېگىنىمىز، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى جەھەتتىكى مەسىلىلەر تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان، ئوخشاش بولمىغان مىللەتتىن بولغان دەۋاگەرگە چېتىلىدىغان ۋەقەنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە چېتىلىدىغان ئوخشاش بولمىغان مىللەتتىن بولغان دەۋاگەر ئايرىم ئەزالار

بولماستىن، بەلكى بىر توپ بولۇپ، چېتىلىدىغان ئىش دائىم دېگۈدەك ئىقتىسادىي ھوقۇق - مەنپەئەت، مىللىي ھېسسىيات قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئىشلار بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ. شىنجاڭ كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون، نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، ھەر مىللەت خەلقى ئورتاق خىزمەت قىلىش ۋە ياشاش جەريانىدا، دوستانە ئۆتۈپ، سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى ئۇرلۇكسىز مۇستەھكەملىدى ۋە راۋاجلاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا پەرق ساقلاينالمىقتىن، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى جەھەتلەردىكى مەسىلىلەرنىڭ يۈز بېرىشىدىنمۇ ساقلانغىلى بولمىدى. مەسىلەن، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىش جەريانىدا، بىر مۇنچە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت، مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى تەڭشەشكە توغرا كەلدى، بۇنىڭ بىلەن بەزى زىددىيەت، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى ۋەقەلىرى كېلىپ چىقتى. بۇ ئەھۋالنى ياخشى بىر تەرەپ قىلمىغاندا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ۋە جەمئىيەتنىڭ تىنچلىقىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، چەت ئەلدىكى دۈشمەن كۈچلەر مەملىكىتىمىزگە قارىتىلغان «غەربىلەشتۈرۈش»، «پارچىلاش» تەڭ بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرىنى تېزلەتتى، مىللەت ۋە دىن مەسىلىلىرىدىن پايدىلىنىپ جۇڭگونى ئاغدۇرماقچى بولدى. مەملىكەت ئىچىدىكى بۆلگۈنچىلەر يىراقتا تۇرۇپ ماسلىشىپ، تۇرلۇك پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ، مىللىي ماجىرا پەيدا قىلدى، «خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش، خەنزۇلارنى چەتكە قېقىش» نى قوتراتتى. مىللىي قارىمۇ قارشىلىقنى، مىللىي ئۆچمەنلىك كەيپىياتىنى تەرغىب قىلدى، دىن ئەسەبىيلىكىنى قوتراتتى، بۇنىڭ بىلەن بەزى ئاممىلا قايمۇقۇپ قالدى. بۇ دۈشمەن كۈچلەر خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتنىن پايدىلىنىپ، بولۇپمۇ خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا كۆرۈلگەن سەۋەنلىكلەردىن پايدىلىنىپ، ئاممىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ ۋە كېڭەيتىپ، ئاممىنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە ئىش تېرىشقا قوتراتتى. مىللەتلەر مۇناسىۋىتى تەرەپتىكى مەسىلىلەر ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغاچقا، ياخشى بىر تەرەپ قىلىنمىسا، ئۇنىڭ خەۋپى ناھايىتى زور بولىدۇ.

ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، بىز بۇ يەردە دەۋاتقان مىللەتلەر مۇناسىۋىتى ۋەقەسى خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتكە

ياتىدۇ. مىللەتلەر مۇناسىۋىتى ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، بىرىنچىدىن، مىللىي بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان ۋەقەلەرنىڭ چەك - چېگرا سىنى قاتتىق پەرقلەندۇرۇش كېرەك. بۆلگۈنچىلەر بەزىدە مىللەت ياكى دىن بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقسىمۇ، لېكىن ئۇلار ھەرگىزمۇ مەلۇم مىللەت ياكى مەلۇم دىنغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. بىزنىڭ ئۇلار بىلەن بولغان كۈرىشىمىز ۋەتەننى، مىللەتنى پارچىلايدىغان ئەكسىيەتچى، سىياسىي كۈچلەر بىلەن بولغان كۈرەش، دۈشمەن بىلەن ئۆز ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت؛ ئىككىنچىدىن، جىنايى ئىشلار جىنايى ھەرىكەتلىرى بىلەن مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان ۋەقەلەرنىڭ چەك - چېگرا سىنى پەرقلەندۇرۇشكە دىققەت قىلىش كېرەك. پۇقرالار قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا، ئۇ شۇ پۇقرانىڭ ئۆزىنىڭ ئىشى بولۇپ، شۇ پۇقرا تەۋە بولغان مىللەت بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولمايدۇ. ھەر قانداق ئادەم دۆلەت قانۇنىنى بۇزسا، قانۇنىي مەسئۇلىيەتنى شۇ ئۇستىگە ئېلىپ، قانۇننىڭ جازاسىغا ئۇچرايدۇ؛ ئۇچىنچىدىن، خەلق ئارىسىدىكى ئادەتتىكى ھەق تەلەپ ماجىرالىرى بىلەن مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان ۋەقەلەرنى پەرقلەندۇرۇشكە دىققەت قىلىش كېرەك. ئوخشاش بولمىغان مىللەتتىن بولغان پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى ئادەتتىكى توقۇنۇش بىلەن ھەق تەلەپ ماجىرالىرى پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش بولۇپ، ھەق تەلەپ ماجىرالىرىنى مۇرەسسە قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ھەل قىلىش كېرەك. مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدىكى ۋەقەلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا، خەلقنىڭ ئېچىكى قىسمىدىكى زىددىيەتنى بىر تەرەپ قىلىش پرىنسىپى ۋە ئۇسۇلى بويىچە، تەربىيەلەش - يېتەكلەش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، سەۋرچانلىق بىلەن ئىنچىكە ئىدىيىۋى تەربىيە بېرىش ۋە قايتا - قايتا مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق زىددىيەتلەرنى يەسەيتىپ، يوشۇرۇن ئامىلەتلەرنى توغىتىش كېرەك. مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە چېتىلىدىغان مەسىلىلەرنى پەيدا قىلىدىغان بەزى بىخلارغا نىسبەتەن سەزگۈرلۈكنى ئاشۇرۇپ، ئۇنى ۋاقتىدا بايقاپ، ۋاقتىدا دوكلات قىلىپ، ۋاقتىدا تەدبىر قوللىنىپ، مەسىلىنى بىخ ھالىتىدىلا ھەل قىلىشقا تىرىشىش كېرەك. قانۇنچىلىق پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، قانۇن بويىچە ئىشلەپ، قانۇنىي يول ئارقىلىق مۇۋاپىق ھەل قىلىشقا تىرىشىش كېرەك. ئاممىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىنتايىن ئاز

سانىدىكى يامان غەرەزلىك كىشىلەرنى يېتىم قالدۇرۇپ، ئەھۋالىنى تۈپتىن ھەل قىلىش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەرقايسى مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسى چوقۇم ئۆزئارا ئىشىنىشى، ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىشى، ئۆزئارا قوللىشى، ئۆزئارا چۈشىنىشى لازىم. شۇنى بىلىش كېرەككى، مۇتلەق كۆپ سانلىقى ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسىغا قەتئىي ئىشىنىش ۋە ئۇلارغا تايىنىش — مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدىكى ۋەقەلەرنى مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى.

29. نۆۋەتتە شىنجاڭدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى قانداق توغرا چۈشىنىش كېرەك؟

شىنجاڭ ئەزەلدىنلا كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپلا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە بولۇپ كەلگەن، لېكىن ئۆتمۈشتىكى ھۆكۈمران سىنىپلار مىللەتنى ئىزىش سىياسىتىنى ۋە سىنىپىي زۇلۇم سىياسىتىنى يولغا قويغان، بۇنىڭغا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئارازلىق، كەمسىتىش، ئۆچمەنلىك، توقۇنۇش ۋە ئۇرۇش ھەمراھ بولۇپ كەلگەن. 1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋە دېموكراتىك ئىسلاھات يولغا قويۇلۇپ، نەچچە مىڭ يىللار داۋاملاشقان مىللىي زۇلۇم ۋە سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى بىكار قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش بولدى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇپ مەنپەئىتى بىردەك بولۇش ئاساسىدا، ھەرقايسى مىللەتلەر بابباراۋەر بولغان، ئىتتىپاقلاشقان، ئۆزئارا يارەملىشىدىغان سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتى بەرپا قىلىندى.

20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت دېموكراتىيە - قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، پارتىيىنىڭ تۈرلۈك مىللەتلەر سىياسىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئەملىيلەشتۈردى؛ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا بولغان مەبلەغ سېلىنمىسىنى ئاشۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى ئىلگىرى سۈردى؛ شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى ئۇدا مۇقىم تەرەققىي قىلدى، مەدەنىيەت - مائارىپ قاتارلىق ئىجتىمائىي ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭدىكى مىللەتلەر

مۇناسىۋەتسىزلىك نورمال تەرەققىي قىلىشىغا ياخشى ئاساس سېلىپ بېرىدى. بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا، مەملىكەت ئىچىدىكى بىرلىككە كەلگەن بازارلارنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى جايلار ئوتتۇرىسىدىكى، شىنجاڭ چېگرالىرى ئىچىدىكى ھەر قايسى رايونلار، ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، نوپۇسنىڭ كۆچۈپ يۈرۈشى بارغانسېرى كۆپىيىپ، مىللەتلەرئارا ئالاقە قىلىشقا تېخىمۇ كۆپ پۇرسەت يارىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۆزئارا چۈشىنىش ۋە دوستانە ئۆتۈش زور دەرىجىدە كۆچەيدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم مارکسىزملىق مىللەت قارىشى، دىن قارىشى، دۆلەت قارىشى، تارىخ قارىشى ۋە مەدەنىيەت قارىشى ھەمدە پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى تەشۋىق - تەربىيىسى سالمىقىنى زورايتىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى بويىچە كۆپ خىل شەكىلدىكى پائالىيەتلەرنى تەشكىللەپ قانات يايدۇردى، مىللەتلەر بابباراۋەر، ئىتتىپاق دېگەن قاراشنى ۋە «ئۇچ ئايرىلالماسلىق» ئىدىيىسىنى كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدۇردى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ياردەم بېرىشى ئادەتكە ئايلاندى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئېغىر كۈنلەردە بىللە بولۇش، ھايات - ماماتلىقتا بىر - بىرىگە تايىنىش، ئۆزئارا ياردەم بېرىش، ئۆزئارا كۆيۈنۈشتە ئادەمنى تەسىرلەندۈردىغان ئىش ئىزلار ئۆزلۇكسىز بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، سۇغا چۈشۈپ كەتكەن قىرغىز ئوسمۇرنى قۇتقۇزۇش ئۇچۇن قىممەتلىك ھاياتىنى تەقدىم قىلغان گەنسۇدىن شىنجاڭغا ئىشلىگىلى كەلگەن دۇياڭفۇ؛ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خەنزۇ شۇجىسىنى قارا نىيەتلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئۇچۇن قەھرىمانلارچە ئۆزىنى بېغىشلىغان كۆكتوقاي ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ساقچىخانىسىنىڭ قازاق خەلق ساقچىسى سېرجان؛ ئوخشاش بولمىغان مىللەتتىن بولغان (ئۇيغۇر، خۇيزۇ، خەنزۇ) ئالتە بالىنى مىڭ بىر جاپادا بېقىپ، «پامىر ئېگىز لىكىدىكى ياخشى ئانا» دەپ نام ئالغان ئانۇش شەھىرىدىكى ئۇيغۇر ئايال خالىدە قاتارلىقلار. ئۇلار ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆگىنىش ئۇلگىسىگە ئايلاندى.

شىنجاڭدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ بابباراۋەر، ئىتتىپاق ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئاساسىي ئېقىمنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىللە، يەنە نۆۋەتتىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدىكى تارماق ئېقىمنى، يەنى

مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر، دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر ۋە زوراۋان تېررورچى كۈچلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىك - بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى؛ بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەلۇم ئېقتىسادىي ھوقۇق - مەنپەئەت تەرەپلەردىكى سۈركىلىشلەر؛ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە ھۆرمەت قىلمايدىغان بەزى سۆز - ھەرىكەت قاتارلىقلارنىڭ شىنجاڭدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە سەلبىي تەسىر ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنىمۇ كۆرۈش كېرەك. بولۇپمۇ «ئۇچ خىل كۈچ» نىڭ ھەدەپ بۆلگۈنچىلىك جامائەت پىكرى پەيدا قىلىپ، زوراۋانلىق - تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى ئېلىپ بېرىشى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىغا خەۋپ يەتكۈزىدىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق سالىدىغان ئەڭ ئاساسلىق، ئەڭ خەۋپلىك ئامىل.

ناھايىتى روشەنكى، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، ئامالىنىڭ بارىچە بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، شىنجاڭ باشتىن - ئاخىر تىنچ - ئىتتىپاق بولغان ئىجتىمائىي - سىياسىي مۇھىتنى ساقلاپ كەلدى، چوڭ مىللىي ماجىرا كۆرۈلمىدى، ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىشتى، ئۆزئارا ئىشىنىشتى، ئىقتىساد تەرەققىي قىلدى، جەمئىيەت گۈللەندى، خەلق خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلدى. مانا بۇ پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىنى، سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ كۈندىن - كۈنگە مۇستەھكەملىنىۋاتقانلىقىنى ۋە راۋاجلىنىۋاتقانلىقىنى، باراۋەر - ئىتتىپاق بولۇش، دوستانە ئۆتۈپ ئۆزئارا ياردەملىشىشنىڭ يەنىلا شىنجاڭدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلىدى.

30. نېمە ئۈچۈن مەملىكىتىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر «ئۇچ ئايرىلالمايدۇ» دەيمىز؟

«ئۇچ ئايرىلالماسلىق» - خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالمايدۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالمايدۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەرمۇ ئۆزئارا بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ دېگەننى كۆرسىتىدۇ. بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، پۈتۈن مەملىكەتتىكى 56 مىللەت بىر گەۋدە بولۇپ، بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ.

بەزىلەر بەلكى، بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ دېيىش قارىسىغا ھۆكۈم قىلغانلىقمۇ - قانداق؟ ئاكا - ئۇكىلارنىڭمۇ ئۆي ئايرىپ چىقىدىغان ۋاقتى

بولىدىغۇ، باشقا مىللەتلەردىن ئايرىلغاندا يەنە ياشىيالمايدىغان ئىش بولامدۇ؟ بولۇپمۇ خەنزۇلارنىڭ ئادەمى شۇنچە كۆپ، تارقىلىش دائىرىسى شۇنچە كەڭ تۇرسا، ئايرىلىپ چىقسا نېمىشقا بولمايدىكەن؟ دېيىشى مۇمكىن، بۇ خىل قاراش خاتا. بىز مۇئەييەنلەشتۇرۇپ شۇنداق ئېيتالايمىزكى، بىرلىشىش ھەممەيلەنگە پايدىلىق، ئايرىلىش زىيانلىق. «ئۇچ ئايرىلالماسلىق» ھەرگىزمۇ قۇرۇق تەسەۋۋۇر ئەمەس.

بىرىنچىدىن، «ئۇچ ئايرىلالماسلىق» نى مەملىكىتىمىزنىڭ سىياسىي - تارىخىي شارائىتى بەلگىلىگەن. چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيان، جۇڭگو بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ شەكىللەنگەن. ھەر قايسى مىللەتلەر ۋەتەننى ئېچىش ۋە قۇرۇش جەريانىدا مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، خەنزۇ مىللىتى بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزئارا ئالاقە قىلغان، ھەرقايسىسىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئۆزئارا ئەينەك قىلغان، سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى نۆۋەتلىشىپ يۈرگۈزگەن، ھەتتا قانداش بولۇپ بىر - بىرىگە سىڭىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئەڭ ئاخىرقى ھېسابتا بۈگۈنكى جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسى بولۇپ شەكىللەنگەن. ھازىر خەنزۇلار ئاساسىي گەۋدىلىك مىللەت بولغان 56 مىللەت بىر دۆلەتتە ياشاۋاتقان بىر گەۋدىنى شەكىللەندۇردى، باراۋەر ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇپ، ئاكتىپ رولنى جارى قىلدۇرۇۋاتىدۇ، ئايرىلىپ چىقىش مۇمكىن ئەمەس. جۇغرافىيىلىك جايلىشىش، ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش، مەدەنىيەت تۈرمۇشى، مىللىي ھېسسىيات تەرەپلەردە زىچ باغلىنىپ، ئۇزئارا پاردەملەشتى، ھەتتا ئۆرپ - ئادەتى جەھەتتىمۇ ئۆزئارا بىر - بىرىنى ئەينەك قىلدى، ھەر قايسى مىللەتلەر ئۆزئارا ئايرىلالمايدۇ، شۇنداقلا ئايرىلىشنىمۇ خالىمايدۇ.

ئىككىنچىدىن، «ئۇچ ئايرىلالماسلىق» نى مەملىكىتىمىزنىڭ ئىقتىساد، نوپۇس، بايلىق قاتارلىق جەھەتلەردىكى رېئال شارائىتىنى بەلگىلىگەن. ئۇزاقتىن بۇيان، مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىي قىلىش جەريانىدا بىر خىل تەبىئي باغلىنىشنى، يەنى رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزئارا تولۇقلاشچانلىق بىرقەدەر كۆچلۈك بولۇشنى شەكىللەندۇردى. شەرقىي قىسىمدىكى خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار بىلەن غەربىي قىسىمدىكى ئاز

سانلىق مىللەتلەر رايونىنى ئېلىپ ئېيتساق، تەبىئي بايلىق جەھەتتە شەرقىي رايونلار نامرات، غەربىي رايونلار باي، ئادەم كۈچى بايلىقى شەرقىي رايونلاردا زىچ، غەربىي رايونلاردا شالاڭ، ئەقلىي بايلىق شەرقىي رايونلاردا مول، غەربىي رايونلاردا ئاز، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى شەرقىي رايونلاردا يۇقىرى، غەربىي رايونلاردا تۆۋەن، بۇ ھال ئوبيېكتىپ جەھەتتىن شەرقىي رايونلار بىلەن غەربىي رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتتا ھەم ئۆزئارا تاپىنىش، ئۆزئارا تولۇقلىنىش بولۇش، ھەم ئۆزئارا چەكلەش، ئۆزئارا چۈشەپ تۇرۇشتەك مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۇرگەن. شەرقىي قىسمىنىڭ تەرەققىياتى غەربىي قىسمىدىن ئايرىلالمايدۇ. غەربىي قىسمىنىڭ تەرەققىياتىمۇ شەرقىي قىسمىدىن ئايرىلالمايدۇ. بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ھەرقايسى مىللەتلەر مەملىكەت ئىچىدىكى بىرلىككە كەلگەن بازارغا كىرىشتىن مۇستەسنا بولمايدۇ، ئىقتىسادنىڭ بىر گەۋدىلىشىشى كۈنسېرى كۈچەيدى، ھەر قايسى مىللەتلەر، رايونلار پەقەت ئۆزئارا بىر - بىرىگە تايانغان، بىر - بىرىنى ئۆزئارا تولۇقلايدىغانلا بولسا، ئاندىن سىجىل، مۇقىم تەرەققىياتنى ساقلىيالايدۇ. يەنە كېلىپ دۆلەت زېمىنىنىڭ پۈتۈنلۈكى، چېگرا رايوننىڭ مۇقىم بولۇشىدا ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسىغا تايىنىشقا تېخىمۇ توغرا كېلىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ ئۇزۇن كەتكەن چېگرا رايونىنىڭ كۆپىنچىسى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋەتەننىڭ چېگرا رايونىنى قوغداش، چەت ئەلنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەرەپلەردە مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشۇپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشىنى كۈچلۈك كاپالەتكە ئىگە قىلغاچقىلا، ئىچكى جايلار ئاندىن ياخشى تەرەققىيات مۇھىتىغا ئىگە بولدى.

«ئۇچ ئايرىلالماسلىق» جۇڭگودا ئالىنۇرۇنلا ئەمەلىيەتكە ئايلانغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ قاراش 20 يىلغا يېقىن جەريانىدا ئاندىن تەدرىجىي شەكىللەنگەن. 1981 - يىلى 7 - ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شۇجىچۇسى شىنجاڭ خىزمىتى مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلغاندا: «شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتقان خەنزۇ كادىرلار مۇنداق بىر توغرا قاراشنى، يەنى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىدىن ئايرىلغاندا، شىنجاڭدا تۇرلۇك خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىگىلى بولمايدۇ، دېگەن قاراشنى؛ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىمۇ مۇنداق بىر توغرا

قاراشنى، يەنى خەنزۇ كادىرلاردىن ئايرىلغاندا، شىنجاڭدىكى تۇرلۇك خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىگىلى بولمايدۇ، دېگەن قاراشنى تۇرغۇزۇشى كېرەك» دەپ كۆرسەتتى. بۇ قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بىلەنلا، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت كەڭ كادىرلىرى ۋە ئاممىسى ئۇنى ناھايىتى تېزلا قوبۇل قىلدى. كېيىنچە بۇ قاراش يەنە تەرەققىي قىلدى، «خەنزۇ كادىرلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ» دېگەن سۆز «خەنزۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ» دېگەنگە تەرەققىي قىلدى.

1990 - يىلى 9 - ئايدا، باش شۇجى جياڭ زېمىن شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگەندە: «ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللەتلىرى 56 مىللەتتىن تەركىب تاپقان. ۋەتىنىمىزدىن ئىبارەت بۇ چوڭ ئائىلىدە مىللەتلەر مۇناسىۋىتى باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ھەمكارلىق ئاساسىدىكى سوتسىيالىستىك بىرلىكچە مىللىي مۇناسىۋەت، خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالمايدۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالمايدۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەرمۇ ئۆزئارا بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ» دەپ ئېنىق كۆرسەتتى. 1998 - يىلى 8 - ئايدا، باش شۇجى جياڭ زېمىن شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگەندە «ئۇچ ئايرىلالماسلىق» نى يەنە تەكىتلىدى. «ئۇچ ئايرىلالماسلىق» قارىشى كەڭ تارقىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى.

«ئۇچ ئايرىلالماسلىق» مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى ۋە رېئال ئەھۋالىنى ئوبزازلىق يېغىنچاقلاپ بەردى. ئۇ چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە، باش شۇجى جياڭ زېمىن كۆرسەتكەندەك: «تارىخ ئىتتىپاقلاشقاندىلا روناق تېپىپ گۈللەنگىلى بولىدىغانلىقىمىزنى؛ بۆلگۈنچىلىك بولغاندا مالىمانچىلىق يۈز بېرىپ زاۋاللىققا يۈز تۇتىدىغانلىقىمىزنى قايتا - قايتا ئىسپاتلىدى.» ھەرقايسى مىللەتلەر پەقەت ھەمنەپەس، تەقدىرداش، قەلبداش بولغاندىلا، ئاندىن ئورتاق گۈللىنەلەيدۇ ۋە تەرەققىي قىلالايدۇ، دۆلىتىمىزدىنمۇ ئۈمىد كۈتكىلى بولىدۇ.

31. نېمە ئۈچۈن غەربىي رايونىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىشنى دۆلەتنىڭ ئەڭ زور ئېتىبار بېرىش سىياسىتى دەيمىز؟

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ زېمىنى كەڭ (پۈتۈن مەملىكەت يەر

كۆلىمىنىڭ 56% نى ئىگىلەيدۇ)، نوپۇسى نىسپىي ئازراق (پۈتۈن مەملىكەت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 23% نى ئىگىلەيدۇ) بولۇپ، مەملىكىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاساسلىق توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، مەملىكەت بويىچە ھەرقايسى جايلارنىڭ ئىقتىسادى ئۇچقاندەك راۋاجلاندى. لېكىن تارىخىي، تەبىئىي جۇغراپىيىلىك تەرەپلەردىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، غەربىي رايونلار بىلەن شەرقىي قىسىم دېگىز بويىدىكى رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتى ۋە ئىقتىسادنىڭ سۈپىتى جەھەتتىكى پەرقلەر چوڭايدى. 1999 - يىلى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى غەربىي رايوننى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش ئىستراتېگىيىسىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا ئاجايىپ ياخشى پۇرسەت يارىتىلدى. بۇ دۆلەتنىڭ غەربىي رايوندىكى ھەرقايسى مىللەتلەرگە قىلغان ئەڭ زور ئېتىبار بېرىش سىياسىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

غەربىي رايوننى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش جەريانىدا، دۆلەت غەربىي رايونغا بولغان سېلىنمىنى ئاشۇرۇش، غەربىي رايونغا بىر يۈرۈش ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنى بېرىش ئارقىلىق، غەربىي رايوننىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى، شتاجاڭ دۆلەتنىڭ تېخنىمۇ كۈچلۈك قوللىشىغا ئېرىشتى. دۆلەت شىنجاڭنىڭ ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشى، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنى قوغداش ۋە بەرپا قىلىش، ئۇستۇنلۇككە ئىگە كان مەھسۇلاتلىرى بايلىقى، سۇ ئېنېرگىيە بايلىقىنى ۋە ساياھەت بايلىقىنى ئېچىش، پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مېدەنىيەت، ساھىيە، رادىئو - تېلېۋىزىيە قاتارلىق ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش سالمىقىنى ئاشۇردى. 2001 - يىلى 2 - ئايدا، گوۋۇيۈەن «تارىم دەريالىق ۋادىسىنى ئۇنۇملۇق تۇزەش لايىھىسى» نى تەستىقلىدى، بەش يىل ئىچىدە بۇنىڭغا جەمئىي 10 مىليارد 700 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، تارىم دەريالىق ۋادىسىنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ۋە ياخشىلىنىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە بەخت يارىتىلدى. دۆلەت يەنە «غەربنىڭ گازىنى شەرققە يەتكۈزۈش»، جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈر يولىنى غەربتە قىرغىزىستانغا تۇتاشتۇرۇش، شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ جاڭ ناھىيىسىدىن غۇلجىغىچە بولغان بۆلىكىنى ياساش قاتارلىق نۇقتىلىق تۈرلەردە ئىش باشلىدى. بۇ مۇقەررەر

ھالدا شىنجاڭنىڭ تەرەققىيات ئاساسىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە كۆچەيتىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ زور مەنپەئەت ئېلىپ كېلىدۇ. «غەربنىڭ گازىنى شەرققە يەتكۈزۈش» قۇرۇلۇشىنى ئالساق، بۇ قۇرۇلۇشتا غەربتىن شەرققىچە بولغان توققۇز ئۆلكە، بىۋاستە قاراشلىق شەھەر، ئاپتونوم رايونىنى كېسىپ ئۆتىدىغان تەخمىنەن 4200 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى تەبىئىي گاز تۇرۇبىسى يانتۇزۇلۇپ (شىنجاڭ چېگرasىي ئىچىدىكى ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1200 كىلومېتىر كېلىدۇ)، غەربنىڭ مول تەبىئىي گاز بايلىقى شەرقىي قىسىمغا يەتكۈزۈلىدۇ. پەرەز قىلىنىشىچە، تەبىئىي گاز ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تۇرۇبا يولى ئارقىلىق يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن يارىتىلىدىغان قوشۇلما قىممەت شىنجاڭ سانائىتىنىڭ قوشۇلما قىممىتىنىڭ 13% ئەتراپىغا توغرا كېلىپ، ھەر يىلى شىنجاڭنىڭ مالىيە باج كىرىمىگە نەچچە يۈز مىليون يۈەن قوشۇلىدۇ ھەمدە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر يۈرۈش كەسىپلەرنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولىدۇ.

ھەر مىللەت دېھقان ـ چارۋىچى ئاممىسى غەربىي رايونىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىشتىن نەپكە ئېرىشىدۇ. پەقەت 2002 ـ يىلىلا، غەربىي رايونىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىشتىكى بىر قانچە چوڭ تەدبىرلەرنىڭ بىرى، «ئاسفالىت يولىنى ناھىيىلەرگە تۇتاشتۇرۇش» قۇرۇلۇشى بولۇپ، بۇنىڭغا مەركەز 15 مىليارد يۈەن مەبلەغ سېلىپ، غەربىي رايوندىكى بارلىق ناھىيىلەرنى تۇتاشتۇردى؛ ئىككىنچىسى، «توكنى يېزىلارغا يەتكۈزۈش» قۇرۇلۇشى بولۇپ، دۆلەت بۇنىڭغا 22 مىليارد يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ سېلىپ، غەربىي رايوندا ئىككىنچى تۈركۈمدە دېھقانچىلىق تورىنى ئۆزگەرتىشكە ئىشلەتتى، دېھقان ـ چارۋىچىلار ئاممىسى توك ئىشلىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى توكنىڭ باھاسى تېخىمۇ مۇۋاپىق بولدى؛ ئۈچىنچىسى، «رادىئو ـ تېلېۋىزىيىنى كەنتلەرگە يەتكۈزۈش» قۇرۇلۇشى، يېڭىدىن توك يەتكۈزۈلگەن 10 مىڭدىن ئارتۇق مەمۇرىي كەنت رادىئو ئاڭلىنىيالايدىغان، تېلېۋىزور كۆرەلەيدىغان بولدى؛ تۆتىنچىسى، «تېرىلغۇ يەرلەر ئورنىدا ئورمانلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئائىلىلەرگىچە ئەمەلىيلەشتۈرۈش» قۇرۇلۇشى، تېرىلغۇ يەرلەر ئورنىدا ئورمانلارنى، ئوتلاقلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشىنى مەسىلىغا ئالساق، دېھقانلار ھەر بىر مو يەردە تېرىلغۇ يەرلەر ئورنىدا ئورمانلارنى،

ئوتلاقلارنى ئەسلىگە كەلتۈرسە، دۆلەتنىڭ ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشكە سۇندۇرۇپ بەرگەن پۇلى، مايسا يېتىشتۇرۇش يارىدەم پۇلى، شۇنىڭدەك داۋالىنىش، مائارىپ يارىدەم پۇلى قاتارلىقلار بولۇپ 210 يۈەن بولىدۇ. ئىككىنچى يىلى ئاشلىق ۋە داۋالىنىش، مائارىپ يارىدەم پۇلى بىلەن داۋاملىق تەمىنلەيدۇ. بۇ يارىدەم 8 يىل داۋاملىشىدۇ. مۇشۇ تۇر بويىچىلا 2000 ـ يىلى دۆلەت شىنجاڭغا 26 مىليون يۈەن، 2001 ـ يىلى 30 مىليون ئەتراپىدا مەبلەغ سالدى. 2002 ـ يىلى شىنجاڭدا يەنە 2 مىليون مودىن كۆپرەك تېرىلغۇ يەرلەر ئورنىدا ئورمان ۋە ئوتلاقلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ.

غەربىي رايونىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش سىياسىتى غەربىي رايونلارنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە تېزلىتىپ، ھەر مىللەت خەلقىگە بەخت يارىتتى. 10 ـ بەش يىللىق (2001 ـ 2005 ـ يىللىق) پىلانىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، شىنجاڭدا سۇ ئىشلىرى، قاتناش، ئېنېرگىيە، خەۋەرلىشىش قاتارلىق ئۇل مۇئەسسەسەلەرنى خېلى زور دەرىجىدە ياخشىلاش؛ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ يامانلىشىشىنى كونترول قىلىش، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىمنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارنىڭ سەۋىيىسى بىلەن يولغان پەرقىنى يەنە كېڭەيتىۋەتمەسلىك؛ نامراتلىقنى ئاساسىي جەھەتتىن تۈگىتىش، مۇشۇ ئاساستا، يەنە بىر قانچە يىل تېرىشىش ئارقىلىق، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈپ، قانتىشى ئېپلىك، بوستانلىق كۆلىمى كېڭەيگەن، ئوخشاش بولمىغان كۆلەمدىكى بىر تۈركۈم زامانىۋى شەھەرلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈش، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىگە يېقىنلاشتۇرۇپ، ئىقتىسادى گۈللەنگەن، جەمئىيىتى تەرەققىي قىلغان، سىياسىي جەھەتتە مۇقىم، مىللەتلەر ئىتتىپاق بولغان، تاغ ـ دەريالىرى گۈزەل شىنجاڭ قۇرۇپ چىقىش دەسلەپكى قەدەمدە پىلانلاندى.

32. نېمە ئۈچۈن بايلىقى مول بولغان شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ ئارقىدا قېلىشىنى ۋاقىتلىق ئەھۋال دەيمىز؟

مەملىكىتىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى كەڭ كەتكەن تەبىئىي بايلاقلارغا (پۈتۈن مەملىكەت بايلاق كۆلىمىنىڭ 94% نى

ئىگىلەيدۇ)، مول ئورمان بايلىقىغا (ئورمان زاپاس مىقدارى تەخمىنەن پۈتۈن مەملىكەت ئورمان زاپاس مىقدارىنىڭ $\frac{1}{2}$ نى ئىگىلەيدۇ)، سۇ بايلىقىغا (سۇنىڭ زاپاس ساقلىنىش مىقدارى تەخمىنەن پۈتۈن مەملىكەت ئومۇمىي مىقدارىنىڭ $\frac{1}{2}$ نى ئىگىلەيدۇ)، يەنە مول كان مەھسۇلات بايلىقى، ھايۋانات، ئۆسۈملۈك بايلىقىغا ھەمدە ئۆزگىچە سايامەت بايلىقىغا ئىگە. شىنجاڭ كان مەھسۇلاتلىرى بايلىقى مول بولۇش بىلەن مەملىكەت بويىچە تېخمۇ داڭ چىقارغان. بۈگۈنگە قەدەر شىنجاڭدا 138 خىل كان مەھسۇلات تۈرى، 4000 دىن كۆپرەك يەردە كان مەھسۇلات ئورنى بايقالدى. تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان مەلۇم زاپاس مىقدارغا ئىگە بولغان كان تۈرى 76 خىلغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغىنى 8 خىل، ئالدىنقى بەشىنچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى 25 خىل. مەسىلەن، نېفىت ۋە تەبىئىي گاز بايلىقىنىڭ مىقدارى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ $\frac{1}{3}$ نى ئىگىلەيدۇ، كۆمۈرنىڭ مۆلچەرلەنگەن زاپاس مىقدارى پۈتۈن مەملىكەت ئومۇمىي زاپاس مىقدارىنىڭ 40% نى ئىگىلەيدۇ.

لېكىن، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنى شەرقىي قىسىم دېگىز بويىدىكى رايونلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى ناھايىتى ئاقىدا قېلىۋاتىدۇ، مەيلى ئىقتىسادنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ياكى كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان سەۋىيە جەھەتتە بولسۇن ناھايىتى زور پەرقلەر بار. بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان بۇ خىل پەرق يەنمۇ كېڭەيدى. بىر تەرەپتىن، مول تەبىئىي بايلىق تۈرۈپتۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئاز قالغان ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى ھەمدە ناھايىتى نامرات بولغان خەلق تۈرمۇشى تۈرۈپتۇ. بۇ رېئاللىقنى قانداق چۈشەندۈرۈش كېرەك؟

بەزىلەر دۆلەتنىڭ ئاچقان بايلىقنى ئېلىپ كېتىشى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ نامرات بولۇشىنىڭ سەۋەبى دېيىشىدۇ. بۇنداق تونۇش ئىناياين خاتا. دۆلەت ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا بايلىقنى ئاچقاندا ئاپتونومىيىلىك جاينىڭ مەنپەئىتىنى نەزەردە تۇتۇپلا قالماستىن، يەنە شۇ جايدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەنپەئىتىنمۇ نەزەردە تۇتۇش كېرەك دەپ ئېنىق بەلگىلىگەن. مەركەز ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا قۇرغان

كۆمۈرچىلىك، ئېلېكتر ئېنېرگىيە، ئورمانچىلىق كارخانىلىرىنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى نىسبەت بويىچە ئايرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بىر قىسمىنى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا قالدۇردى، ئېرىشكەن پايدىسىنىڭ بىر قىسمىنىمۇ شۇ يەرگە بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەركەز يەنە مەركەزنىڭ كارخانىلىرى بىلەن ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ باج ئېلىشىنى ئايرىش ئۇسۇلىنى يولغا قويدى. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا نەچچە يۈز مىليون يىل ئىغىر ئۆيقۇدا ياتقان كان مەھسۇلاتلىرى بايلىقىنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئېچىلىشى دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشىغا پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، شۇ جاينىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا زور دەرىجىدە تۈرتكە بولۇپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈردى. نېفىت بايلىقىنى ئېچىشنى مىسالغا ئالساق، شىنجاڭدا تارىم ئويمانلىقى، تۇرپان ـ قۇمۇل ئويمانلىقى، جۇڭغار ئويمانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ نېفىتلىك ئېچىلغاندىن كېيىن، شۇ جايدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەرقايسى نېفىت ئېچىش ئورۇنلىرىدا ساراي، مېھمانخانا، ماگىزىن ئاچتى، ترانسپورت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى، كۆكتات ۋە تۇرلۇك ئۇسكۇنە ـ ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلىدى. نېفىتلىكتىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ داۋالاش ۋە تۇرمۇش مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلىدى. 1989 ـ يىلدىن 1998 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتىلا تارىم نېفىتلىكى تەكشۈرۈشكە قوماندانلىق قىلىش شتابى نېفىت بازىرىنى ئېچىۋېتىش، يەرلىكنىڭ ماددىي ئەشيالىرىنى سېتىۋېلىش، يەرلىكنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئىشلىتىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق، يەرلىككە جەمئىي 11 مىليارد 659 مىليون يۈەن مەبلەغ كىرىم قىلىپ بەردى، بۇ ئومۇمىي سېلىنمىنىڭ 49.4% نى ئىگىلەپ، يەرلىك بىلەن نېفىت كارخانىسىنىڭ «بىرىكمە ئىگىلىكى» نى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندۈردى. ئەمەلىيەتتە، دۆلەت بايلىقنى ئاچقان بىلەن، بايلىق ساقلانغان جاي ئەڭ چوڭ پايدىغا ئىگە بولىدۇ.

گەرچە تەبىئىي بايلىق بىر دۆلەت، بىر مىللەتكە نىسبەتەن ئىنتايىن مۇھىم تەرەققىيات شەرتى ھېسابلانسىمۇ، ئۇنىڭ يوشۇرۇن ئۇستۇنلۇكى رېئال ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە ئايلانالمىشدا. لېكىن ئىقتىسادىي تەرەققىيات بىلەن بايلىقنىڭ مول بولۇش دەرىجىسىدە مۇقەررەر باغلىنىش يوق. شىياڭگاڭ، ياپونىيەنىڭ تەبىئىي بايلىقى ئىنتايىن كەمچىل بولسىمۇ،

ئۇلارنىڭ ئىقتىسادى ناھايىتى تەرەققىي تاپتى. ئىقتىسادنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسى تارىخ، جەمئىيەت، مەدەنىيەت قاتارلىق كۆپ خىل ئامىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، ئېچىۋېتىلگەن مۇھىت، ئاھالىنىڭ ساپاسى، ئادەم كۆچى بايلىقىدىن پايدىلىنىش، مەبلەغنىڭ يۆتكىلىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ سۈرئىتىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئارقىدا قېلىشىنى تارىخ بىزگە قالدۇرغان. 1949 ـ يىلى، مەملىكەت بويىچە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليارد 660 مىليون يۈەن بولۇپ، پەقەت پۈتۈن مەملىكەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 7.8% نىلا ئىگىلەيتتى. ئاشلىقتىن مو بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن پەقەت 65 كىلوگراملا ھوسۇل ئالاتتى. بەزى رايونلار ھەتتا ئوت ـ چۆپلەرنى ئۆرتەپ، يەرنى كولاپ تېرىشتەك ئېتىدائىي دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا توختاپ قالغانىدى. بىر قىسىم رايونلاردا تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئىشلىتىلمىگەن، زامانىۋى سانائەت يوق دېيەرلىك ئىدى، قاتناش ـ ترانسپورت، خەۋەرلىشىش ئىشلىرىمۇ ئىنتايىن قالاق ھالەتتە ئىدى. بىرمۇنچە رايونلاردا بىر پارچە خەتنى بىر ئاي، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاق ۋاقىتتا يەتكۈزگىلى بولاتتى. نۇرغۇن كىشى ماشىنا ۋە تېلېفون دېگەننى پەقەتلا كۆرۈپ باقمىغان ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا پايدىلىق بىر يۈرۈش فاكتىجىن ۋە سىياسەتلەرنى تۈزۈپ يولغا قويدى، مالىيە، باج ئېلىش، پۇل مۇئامىلە، مەبلەغ سېلىش، تاشقى سودا قاتارلىق تەرەپلەردىن ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا نىسبەتەن ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى يولغا قويدى ھەمدە خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان تەرەققىي تاپقان رايونلارنى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا ياردەم بېرىشكە سەپەرۋەر قىلدى ۋە تەشكىللىدى. 1980 ـ يىلدىن 1991 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا دۆلەتنىڭ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا بەرگەن مالىيە ياردەم پۇلى جەمئىي 120 مىليارد يۈەنگە يەتتى. دۆلەتنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى

ئارقىسىدا، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى غايەت زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىمۇ ناھايىتى تېز بولدى، مەملىكىتىمىزنى نامرات، ئارقىدا قالغان ۋەزىيەتتىن تېزدىن قۇتۇلدۇرۇش مەقسىتىدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، دۆلەت «گرادىنتلىق تەرەققىي قىلىش» ۋە رايونلارغا مايىل بولۇش سىياسىتىنى قوللىنىپ، بىر قىسىم كىشىلەرنى، بىر قىسىم رايونلارنى ئالدىن بېيىشقا ئىلھاملاندۇردى. شەرقىي قىسىم دېڭىز بويىدىكى رايونلار جۇغراپىيىلىك مۇھىت ئۇستۇنلۇكىگە ئىگە، ئاھالىسىنىڭ ساپاسى يۇقىرى، تېخنىكا سەۋىيىسى ئىلغار، قاتناش، خەۋەرلىشىش ۋە شەھەر ئۇل مۇئەسسەسىلىرى تەرەققىي تاپقان، ئالدىن ئىشىكنى ئېچىۋېتىش، ئېتىبار بېرىش سىياسىتى ئارقىلىق كۆپلەپ تېخنىكا، مەبلەغ ۋە ئېختىساس ئىگىلىرىنى جەلپ قىلىپ، تېزدىن تەرەققىي قىلىپ كەتكەن. شەرقىي قىسمىنىڭ تەرەققىياتى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىنى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بېرىشقا ئاساس ۋە شارائىت يارىتىپ بەردى، مەركەز ئوتتۇرىغا قويغان غەربىي رايونىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش ئىستراتېگىيىسى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، شەرق بىلەن غەربنىڭ پەرقىنى كىچىكلىتىدۇ. «بايلىقنىڭ مول بولۇشى، ئىقتىسادنىڭ ئارقىدا قېلىشى» پەقەت ۋاقىتلىق ئەھۋال. ئىشىنىمىزكى، شىنجاڭ ئۇزۇنىڭ ئۇستۇنلۇكىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئۇزاققا قالماي شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە يېتىشىۋالىدۇ.

33. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا قانداق يۈزلەندۈرۈش كېرەك؟

پەن ـ تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ ئۇزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى، ئىقتىسادنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشى جەريانىدا، كىشىلەر بەزى مىللەتلەردىكى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەدرىجىي ئازىيىۋاتقانلىقىنى، ھەتتا يوقىلىۋاتقانلىقىنى بايقاۋاتىدۇ. ياشلار پادىچىلار شىمى كىيىشنى، ھامبۇرگ بولكىسى يېيىشنى، دىسكو ئويناشنى، چەت ئەل فىلىملىرىنى كۆرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ. ھالبۇكى، ئۇز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىگە قىزىقمايدۇ ياكى ئۇز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى بىلىمۇ ناھايىتى ئاز

بىلىدۇ. زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشقا ئاشتىمۇ - قانداق؟ مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تاشلىنىپ قالدىمۇ - قانداق؟ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا قانداق يۆزلەندۈرۈش كېرەك؟ بۇ دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەت ۋە مىللەت دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلە. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس.

بىرىنچىدىن، بىزدە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشكە نىسبەتەن توغرا تونۇش بولۇشى كېرەك. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى ئۆزلىرى ياشاۋاتقان مۇھىتتا شەكىللەنگەن ۋە راۋاجلانغان بولۇپ، باشقىلار ئورنىنى ئالالمايدىغان ئالاھىدىلىك ۋە ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى، ئۆزئارا ئارتۇقچىلىقىنى قوبۇل قىلىپ، كەمچىلىكىنى توغىنىش - ئورتاق تەرەققىي قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ يولى. باشقا مىللەتلەرنىڭ ئېسىل مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغانلىق ھەرگىزمۇ ئۆزىنى ئىنكار قىلغانلىق بولماستىن، بەلكى ھازىرقى ئاساستا ئۆزگەرتىپ ۋە يېڭىلىق يارىتىپ، شۇ ئارقىلىق تېخىمۇ زور تەرەققىيات ئىقتىدارىغا ئىگە بولغانلىق بولىدۇ.

زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى — ئۇنىڭ ئېچىۋېتىش خاراكتېرى. بىر مىللەت پەقەت ئۆز - ئۆزىنى كەڭ - كۇشادە ئېچىۋېتىپ، باشقىلارنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى ۋە تېخنىكىسىنى كەمتەرلىك بىلەن ئۆگەنسىلا، ئاندىن تەرەققىي قىلالىشى مۇمكىن. لېكىن ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت بىلەن ئۇچراشقاندا، بەزىدە ناھايىتى قىينىلىشى، ھەتتا ناھايىتى ئازابلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، كىنچىكىدىن تارتىپ يايلاقتا چوڭ بولۇپ كەڭ زېمىندا ياشىغان بىر ياش چارۋىچى زامانىۋىلاشقان بىر زاۋۇتقا كىرىپ ئىشلىسە، ئۇ ھەر كۈنى ئىنتايىن چىڭ بولغان مەشغۇلات ۋاقتىغا تولۇق رىئايە قىلىپ، مۇقىم تەرتىپ بويىچە ئەمگەك قىلىشى، يەنە باشقۇرغۇچى خادىملارنىڭ كۆرسەتمىسىگە بويسۇنۇشى كېرەك. دەسلەپتە بۇنداق قىلىش ناھايىتى قىيىن بولىدۇ، ئەگەر شۇنداق ئىشلەشتىن ۋاز كەچسە پەقەت مەڭگۈ پادا بېقىشى مۇمكىن، بەلكى يېڭى تەرەققىيات پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەيدۇ.

ئىككىنچىدىن، زامانىۋى مەدەنىيەت ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى پۈتۈنلەي

ئىنكار قىلمايدۇ، شۇنداقلا تولۇق قوبۇل قىلىپمۇ كەتمەيدۇ، بەلكى تاللاپ قوبۇل قىلىدۇ. مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ كۆپىنچىسى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى بىلەن زىددىيەتلىك بولمايدۇ. مەسىلەن، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى، تەپىس ئۆزگىچە مىللىي ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى، مول ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى ۋە باشقىلار، بۇلار زامانىۋى مەدەنىيەت تۈرمۇشىنى تېخىمۇ ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىدۇ. بۇ ئېسىل مىللىي مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنى ياخشىلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۇلارنى يېڭى جانلىقلىققا ئىگە قىلىدۇ، يەنە مىللەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىلگىرىلىشىگە پايدىلىق بولىدۇ. «داۋانچىڭ قىزى» دېگەن ناخشا پۈتۈن دۇنياغا تارقىلىپلا قالماستىن، يەنە مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىرمۇنچە ساياھەتچىلەرنى داۋانچىڭنى سەيلى - ساياھەت قىلىشقا جەلپ قىلىپ، شۇ يەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى. ھالبۇكى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىن ھازىرقى جەمئىيەتكە ماسلىشالمايدىغانلىرى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشقا مېڭىش جەريانىدا مۇقەررەر ھالدا شاللىنىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، ئەرلەر ئەزىز، ئاياللار خار دېگەن قاراش، ئىتائەتمەنلىك بىلەن كەمتەر بولۇش ئەخلاقى، پاسسىپ ھالدا تەقدىرگە تەن بېرىش ئادىتى، تار رايون ئېڭى قاتارلىقلار.

زامانىۋىلاشتۇرۇشقا يۆزلىنىش جەريانىدا، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئارىلىشىش پۇرسىتى مىسلىسىز كۆپىيىدۇ. تۈرلۈك مىللىي مەدەنىيەتتە ئۆزئارا چۈشىنىش، كەڭ قورساق بولۇش ۋە ھۆرمەت قىلىش كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشى تېخىمۇ ئاسانلا ئىجادىيەت ئۇچقۇنلىرىنى چاچرىتىدۇ. مەدەنىيىتى بىر قەدەر تەرەققىي تاپقان مىللەت دائىم باشقىلارنىڭ مەدەنىيىتىنى كەڭ كۆلەمدە قوبۇل قىلغان مىللەت بولىدۇ. مەسىلەن، ئامېرىكا مەدەنىيىتىگە ئېگىرلار، ئىندىئانلار ھەمدە باشقا كۆپلىگەن مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى سىڭگەن، بىزنىڭ شىنجاڭمۇ كۆپ مىللەتلىك، كۆپ مەدەنىيەتلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە، بۇ پايدىلىق تەرەققىيات شارائىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭدىكى بارلىق مىللەتلەر زامانىۋىلىشىشقا موھتاج، شۇنداقلا زامانىۋىلىشىشقا تەشنا. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىدىن خالىي بولالمايدۇ. يا تەشەببۇسكار ھالدا تاللايدۇ، يا پەقەت

پاسسىپ ھالدا ماسلىشىدۇ. بىزدە شۇنداق تولۇق تەييارلىق بولۇش كېرەككى، مىللىي مەدەنىيەتنى توسۇۋالغىلى بولمايدىغان تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىدا تەشەببۇسكارلىق بىلەن تاللاپ ۋە ئۇنىڭغا ماسلىشىپ، زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئاشۇرۇشىمىز كېرەك.

34. نېمە ئۈچۈن شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىدە پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش كېرەك دەيمىز؟

پىلانلىق تۇغۇت تۇغۇتنى ئالدىن مۆلچەرلەش بولۇپ، بۇنىڭدىكى مەقسەت — نوپۇسنىڭ تېزدىن كۆپىيىشىنى چەكلەش، ئاھالىنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىش ۋە مۇھىت، بايلىق بىلەن ماسلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. 20 ـ ئەسرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن كېيىن، دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ تەخمىنەن يېرىمى دېگۈدەك تۇغۇتقا چەك قويۇش سىياسىتىنى ئېنىق ئىپادىلىدى. مەملىكىتىمىزنىڭ پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتى 1973 ـ يىلىدىن باشلاپ رەسمىي ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

شىنجاڭدا 1975 ـ يىلدىن باشلاپ خەنزۇ ئاھالىسى ئارىسىدا، 1988 ـ يىلى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاھالىسى ئارىسىدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. 1992 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ رەسمىي يولغا قويۇلغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت چارىسى» دە، قانۇندا بەلگىلەنگەن توي قىلىش يېشىدىن ئۆچ يىل كېچىكىپ توي قىلغانلار (يەنى خەنزۇ پۇقرالاردىن ئەر 25 ياش، ئايال 23 ياشتا توي قىلغانلار، ئاز سانلىق مىللەت پۇقرالىرىدىن ئەر 23 ياش، ئايال 21 ياشتا توي قىلغانلار) كېچىكىپ توي قىلغان ھېسابلىنىدۇ. ھۆكۈمەت كېچىكىپ توي قىلىش، كېچىكىپ پەرزەنتلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. شەھەر ـ بازارلاردىكى خەنزۇ ئاھالىلەردىن بولغان بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن بىر پەرزەنتلىك؛ ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىلىرىدىن بولغان بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن ئىككى پەرزەنتلىك؛ خەنزۇ دېھقان ـ چارۋىچىلىرىدىن بولغان بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن 1 — 2 پەرزەنتلىك، ئاز سانلىق مىللەت دېھقان ـ چارۋىچىلىرىدىن بولغان بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن ئۆچ پەرزەنتلىك بولسا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. يەنە بەلگىلىمىگە ئويغۇن كەلگەن ئاز بىر قىسىم كىشىلەر،

يۇقىرىقى ئاساستا يەنە بىر پەرزەنتلىك بولسا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن.

بەزىلەر پىلانلىق تۇغۇت ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسىنى بارغانسېرى ئازايتىۋېتىدۇ، بۇ ھال مىللەتنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز، دېيىشىدۇ. يەنە يامان غەرەزلىك بىر قىسىم كىشىلەر پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، پىلانلىق تۇغۇت مەلۇم مىللەتنى يوقىتىدۇ دەپ بىلجىرلىدى. بۇ تولىمۇ بىمەنىلىك. بىر مىللەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئەزەلدىن نوپۇس سانىغا تايىنىپ ئۆلچىگىلى بولمايدۇ، بەلكى نوپۇسنىڭ ساپاسى ۋە تۇرمۇش سۇپىتى بەلگىلەيدۇ. ئىلگىرى نوپۇسنىڭ تەرەققىياتى پۈتۈنلەي تەبىئىي ھالدا تەڭشىلىپ تۇراتتى، ئۇرۇش، كېسەللىك، ئاچارچىلىققا ئوخشاش تۇرلۇك تەبىئىي ۋە سۈنئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن، نوپۇسنىڭ تەرەققىياتى يۇقىرى تۇغۇت نىسبىتى، يۇقىرى ئۆلۈم نىسبىتى ھالىتىدە تۇرۇپ كەلگەنىدى. ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى شىنجاڭدا، سىياسىي زۇلۇم، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئېكسپىلاتاتسىيە، ۋاباىنىڭ ئازابلىشى بىلەن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ نوپۇسىنىڭ ئېشىشى ئاستا بولغان، ھەتتا تۆۋەنلەپ كەتكەن. مەسىلەن، نىلقا ناھىيىسىدە موڭغۇللارنىڭ نوپۇسى پەقەت ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ئالتە يىل ئىچىدە 23% ئازلاپ كەتكەن؛ ئالتاي ۋىلايىتىدە قازاقلار ئىلگىرى 100 مىڭغا يېقىن ئىدى. ئازاد بولغاندا پەقەت 50 مىڭغىمۇ يەتمەيدىغان بولۇپ قالغان. ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ ساقال جىلغىسىدا ۋاباا تارقىلىپ باشقا يەرگە كەتكەن بىر ئادەم ئامان قالغاندىن باشقا، پۈتۈن جىلغىدىكى 60 تىن كۆپرەك ئائىلىدىكى 300 دىن كۆپرەك كىشىنىڭ ھەممىسى ئۆلۈپ تۈگەپ، ھەتتا مېيىتلەرنى دەپنە قىلىدىغانمۇ ئادەم قالمىغان ئىدى. ئۇ چاغلاردا كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆمرى تېخى 30 ياشقىمۇ بارمايتتى. ئازادلىقتىن كېيىن، جەمئىيەت تىنچ بولۇپ، ئىقتىسادى تەرەققىي قىلىپ، كىشىلەر يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەكتىن غەم قىلمايدىغان بولدى، داۋالاش ـ سەھىيە شارائىتىدا يەنە ناھايىتى زور ياخشىلىنىشلار بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ساغلاملىق سەۋىيىسى زور دەرىجىدە ئۆستى. 1995 ـ يىلى شىنجاڭدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆمرى 68.5 ياشقا يەتتى، بۇنى دۆلىتىمىز ئۇرانقان سوتسىيالىستىك تۈزۈمدىن، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

بايلىق چەكلىك بولىدۇ، نوپۇسنىڭ ئېشىشىنىڭ ھەددىدىن زىيادە تېز

بولۇشى ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا توسقۇنلۇق قىلىدۇ، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ، مىللەتلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە گۈللىنىشىگە پايدىسىز بولىدۇ. شىنجاڭ تېپىك بوستانلىق ئىگىلىكىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئىنسانىيەت ياشىيالايدىغان بوستانلىق پەقەت دۆلەت زېمىنىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 4% نىلا ئىگىلەيدۇ. ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ئاجىز بەزى رايونلاردا، نوپۇسنىڭ ئېشىشى كىشىلەرنىڭ تىرىكچىلىك قىلىشتىكى يەر بايلىقىنى ئېغىر دەرىجىدە جىددىيلەشتۈرۈۋەتتى. 1988 - يىلى، ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىسى مەركەزلەشكەن خوتەن ۋىلايىتىدە كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن تېرىلغۇ يەر 1.8 مو، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدا 1.5 مو، قەشقەر ۋىلايىتىدە 2.2 مو بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن 3.3 مو تۆۋەن بولغان. شىنجاڭدا 1949 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە بولغان 30 يىل ئارىلىقتا جەمئىي 7 مىليون 983 مىڭ ئادەم تۇغۇلغان بولۇپ، ئەگەر ھەر بىر يېڭىدىن كۆپەيگەن ئاھالىنى تەربىيىلەش خراجىتىنى 2500 يۈەن بويىچە ھېسابلىغاندا، بۇ 30 يىلدا شىنجاڭدا يېڭىدىن كۆپەيگەن ئاھالىنى تەربىيىلەشكە كەتكەن خراجەت تەخمىنەن 20 مىليارد يۈەن ئەتراپىدا بولۇپ، بۇ 30 يىلدىكى مىللىي دارامەتنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 35% نى ئىگىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ يەر مەيدانى كەڭ، نوپۇسنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بىر قەدەر ئاز بولسىمۇ، لېكىن پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش، نوپۇس سانىنىڭ ئېشىشىنى نوپۇسنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشكە ئۆزگەرتىش، نوپۇسنىڭ ئېشىشىنى ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات بىلەن .ۋە مۇھىت، بايلىقلارنى ئېچىش بىلەن ماسلاشتۇرۇش كېرەك. پىلانلىق تۇغۇت يەنە ھەر بىر ئائىلىنىڭ بەخت يازىتىدۇ. پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويغاندىن كېيىن ئۆيدە بالا ئاز بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئاينىنىڭ تۇغۇت ، بالا بېقىشتەك ئېغىر يۈكلىرى ئازىيىدۇ، بۇ ئالامەتلىككە ۋە شەخسنىڭ ئۆگىنىش، خىزمەتكە پايدىلىق بولىدۇ؛ بالا تېخىمۇ ياخشى ئائىلە مۇھىتىغا ۋە ئىقتىسادىي شارائىتقا ئىگە بولۇپ ئوقۇيالايدۇ، بالىنىڭ ئۆسۈپ - يېتىلىشىگە پايدىلىق بولىدۇ؛ ئائىلىدىكىلەرنىڭمۇ نۇرغۇن يۈكى ئازايغانلىقتىن، تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۆسىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شىنجاڭ تۇزگەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىدە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېھتىياجىغا ۋە ئادەتكە ئېتىبار بېرىلگەن بولۇپ سىياسەت

خېلى كەڭ بولغان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى يەنە بىر قەدەر تېز تەرەققىيات سۈرئىتىنى ساقلايدۇ. يامان غەرەزدە پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىگە ھۇجۇم قىلغان ئايرىم كىشىلەرنىڭ مەقسىتى پارتىيە رەھبەرلىكىگە ھۇجۇم قىلىش، ئەمەلىيەتتە مىللەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىلگىرىلىشىنى بوغۇپ تۇرۇشتىن ئىبارەت.

ھازىر كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق - تەربىيە ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، پىلانلىق تۇغۇتنىڭ ئىبارەت ئاساسىي دۆلەت سىياسىتىدىن ھەممە ئائىلە خەۋەردار بولدى، ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ توي، تۇغۇت قائىدىسى چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەر بولدى، شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ تەبىئىي ئېشىشىنىڭ ھەددىدىن زىيادە تېز بولۇشى توغۇنلەشكە باشلىدى. 1975 - يىلدىن بۇيان، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە جەمئىي تەخمىنەن 3 مىليون ئادەم ئاز تۇغۇلۇپ، شىنجاڭ بويىچە نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى، تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1975 - يىلدىكى 33.10%، 24.36% تىن 2000 - يىلى 14.14% ۋە 9.61% كە چۈشتى، پىلانلىق تۇغۇت نىسبىتى 61.98% كە، كېچىكىپ توي قىلىش نىسبىتى 83.94% كە يەتتى. پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئاھالىنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت ساپاسى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆستى. مەملىكەت بويىچە 5 - قېتىملىق نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، 1990 - يىلدىكى 4 - قېتىملىق نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشكە سېلىشتۇرغاندا، ھەر 100 مىڭ ئادەم ئىچىدە ئالىي مەكتەپ تەربىيىسىنى ئالغانلارنىڭ سانى 1846 دىن5141 گە كۆپەيگەن، ساۋاتسىزلار نىسبىتى 13.07% تىن 5.56% كە تۆۋەنلىگەن.

35. نېمە ئۈچۈن شىنجاڭ ئەزەلدىن كۆپ مىللەتلىك رايون دەيمىز؟

ئىنسانىيەت كەڭ كۆلەمدە دېگىز قاتنىشىنى راۋاجلاشتۇرۇشتىن ئىلگىرى، شىنجاڭ قەدىمكى شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تۈگۈنى ئىدى، دۇنياغا مەشھۇر «يىپەك يولى» مۇشۇ يەردىن ئۆتەتتى. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقتىن، قەدىمكى دۇنيادىكى شەرق بىلەن غەربتىكى كۆپلىگەن قەبىلىلەر، توپلارنىڭ كۆچۈشى ۋە باردى - كەلدىلىرىنىڭ ئىزنالىرى بۇ يەردە ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، شىنجاڭنى

ئەزەلدىن كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونغا ئايلاندۇرغان.

مەملىكىتىمىزنىڭ ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلىرىدا، ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭدىكى قەدىمىي قەبىلىلەر ياكى مىللەتلەر بىر تۇتاش ھالدا «غەربىي رۇڭلار» دەپ ئاتالغان. غەربىي خەن سۇلالىسىدە ئۇنىڭ سىماچىيەن يازغان «تارىخىي خاتىرىلەر» دە، شىنجاڭ «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي يۇرتتىكى قەدىمىي مىللەتلەر ئاساسەن ساكلار، توخرىلار، ئۇسۇنلار، چاڭلار، ھونلار ۋە خەنزۇلار ئىدى.

ۋېي، جىن، جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەر تازا بىر ـ بىرىگە قوشۇلۇپ كەتكەن دەۋرلەر ئىدى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ بۇ مەزگىللەردە كۆچۈشى، باردى ـ كەلدىسى كۆپەيدى، يەنە بىر مۇنچە قەدىمىي مىللەتلەر، مەسلەن، جورجان، قاڭقىل، ئابدال، ئازار قاتارلىقلار غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كىردى. بۇ مەزگىلدە ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن قېچىپ، بىرمۇنچە خەنزۇلار خېشى رايونىغا كۆچتى ۋە خېشىدىن غەربىي يۇرتقا كەلدى. ئۇلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تېرىقچىلىق قىلىشقا كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن توپلىشىپ، تۇرپان رايونىدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ كەن، جاڭ، چۇ جەمەتى ھاكىمىيەتىنى قۇردى. بولۇپمۇ مىلادىيە 498 ـ يىلى قۇرۇلغان چۇ قۇجۇ پادىشاھلىق دۆلىتى 140 يىلدىن كۆپرەك داۋاملاشتى.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە تۈرك، تۇبۇت قاتارلىق قەدىمىي مىللەتلەر غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن. تۈركلەر ھونلار، سيانپىيلار، جورجانلاردىن كېيىن، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي ئوتلاق رايونلىرىدا پائالىيەت قىلغان يەنە بىر قەدىمىي كۆچمەن چارۋىچى ئۇلۇس ھېسابلىنىدۇ. تۇبۇتلەر زاڭزۇلارنىڭ ئەجدادلىرى بولۇپ، 7 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكى رايونىدا پەيدا بولغان ۋە گۈللەنگەن، خېشى رايونىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن غەربىي رايونىنى تالاشقان. 755 ـ يىلى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا ئۇيغۇن توپىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى ساقلاۋالماقان زور بىر تۈركۈم قوشۇنى ئىچكىرىگە يۆتكەلدى. تۇبۇتلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭنى ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىنى

ئىگىلىۋالدى. 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تۇبۇتلەرنىڭ كۈچى ئاجىزلىشىپ، غەربىي يۇرتتىن تەدرىجىي چېكىنىپ چىقتى، بۇ مەزگىلدە بىرمۇنچە تۇبۇت قەبىلىسى جەنۇبىي شىنجاڭغا كۆچۈپ كىردى.

ئىككى خەن سۇلالىسىدىن سۈي، تاڭ سۇلالىلىرىغىچە، يۇقىرىدا ئېيتىلغان قەدىمىي مىللەتلەر غەربىي يۇرتقا ئارقا ـ ئارقىدىن كۆچۈپ كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ جايلىشىش قۇرۇلمىسىدا تۈپ ئۆزگىرىش بولمىدى. مىلادىيە 840 ـ يىلى، زور تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي يۇرتقا كىرىشى بىلەن بۇ خىل ۋەزىيەت ئۆزگىرىشكە باشلىدى.

ئۇيغۇرلار ئەسلىدە «回纥» (خۇيخې) دەپ ئاتالغان بولۇپ، تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئەڭ دەسلەپكى ۋاقىتلاردا سېلىنگا ۋە ئۇرخۇن دەريالىرى ۋادىلىرىدا ياشاپ، كېيىنچە تۇغلا دەريالىرىنىڭ شىمالىغا كۆچكەن. مىلادىيە 744 ـ يىلى ئۇيغۇرلار تەرەققىي قىلىپ زوربىيىپ شىمالىي چۆللۈكتە ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان. 840 ـ يىلى، ئۇيغۇر خانلىقى تەبىئىي ئاپەتنىڭ ھۇجۇمى، ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھىدىكى ئىچكى نىزا، شۇنىڭدەك قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ۋەيران بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە قاراپ كۆچتى. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۇچ تارماققا بۆلۈنگەن بولۇپ، بىر تارمىقى خېشى كارىدورىغا كۆچۈپ كېيىنچە «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالدى، ئۇلار ھازىرقى يۈگۇ (يۈغۇر) مىللىتىنىڭ مەنبەلىرىنىڭ بىرى؛ بىر تارمىقى ھازىرقى جەنىسار ۋە تۇرپان رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ «قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالدى، ئۇلار كېيىنچە قۇجۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنى قۇردى؛ يەنە بىر تارمىقى ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىغا كۆچۈپ، شۇ يەردىكى تۈرك تىلدا سۆزلىشىدىغان قارلۇق، ياغما مىللەتلىرى بىلەن بىرلىكتە قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇردى. 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى رايونلار قۇجۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى، شۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ غەربكە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلىشىش جەريانى باشلاندى.

مىلادىيە 1125 ـ يىلى لياۋ سۇلالىسى ھالاك بولدى. لياۋ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ جەمەتىدىن بولغان يوللىغ تاشىن ئەسكەر باشلاپ

غەربكە يۈرۈش قىلىپ قاراخانىيلار سۇلالىسىنى يوقىتىپ، غەربىي رايوندا قارا قىتان ھاكىمىيىتىنى قۇردى، بۇنىڭ بىلەن بىر تۈركۈم قىتانلار غەربىي يۈرتقا كىردى.

13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چىڭگىزخان قوشۇن باشلاپ غەربىي يۈرتقا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كىرىپ قارا قىتان خانلىقىنى يوقاتتى. 1225 ـ يىلى، چىڭگىزخان ئۆزى بويسۇندۇرغان جايلارنى پەرزەنتلىرىگە بۆلۈپ بەردى، بۇنىڭ ئىچىدە چاغاتاي، ئوگدايلارنىڭ قامال قىلغان بىر قىسىم جايلىرى غەربىي يۈرت چېگراسى ئىچىدە بولدى. 15 ـ، 16 ـ ئەسىرلەرگىچە چاغاتايىنىڭ ئەۋلادلىرى يەنىلا غەربىي يۈرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. يەنىلا ھەرقايسى جايلارنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلىقىغا كۆپىنچە موڭغۇللار قويۇلدى. موڭغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى، غەربىي يۈرتقا ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى بىلەن ھەر قايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك، تېخىمۇ زىچ ئارىلىشىشلار بولۇپ، ھەرقايسى مىللەتلەر يەنىمۇ ئاسسىمىلياتسىيىلەشتى، بىرىكتى، بۇ ئارقىلىق بەزى قەدىمىي مىللەتلەر يوقىلىپ، بەزى يېڭى مىللەتلەر بارلىققا كەلدى.

مۇشۇ مەزگىلدە بىرىنچىدىن، ئۇيغۇرلار بىر قىسىم قىتانلارنى، موڭغۇللارنى يەنىمۇ ئۆزىگە ئاسسىمىلياتسىيە قىلدى، قوشۇۋالدى ھەمدە تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، تىل، مەدەنىيەت، دىن قاتارلىق تەرەپلەردىن بىرلىككە كېلىشىگە ئەگىشىپ، ئەڭ ئاخىرىدا بۇگۈنكى ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈردى. ئىككىنچىدىن، ئىلى دەرياسى ۋادىسى، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى يەرلىك ئاھالىلەرمۇ قوشۇلۇپ قايتىدىن تەشكىللىنىشتەك جەريانى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئۆزبېك، قازاق مىللەتلىرىنى شەكىللەندۈردى.

بۇ مەزگىلدە قىرغىزلار ئۈيراتلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقتىن، يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلاردىن غەربتە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى رايونلارغا ۋە ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يەنە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىن ئوتۇپ ئۇچتۇرپان، قەشقەر ھەمدە غەربتىكى رايونلارغا يېتىپ باردى.

ئۈيراتلار ـ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي چۆللۈكتىكى موڭغۇللارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى، ئۇلار دەسلەپتە شىمشىد دەرياسى ۋە

يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلارغا جايلاشقان، كېيىنچە ئىرتىش دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا، ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا كېڭەيگەن.

17 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە، جۇڭغار، دۇربۇت، خوشۇت، تۇرغۇتتىن ئىبارەت تۆت قەبىلىنى تەدرىجىي شەكىللەندۈرگەن. كېيىنچە جۇڭغار قەبىلىسى قۇدرەت تېپىپ، تۇرغۇت قاتارلىق قەبىلىلەر باشقا يەرگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. 1680 ـ يىلى جۇڭغارلار جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

1759 ـ يىلى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغارلارنى ۋە چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ئوپلىڭىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، ئىچكى جايلاردىن ۋە شەرقىي شىمالدىن مانجۇ، خەنزۇ، شىبە، موڭغۇل (چاخار قەبىلىسى) ، سولۇن (داغۇر) قاتارلىق مىللەتتىن بولغان ئوفىتسىر ـ ئەسكەرلەرنى شىنجاڭنى مۇداپىئە قىلىشقا ئارقا ـ ئارقىدىن يۆتكىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى يېڭى ئەزا بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەسلىدە موڭغۇللارنىڭ ئېدىل دەرياسى (ھازىرقى ۋولگا دەرياسى) غا كۆچۈپ كەتكەن تۇرغۇت قاتارلىق قەبىلىلىرىمۇ شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. كېيىنچە يەنە رۇس، تاتار قاتارلىق مىللەت ئاھالىلىرى شىنجاڭدا ئولتۇراقلىشىپ قالدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭدا ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، موڭغۇل، خۇيزۇ، قىرغىز، مانجۇ، شىبە، تاجىك، داغۇر، ئۆزبېك، تاتار، رۇستىن ئىبارەت مۇقىم ئولتۇراقلاشقان 13 مىللەت بار بولدى. ئۇيغۇر مىللىتىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ۋەزىيەت ئاخىرقى ھېسابتا شەكىللەندى.

شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆزگىرىش تارىخى شىنجاڭنىڭ ئەزەلدىن بىرلا مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولماستىن، بەلكى كۆپ مىللەتلىك رايون ئىكەنلىكىنى، بۇنىڭ ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان تارىخىي پاكىتلىقىنى تولۇق ئىسپاتلىدى.

36. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىدى؟

مەملىكىتىمىزنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلىرىدا

«غەربىي يۇرت» بۇگۇنكى شىنجاڭنىڭ، شۇنىڭدەك شىنجاڭنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئومۇمىي ئاتلىنىشى ئىدى. يازما ھۆججەتلەردىكى خاتىرلەردىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، ئەينى ۋاقىتتا غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا بىر مۇنچە قەبىلىلەر ۋە مىللەتلەر توپلىرى، ئاساسەن ساك، توخرى، ئۇسۇن، چاڭ، ھون ۋە خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ پائالىيەت قىلغان.

ساكلار ئەسلىدە كۆچمەن چارۋىچى بولۇپ، گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمىدىكى دۇنخۇاڭ ئەتراپلىرىدا ياشىغان، توخرىلار تەرىپىدىن چەتكە قېقىلغانلىقتىن، غەربكە كۆچكەن، يېغىلىق دەۋرىدە ئاساسەن ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا پائالىيەت قىلغان. كېيىن توخرىلارنىڭ زەربە بېرىشى بىلەن پامىر رايونىغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان.

توخرىلار ئەڭ دەسلەپتە خېتىي كاردوري ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچى بولۇپ ياشىغان، «مۇتيەنزى تەزكىرىسى» دە «توخرىلار» دەپ ئاتالغان. توخرىلار قۇدرەت تاپقان مەزگىللەردە ھونلارنى مەغلۇپ قىلغان، ئۇسۇنلارغا ھۇجۇم قىلغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 177 - يىلى ھونلارنىڭ ئەسكەر چىقىرىشى بىلەن مەغلۇپ قىلىنىپ، غەربتىكى ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولۇپ، شۇ يەردىكى ساكلارنى قوغلۇۋېتىپ ئۆزلىرى ئولتۇراقلاشقان. كېيىن يەنە ھونلار بىلەن ئۇسۇنلارنىڭ بىرلىشىپ قىلغان ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، يەنە بىر قېتىم تۇخار (ھازىرقى ئامۇ دەريا‌سى) غا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان.

ئۇسۇنلار ئەڭ دەسلەپتە خېتىي كاردوري رايونىدا پائالىيەت قىلغان، كېيىنچە يېقىن قوشنىسى توخرىلارنىڭ مەغلۇپ قىلىشى بىلەن ھونلارنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتۈشكە مەجبۇر بولغان. ھونلارنىڭ قوللىشى بىلەن، توخرىلار ياشاۋاتقان يىراق جايغا سەپەر قىلىپ، توخرىلارنى ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىدىن قوغلاپ چىقىرۋېتىپ، ئۆزلىرى ئۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان. غەربىي خەن خانلىقى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شىجۇن مەلىكە بىلەن جېيۇ مەلىكىنى ئۇسۇن خانىغا خوتۇنلۇققا بەرگەن. قۇدىلىشىش خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇسۇنلارنىڭ دوستانە يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

چاڭلار مەملىكىتىمىزدىكى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ بىرى، رىۋايەتلەردىكى يەن دىمۇ چاڭلارنىڭ ئەجدادى. ئەڭ دەسلەپكى مەزگىللەردە جياڭشۇي (ھازىرقى شەنشى جىشەننىڭ شەرقى) دە پائالىيەت قىلغان،

كېيىنچە بىر قىسمى شەرققە كۆچۈپ، خېلى بۇرۇنلا خۇاشيا مىللىتىگە، يەنى ھازىرقى خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. يەنە بىر قىسمى ئەسلىدىكى جايدا قېپىغا قالغان ياكى گەنسۇ، چىڭخەي، شىزاڭ قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن. ئەمىنىيە، يېغىلىق دەۋرلىرىدە، يەنە بىر قىسىم چاڭلار خېتىي كارىدورىدىن ئۆتۈپ چىلىەنشەن، كوئېنلۇن تاغلىرىنى بويلاپ داۋاملىق غەربكە قاراپ كۆچكەن، بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتا ئۇلارنىڭ پائالىيەت ئىزلىرى قالغان.

ھونلار قەدىمكى زامانلاردا مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا ياشىغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بولۇپ، چىن، خەن سۇلالىلىرى مەزگىلىدە قۇدرەت تاپقان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 177 - يىلى، ھونلارنىڭ ئوڭ قول بىلىكخانى غەربكە يۇرۇش قىلىپ، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى جايلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، «چاكارلار كاھىبگى» نى تەسىس قىلدى. ھونلارنىڭ غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى كېيىنچە خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى جايلارنى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا كىرگۈزۈشىگە ئاساس سېلىپ بەردى. بۇ، بىرلىككە كەلگەن كۈچ مىللەتلىك دۆلىتىمىزنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش تارىخىدا ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى.

خەنزۇلار غەربىي يۇرت رايونىغا خېلى بۇرۇن كىرگەن مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئېنىق خاتىرلەنگەن ۋاقتى خەن ۋۇدى دەۋرى بولسىمۇ، لېكىن ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بۇ ۋاقىتتىنمۇ خېلى بۇرۇن ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. خەن ۋۇدى جاڭ چيەننى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ غەربىي يۇرت بىلەن ئىچكى جايلار ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت ئورناتتى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 101 - يىللىرى، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى بۇگۇر، لوپنۇر ئەتراپلىرىدا ئەسكەرلەرنى ئىشقا سېلىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلىغان. كېيىن، ھەرقايسى جايلارغا كېڭەيگەن. ھەرقايسى ئەسكەرلەرنىڭ تېرىقچىلىق قىلغان نۇقتىلىرى خەنزۇلار غەربىي يۇرتقا كىرگەندىن كېيىنكى ئەڭ دەسلەپكى جايلاشقان رايونلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ قورۇقچىيەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغاندىن كېيىن، يا ئەمەل تۇتۇش، يا ئەسكەر بولۇش، يا تىجارەت قىلىش بىلەن

غەربىي يۇرتقا كىرگەن خەنزۇلار تېخىمۇ كۆپەيدى. كېيىنچە ھەرقايسى دەۋرلەردە خەنزۇلار ئۇزۇلمەي كېلىپ، غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

بۇ دەۋردە كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىدىكى ۋە كۆكئارتىنىڭ شەرقىدىكى تەڭرى تېغىنىڭ جىرالىرىدىكى ھەرقايسى جايلاردا، بولۇپمۇ تارىم ئويمانلىقىنىڭ تۆت ئەتراپىنى ئوراپ ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئاساس قىلغان بىر مۇنچە ئاھالە ۋە قەبىلە گۇرۇھلىرى بوستانلىقىنى مەركەز قىلىپ، بىر بىرلەپ «شەھەر دۆلىتى» قۇردى. تارىختا بۇ «36 بەگلىك» دەپ ئاتالدى. بۇ ئاتالمىش «شەھەر دۆلىتى» نى ئاساسەن ساكلار، چاڭلار ياكى توخرىلار قۇرغان بولۇپ، ئۇلار ئىگىلىگەن يەر يا چوڭ، يا كىچىك، ئاھالىسى يا كۆپ، يا ئاز بولغان؛ چوڭراقلىرى بىر تەبىئىي رايون بولغان، كىچىكرەكلىرى بىر كەنتتىن ئېشىپ كەتمىگەن، ئاھالىسى ئەڭ كۆپ بولسا نەچچە ئون مىڭ، ئەڭ ئاز بولسا يەقەت نەچچە يۈز بولغان. بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەر قايسى جايلارغا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان قەبىلە ياكى مىللەت توپلىرى يېقىنقى زامانداشلىرىدا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا خېلى تەسىر كۆرسەتتى. نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئاجىزلاشماي، شىنجاڭدىكى يېقىنقى زامان مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالدى. مەسىلەن، ساكلارنىڭ تاشقورغاندا ياشاۋاتقان تاجىك مىللىتى بىلەن مەلۇم قاندىشلىق مۇناسىۋىتى بار، ئۇسۇنلار بولسا كېيىنكى قازاق مىللىتىنىڭ مەنبەلىرىنىڭ بىرى.

37. ۋەي، جىن، جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىدى؟

ۋەي، جىن، جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى جايلارنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ئىچكى جايلارغا ئوخشاشلا تالاش ـ تارتىش، بۆلۈنۈشتەك داۋالغۇش بولۇپ تۇرغان دەۋر ئىدى. شۇنداقلا بىر مىللەتنىڭ چوڭ كۆچۈش، چوڭ قوشۇلۇش دەۋرى ئىدى. بىر مەزگىللىك كەسكىن ئېلىشىشلار ئارقىلىق، غەربىي يۇرتتا پىشامشان، قۇجۇ، ئاگىنى، كۇسەن، سۇلى، ئۇدۇن قاتارلىق بىر نەچچە چوڭ كۇچ دائىرىسى شەكىللەندى. يەنە بۇنىڭ ئىچىدە پاپىنلارمۇ بار. شۇنىڭ بىلەن بىللە،

جورجان، ئابدال، قاڭقىل، ئازار قاتارلىق شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرمۇ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەر قايسى جايلارغا ئارقا ـ ئارقىدىن كىردى. بولۇپمۇ زور تۇركۇمدىكى توڭغۇس سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ غەربىي يۇرتقا قاراپ ئىلگىرىلەش ئەھۋالى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە تارتىدۇ.

جورجانلار قەدىمكى توڭغۇسلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولۇپ، سىيانپىيلار بىلەن ھونلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. 5 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە موڭغۇل ئېگىزلىكىدە پەيدا بولغان ۋە گۈللەنگەن، سىلىنگا دەرياسى بويىدا بارىگاھ قۇرغان ھەم ئۆزىنىڭ كۈچ دائىرىسىنى غەربتىن ئاگىنى ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغىچە كېڭەيتكەن.

ئابدالالار، يەنە بىر خىل ئاتىلىشى «ئېفتالىت»، خەنزۇچە ماتېرىياللاردا قوشلارنىڭ بىر قىسمى دەپ خاتىرىلەنگەن. باشقا ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سەددىچىننىڭ شىمالىدا پەيدا بولغان، سىيانپىيلار بىلەن باغلىنىشلىق بولۇشى مۇمكىن دېيىلگەن. مىلادىيە 4 ـ ئەسىردە ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىنى كېسىپ ئۆتۈپ، ئامۇ دەريا‌سى ۋادىسىنى ئىگىلەپ، قۇدرەتلىك يەرلىك ھاكىمىيەت قۇرغان، خانلىقنى دۆلەت نامى قىلغان. 5 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، پامىرنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى سۇلى، ئۇدۇن، كۇسەن، ئاگىنى قاتارلىق ھەرقايسى جايلار ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

ياپىنلار شىمالىي ھونلارنىڭ قالدۇق ئەۋلادلىرى. مىلادىيە 1 ـ ئەسىردە، شىمالىي ھونلار غەربكە كۆچكەندە، بەزى قىبرى ـ چۇرى ئاجىزلارنى يۈلتۇز يايلىقىغا قالدۇرۇپ قويغان، كېيىن ئۇلار پەيدىنپەي ھاكىمىيەت قۇرغان. دەسلەپتە جورجانلار بىلەن ئىتتىپاقداش بولغان. ئۇزاق ئۆتمەي ئىككى تەرەپ تىنچلىقنى بۇزۇپ توختىماي ئۇرۇش قىلغان. ياپىنلار كېيىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ جورجانلارغا ھۇجۇم قىلغان.

قاڭقىللار ئەينى ۋاقىتتىكى شىمالىي سۇلالە كىشىلىرىنىڭ شىمالىي چۆللۈك يايلىقىدىكى بىر قىسىم كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئاتىشىدۇر. چۈنكى ئۇلار ئولتۇرغان ھارۇلارنىڭ چاقلىرىنىڭ ئېگىزلىكى بىلەن داڭ چىقارغان. جەنۇبىي سۇلالە كىشىلىرى

ئۇلارنى «تۇرالار» دەپ ئاتايتتى. شىمالىي چۆللۈك قەبىلىلىرىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەر بولسا ئۇلارنى «تېلىلار» دەپ ئاتايتتى. تەتقىقاتلاردىن قارىغاندا، قاڭقىللار شىمالدىكى قىزىل تۇراڭارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولسا كېرەك. قاڭقىللارغا شىمالىي چۆللۈك دەۋرىدە جورجانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان. 487 ـ يىلى 100 مىڭدىن كۆپرەك قاڭقىل قەبىلە سەركەردىسى ئايۇرغۇر ۋە ئۇنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى چۇڭچىنىڭ باشلامچىلىق قىلىشى بىلەن غەربكە، يەنى ھازىرقى ئۇرۇمچى ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىپ قاڭقىللار دۆلىتىنى قۇرغان. قاڭقىللار جورجان خانلىقىنىڭ قوغلاپ كەلگەن ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، جەنۇبتا ئاگىنى، پىشامشان، كۇسەن، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغا يۇرۇش قىلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىي قىسمىدا دەۋر سۈردى، 490 ـ يىلى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ جورجانلارغا تاقابىل تۇرۇش مەقسىتىدە شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ باردى ـ كەلدىسى كۆپەيدى. كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي قاڭقىللار يەنە قۇجۇ رايونىنى ئىشغال قىلدى. 541 ـ يىلى، ئابداللار بىلەن جەنۇبىي ئازارلارنىڭ ئىككى ياقتىن قىستاپ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن، ئەمەلىي كۈچى ئۇتۇشسىزلىققا ئۇچراپ، ئاخىرى جورجانلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ئازارلار سىيانپىيلاردىن بارلىققا كەلگەن. بۇ قەبىلىنىڭ مۇرۇن جەمەتىدىن بولغان سەركەردىنىڭ داڭقى چىققان ئىدى. 4 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، شەرقىي لياۋنىڭ سىيانپىيلىرىدىن ئايرىلىپ چىققان. كېيىنچە ھازىرقى گەنسۇ، چىڭخەينىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدىكى رايونلارغا كۆچۈپ بارغان. قەبىلە ئادەمىمۇ تەدرىجىي ئاۋۇغان. 5 ـ ئەسىردە، ئازارلارنىڭ كۈچلىرى غەربىي يۇرتنىكى پىشامشان، چەرچەن، ئۇدۇنغىچە كېڭەيگەن. ئۇزاق ئۆتمەي بۇ قەبىلە توزۇپ كېتىپ، زور بىر تۈركۈم ئازارلار لوپنۇر كۆلى ئەتراپىغا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان.

غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، ئىچكى جايلاردا ئۇرۇش مالىمانچىلىقى توختىماي بولۇپ تۇردى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى نۇرغۇن خەنزۇلار ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن قېچىپ، خېشى كارىدورى ئارقىلىق تۇرپان رايونىغا كۆچۈپ كەلدى. ئۇلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تېرىقچىلىق قىلىشقا كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بىلەن بىرلىشىپ، قۇجۇنى تېزدىن گۈللەندۈردى. 327 ـ يىلى ئۆچۈرۈىسىدە خېشى كارىدورىدا قۇرۇلغان ئالدىنقى لياڭ خانلىقى ئاساسىدا قۇجۇ

ۋىلايىتىنى قۇردى، تۆۋەندە تېمىدى ناھىيىسى (لىيۈجۇڭ شەھىرى)، خېڭجىيې ناھىيىسى، گاۋنىڭ ناھىيىسى (بۇلارنىڭ ھەممىسى ھازىرقى پىچان ناھىيىسى چېگرىسى ئىچىدە) نى تەسىس قىلدى، ناھىيىنىڭ قارمىقىدا يېزا، تۈتۇن تەسىس قىلدى. بۇ ئىچكى جايلاردىكى ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىنىڭ غەربىي يۇرتقا كۆچۈرۈلۈپ كېلىنىشىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ، بۇنىڭ ئەھمىيىتى ئىنتايىن چوڭقۇر بولدى. 5 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، قۇجۇ رايونىدىكى پۇقرالار چوجا دېگەن كىشىنى قۇجۇ ۋاڭى قىلىپ تىكلىدى. بۇ بولسا توققۇز دەۋر، 140 نەچچە يىل دەۋر سۈرگەن «قۇجۇ چۇ جەمەتى خانلىقى» دۇر. چۇ جەمەتى خانلىقى خەنزۇلارنىڭ غەربىي يۇرتتا قۇرغان يەرلىك ھاكىمىيەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ رايوندا خەنزۇچە يېزىق ئىشلىتىلگەن.

مىلادىيە 3 — 5 ـ ئەسىرلەر غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەر كۆچۈپ ۋە يۆتكىلىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى، شىمالىدىكى ۋە تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ زور دەرىجىدە ئايرىلىپ چىقىشى ۋە زور دەرىجىدە قوشۇلۇشىغا تۈرتكە بولدى. ئالدى بىلەن چىن سۇلالىسى، ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي سەھنىسىدە ئاجايىپ جانلانغان توخرى، ھون، ئابدال، قوش، قاڭقىل قاتارلىق بەزى مىللەتلەرنىڭ توپلىرى باشقا مىللەتلەر بىلەن قوشۇلۇپ يوقىلىشقا قاراپ يۈزلەندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇلارنىڭ نامى تارىخىي خاتىرىلەردە كۆرۈلمىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە يېڭىدىن بىرلەشكەن مىللەتلەر ئالدىنقىلارنىڭ ئورنىنى ئېلىپ تارىخ سەھنىسىدە كۆرۈلۈشكە باشلىدى.

38. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىدى؟

مىلادىيە 581 ـ يىلى سۇي سۇلالىسى قۇرۇلۇپ، ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەردە 300 يىلغا يېقىن داۋاملاشقان ئۆزئارا ئۇرۇشۇشلار ۋە جەنۇبىي سۇلالە بىلەن شىمالىي سۇلالىنىڭ تىرىكىشىش ۋەزىيىتى ئاخىرلاشتى. سۇي سۇلالىسى قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، غەربىي يۇرتتا پىشامشان، چەرچەن، ئېۋېرغولدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەتنى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا نىسبەتەن ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرۇشنى يولغا قويدى.

617 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سودا يولىنى

ئېچىش ئۇچۇن، غەربىي يۇرتقا باسقاق قويۇشقا باشلىدى. غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بىر يېڭى دەۋرگە كىردى. بۇ مەزگىلدە تۇرك تىلى تۇركۇمىدىكى قەبىلىلەر (تۇرك، قارلۇق، ياغما، تېلى، قىرغىز، ئۇيغۇر) تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەر قايسى جايلارغا قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، خەنزۇ، سوغدى ھەمدە تۇبۇت (ھازىرقى زاكزۇلارنىڭ ئەجدادى) قاتارلىق مىللەتلەرمۇ گاھ ئۇزاق، گاھ قىسقا ۋاقىت مۇھىم رول ئويناپ، غەربىي يۇرتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى مىللەتلەرنىڭ جايلىشىش قۇرۇلمىسىنى يەنە ئۆزگەرتتى.

تۇركلەر مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي يايلاقلىرىدا ياشىغان قەدىمى كۆچمەن چارۋىچى مىللەت، ئەڭ دەسلەپتە يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، كېيىن قۇجۇنىڭ شىمالىي تېغىغا، يەنى تەڭرى تېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى، بۇغدا تېغى ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن. بۇ چاغدا قۇجۇ رايونى جورجانلارنىڭ كونترول‌لۇقىدا بولۇپ، ئۇزاق ئۆتمەي تۇركلەرمۇ جورجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى ھەمدە ئالتۇن تاغ (ھازىرقى ئالتاي تېغى) رايونىغا كۆچۈرۈلۈپ، جورجانلارنىڭ «سوقۇۋالغان قولى» غا ئايلىنىپ قالدى. تارىخىي كىتابلاردا خاتىرلىنىشىچە، «ئالتۇن تاغ» نىڭ شەكلى «دوبۇلغا» غا ئوخشىغانلىقتىن، تۇرك دېگەن ئىسىم ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىكىدەك بولغان. تۇركلەر قەبىلە باشلىقى ئاشنا تۇمەننىڭ باشچىلىقىدا، تېلى قەبىلىسىنى بويسۇندۇرۇپ ئەمەلىي كۇچىنى ھەدەپ ئاشۇردى. 552 ـ يىلى، تۇمەن جورجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، شىمالىي چۆللۈك رايونىدىكى ئۆتكەن تېغى (ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ دۆلەت چېگرىسى ئىچىدىكى خاكئەيشەن) نى تايانچ قىلىپ، قۇللۇق تۇزۇمىدىكى قۇدرەتلىك تۇرك خانلىقىنى قۇردى. شۇ يىلى تۇمەن ئىنىسى ئىستەمىنى 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ غەربكە يۇرۇش قىلىشقا چىقاردى، بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى جايلار ۋە غەربتىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسىم رايونلىرى ئۇلارنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى. 582 ـ يىلى، تۇرك خانلىقى ئىچكى ئارازلىق تۇپەيلىدىن شەرقىي تۇرك، غەربىي تۇرك دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. غەربىي يۇرت غەربىي تۇركلەرنىڭ كونترول‌لۇقىدا بولدى. 657 ـ يىلى، غەربىي تۇركلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى، ئەسلىدە شىمالدا

ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايوندا چېچىلىپ ئولتۇراقلاشقان شەرقىي تۇركلەر شۇ يەردىكى باشقا مىللەتلەرگە تەدرىجىي ھالدا قوشۇلۇپ كەتتى ۋە ئاساسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتتى، غەربىي تۇركلەرنىڭ خېلى بىر قىسمى غەربىي يۇرتتىكى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى ھەمدە مۇشۇ رايوندىكى يېقىنقى زامانداكى مىللەتلەرنىڭ مۇھىم مەنبەلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

تۇرك خانلىقى يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئەسلىدە تۇرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرۇۋاتقان بەزى قەبىلىلەر ياكى قەبىلە گۇرۇھلىرى ئىسكەنجىدىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىغا ماڭدى. مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىل ۋاقىتتا، غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ياغما، قارلۇق، قىرغىز، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئەسلىدە تۇرك خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدە ئىدى. قارلۇقلار كېيىنچە ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇردى؛ قىرغىزلار تەرەققىي قىلىش ئارقىلىق كېيىنچە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قىرغىزلارنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالدى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلار ئىچىدە يەنە خەنزۇ ۋە تۇبۇت قاتارلىقلار بار. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇلار ئاساسەن ئېۋرغول ئايمىقى، بېشبالىق ۋە قۇجۇ ئايمىقىغا، يەنى ھازىرقى قۇمۇل، تۇرپان، ئۇرۇمچى، سانجى رايونلىرىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. تاڭ سۇلالىسى بۇ يەرلەردە ئىچكى جايلاردا يولغا قويۇلغان ئايماق، ناھىيە تۇزۇمىنى قوللىنىپ، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىن ئەمەلدار ئەۋەتىپ ئىدارە قىلغان، ئەينى ۋاقىتتا بۇ يەرلەردە يولغا قويۇلغان يەر تۇزۇمى، ئالۋان ـ ياساق، باج ۋە ھاشار تۇزۇمى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونلىرىنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولغان. يەنە كۇسەن قاتارلىق جايلاردىمۇ بۇ تۇزۇم يولغا قويۇلغان. خەنزۇلارنىڭ تېرىقچىلىق قىلىشى ئەينى ۋاقىتتا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى نۇرغۇن يەرلەرنى قاپلىغان.

«ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپلىڭى» دىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى قوغداۋاتقان ئەسكىرىي كۇچى ئاجىزلاپ، چوشكۇنلەشكەندە، تۇبۇتلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، خېشىنى، لوڭيۇ ھەمدە غەربىي يۇرتنىڭ

بىر قىسىم رايونلىرىنى ئىشغال قىلدى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ بۇ رايونلارغا قىلغان ھۆكۈمرانلىقى يېرىم ئەسىر داۋاملاشتى.

مىلادىيە 840 ـ يىلى شىمالىي چۆللۈكتە قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى. ئۇيغۇرلاردىن قېپچاقلاغانلىرى بەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى جايلارغا كۆچۈپ كىردى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى كۇچا، تۇرپان رايونلىرىغا كىرگەن ئۇيغۇر خان جەمەتىنىڭ ئەزالىرىدىن پان تېكىن قۇجۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنى قۇردى. بۇ ھاكىمىيەت 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇللار غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغانغا قەدەر داۋاملاشتى. ئۇيغۇر خان جەمەتى ئەزالىرى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ يۈڭچاڭ رايونىغا كۆچتى. بۇ ئارىلىقتا، تۇرپان رايونىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلار ۋە باشقا يەرلىك مىللەت قاتارلىقلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كۆچۈپ كىرگەن مىللەتلەر قارلۇق، ياغما قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇردى. بالاساغۇننى پايتەخت، تالاس شەھىرىنى قوشۇمچە پايتەخت قىلدى. ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەر ئەتراپىدىكى جايلارمۇ ئۇنىڭغا تەۋە ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سامانىيلار خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، پايتەختىنى قەشقەرگە كۆچۈردى. 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، پادىشاھ ئوغۇلچاقنىڭ جىيەن ئوغلى ساتۇق ئىسلام دىنىنى ئەڭ بۇرۇن قوبۇل قىلدى، كېيىنچە ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ ئۆزىنى بۇغراخان دەپ ئاتىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇيغۇرلار مانى ۋە بۇددا دىنلىرىغا ئىشىنىپ، غەربىي يۇرتتا بۇددا دىنى مەدەنىيىتىنىڭ كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشىغا تۆھپە قوشقان.

39. سۇڭ، لياۋ، جىن، يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىدى؟

تاڭ سۇلالىسى ۋە كېيىنكى لياۋ، كېيىنكى تاڭ، كېيىنكى جىن، كېيىنكى خەن، كېيىنكى جۇ سۇلالىلىرىدىن كېيىن ئۇيغۇرلاردىن باشقا، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قىتان، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەر ئارقا ـ ئارقىدىن غەربىي يۇرتقا كىردى، بولۇپمۇ 13 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە موڭغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ھەمدە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى تەڭرى تېغىنىڭ

جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە ھەمدە مىللىي مەدەنىيەت ۋە پسىخىك ساپاسىنىڭ ئوخشاشلىققا يۈزلىنىشىگە تۈرتكە بولۇپ، شىنجاڭدىكى يېقىنقى زامان مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش تارىخىي جەريانىغا مۇھىم تەسىر لەرنى كۆرسەتتى.

سۇڭ، لياۋ، جىن دەۋرلىرىدە، غەربىي يۈرتتىكى ھەرقايسى جايلاردا ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلار، ياغمىلار قۇرغان قاراخانىيلار خانلىقى، قۇجۇ ئۇيغۇر پادىشاھلىقى قاتارلىق يەرلىك ھاكىمىيەتتىن باشقا، يەنە 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ۋايجىراخان جەمەتى قۇرغان غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتى بار ئىدى. «ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى»، يەنە بىر خىل ئاتىلىشى «خوتەن مىرزا جەمەتى خانلىقى» نى تۇبوت كۆچلىرى غەربىي يۈرتتىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن ۋايجىراخان جەمەتى قۇرغان. بۇ ھاكىمىيەت قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، خان ۋىسارا تەڭرىخان ۋەزىرىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا ئاساسلىق ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان «كېيىنكى جىن سۇلالىسى» غا سالامغا ئەۋەتكەن. 938 ـ يىلى كېيىنكى جىن سۇلالىسى ئەلچى ئەۋەتىپ، ۋىسارا تەڭرىخانغا «ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن خانى» دېگەن ئىنئامنى بەرگەن. ئەينى ۋاقىتتىكى «ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى» كونترول قىلغان دائىرە غەربتە سۇلى، شەرقتە چەرچەن، شامالدا چوڭ چۆللۈك، جەنۇبتا كۇئېنلۇن تاغلىرىغىچە ئىدى. بۇ، ئوردىدىكىلەر ۋە ئاۋام بۇددا دىنغا سادىق بولغان، مەدەنىيەت گۈللەنگەن دەۋر بولۇپ، ھازىرغىچە دۇنخۇاڭدىكى موگوكو مىڭ ئۆيلىرى تام سۈرەتلىرىدە يەنىلا ئۇدۇن خانلىقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا بۇددا دىنغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان كۆرۈنۈشلەر بار. 11 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ۋىسارا قەبىلىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى بۇددا دىنى پادىشاھلىقىنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قاراخانىيلار خانلىقى بۇزۇپ ئۆزىگە قوشۇۋالدى.

تەكىتلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، مەيلى قاراخانىيلار خانلىقى، قۇجۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى بولسۇن ياكى ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت قىلغان. مەسىلەن، قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ

كۆپىنچىسىگە «تابغاچ خان» دېگەن نام بېرىلگەن. ئارخېئولوگىيىلىك دەلىللەشلەر «تابغاچ خان» نىڭ «جۇڭگو خانى» ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. يەنە ئالايلۇق، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى پەندى ـ نەسىھەت شەكلىدىكى ئەسەر «قۇتادغۇ بىلىك» دە: «ئەگەر قىتان سودا كارۋانلىرىنىڭ يولى توسۇلۇپ قالسا، سانسىزلىغان تاۋار ـ دۇردۇن قەيەردىن كېلىدۇ؟» دەپ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان قويۇق ئىقتىسادىي سودا ئالاقىسىنى ئوبرازلىق بايان قىلىپ بەرگەن.

1125 ـ يىلى، ئىلىمىزنىڭ شىمالىي رايونىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى لياۋ سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلىش ھارپىسىدا، لياۋ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ جەمەتى يوللىغ تاشىن قەبىلىلەرنى باشلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن چېكىنىپ چىقىپ، غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ، قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسىنى غەربتىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە كېڭەيتتى. 1131 ـ يىلى، يوللىغ تاشىن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مۇھىم شەھرى بالاساغۇنىنى ئىگىلەپ، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى قۇردى. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ قارمىقىدىكى دائىرە غەربىي جەنۇبتىن ئامۇ دەرياسىغىچە، غەربىي شىمالدىن بالقاش كۆلىگىچە، شەرقى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەلتەنەتلىك ھۆكۈمرانلىقنى ساقلاپ قالدى. بۇ خانلىق 1218 ـ يىلى غەربكە يۈرۈش قىلغان موڭغۇل قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مۇنەرەز قىلىندى.

موڭغۇللار تاڭ سۇلالىسىدە «موڭغۇل سۆزلار» دەپ ئاتىلاتتى، 12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، چىڭگىزخان تەڭداشسىز، ئالاھىدە سىياسىي ئىقتىدارى ئارقىلىق شىمالىي چۆللۈك يايلاقلىرىدىكى ھەرقايسى موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، قۇدرەتلىك گەۋدىگە ئايلاندۇرغاندىن كېيىن، موڭغۇل خاندانلىقى ئۆزىنىڭ قارمىقىدىكى دائىرىنى غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغىچە كېڭەيتتى. 1209 ـ يىلى چىڭگىزخان قىسىملىرىنى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلغانلىقتىن، زور تۈركۈمدىكى موڭغۇللار غەربىي يۇرتقا كىردى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلار موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى. موڭغۇل يۇەن سۇلالىسى غەربىي

يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئاخىرقى مەزگىلدە، موڭغۇللار خان جەمەتى ئىچكى نىزالار سەۋەبىدىن، غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشقا چولىسى تەگمىدى، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلار چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى قۇرغان چاغاتاي خانلىقىنىڭ كونترول‌لۇقىغا چۈشۈپ قالدى. چاغاتاي خانلىقى غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، بولۇپمۇ 1347 ـ يىلى چاغاتاي خانلىقى بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى تۇغلۇق تېمۇرخان ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، شەخسەن ئۆزى قول ئاستىدىكى 160 مىڭ موڭغۇلنى باشلاپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ھۆكۈمران خان جەمەتىنىڭ قوللىشى بىلەن، ئىسلام دىنىنى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي قىسمىدا كەڭ كۆلەمدە تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مىڭ سۇلالىسى قۇرغان قۇمۇل ياساۋۇلخانىسى شەرقىي چاغاتاي خانلىقى تەرىپىدىن بېسىۋېلىنىپ، قۇمۇلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى خانبالىقلار بۇددا دىنىدىن ۋاز كېچىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا ئۆزگەرتتى، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈش، قوشۇلۇش دەرىجىسىنىڭ ئۆزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىشى ۋە ئىسلام دىنى مەدەنىيىتىنىڭ قەدىمىي غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئاڭ فورماتسىيىسى بىلەن بىرلىشىپ، مىللەتلەرنىڭ يەنىمۇ بۆلۈنۈشى ۋە قايتىدىن تەشكىللىنىشى تېزلىشىپ، قازاق، ئۆزبېك، قىرغىز، خۇيزۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق يېقىنقى دەۋردىكى مىللەت بولۇپ شەكىللەندى.

40. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىدى؟

مىلادىيە 1680 ـ يىلى، غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغان شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى موڭغۇل جۇڭغار قەبىلىسى يوقىلىپ، موڭغۇل چاغاتاي خانىنىڭ ئەۋلادلىرى غەربىي يۇرتتىكى باشقا مىللەتلەرگە ئارىلىشىپ كەتتى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى، شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلار جۇڭغار قەبىلىسى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇراتتى. جۇڭغار «سول قانات» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇ چىڭ سۇلالىسىدىكى ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تۆت قەبىلىسىنىڭ بىرى. ئويرات موڭغۇل ئويرات

ياكى غەربىي مۇڭغۇل دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جۇڭغار قەبىلىسى دەسلىپىدە ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلاردا كۆچۈپ يۈرۈپ، كېيىن ئىلى دەرياسى ۋادىسىغىچە كېڭەيدى ھەمدە بۇنى مەركەز قىلىپ، نۆت تەرەپكە كېڭەيدى. باتۇر قونتەيجى دەۋرىدە، جۇڭغارنىڭ ھەربىي ئەمەلىي كۈچى قۇدرەت تاپتى. گېرەدەن ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان دەۋردە، ئۇنىڭ كۈچى ئويرات مۇڭغۇللىرى نۆت قەبىلىسىنىڭ ئالدىدا تۇراتتى، بۇنىڭ بىلەن ئۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن كۈچى دائىرىسىنى جەنۇبقىچە كېڭەيتىپ، تەكلىماكان ئويمانلىقىدىكى بوستانلىق رايونلارنى قوشۇۋېلىشنى تاماملىدى.

جۇڭغار تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى تىزگىنلىگەندىن كېيىن، ئەمەلىي كۈچى كۈندىن - كۈنگە كۈچەيىپ، غەربىي شىمالنى ئىشغال قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا ئېغىر تەھدىت سالدى. چىڭ خاندانلىقى كۆپ يىل ئەسكەر ئەۋەتىپ جازا يۈرۈشى قىلدى، 1759 - يىلى (چېيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى) غا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى جۇڭغار ۋە چوڭ - كىچىك غوجىلارنىڭ توپلىڭنى تىنجىتىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈردى.

چىڭ سۇلالىسى ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەت — مانجۇ مىللىتىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان فېئودال خاندانلىق بولۇپ، چېگرا رايوندىكى مىللەتلەر مەسلىسىنى بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتە تۆھپە قوشتى، بۇمەزگىلدە، غەربىي شىمالنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىنى قوغداش، شىنجاڭنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تەركىب تېپىشى ۋە جايلىشىشى يېڭىباشتىن تەرتىپكە سېلىندى. مەسىلەن، ئېچكىرى ئۆلكىلەردىن مانجۇ، خەنزۇ، خۇيزۇ، موڭغۇل (چاخار قەبىلىسى)، شىبە، سولۇن (داغۇر) قاتارلىق ئارمىيە - خەلق شىنجاڭغا كېلىپ ئۇزۇن مۇددەت ئورۇنلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا كۆچۈرۈلدى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى قىسمەن ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئىلىنغا كېلىپ يەر تېرىشقا كۆچۈرۈلدى؛ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى چېگرا بويىدىكى قازاق، بۇيرۇت (قىرغىز)، قوقەن (بۇگۈنكى ئۆزبېك مىللىتى) قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ بويسۇنۇشى قوبۇل قىلىندى؛ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن تۇرغۇت موڭغۇل قەبىلىلىرى

ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ۋەھاكازا. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي مەمۇرىي تەدبىرلىرى شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تەركىبىنى كۆپەيتىپ، يېقىنقى زامانىدىكى شىنجاڭدا كۆپ مىللەت ئورتاق راۋاجلىنىدىغان ئەندىزىنى دەسلەپكى قەدەمدە بەرپا قىلدى. يېقىنقى زاماندىن بۇيان، ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەمدە مىنگو دەۋرىدىكى ئۆتكەن ھەر نۆۋەتلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ مىللىي سىياسىتىنىڭ تەڭشىلىشىگە ئەگىشىپ، شىنجاڭدا يەنە رۇس، تاتار، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەر كۆپەيدى، شۇنىڭدەك قازاق، قىرغىز، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەر يېقىنقى زاماندىكى جۇڭگو - رۇسىيە ئوتتۇرىسىدا چېگرا ھالقىغان مىللەتكە ئايلاندى. بۇلار شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىنى تەرتىپكە سېلىش ۋە سىياسەت بەلگىلەش، ئېلىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىشى ۋە يېقىنقى زامانىدىكى شىنجاڭدا كۆپ مىللەتلىك ئەندىزىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇل، قىرغىز، مانجۇ، شىبە، داغۇر، تاجىك، تاتار، ئۆزبېك، رۇسىتىن ئىبارەت بۇ 13 مىللەتتىن تەركىب تاپقان يېقىنقى زامانىدىكى شىنجاڭدا، كۆپ مىللەتنىڭ جايلىشىش ئەندىزىسى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى.

41. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئېلىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا قانداق تۆھپىلەرنى قوشتى؟

چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، ئېلىمىز بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەتكە ئايلىنىپ، ئىككى مىڭ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلدى. جۇڭگوغا ئوخشاش مۇشۇنداق ئۇزۇن مۇددەت بىردەكلىكنى ساقلاپ قالالىغان، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى قەدىمىي ھەمدە ئۇزۇلۇپ قالمىغان دۆلەت دۇنيا تارىخىدا ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ. بۇ ھالەتنىڭ شەكىللىنىشى، روشەنكى، جۇڭگونىڭ ئۇزۇنچە تارىخى ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ كۈچلۈك ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچى بىلەن ناھايىتى زور مۇناسىۋەتلىك. ئېلىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش

مۇساپىسىدە، مەملىكەت ئىچىدىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ تۆھپىسىنى قوشتى.

ھەمىمگە ئايانكى، جۇڭگونىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىشى ئۇزاق بىر تارىخىي جەريانىنى باشتىن كەچۈردى. ئۇ نۇرغۇن قىسمەنلىكنىڭ بىرلىككە كېلىشى، ئارقىدىن پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بىرلىككە كېلىشى ئارقىلىق تەدرىجىي ئورۇندالغان. خۇددى چىن شىخۇاڭنىڭ ئالتە يەگلىكنى تۈزەپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگىنىگە ئوخشاش، ھونلارنىڭ جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى يايلاق رايونلىرىنى قىسمەن بىرلىككە كەلتۈرۈشى، ئوخشاشلا خەن سۇلالىسىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈش چوڭ ئەندىزىسىدە كەم بولسا بولمايدىغان بىر ھالقا ھېسابلىنىدۇ. غەربىي خەن خانىدانلىقى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى غەربىي يۈرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى، ئەينى ۋاقىتتىكى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئۇسۇن ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىنى قىسمەن تەرتىپكە سېلىشنى ئورۇندىدى؛ ھونلارنىڭ غەربىي يۈرتتىكى ھەرقايسى جايلارنى باشقۇرۇشى، ئەمەلىيەتتە خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئۈچۈن ئاساس سالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ۋېي، جىن جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر مەزگىلىدە جورجانلار، قاڭقىللار، تۈركلەرنىڭ غەربىي يۈرتتىكى پائالىيىتى سۈي، تاڭ دەۋرىدە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلارنى سىياسىي جەھەتتە بىرلىككە كەلتۈرۈشىنى ئورۇنداش ئۈچۈن شارائىت يارىتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، شىمالىي چوللۇق يايلاق بەلۋاغلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە تۇرپان، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى قىسمەن باشقۇرۇشى، شۇنىڭدەك تۇبۇتلەرنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى تىزگىنلىشى، ئارقىدىنلا قىتانلار قۇرغان قاراقىتان ھاكىمىيىتىنىڭ غەربىي يۈرتتىكى ھەرقايسى جايلارنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشى، ئەمەلىيەتتە يەنە مۇڭغۇل يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا غەربىي يۈرتتىكى ئۆلكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدىكى بۇيۇك بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇرۇشى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بەردى. يۈەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چىڭگىزخانىنىڭ

ئەۋلادلىرى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى جوڭغار قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئارقا - ئارقىدىن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلارغا قوماندانلىق قىلىشى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىنىڭ ئاساسىغا ئايلاندى.

بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلىتىمىزنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى جەريانىدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدىكى خەلقلەرگە نىسبەتەن باشتىن - ئاخىر مەركەزگە ئىنتىلمە كۈچ ۋە بىرىكىش-كۈچىنى ساقلاپ كەلدى. شەرقىي خەن دەۋرىدىكى بەنچاۋ 36 كىشىلىك كىچىك ئەتىرىتىنى باشلاپ-شۇ جايدىكى ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ قوللىشى ئاستىدا، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىگىدىكى ھەرقايسى جايلارنى قايتۇرۇۋالدى؛ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي قوشۇنى غەربىي يۈرتقا كىرگەندە، ھەرقايسى مىللەتلەر بەس - بەستە ئەل بولدى؛ موڭغۇللار دەسلەپتە شىمالىي چوللۇكتە گۇللەندى. قوجۇ ئۇيغۇرلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئۇلارغا تەۋە بولدى؛ چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە قۇرۇلغان يەكەن، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردىكى سەركەردىلەر ئۆزلۈكىدىن ئەلچى ئەمەلدارلارنى پادىشاھقا سوۋغا تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ تەۋە بولغانلىقىنى بىلدۈردى. 19 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىغا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنى يوقاتقان چاغدا، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى چاي تۈتۈپ ۋە تاماق توشۇپ، ئاخبارات يوللاپ، بەس - بەستە ياردەم بەردى، چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى لىيۇ جىنتاڭ بىر پارچە ھۆكۈمەت ئالاقىسىدە مۇنداق دەپ يازغان: «قەشقەردىكى سەللە ئورۇغلانلار (ئۇيغۇرلار) ھەم بۈيرۇتلار (قىرغىزلار) نىڭ ئاقساقاللىرى ھۆكۈمەت ئارمىيىسى بىلەن بىللە قاچاق ئوغرىلارنى ئاختۇرۇپ يوقاتتى»، «بۇ بار كۈچى بىلەن ئېلىشىشقا ياتىدىغان ئېسىل خىسلەت». بۇنداق خىلمۇ خىل مىساللار شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەتكە ئىنتىلىش ۋە يېقىن بولۇشتەك يېقىنلىق مۇناسىۋىتىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى، ئۇ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۈيۈشۇش كۈچىنىڭ ئۈزلۈكسىز كۈچەيگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى.

بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلىتىمىزنىڭ تەرەققىي قىلىشى

ۋە مۇستەھكەملىنىشىگە ئەگىشىپ، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ دۆلەت ئېچى ئۇزلۇكسىز كۆچەيدى، 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تاڭ سۇلالىسىدا «ئۆڭلۇك ـ سۆيگىن توپلىڭى» پارتلىدى، شىمالىي چۆللۈكتىكى ئۇيغۇر، سۇيىنگىل خاقان بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئوغلى يابغۇنى 4000 دىن ئارتۇق خىل ئەسكەرلەرنى باشلاپ بېرىپ توپىلاڭنى بېسىقتۇرۇشقا ئەۋەتتى. زور قوشۇن فۇفېڭغا يېتىپ بارغان چاغدا، ئۇنىڭغا يارەمگە بارغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى گوزىيى ئۇنى ئارام ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئالدىنقى سەپكە ئاتلىنىشقا نەسىھەت قىلىدۇ. يابغۇ بولسا «دۆلەت خېيىمخەتەرگە يولۇققاندا، يىراقتىن كېلىپ يارەدەم بېرىۋاتقان يەردە، يەپ ـ ئىچىپ ئولتۇرۇشنىڭ نېمە ھاجىتى» دەپلا دەرھال ئالدىنقى سەپكە يۈرۈپ كېتىندۇ. توپىلاڭنى بېسىقتۇرۇشقا قاتنىشىش جەريانىدا، يەنە غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ زور مىقداردىكى ئەسكىرى بار بولۇپ، تارىخىي كىتابلاردىكى ئاتالمىش «ئەنشى ۋە غەربىي يۇرتتىكى ئامما» دېيىلگەنلەر شۇلارنى كۆرسىتىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، تۇرپان ئىنانچىخانى ئىمىن غوجا جۇڭخار توپىلىڭى ۋە چوڭ ـ كىچىك غوجىلارنىڭ توپىلاڭىنى تىنجىتىش كۆرۈشى داۋامىدا، مەيدانى قەتئىي بولۇپ، كۆپ قېتىم ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسىتىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن تۆھپە قوشتى، بۈگۈنكى كۈندە تۇرپاننىڭ شەرقىي جەنۇبىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ئىمىن مۇنارى (يەنە سۇلايمان مۇنارى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەل ئۇنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ياسالغان.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا تېخىمۇ بەس ـ بەستە ياردەم بەردى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇنسۇ ناھىيىسىدىكى ئاتىكخان دېگەن ئايال يولدىشى ھايات ۋاقتىدا قالدۇرۇپ كەتكەن 27 يامبۇنى ئىئانە قىلغان. نۇرغۇن ئەمگەكچىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئازغىنە تۇرمۇش خىراجىتىدىن تېجەپ قالغان پۇللىرىنى ئىئانە قىلدى. بىر تامچى ئىئانە توپلاش ئاپپاراتىغا يازغان خېتىدە مۇنداق دەپ يازغان: «ۋەتەننى سۆيۈش نىيىتىم بولسىمۇ، پۇل ئىئانە قىلىشقا قۇربىم يەتمىدى، بۈگۈن باشقىلارغا ئىشلەپ ئېرىشكەن 3500 سەر پۇلدىن 3000 سەر پۇلنى ئىئانە قىلىپ، قېپقالغان 500 سەر پۇلغا ئىككى نان سېتىۋېلىپ قورسىقىمنى توقلىدىم». ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدىكى ئاتاقلىق ئۇسسۇل سەنئەتچىسى قەمبەرخان، دارۋاز (ئېگىز

بوشلۇقتا ئارغامچىدا ماڭىدىغان) ئارتىسى سىدىق ھاشىم قاتارلىق سەنئەتكارلار يەنە ئىستىخىيىلىك ھالدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە توپلاش ئۈچۈن ئويۇن قويۇش پائالىيەتلىرىنى تەشكىللەپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت قېرىنداشلارنىڭ ئىنتايىن زور ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى ئىپادىلىدى. 1937 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1940 ـ يىلى 5 ـ ئايغىچە، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىئانە قىلغان پۇلى جەمئىي 3 مىليون 220 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق كۈمۈش تەڭگىگە يەتكەن. 1939 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىئانە قىلغان پۇلدىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭغا 10 دانە كۇرەشچى ئايروپىلان سېتىۋېلىپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتتىپ، ئۇنىڭ نامىنى «شىنجاڭ نامىلىق» دەپ ئاتاپ، ۋۇخەننى قوغداش ئۇرۇشىغا قاتناشتۇرغان.

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ ۋەتەنگە بولغان بۇنداق ئېتىراپ قىلىش تۇيغۇسى ۋە كۆچلۈك قىزغىن سۆيۈشى، شۇنىڭدەك نامايەندە قىلغان جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ غايەت زور ئېچكى ئۈيۈشۇش كۈچى ئېلىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كۈچ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىش تەرەققىياتى جەريانىدا مۇھىم ئىجابىي رولىنى جارى قىلدۇردى. پاكىت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، جۇڭگونىڭ تارىخىنى بۈگۈنكى كۈندە ئېلىمىزنىڭ چېگرالىرى ئىچىدە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ھەر قايسى مىللەتلەر ئورتاق يارانقان، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئوخشاشلا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان.

42. نېمە ئۈچۈن يېقىنقى زاماندىكى ھەر مىللەت شىنجاڭ خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئېسىل ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇش كېرەك؟

1840 ـ يىلى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، غەربتىكى كۆچلۈك دۆلەتلەر، بولۇپمۇ چار رۇسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى بىر قاتار تەڭسىز شەرتنامىلەرنى ئىمزالاشقا مەجبۇرلاپ، ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي قىسمىدىكى كەڭ زېمىننى لەھەڭدەك يۇتۇپ كەتتى، ھەر مىللەت خەلقى بوزەك قىلىنىش ۋە خورلىنىشقا ئۇچرىدى. ئورتاق تەقدىر شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ۋەتەن بىلەن زىچ باغلىدى. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ھايات ـ ماماتىغا خەۋپ يەتكۈزۈۋاتقان جاھانگىرلىككە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك كۈرەش داۋامىدا، ھەر مىللەت خەلقى بىردەك ئېتتىپاقلىشىپ، تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ئورتاق قارشى تۇرۇپ،

كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى ئىپادىلىدى.

1855 ـ يىلى شىنجاڭ تارباغاتايدىكى ھەر مىللەت خەلقى چار رۇسىيىنىڭ ئېلىمىزنىڭ چېگرا سىي ئىچىدىكى يارغۇن ئالتۇن كانىنى تالان ـ تاراج قىلىشىغا قارشىلىق كۆرسىتىش، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئېگىلىك ھوقۇقىنى قوغداش ئۈچۈن، چار رۇسىيىنىڭ شۇ جايدا تەسىس قىلغان سودا چەمبىرىكىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چەت ئەل تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش مۇقەددەسىنى ئاچتى.

1865 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا قوقەن خانلىقىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇپ بەگ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى ئەنسىزلىكى ۋە سىرتىنىڭ تاجاۋۇزى تۇپەيلىدىن، شىنجاڭنى باشقۇرۇشقا سەل قارىغانلىق پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئەسكەر باشلاپ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلدى ھەمدە ئەكسىيەتچىل تاجاۋۇزچى ھاكىمىيەتنى قۇردى. تاجاۋۇزچىلارغا قارىتا، ھەر مىللەت خەلقى ئۆزىنىڭ يۇرتىنى قوغداش ئۈچۈن، قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. قەشقەردە، شۇ جايدىكى مىڭلىغان قىرغىز ئاممىسى ياقۇپ بەگ تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن جان تىكىپ كۈرەش قىلدى. يېڭىسارداتاجاۋۇزچىلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، شۇ جايدىكى ھەر مىللەت ئارمىيە ـ خەلق باتۇرلارچە كۈرەش قىلىپ، شەھەرنى 40 كۈن ساقلىدى. نۇرغۇن كىشىلەر بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىنى تەقدىم قىلدى. 1867 ـ يىلى ياقۇپ بەگ خوتەندىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرىشىدىن ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن، شۇ جايدىكى ئاھالىدىن 50 مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى رەھىمسىزلەرچە ئۆلتۈردى. بايلىق مولا مۇسا سايرامبنىڭ «تارىخىي ھەمدى» دېگەن كىتابىدىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، ياقۇپ بەگ تاجاۋۇزچى ھاكىمىيىتىنىڭ قانلىق ھۆكۈمرانلىقى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ تېخىمۇ كۆچلۈك قارشىلىقىنى قوزغىغان. قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپان ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قىرغىز، خەنزۇ قاتارلىق ھەرمىللەت ئاممىسى بەس ـ بەس بىلەن تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەشكە ئاتلانغان.

ياقۇپ بەگ جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىۋالغان مەزگىلدە، چار رۇسىيە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەسكەر چىقىرىپ، ئېلىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى ئىشغال قىلىۋالدى. ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقى تىز پۈكمەي، 50 نەچچە كۈن قارشىلىق كۆرسىتىپ،

تاجاۋۇزچىلار بىلەن جان تىكىپ كۈرەش قىلدى. ئىلى دەرياسى قۇرۇشىدا جەمئىي 3000 دىن ئارتۇق ئارمىيە ـ خەلق جەڭگە قاتنىشىپ، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ دۈشمەنگە قارشى كۈرەشتە بىرلىشىشتىن ئىبارەت ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى تولۇق نامايان قىلدى.

1875 ـ يىلى، چىڭ سۇلالىسى زور قوشۇن ئەۋەتىپ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالدى، بۇ ھەربىي ھەرىكەت شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۆچلۈك ماسلىشىشى ۋە ياردىمىگە ئېرىشتى. ئىلىدىن يېراق بولغان شىمالىي مىللىتى 300 دىن ئارتۇق ئادەمنى تەشكىللەپ ئۆزى ئىشلەپچىقارغان زاپاس ئاشلىقنى گازارمىغا يەتكۈزۈپ بەردى. چىڭ ئارمىيىسى داۋانچىڭدا ياقۇپ بەگ قوشۇنىنىڭ مۇھاسىرىسىدە قالغان چاغدا، شەھەر ئىچىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ھاياتىنىڭ خەۋپ ـ خەتىرگە ئۇچرىشىغا قارماي، جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان ئاخباراتنى چىڭ ئارمىيىسى گازارمىسىغا يەتكۈزۈپ بېرىپ چىڭ ئارمىيىسىنىڭ مەزكۇر شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىش جەڭگە كۆچلۈك ياردەم بەردى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى نۇرغۇن شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىش جەڭىدە، ناھايىتى كۆپلىگەن ئۇيغۇر ئاممىسى ياكى يول باشلىغۇچى بولۇپ، ياكى بولمىسا ئارمىيىگە ئەگىشىپ جەڭگە قاتنىشىپ، چىڭ ئارمىيىسىنىڭ ھەرىكىتىگە كۆچلۈك ماسلاشتى. موللا مۇسا سايرامىنىڭ كىتابىدىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇمەزگىلدە كۆچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى خەلقلەر تاجاۋۇزچىلارنى قوغلاپ چىقىرىشقا ئاتلىنىپ، شەھەر دەرۋازىسىنى تاقاپ، چىڭ ئارمىيىسىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتكەن. ئاتوش ئەتراپىدىكى قىرغىزلار تاجاۋۇزچىلارنىڭ مەزكۇر رايوندىن قېچىپ كېتىشىگە توسۇپ زەربە بېرىش ۋەزىپىسىنى ئۆزلۈكىدىن ئۈستىگە ئالغان. تاشقورغاندىكى تاجىكلار ياقۇپ بەگنىڭ قولچوماقلىرىنى تۇتۇپ چىڭ ئارمىيىسىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن ھەمدە چىڭ ئارمىيىسىنىڭ ئىلھامى ئاستىدا، ئىتتىپاقلىشىپ تاجاۋۇزچىلارنى چېگرادىن قوغلاپ چىقارغان. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشى تۇپەيلىدىن، چىڭ ھۆكۈمىتى بىر يېرىم يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپلا ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزچى ھاكىمىيىتىنى ئۇرۇل ـ كېسىل گۇمراڭ قىلغان. يېقىنقى زامانىدىن بۇيان، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىنى قوغداش ئۈچۈن، بىرنىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، قانلىق جەڭ قىلىپ، چەتتىن كەلگەن تاجاۋۇزچىلار

بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ئۈچۈن تۆھپە قوشتى. بىز بۇنداق ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى جارىي قىلدۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداپ، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۇرىشىنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىشىمىز كېرەك.

43. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟

«ئۇيغۇر» — مىللەتنىڭ نامى، ئۇ «بىرلىشىش»، «ئويۇشۇش»، «ئىتتىپاقلىشىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈردۇ. 1934 ـ يىلى 8 ـ ئايدا شىنجاڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىدا ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق كېڭىشىشى بىلەن خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغان بۇ نام قوللىنىلغان. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ھازىر 8 مىليون 256 مىڭ 700 كىشىگە يەتتى (2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە).

ئۇيغۇرلار ئېلىمىزدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە مىللەت. مىلادىيە 4 ـ ئەسىردە ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى «乾袁»(يۇەنجې) دېگەن نام بىلەن ئاتالغان دەسلەپتە خەنزۇچە قەدىمىي كىتابلاردا پەيدا بولغان چاغدا، يەنىلا ئاجىز كۇچمەن قەبىلە ئىدى. 6 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، كۇچلۇك تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇراتتى. 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، «乾回»(خۇيخې) لار باشقا قەبىلىلەرگە قوشۇلۇپ كېتىپ، پەيدىنپەي روناق تېپىشقا باشلىغان. 646 ـ يىلى، «乾回»(خۇيخې) لارنىڭ سەردارى تومىد تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىرتاردۇش خانلىقىنى يوقىتىشىغا ياردەملەشكەن. ئىككىنچى يىلى، تاڭ سۇلالىسى «乾回»(خۇيخې) دەشتى ماكان تۈتۇق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، تومىدنى مەرىپەت قۇچقان ئۇلۇغ سانغۇن دەپ تەرىپلەپ، دەشتى ماكان تۈتۇقى قىلىپ بەلگىلىگەن. 744 ـ يىلى «乾回»(خۇيخې) لارنىڭ كۇل بىلگە ئىسىملىك يەنە بىر سەردارى تۈرك خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۆزىنى «قۇتلۇق كۇل بىلگە خاقانى» دەپ ئاتىۋالغان ھەمدە بارگاھىنى بۇگۇنكى موڭغۇل ياپلىقىدىكى ئورخۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى ئۆتۈكەن تېغىدا قۇرغان. «乾回»(خۇيخې) خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەينى ۋاقىتتىكى بۇيۇك تاڭ خاندانلىقىنىڭ گۈللىنىش دەۋرىگە ئىنتايىن

ھېرىسمەن بولۇپ، پات ـ پات ئەلچى ئەۋەتىپ پادىشاھقا سوۋغا تەقدىم قىلىپ بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. تاڭ شۇەنزۇڭ ئۇنىڭغا «سۇيىنگىل خاقان» دېگەن ئوتۇغات نامىنى بەرگەن، ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ئىنتايىن كۆپەيگەن. 788 ـ يىلى، «乾回»(خۇيخې) تۇنمو خاقانى تاڭ سۇلالىسىدىن ئۆز مىللىتىنىڭ نامىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى «乾回» خېتىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ چاققان، جەسۇر، خۇددى شۇڭقاردەك پەرۋاز قىلىدىغانلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان «鶻回» خېتىگە ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلغان، تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى «乾回» خېتىنى «鶻回» خېتىگە ئۆزگەرتىشكە قوشۇلغان. 840 ـ يىلى، يىل بويى يۇز بەرگەن تەبىئىي ئاپەت تۇپەيلىدىن ۋە ئىقتىسادى غايەت زور زىيانغا ئۇچرىغانلىقتىن، بۇنىڭ ئۈستىگە ئىچكى نىزا يۇز بېرىپ، سىياسىي ۋەزىيەتتە قالايمىقانچىلىق كۆرۈلگەنلىكتىن، تاشقى كۈچلۈك مىللەت قىرغىزلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، 100 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى تالان ـ تاراج قىلىشقا ئەۋەتكەن. بۇنىڭ بىلەن شىمالىي چۆللۈكتىكى 鶻回 خانلىقى پارچىلىنىپ يوقالغان.

شىمالىي چۆللۈكتىكى 鶻回 خانلىقى توزۇپ كەتكەندىن كېيىن، قېپچاقلار قىسمى تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە بىر قىسمى جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ تاڭ سۇلالىسىغا ئەل بولغان، كېيىنكى پەيدىنپەي شۇ جايدىكى باشقا مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەندىن باشقا، قالغان قىسىملىرى پادىشاھ جەمەتى ئەزاسى پان تېكىننىڭ باشلامچىلىقىدا، بۇگۈنكى غەربىي شىمالىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن. بىر قىسمى بۇگۈنكى پامىرنىڭ غەربىدىكى جايلارغا كۆچۈپ كېلىپ، گېلولۇ قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، قاراخانىيلار خاندانلىقىنى قۇرغان؛ بىر قىسمى كۇچا، تۇرپان، جىمىسار رايونلىرىغا كۆچۈپ، قۇجۇ ئۇيغۇرلار ھاكىمىيىتىنى قۇرغان؛ يەنە بىر قىسمى بۇگۈنكى خېشى كارىدورى ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىپ، ئىلگىرى بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇر قاتارلىق باشقا مىللەتلەر بىلەن قوشۇلۇپ، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. بۇ مەزگىلدە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مىللەتلەر ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىل ـ

يېزىقىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇپ تارقىلىشى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە مىللىي پسىخىكىسىنىڭ دەل ئۇيۇشۇشىغا پايدىلىق بولغان. ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا، بۇرۇن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تۈرمۇش كۆچۈرۈۋاتقان يەرلىك مىللەتلەر، مەسىلەن، ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان ساكلار، ئۇدۇنلار، سۇلىلار، ھەتتا تۇرپان قاتارلىق رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خەنزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. تارىختا چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئاساس قىلغان ئۇيغۇرلار شۇ جايىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلىپ، دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆزىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىلگىرىلىشىنى كۆچلۈك تۇرتە ئىلگىرى سۈرگەن.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار (تەرجىمە نامى «畏兀儿») ئالدى بىلەن موڭغۇللارغا ئەل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەنلىكتىن، زور تۇركۈمدىكى ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرىپ، ئەمەل تۇتۇپ، تالانتلىق كىشىلەر كەينىدىن يېتىشىپ چىقىدىغان دەۋر شەكىللىنىپ، لىيەنشىيەن، مۇكىسەرس قاتارلىق سىياسىئونلار، تاتا تۇڭغا، ئەنسارى تۇنۇق، گارناداس قاتارلىق تىلشۇناسلار، گۇمەن يۇنشى، لىيەنخۇيشيەن قاتارلىق ئەدىپ - تارىخشۇناسلاردىن ئىبارەت بىر تۈركۈم تالانتلىق كىشىلەر مەيدانغا كەلگەن. لۇمىڭشەن «تېرىقچىلىق - چارۋىچىلىق ئاساسلىرى» نى تەھرىرلەپ، ياڭجۇ بۇخا يۇەن سۇلالىسىنىڭ خانبالىقنى ياساشقا قاتنىشىپ تۆھپە قوشقان.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە مىڭ دەۋرىدە، موڭغۇل شەرقىي چاغاتاي خانلىقى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىل بولۇپ، موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئىسلام دىنىنى مەجبۇرىي يولغا قويغانلىقتىن، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى زور كۆپ ساندىكى ئاھالىلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى ئېلىگىرى سۈرۈلگەن. موڭغۇللار ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلىتىپ، شۇ جايدىكى مىللىي ئىگىلىك تۈزۈمى ۋە تۇرمۇش ئادىتىنى قوبۇل قىلىپ، كۆپ قىسىم موڭغۇللار پەيدىنپەي ئۇيغۇر قاتارلىق شۇجايدىكى مىللەتلەر تەرىپىدىن قوشۇلۇپ ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى ئىسلام دىنىنى

«مۇسۇلمانلار دىنى» دەپ ئاتىغانلىقتىن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇرلارنى «مۇسۇلمانلار» دەپ ئاتاپ، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ، مەركەزلەشكەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى «مۇسۇلمانلار يۇرتى» دەپ ئاتىغان. قىسقىسى، بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزىنىڭ ئۆزگىچە تىل - يېزىقى، پائالىيەت رايونى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە ئورتاق پسىخىكىغا ئىگە يېڭى تېپتىكى يېقىنقى زامان مىللىتى بولۇپ تەرەققىي قىلدى.

ئېيتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، بۈگۈنكى كۈندىكى ئېلىمىزدىكى يۇگۇ مىللىتى بىلەن ئۇيغۇر مىللىتى ئوخشاش مەنبەلىك بولۇپ، قەدىمىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئورۇق - ئەۋلادى ھېسابلىنىدۇ. «يۇگۇ» بىلەن «ئۇيغۇر» ئوخشاش ئاھاڭداش، ئوخشاش بولمىغان خەنزۇچە تەرجىمە نامىدۇر، لېكىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتى بىلەن يۇگۇ مىللىتى ئوتتۇرىسىدا ھەر قايسى تەرەپلەردە ناھايىتى زور پەرق بار. مەسىلەن، ئۇيغۇر مىللىتى ئەرەب ئېلىپبەسىنى ئاساس قىلغان ئېلىپبەلىك يېزىقنى ئىشلىتىدۇ. تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە تەۋە بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. يۇگۇ مىللىتىنىڭ «غەربىي قىسمىدىكىلىرىنىڭ تىلى يۇغۇر تىلى» بولۇپ، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە مەنسۇپ بولغان، «شەرقىي قىسمىدىكىلىرىنىڭ تىلى ئىنگىل تىلى» بولۇپ، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى موڭغۇل تىلى ئائىلىسىگە مەنسۇپ بولغان. يۇگۇ مىللىتى خەنزۇ يېزىقىنى ئىشلىتىدۇ. قىسمەن ئامما لاما دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. بۇنىڭدىن بۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ تامامەن ئوخشىمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. پاختا تېرىش ۋە قوغۇن - تاۋۇز تېرىقچىلىقى ئۇزۇن تارىختا ئىگە، خوتەننىڭ گىلەمچىلىكى، قاش تېشى نەققاشچىلىقى، قەشقەرنىڭ داڭلىق ئەتلىسى (بويالغان يىپەك) ئۆزىنىڭ روشەن مىللىي ئالاھىدىلىكى بىلەن ھەر مىللەت ئامىمىسىنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئۇيغۇرلارنىڭ قول سانائەت ھۈنەرۋەنچىلىكى تېخنىكا يېتەرلىك دەرىجىدە راۋاجلاندى.

ئۇيغۇرلار ناخشا ئېيتىشقا ۋە ئۇسسۇل ئوينىشقا ماهىر، «12 مۇقام» (12 يۇرۇش كانتا مۇزىكا) ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق مۇزىكا سەنئىتىنىڭ تىپىك ۋەكىللىك ئەسىرى بولۇپ، مۇزىكا، ناخشا ۋە ئۇسسۇل بىر گەۋدىلەشكەن، ئۇ ۋەتىنىمىزنىڭ سەنئەت جەۋھىرى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن تەمبۇر، راۋاب، دۇتتار، غىجەك، سۇنای، داپ قاتارلىقلار بار. تەنتەربىيىدە ماهارەت كۆرسىتىشتە ئەڭ داڭلىق بولغىنى «دارۋاز» يەنى ئېگىز بوشلۇقتا ئارغامچىدا مېڭىش. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى يەرلىك قىيىن، مۇرەككەپ كېسەللىكلەرنى داۋالاش جەھەتتىمۇ ئالاهىدە داۋالاش ئۇنۇمىگە ئىگە.

44. خەنزۇلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟

خەنزۇ خواشيا مىللىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، هازىرقى نامى بىلەن ئاتالغان (ئاۋۋال سۇلالىنىڭ نامى بىلەن، كېيىن مىللەتنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان)، ئۇ ئېلىمىزدىكى ئاساسىي گەۋدە مىللەت. خەنزۇ تىلى بۇگۈنكى كۈندىمۇ جۇڭگونىڭ ئورتاق قوللىنىدىغان تىلى. هەر خىل ماتېرىياللاردىكى ئىسپاتلار خەنزۇلار شىنجاڭدا ئەڭ بۇرۇن ئولتۇراقلاشقان مىللەتنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. چىن دەۋرىدىكى قەدىمىي كىتابلار، مەسىلەن، «جۇ سالنامىسى»، «تاغ - ئېزىملار قۇرئى»، «مۇتېەنزى تەزكىرىسى» دە ئۇنتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى بىلەن شىنجاڭ ئۇنتۇرىسىدىكى ئالاقە توغرىسىدا نۇرغۇن مول مەزمۇنلار بار.

غەربىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، يەنە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت تۇتۇق مەهكىمىسى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا خەنزۇلارنىڭ پائالىيەت ئىزنالىرى قالغان، مەسىلەن، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 105 - يىلى شىجۇن مەلىكە بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۇسۇنغا ياتلىق قىلىنغان. نەچچە يۈز هەمراه خادىملار بىرلا ۋاقىتتا ئۇسۇنغا يېتىپ بارغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 101 - يىلى غەربىي خەن هۆكۈمىتى يەنە بۇگۇر، لوپنۇر ئەتراپىدىكى جايلاردا يالۋاچ چېرىكچى تەسىس قىلىپ، ئەسكەرلەرنى باشلاپ بۇز يەر ئۆزلەشتۇرگەن. غەربىي تۇتۇق مەهكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، زور تۇركۇمدىكى خەنزۇلار ئارقىدىن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى هەر

قايسى جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى چېگرا قوغدىغۇچى ئەسكەرلەر، بەزىلىرى ئارمىيىنىڭ ئەگىشىپ كەلگەن ئائىلە تاۋابىئاتلار ياكى سۇرگۈن قىلىنغان جىنايەتچىلەر، يەنە سودىگەرلەرمۇ بار، ۋەهاكازا. ئەينى ۋاقىتتا تۇرۇشلۇق كوماندىر - جەڭچىلەرنىڭ ئاشلىق مەسىلىسىنى هەل قىلىپ، خەلقنى ئاۋارە قىلماسلىق ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا ۋۇجى چېرىكچىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئارمىيىنىڭ بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىشلىرىنى ئومۇميۈزلۈك باشقۇرغان. بۇنىڭ بىلەن، نۇرغۇن كوماندىر - جەڭچىلەر پۇتۇن ئائىلىدىكىلىرىنى بىللە ئېلىپ بارغان ياكى شۇ جايدا نىكاهلىنىپ، شۇ يەردە ماكانلاشقان. خەنزۇلار يېزا ئىگىلىك مىللىتى بولۇپ، غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كېلىپ، شۇ جايدىكىلەرگە ئىلغار يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى ۋە تېرىقچىلىق ئۇسۇلىنى ئېلىپ كەلگەن. مەسىلەن، ئۇرۇقچىلىق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە سۇ ئىنشائاتلىرىنى قۇرۇش تېخنىكىسى قاتارلىقلار. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېزا ئىگىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان قول سانائەت تېخنىكىسىمۇ خەنزۇلارنى ۋاستە قىلىپ غەربىي يۇرتقا كىرگەن. مەسىلەن، كىرورانىدا تېپىلغان خەنزۇ يېزىقىدىكى تارشا پۇتۇكتە «توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەملەر» نىڭ بارلىقى ئېنىق خاتىرىلەنگەن. بۇ شۇ جايدا مەخسۇس ياساش ئۇستىلىرىنىڭ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ۋەي، جىن جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر مەزگىلىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۇرۇشى ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇردى. ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، نۇرغۇن خەنزۇلار خېشى رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن. يەنە خېشىدىن ئايلىنىپ غەربىي يۇرتقا كەلگەن. ئۇلار خەن سۇلالىسىدىكى بۇز يەر ئۆزلەشتۇرگۈچى ئەسكەرلەرنىڭ پۇشتى بىلەن بۇگۇنكى تۇرپان رايونىغا توپلىشىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كەن جەمەتى، جالۇ جەمەتى، ما جەمەتى، چۇ جەمەتى هاكىمىيەتلىرىنى قۇرغان، بۇنىڭ ئىچىدە قۇجۇدىكى چۇ جەمەتى خانىدانلىقى 140 نەچچە يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. قۇجۇ دۆلىتى ۋەي، جىن سۇلالىلىرىنىڭ كونا تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلىپ، مەمۇرىي تۈزۈلمە، ئىجتىمائىي تۈزۈمدە جىن سۇلالىسىنىڭ تۈزۈمىنى ئەينەن كۆچۈرۈپ كەلگەن. مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئىچكىرى جايلارنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئوردا ئىچىگە لۇ يۇەنگۇڭ، ۋېن جېڭيۇ،

كۆڭزىلارنىڭ سۈرىتى سىزىلغان. تۈرمۇش ئادىتى بولسا شۇ جايىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ئازراق ئۆزگەرگەن، «جۇنامە. قۇجۇ ھەققىدە قىسسە» دە ئېيتىلغان «ئەرلەرنىڭ كىيىنىشلىرى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئوخشايدۇ، ئاياللىرى ئازراق خەنزۇغا ئوخشايدۇ» دېيىشلەر ئوبرازلىق چۈشەندۈرۈش ھېسابلىنىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانداناللىقىنىڭ رىۋاق تېپىشى ۋە غەربىي يۈرتتا سىياسىي جەھەتتىكى بۇيۇك بىرلىكنىڭ ئىشقا ئېشىشى تۈپەيلىدىن، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى خەنزۇلارنىڭ سانى يەنە كۆپىيىپ، خەنزۇ مەدەنىيىتى يەنمۇ راۋاجلانغان. ئىلگىرىكى ئۇچ ئايماق (ئۇيغۇرغۇل ئايمىقى، قۇجۇ ئايمىقى، بېشبالىق ئايمىقى) تىكى خەنزۇلارنىڭ سانى زور مىقداردا كۆپەيگەندىن باشقا، ئەنشىدىكى تۆت بازار (كۇسەن، قاراشەھەر، ئۇدۇن، سۇلى) دا خەنزۇ ئارمىيىسى تۇرۇۋاتقانلىقتىن ھەمدە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىنى ئېلىپ كېلىشكە رۇخسەت قىلىنغانلىقتىن، بۇ رايوندىكى خەنزۇلارنىڭ سانىمۇ كۆپىيىپ بارغان. ئىچكىرى جايلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە خەنزۇلارنىڭ مەدەنىيەت ئۆرپ ـ ئادىتى غەربىي يۈرتتىكى ھەر قايسى جايلاردا تېخىمۇ كەڭ تارقالغان. تۈرپان رايوندا قېزىپ چىقىرىلغان زور تۈركۈمدىكى تاڭ دەۋرىدىكى خەنزۇچە پۈتۈكلەر ئۇنىڭ كۆچلۈك تارىخىي ئىسپاتى.

بەش دەۋردىكى لياۋ، سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى مەزگىلىدە، ئىچكىرى جايلاردىكى ئورتا ۋەزىيىتى مۇقىم بولمىدى. غەربىي يۈرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى خەنزۇلار سانىنىڭ كۆپىيىش ـ كېمىيىشىمۇ ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مىلادىيە 840 ـ يىلى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، قۇجۇ رايونى پەيدىنپەي ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ھەربىي ـ سىياسىي مەركىزىگە ئايلاندى. ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر تىلىنى يولغا قويغانلىقتىن، شۇ جايدىكى خەنزۇلارنىڭ قوش تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتكە ئايلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى، قېزىپ چىقىرىلغان ئۇيغۇرچە خەت ـ ئالاقىدىكى «ئۇستاز دېڭخۇينىڭ قۇل ئېلىش توختامى»، يەنى خەنزۇ دېڭخۇينىڭ بىر پارچە قۇل ئېلىش توختىمى بولۇپ، ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان. بۇ شۇ جايدىكى خەنزۇلارنىڭ پەيدىنپەي ئۇيغۇرلىشىۋاتقانلىقىنى، خەنزۇلار سانىنىڭ بۇنىڭغا ئەگىشىپ

كېتىمىنىپ كېتىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. غەربىي لياۋ دەۋرىگە كەلگەندە، قىتانلار پادىشاھ جەمەتىدىن يوللىغ تاشىن قەبىلىسىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ كېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. يوللىغ تاشىن ۋە قەبىلىنىڭ خەنزۇلاشقىنىغا ئۇزۇن بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ قارمىقىدىمۇ نۇرغۇن خەنزۇلار بولغان. شۇڭا، لىۋ يېنىڭ «غەربىي يۇرت ئەلچىسى خاتىرىسى» دە مۇنداق دەپ خاتىرىلەنگەن: ماناس دەرياسىنىڭ غەربىدىن شىمالغا قاراپ ماڭغاندا، بېشبالىقنىڭ جەنۇبىدىن سوزۇلغان 500 چاقىرىم دائىرىدە، «دوخانلار»، ئالمىلىق شەھەر (بۈگۈنكى ئىلى) ئەتراپلىرىدا «خۇيخېلار بىلەن خەنزۇلار ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، يەنە جەنۇبتا چىمور شەھىرى بولۇپ، ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى فىنلار بولغان». بۇ خەنزۇلار ياكى بۈنىڭدىن ئىلگىرى بۇ يەرگە يۆتكىلىپ كەلگەن خەنزۇلارنىڭ ئەۋلادى، ياكى يوللىغ تاشىن بىلەن بىللە غەربكە كۆچۈپ كېلىپ بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى بەزى جايلاردا جۇڭگو ۋە خەنزۇلارنىڭ «قىتان» دەپ ئاتىلىشى لياۋ سۇلالىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. موڭغۇللارنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە، جەڭگە ئاتىلىنىش، تېرىقچىلىق قىلىش سەۋەبى تۈپەيلىدىن، ئىچكىرى جايلاردىكى ناھايىتى كۆپ خەنزۇلار غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كەلگەن. مەسىلەن، ھۆججەتتە بايان قىلىنغان بېشبالىقتا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان «يېڭى قوشۇمچە ئەسكەرلەر» جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىدىن كەلگەن ئەسكەرلەر بولۇپ، ھەممىسى چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى خەنزۇلار ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، زور تۈركۈمدىكى چىڭ ئارمىيىسىنى شىنجاڭغا كىرىشكە ئەۋەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە ناھايىتى زور بىر قىسمى خەنزۇلاردىن تەركىب تاپقان «يېشىل لاگىر ئەسكەرلىرى» بولغان. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، تېرىقچىلىق قىلىپ چېگرانى قوللەندۇرۇش ئۈچۈن، ئىچكىرى جايلاردىكى زور تۈركۈمدىكى خەنزۇ دېھقانلار ئاممىسىنى تەشكىللەپ غەربكە يۆتكىلىپ ئولتۇراقلاشتۇرغان. سەپەرۋەر قىلغان، تەتقىقات ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، 1779 ـ يىلغا قەدەر بولغان 10 يىل ئىچىدە ئىچكىرى جايلاردىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن دېھقانلار 10 نەچچە مىڭ ئائىلە، 50

مىڭدىن ئارتۇق كىشىگە يەتكەن. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى بارىكۆل، گۇچۇڭ، مورى ۋە ئۈرۈمچى، سانجى، ماناس قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي يولى بويلىرىدىكى خەنزۇلارنىڭ سانى تېز كۆپەيگەن. 1884 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى تېز ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، باج ـ سېلىق مەنبەسىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە ئىچكىرى جايلاردىن زور تۈركۈمدىكى ئارمىيە ـ خەلقنى شىنجاڭغا تېرىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئېلىپ بېرىشقا تەشكىللىگەن. بۇنىڭ بىلەن خەنزۇلارنىڭ سانى يەنە بىر قېتىم شىددەت بىلەن كۆپەيگەن. ھەر قايسى جايلاردىن كەلگەن خەنزۇلار ئۆزئارا تەرەققىياتى ۋە شۇ جايدىكى باشقا مىللەتلەر بىلەن ئالاقىلىشىش جەريانىدا، مەيلى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت تۈرمۇشى ۋە ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتلەردە بولسۇن، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە گومانتارلىق مەنزىرە شەكىللەنگەن. ھازىر شىنجاڭدىكى خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى 7 مىليون 23 مىڭ 900 كىشىگە يېتىدۇ (2000 ـ يىلنىڭ ئاخىرغىچە).

45. قازاقلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟

شىنجاڭدىكى قازاقلار ئاساسلىقى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كۆچۈرگەن، ھازىر ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى (تارباغاتاي ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى باشقۇرىدۇ)، مورى ۋە بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىلىرى بار. 2000 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، شىنجاڭدىكى قازاقلار نوپۇسىنىڭ ئومۇمىي سانى 1 مىليون 277 مىڭ 500 كىشىگە يەتكەن.

قازاقلار قەدىمكى زاماندىكى كۆپلىگەن قەبىلىلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ تەدرىجىي قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مىللەت، قەدىمكى زاماندىكى ساك، ئۇسۇن، ھون، سوغدى، ئالان (ئاۋارسى)، كېرەي، نايمان، قىپچاق، تۇغلۇق، قارلۇق، مېركىت، قۇڭرات قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنىڭ قازاقلارنىڭ مەنبەسىنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراشقا بولىدۇ، مەسىلەن، بۈگۈنكى قازاقلار ئىچىدە نامى ئۇسۇن (ئۈيسۇن) دەيدىغان قەبىلە بار. شۇڭا شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، شىنجاڭ تارىخىدا پەيدا بولغان ناھايىتى نۇرغۇن قەدىمىي قەبىلىلەر ياكى مىللەتلەر قازاقلارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە

تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان. «تارىخىي رەشىدى» قاتارلىق تارىخىي كىتابلاردىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا: مىلادىيە 15 ـ ئەسىردە، چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى جوجى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى قۇرغان قىپچاق خانلىقى پارچىلىنىپ كەتكەن. ئەينى ۋاقىتتا غەربتىن ژولگا دەرياسىغىچە، شەرقتىن ئېرتىش دەرياسىغىچە بولغان ئاق ئوردا خانلىقى قىپچاق خانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇنىڭ باشلىقى ئوبۇلخەيرى خان سىرتقا قارىتا بويسۇندۇرۇشنى كېڭەيتىپ، ئىچكىرىگە قارىتا شەپەتسىز ھۆكۈمرانلىقنى يولغا قويۇپ، ئوردا ۋە ئاۋام خەلق ئارىسىدا نارازىلىقنى پەيدا قىلدى. 1456 ـ يىلى، ئوبۇلخەيرى خاننىڭ قول ئاستىدىكى باشلىقلاردىن كېرەي خان بىلەن جانىبەك خان ئۆزبىگە تەۋە قەبىلىلەرنى باشلاپ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا قېچىپ كەتتى. شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى ئىسەن بۇقا خان ئۇلارنى چۈچي دەرياسى ۋە تالاس يايلىقى رايونلىرىغا ئورۇنلاشتۇردى، بۇ كىشىلەر ئۆزىنى «قازاق» دەپ ئاتىغان، بۇ «پاناھلىق ئىزدىگۈچىلەر» ياكى «ئايرىلىپ كەتكۈچىلەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئوبۇلخەيرى خاننىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا داۋاملىق قېپقالغانلار بولسا ئۆزلىرىنى «ئۆزبەك» دەپ ئاتىدى. بۇ ئىككى قىسىم ئاق ئوردا خانلىقىدىكى رەئىيەتلەر كېيىن ئىككى مىللەتكە بۆلۈنۈپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە ئۇلارنىڭ ئېچىدىكى بەزى قەبىلىلەرنىڭ نامى يەنىلا ئوخشاش بولماقتا. كېيىن ئۇلار يەنە ئۇزلۇكسىز تۇردە جەنۇبقا كۆچۈپ بارغان نۇرغۇن كۆچمەن مىللەت قەبىلىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، نوپۇسى كۆپىيىپ، چارۋىچىلىق رايونى بالقاش كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يايلاق ۋە جەنۇبتىكى چۈچي دەرياسى، تالاس دەريا ۋادىلىرىغىچە، ئاكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تاشكەنت، ئەنجان قاتارلىق جايلىرىغىچە كېڭەيىپ، «قازاق» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان يېڭى مىللەت ئورتاق گەۋدىسى پەيدىنپەي شەكىللەندى.

16 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىدە، قازاق خانلىقى ئۆزىنىڭ تۇرۇقلاشقان جايى ۋە قەبىلىسىگە ئاساسەن چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك دېگەن (ئۈچ يۈز ئۈچ قېسىم، يەنى چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك چېدىر دەپمۇ ئاتىلىدۇ) گە بۆلۈندى: ئوتتۇرا يۈز سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى ۋە شىمالىدىكى رايونلارغا جايلاشقان. چوڭ يۈز تالاس يايلىقى ۋە چۈچي دەريا ۋادىسىغا جايلاشقان، كىچىك يۈز سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى ۋە ئۇلار

دەريانىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا جايلاشقان. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارنى بېسىقتۇرغان چاغدا، قازاق خانلىقىدىكى ئوتتۇرا يۈز ۋە چوڭ يۈز چېگرالىسىغا ئىچكىرىلەپ كىرگەن. 1757 ـ يىلى، ئوتتۇرا يۈزدىكى ئابلايخان ئۆز ئىختىيارى بىلەن چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. ئۇنىڭ تەسىرى ئاستىدا، چوڭ يۈز ۋە كىچىك يۈزنىڭ خانلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن چىڭ سۇلالىسىگە ئىتائەت قىلىپ، قازاق خانلىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىۋاسىتە ئايلاندى. جۇڭغار بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا بوش قالغان چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، چىڭ سۇلالىسى قازاقلارنىڭ مۇشۇ جايلاردا چارۋىچىلىق قىلىشىغا رۇخسەت قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئوتتۇرا يۈزدىكى قازاقلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىلى ۋە تارباغاتايغا كۆچۈپ بارغان. چوڭ يۈزدىكى قازاقلار بولسا ئالتاي ۋە بارىكۆل يايلاقلىرىغا كۆچۈپ بارغان. 1864 ـ يىلى، جۇڭگو ـ رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى تەڭسىز شەرتنامە «جۇڭگو ـ رۇسىيە غەربىي شىمال چېگراسىنى ئايرىش شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى جۇڭگو ـ رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى چېگرانىڭ ئايرىلىشىغا ئەگىشىپ، چار رۇسىيە ئىلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدىكى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىننى ئىشغال قىلىۋالدى. ئەسلىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولغان، كېيىن چېگرا ئايرىلغاندىن كېيىن، رۇسىيىگە تەۋە بولغان قازاقلاردىن رۇسىيىگە تەۋە بولۇشنى خالىمىغانلار ئارقا ـ ئارقىدىن چېگرا ئايرىلغاندىن كېيىنكى جۇڭگو چېگراسى ئىچىگە كۆچۈپ كەلدى. 1884 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئالتاي رايونىدىكى قازاقلار قوبدۇ مەسلىھەتچى ئامبالىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە (1905 ـ يىلى مەركەزنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدا بولغان) بولغاندىن باشقا، قازاقلار شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان. 1919 ـ يىلى (مىنگونىڭ 8 ـ يىلى)، ئالتاي رايونى مەركەزگە بىۋاسىتە قاراشلىق بولۇشتىن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆزگەرتىلدى، بۇ رايوندا تۇرمۇش كۆچۈرۈۋاتقان قازاقلار تەبىئىي ھالدا شىنجاڭنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولدى.

قازاقلار ئاساسلىقى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ، پەسىل بويىچە چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنى يۆتكەپ، يىل بويى

چۆۋۈشقا ۋە ئىلىپ يۈرۈشكە بولىدىغان يۇمىلاق شەكىللىك كىگىز ئۆيدە ئولتۇرىدۇ. قىش پەسلىدە ئادەتتە چارۋىچىلىق مەيدانىدىكى كېسەكتىن ياسالغان ئۆيدە ئولتۇرىدۇ. ھازىر زور كۆپ ساندىكى چارۋىچىلار ئولتۇراقلىشىشقا باشلاپ، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش شارائىتى ئىنتايىن زور دەرىجىدە ياخشىلاندى.

قازاق چارۋىچىلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكنىڭ كۆپىنچىسى قوي تېرىسى ياكى تۆلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن، بولۇپمۇ قىشلىق كىيىم ـ كېچەكلىرى شۇنداق، ئات مىنىشكە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كىيىملىرى بىر قەدەر كەڭ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوت مەھسۇلاتلىرى ۋە گۆش ئۇلارنىڭ ئاساسىي يېمەكلىكى ھېسابلىنىدۇ. قازاقلار كىشىلەرگە قىزغىن مۇئامىلە قىلىدۇ، سۆزلىرى يۇمۇرلۇق كېلىدۇ، ناخشا ئېيتىش ۋە ئۇسسۇل ئويناشقا ماھىر كېلىدۇ. ئاقىن (خەلق ناخشىچىسى) — نەزمىچىلەر قازاقلارنىڭ ئۆزىگە خاس سەنئەت شەكلى بولۇپ، ھەر يىلى ئۆتكۈزۈلىدىغان ئاقىن نەزمىسى يايلاقتىكى سەنئەت ۋە ئىقتىسادىي سودا كاتتا يىغىن ھېسابلىنىدۇ. ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىش قازاق چارۋىچىلار ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئات ئۇستىدە ماھارەت كۆرسىتىش تەنھەرىكىتىدۇر.

قازاقلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتى داڭلىق بولۇپ، كىگىز ئۆيىدىكى ئاسما كىگىز، گىلەم ۋە كارپۇات شىرداقلىرىدا يۇڭ يىپ بىلەن ئىلىپ توقۇلغان گۈزەل نەقىشلەر بولىدۇ، ئايالىلىرى قالپاق ۋە كىيىم ئۇستىگە ھەر خىل كۆركەم نەقىشلەرنى كەشتىلەيدۇ. ياغاچ جابدۇق، سۆڭەك ئەسۋابلىرى ۋە مېتاللارنىڭ ئۇستىگە ئويغان ۋە قۇيغان گۈزەل نەقىشلەر بولسا ئەرلەرنىڭ ئوبدان ئىگىلىگەن ھۈنىرى بولۇپ، ھەر خىل قول ھۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتىدە يايلاق ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ تۇرمۇش پۈرىقى تولۇپ تاشىدۇ.

46. خۇيزۇلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟

شىنجاڭدا جەمئىي 813 مىڭ خۇيزۇ بار (2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە)، نوپۇس سانى ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاقتىن قالسا تۆتىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

خۇيزۇلارنىڭ ئومۇمىي ئائىلىسى خۇي خۇي مىللىتى، ئۇ جۇڭگونىڭ ئۆزگىچە جۇغرافىيىلىك مۇھىتى، مىللەت قۇرۇلمىسى، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى شارائىتىدا شەكىللەنگەن ئۆزىگە خاس مىللەت بولۇپ، خەنزۇ تىلىدا سۆزلىشىدۇ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، خۇيزۇلارنىڭ مىللەت

مەنبەسى ناھايىتى مۇرەككەپ. دەسلەپكى تاڭ، سۇڭ، دەۋرىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئوتتۇرا تۇرلەشكىلىك رايوندا سودىگەرلىك قىلىۋاتقان بىر قىسىم ئەرەب، پارس سودىگەرلىرى، ئەلچىلىرى شۇ يەردىكى خەنزۇلار ياكى باشقا مىللەتلەر بىلەن نىكاھلىنىپ، ئۇي - ئوچاقلىق بولۇپ، كۆپەيگەن ياكى كېڭەيگەن، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى دەسلەپكى خۇيزۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. سۇڭ سۇلالىسىدە ئۆتكەن شېنكونىڭ «مىڭشى باغچىسى پۈتۈكلىرى» دە تۇنجى قېتىم «خۇي خۇي» دېگەن سۆز ئوتتۇرىغا قويۇلغان، ھازىرقى زامان كىشىلىرى تەنقىد قىلىپ، بۇ سۆز «خۇيخې» دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دەپ قارىغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، خۇي خۇيلار «غەربىي يۇرتلۇقلار» ئىچىدىكى ئاساسلىق مىللەت بولۇپ، بىرقەدەر يۇقىرى سىياسىي ئورۇنغا ئىگە بولغان، قەدىمدە «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە خۇي خۇيلار ھەممىلا يەرگە تارالغان» دېگەن ئىبىتىشلار بولغان. شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى پۈتۈن مەملىكەتتىكى خۇيزۇلارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى بىلەن تەڭ قەدەمدە بولغان، ئەرەبلەرنىڭ پامىرنىڭ شەرقىدىكى مىللەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىسىنى، ھەتتا نىكاھلىنىشىنى ئېلىپ ئېيتساق، غەربىي يۇرت رايونى ئىچكىرى جايلارنىڭكىدىن تېخىمۇ بالدۇر بولغان دېيىشكە بولىدۇ. يۇەن، مىڭ دەۋرىدە، غەربىي يۇرتتىكى خۇيزۇلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپەيگەن، بولۇپمۇ مىڭ دەۋرىدە، خۇيزۇلار غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىغان. مەسىلەن، تۇرپاندىكى خۇي خۇيلارنىڭ باشلىقى يامۇلەن، قۇمۇلدىكى خۇي خۇيلارنىڭ باشلىقى شېيىي خۇسەن ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي مۇنبەرده دەۋران سۈرگەن شەخسلەر ئىدى.

چىڭ سۇلالىسىدىن كېيىن، شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارنىڭ تەرەققىياتىدا يەنە بىر مۇھىم باسقۇچ بولدى. نۇرغۇن خۇيزۇلار چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. 18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەمگەك كۈچىنىڭ يېتىشمەسلىك ئەھۋالىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، گەنسۇ، شەنشى قاتارلىق جايلاردىن زور تۈركۈمدىكى خۇيزۇلارنى شىنجاڭغا كېلىپ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىشقا كۆچۈرۈپ كەلگەن. بۇ

دەۋرده تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ناھايىتى زور تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى، بۇنى شەنشى، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن بۇ زور تۈركۈمدىكى خۇيزۇ خەلقىنىڭ تىرىشچانلىق قىلىشى ۋە جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ ئىگىلىك يارىتىشىدىن ئايرىلمايدۇ، دېيىشكە بولىدۇ. مىنگو يىللىرىدا، شەنشى، گەنسۇ رايونلىرىنىڭ تەبىئىي ئاپەتكە ئۇچرىشى، ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى قىسىمىدىكى دىنىي مەزھەپلەرنىڭ كۈرىشى ۋە باشقا ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن خۇيزۇلارنىڭ سانى داۋاملىق كۆپەيمەپ، جايلىشىش دائىرىسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا تارقالدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى تېرىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئاساس قىلدى، قىسمەنلىرى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا بىلەن شۇغۇللاندى.

خۇيزۇلار ئىلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىده نوپۇسى بىر قەدەر كۆپ بولغان مىللەت. ئۇنىڭ ئولتۇراقلىشىشى چوڭ دائىرده تارقىلىپ، كىچىك دائىرده توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى شىنجاڭدىكى خۇيزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مەركەزلەشكەن رايونلاردۇر.

خۇيزۇلار ئومۇمىيۈزلۈك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، دىن ئۇلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك ۋە زىننەت بۇيۇملىرى، ئولتۇرۇش - قوپۇش ۋە توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ، كىيىم - كېچەك ۋە زىننەت بۇيۇملىرى جەھەتتە، ئەرلىرى بېشىغا كىچىك ئاق شاپاق دوپپا، ئۈستىگە پېشى قىسقا چاپان كىيىدۇ، ئاياللىرى بولسا مارجان، ئۈزۈك، بىلەيزۈك ۋە ھالقا تاقايدۇ، ياش قىزلار كۆركەم كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىشنى، پاسونى ئوڭ پېشى چوڭ بولۇشنى، ئالدى پېشى ۋە كۆكسىگە گۈل كەشتىلەشنى، كىيىمگە كۆپرەك جىيەك تۇتۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. يېمەك - ئىچمەك جەھەتتە، شىنجاڭدىكى خۇيزۇلار غەربىي شىمال رايونىدىكى خەنزۇلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قوشۇمچە قىلغان بولۇپ، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇلار ئۇن تامسقى، ياغدا پىشۇرۇلغان يېمەكلىك، لەڭپۇڭ ۋە راڭپىزا قاتارلىق تەملىك ئاددىي تاماقلارنى ياخشى كۆرىدۇ، ئادەتتە قارا چاي ئىچىشنى، چايغا چىلان ۋە شەكەرنى قوشۇپ ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ، چىنە - چەينەكلەرگە ئەھمىيەت بېرىدۇ.

47. قىرغىزلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟

قىرغىز مەزكۇر مىللەتنىڭ ئاتىلىشى بولۇپ، «قىرىق قىز» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، خەنزۇچە تارىخىي كىتاب «يۈەن تارىخى» دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «قىرغىزلار دەسلىپىدە خەنزۇلار رايونىدىكى قىرىق قىز ئۇس ئوغۇللىرى بىلەن توي قىلغان، شۇڭا، بۇ مەنىدىكى ئىسىم قوللىنىلغان». بۇ رىۋايەت قىرغىزلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدا باشلىنىشى ئۈزۈن بولغان قويۇق مۇناسىۋەتنىڭ بارلىقىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

قىرغىزلار ئېلىمىزنىڭ شىمالىي يايلىقىدىكى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بىر مىللەت، خەن دەۋرىدىكى ھۆججەتلەردە «گېكۈن»، «خاككاسلار» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇنىڭ نامى يەنە «خاككاسلار»، «چىڭسۇ»، «قىرغىزلار» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. قىرغىزلار ئەڭ دەسلىپىدە شىمالىي چۆللۈك يايلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدا ھەركەت قىلىپ، ئىلگىرى – كېيىن بولۇپ، ھون، سيانپىي، تۈرك قاتارلىق شىمالدىكى كۈچلۈك قەبىلىلەرگە بېقىندا بولغان. تاڭ سۇلالىسى پەيدا بولغان ۋە گۈللەنگەندىن كېيىن، قىرغىزلارنىڭ باشلىقى پادىشاھقا سوۋغا تەقدىم قىلىشقا ئەلچى ئەۋەتىپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تاڭ سۇلالىسىغا مەنسۇپ بولغان. تاڭ تەيزۇڭ ئۇنى تارتۇقلىغان ھەمدە خاككاس تۈتۈق مەھكىمىسىنى شۇ جايدىكى ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا قويغان. ئۇنىڭ باشلىقىنى «تاڭ سۇلالىسىنىڭ سول قول باش سانغۇنى قوشۇمچە تۈتۈق ھىراۋۇل» قىلىپ تەينىلىگەن. قىرغىزلارنىڭ تەسىر كۈچى كېيىن پەيدىنپەي زورىيىپ، قىرغىز خانلىقى قۇرۇلغان. مىلادىيە 840 – يىلى ئۇيغۇر خانلىقى تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، شىمالىي چۆللۈكتىكى كەڭ رايونىنىڭ زومىگەرىگە ئايلانغان. بۇ مەزگىلدە، قىرغىزلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇقلىشىپ، ئارقا – ئارقىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ، پادىشاھقا سوۋغا تەقدىم قىلغان. تاڭ سۇلالىسى «قىرغىزلارنىڭ پادىشاھقا سوۋغا تەقدىم قىلىش خەرىتىسى» نى سىزىپ چىققان ھەمدە ئوردا باش ۋەزىرى لى دېيۇ يازغان كىرىش سۆزدە بۇ ئىش خاتىرىلەنگەن. تاڭ ۋۇزۇڭ، شۇەنزۇڭ دەۋرىدە، ئوتۇغات خاقانىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قىرغىزلارنىڭ پائالىيەت رايونىنى باشقۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. قىتانلار شىمالىي رايوندا باش كۆتۈرگەندىن كېيىن، قىرغىزلار لياۋ سۇلالىسىگە بەيئەت

قىلغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يازما ھۆججەتلەردە ئۇنىڭ نامى «گىلىكىس»، «جىرجىس» دەپ ئاتالغان. بۇ ئاھاڭ تەرجىمىسى بۇگۈنكى كۈندىكى خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بىلەن بىرقەدەر يېقىن كېلىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئۇلار ئاساسلىقى بۇگۈنكى يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى رايونلارغا جايلىشىپ پائالىيەت قىلغان. قىرغىزلار يۈەن سۇلالىسىغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، موڭغۇللارنىڭ چوڭ خانى لىيۇ خاۋلىنى «زالىم ھەكىم» لىقىنى ئۇستىگە ئېلىپ سىياسىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتكەن. تارىخىي كىتابلاردىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، 15 ـ ۋە 16 ـ ئەسىرلەردە، بىر قىسىم قىرغىزلار ئەينى ۋاقىتتىكى شىمالىي چۆللۈكتىكى كۆچلۈك مىللەت ئويراتلارنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشىگە ئۇچرىغانلىقتىن، تەڭرى تېغى ئەتراپىدىكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى يايلاق رايونلىرىدا كۆچۈپ پائالىيەت قىلىۋاتقان قىرغىزلار ئىنتايىن جانلىنىپ كەتتى، ئۇلار يايلاق ياكى زېمىن تالىشىۋاتقان موڭغۇللار، قازاقلار بىلەن دائىم زىددىيەتلىشىپ، ھەتتا بىر قەدەر چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، بىر مەھەل ئەينى ۋاقىتتا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى چاغاتايىنىڭ ئەۋلادى بولغان موڭغۇل ئارمىيىسىنى مەغلۇپ قىلىش بىلەن نام چىقارغانلىقتىن، يايلاقتا ئىنتايىن مۇھىم سىياسىي رولىنى ئويناغان. غەربىي موڭغۇللار قىرغىزلارنى «بۇيرۇتلار» دەپ ئاتىغان. بۇنىڭ مەنىسى «ئېگىزلىكتىكى كىشىلەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. چىڭ سۇلالىسىدىكى ھەر خىل ھۆججەتلەردە بۇ نام قوللىنىلغان. بۇيرۇتلار شەرقىي، غەربىي ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. شەرقىي بۇيرۇتلار ئۇچتۇرپان، ئاقسۇنىڭ غەربىي شىمالى، ئىلىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا كۆچۈپ بارغان؛ غەربىي بۇيرۇتلار قەشقەرنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي قىسمى، يەركەننىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىغا كۆچۈپ بارغان. شەرقىي، غەربىي بۇيرۇتلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولغان. چىڭ سۇلالىسى بۇيرۇتلارنىڭ چوڭ ـ كىچىك ئەمەلدارلىرىنى يەرلىك ئىشلارنى باشقۇرۇشقا تەينىلىگەن. بۇيرۇتلار ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، غەربىي شىمال چېگرالىرىنىڭ ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۈچۈن ناھايىتى زور تۆھپىلەرنى قوشقان. بۇيرۇتلار كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق

قىلىشقا ماھىر بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر خۇڭ لياڭجى «ئىلى خاتىرىلىرى نەزمىسى» دە مۇنداق دېكلاماتسىيە قىلغان: «باسماي تۇرۇپ يېرىم كۈنلۈك تۆگىلىك يولنى، چاقىرىپ ئەكىلىپمۇ بولماس بۇيرۇتنى، باقار ئۇلار تالاي - تالاي كالىنى - قوينى، ھەيدەپ كەلسە ماللىرى توسىدۇ يولنى، ئۇچ كۈنگىچە ئۆتۈش مۇمكىن بولماس ئادەمگە، كەلگەن چاغدا بۇيرۇت مېلى شەھەر غەربىگە» ، 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى زاۋالليققا يۈزلىنىپ، ئىچكى - تاشقى مالمانچىلىق توختىمىدى، بولۇپمۇ «جۇڭگو - رۇسىيە غەربىي شىمال چېگراسىنى ئايرىش شەرتنامىسى» ۋە «جۇڭگو - رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» قاتارلىق تەڭسىز شەرتنامىلەرنىڭ ئىمزالىنىشىغا ئەگىشىپ، چار رۇسىيە بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى جۇڭگو زېمىنىنى ئىگىلىۋالدى، نەتىجىسىدە بۇيرۇتلۇقلارنىڭ پائالىيىتى قىلىدىغان رايونلىرىنمۇ چار رۇسىيە ئىشغال قىلىۋالدى. 1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى قىرغىزلارغا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى.

ئىلىمىزدىكى قىرغىز مىللىتى چېگرا ھالقىغان مىللەتكە تەۋە بولۇپ، بۈگۈنكى قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىدىكى ئاساسىي گەۋدە مىللەت بىلەن ئوخشاش مىللەت، بۇنىڭدا تەرجىمە نامىلا ئوخشىمايدۇ خالاس. شىنجاڭدىكى قىرغىزلار نوپۇسىنىڭ ئومۇمىي سانى 159 مىڭ 600 كىشى (2000 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا) بولۇپ، ئاساسلىقى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق ئاتۇش شەھىرى ۋە ئاقتۇ، ئاقچى، ئولۇغچات ناھىيىلىرىدە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. «مۇزلۇق تاغنىڭ ئاتىسى» دەپ ئاتالغان مۇز تاغ چوققىسى ئۇنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، مەنزىرىسى ئىنتايىن ھەيۋەتلىك.

شىنجاڭدىكى قىرغىزلار ئاساسلىقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئاز ساندىكىلىرى موڭغۇللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تىبەت بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقتىن، يەنە قەدىمكى زاماندىكى سامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرىنى ساقلاپ قالغان.

قىرغىزلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا چارۋىچىلىق ئاساس

قىلىنىدۇ. تۇرمۇش ئۇرۇپ - ئادەتتى كۆپىنچە بۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئۇلار ئەدەتتە كېگىز ئۆيدە ئولتۇرىدۇ. ياسىلىش شەكلى رايونغا قاراپ پەرقلىق بولىدۇ، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا تۇرمۇش كۆچۈرگەلەرنىڭ يۇمىلاق بېگىزسىمان ئېگىز كېلىدۇ. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكىلەرنىڭ بولسا يېرىم شار شەكلىدە، پاكار كېلىدۇ، يېمەك - ئىچمەك جەھەتتە ئاساسلىقى كالا، ئات، قوي ۋە تۆگە گۆشىنى ۋە ھەر خىل سۈت مەھسۇلاتلىرىنى ئىستېمال قىلىدۇ. كېيىم - كېچەك جەھەتتە ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى قالپاق بولۇپ، ئەرلەرى بىر يىل تۆت پەسىلدە بېشىغا چىبەرقۇتتىن تىكىلگەن يۇمىلاق دوپپا كىيىدۇ. يازدا دوپپىنىڭ سىرتىغا يەنە بىر خىل ئاق رەڭلىك قوي يۇڭىدىن ئىشلەنگەن كىگىز قالپاقنى كىيىدۇ، قالپاقنىڭ ئاستىنقى كىرزۇەكلىرىگە قارا تۇتتىن جىيەك تۇتۇلۇپ، يۇقىرىغا ئۆرۈلىدۇ ھەمدە ئوڭ - سول تەرىپىدىن ئېغىز ئېچىلىدۇ. قالپاقنىڭ ئۈستى تۆت چاسا شەكىلدە بولۇپ، ئۈستى پۆپۈك ياكى مەرۋايىت بىلەن زىننەتلىنىدۇ ياكى تۇلكە تېرىسى، پاقلان تېرىسى بىلەن تىكىلىدۇ. قالپاقنىڭ كىرزۇكى بىر قەدەر كەڭ بولىدۇ. ئاياللارنىڭ كىيىمى - كېچىكى ۋە زىننىتى جەھەتتە ئادەتتە ياش ئاياللار رەڭلىك ياغلىق ئورايدۇ، ئوتتۇرا ياش ۋە ياشانغان ئاياللار ئاق رەڭلىك ياغلىق چېگىدۇ. كىچىك قىزلار قىزىل رەڭلىك دۇخاۋىدىن ئىشلەنگەن يۇمىلاق دوپپا كىيىشىنى ياكى قاما تېرىسىدىن تىكىلگەن قىزىل رەڭلىك چوڭ يۇمىلاق قالپاقنى كىيىشىنى ياخشى كۆرىدۇ، قالپاقنىڭ ئۈستىگە مەرۋايىت ۋە ھاكغىرت پىيى ئېلىپ قويۇلىدۇ. ئاياللىرى ئالتۇن، كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرىنى ئېسىشنى ياخشى كۆرىدۇ. بۇنى ياماناتلىقنى ياخشىلىققا ئايلاندۇرۇش ئۇنۇمىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ دەپ قارايدۇ.

قىرغىزلارنىڭ خەلق ئەدەبىياتى ئىنتايىن مول، مەشھۇر «ماناس» قىرغىز مىللىتىنىڭ تارىخىي داستانى بولۇپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن خەلق ناخشىچىلىرىنىڭ تالانتى ۋە ئەقىل - پاراسىتى مۇجەسسەملەشكەن، ئۇ ۋەتىنىمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت باغچىسىدىكى ئاجايىپ گۈل.

48. موڭغۇللارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟

موڭغۇللار تاڭ دەۋرىدە «موڭغۇل شىرۋىلار» دەپ ئاتالغان. 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، چىڭگىزخان شىمالىي

چۆللۈك يايلىقىدىكى موڭغۇللارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، «بۈيۈك موڭغۇل قەدىمىي دۆلىتى» نى قۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، قۇبلاي پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، يۈەن سۇلالىسىنى قۇردى. موڭغۇللار يېپيېڭى قىياپەت بىلەن تارىخ سەھنىسىدە پەيدا بولدى.

1219 ـ يىلى، موڭغۇللار غەربكە يۈرۈش قىلغان، غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى جايلار موڭغۇللارغا تەۋە بولغان. ھەربىي ـ سىياسىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، موڭغۇل تەڭرىقۇتى بوستانلىق تېرىلغۇ يەرلەرنى، يەنى ئىلگىرىكى غەربىي لياۋ سۇلالىسى بۆلۈپ بەرگەن يەرلەرنى ئۆزىگە قالدۇرۇپ بۇاستە باشقۇرغاندىن باشقا، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ يايلاق رايونلىرىنى موڭغۇل «ئالتۇن ئوردا خانلىقى» (چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادىنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ پادىشاھى زۇڭچىنغا ئىنئام قىلىۋەتكەن. كېيىن، مۇشۇ ئاساستا پەيدىنپەي چاغاتاي خانلىقى، ئوگداي خانلىقى، قىپچاق خانلىقى ۋە ئىلخان خانلىقى، يەنى مەشھۇر «تۆت چوڭ خانلىق» شەكىللەنگەن. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى يايلاق رايونلىرىنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان چاغاتاي خانلىقى، ئوگداي خانلىقى ئوتتۇرىسىدا خانلىق تالىشىش كۈرىشى ئەۋج ئالدى، ئىككىسى بىر قانچە قېتىم ھەربىي ئەمەلىي كۈچ جەھەتتە ئېلىشىش ئارقىلىق، 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئوگداي خانلىقى ئاخىرقى ھېسابتا چاغاتاي خانلىقىغا قوشۇلۇپ كەتتى. موڭغۇل «ئالتۇن ئوردا خانلىقى» دىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىشى ۋە ئىسلاملىشىش دەرىجىسىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، موڭغۇللارنىڭ باتۇر ـ چەبدەس ئالاھىدىلىكىنى پەيدىنپەي يوقالدى. 1347 ـ يىلى، چاغاتاي خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. پامىرنىڭ شەرقىدىكى چاغاتاي خانىنىڭ پۇشتى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى قۇردى. موڭغۇل خانلىقى ئىسلام دىنىنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرگەنلىكتىن، غوجىلارنىڭ تەسىر كۈچى باش كۆتەردى ھەمدە ئوردا ھاكىمىيىتىگە ئارىلاشتى، موڭغۇل خانلىقىنىڭ نوپۇزى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتتى. 17 ـ ئەسىردىن كېيىن، شىمالىي يايلاقتا پائالىيەت قىلىۋاتقان ئايىرىم موڭغۇل قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىسىنى داۋاملىق ساقلاپ قالغاندىن باشقا، چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئەۋلادى ۋە ئۇنىڭ قەبىلىسى شۇ جايدىكى مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى. شۇڭا،

ھازىرقى زامانداىكى شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ قان تومۇرىدا بىر قىسىم موڭغۇللارنىڭ قېنى بار دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە موڭغۇللار دەپ ئاتالغان كىشىلەرگە كەلسەك، ئۇلار ئاساسلىقى مىڭ دەۋرىدە شىمالىي چۆللۈك يايلاق رايونىدىن كەلگەن يەنە بىر موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇلار ئويرات موڭغۇللىرىدىن ئىبارەت، ئۇلار «غەربىي موڭغۇللار»، «ئويرات موڭغۇللىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

«ئويرات موڭغۇللىرى» (خەنزۇچىدا «يېقىن» دېگەن مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ) يۈەن دەۋرىدىكى «ئويرات» تىن كەلگەن بولۇپ، مىڭ دەۋرىدە «ئۇيراتلار» دەپ ئاتالغان. 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، غەربكە كۆچۈپ بارغان ئويراتلار پەيدىنپەي جۇڭغار، دۆربۈت، خۇشۇت، تۇرغۇت قاتارلىق تۆت قەبىلىنى شەكىللەندۈرگەن. جۇڭغار قەبىلىسى ئىلى دەريا سى ۋادىسىدا پائالىيەت قىلغان، تۇرغۇت قەبىلىسى تارباغاتاي رايونىدا پائالىيەت قىلغان، دۆربۈت قەبىلىسى ئېرتىش دەريا سى ۋادىسى ۋە ئالتاي يايلىقىدا پائالىيەت قىلغان. خۇشۇت قەبىلىسى بولسا ئۇرۇمچى رايونىدا پائالىيەت قىلغان. خۇشۇت قەبىلىسى بولسا ئۇرۇمچى رايونىدا پائالىيەت قىلغان. تۆت قەبىلە ئىچىدە، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ تەسىر كۈچى كۈچلۈك بولغان ھەمدە ئاشكارا ھالدا چىڭ سۇلالىسى بىلەن قارشىلاشقان. جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ رونىق تېپىشى ۋە توپىلاڭ كۆتۈرۈشى چىڭ سۇلالىسىغا تەھدىت پەيدا قىلدى، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەر چىقىرىپ بىر قانچە قېتىم جازا يۈرۈشى قىلدى. تاكى 18 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى ئاخىرقى ھېسابتا جۇڭغار توپىلىڭىنى بېسىقتۇردى. ئۇزۇن يىللىق ئۇرۇش جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ نوپۇسىنى ئازايتىۋەتتى. بەلكى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ۋەزىيىتىنى ئىنتايىن زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى. چىڭ ھۆكۈمىتى جۇڭغارنى تىنچىتقاندىن كېيىن، موڭغۇللارنىڭ قەبىلىرىگە قارىتا دالالەت سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، ئەسلىدىكى ئويرات قەبىلىرىنىڭ ئىئىلىسىگە قايتىشىغا ئىلھام بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا ياردەم بەردى ھەمدە مانجۇنىڭ سەككىز خوشۇنلۇق تۇزۇمى بويىچە ئۇلارنى «ئويراتلار لاگىرى» قىلىپ تەشكىللەپ، ئويرات تۆت قەبىلىسىنىڭ نامى ۋە ئالاھىدىلىكى بىلەن ئاتالغان جۇڭغارنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى.

«ئويراتلار لاگىرى» نى تەشكىل قىلغاندىن باشقا، 1771 ـ يىلى ۋولگا

دەريا ژادىسىدىن كەلگەن تۇرغۇت قەبىلىسىدىكىلەرنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جاي تاللاپ ئورۇنلاشتۇرغان ھەمدە ئايماق ـ خۇشۇن تۈزۈمى بويىچە باشقۇرغان. بۇنىڭدىن باشقا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگىنلۇك يىللىرىدا يەنە جاڭجياكۇدىن 1800 ئائىلىلىك چاخار موڭغۇل ئەمەلدار ـ ئەسكەرلەرنى ئائىلە تاۋابئاتلىرىنى ئېلىپ ئىلىنى مۇداپىئە قىلىشقا يۆتكىگەن. ئويراتلار لاگىرى، تۇرغۇتلار، چاخار موڭغۇللىرى بۈگۈنكى كۇندىكى شىنجاڭدىكى موڭغۇللارنىڭ بىۋاستە مەنبەسىنى شەكىللەندۇردى، ئۇلار شىنجاڭدىكى باشقا مىللەت خەلقلىرى بىلەن ئىناق ئۆتۈپ، چېگرا رايونىنىڭ ئىقتىسادىنى گۈللەندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە تاشقى دۇشمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە ئۆزىنىڭ تۆھپىسىنى قوشتى.

نۆۋەتتە شىنجاڭدىكى موڭغۇللار نوپۇسىنىڭ ئومۇمىي سانى 156 مىڭ 900 (2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا) غا يېتىدۇ، شىنجاڭدا تەسىس قىلىنغان موڭغۇل ئاپتونوم ئىلىنىڭ جايلارنىڭ مەمۇرىي ئورۇنلىرىدىن بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى بار، بۇنىڭ ئىچىدە بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 478 مىڭ 680 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ $\frac{1}{4}$ نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ جۇڭگودا يەر كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغان ژىلايەت، ئوبلاست دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورۇن ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ «خۇاشيادىكى بىرىنچى ئوبلاست» دېگەن نامى بار.

49. تاجىكلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟

تاجىكلار ئېلىمىزدىكى بىر قانچە ياۋروپا ئىرقىدىكىلەرگە تەۋە بولغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، چېگرا ھالقىغان مىللەتكە مەنسۇپ. شىنجاڭدىكى تاجىكلار ئاساسلىقى پامىر ئېگىزلىكىدىكى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان، باشقىلىرى بولسا يەكەن، پوسكام، ئاقتۇ ۋە گۇما قاتارلىق ناھىيىلەرگە جايلاشقان.

تاجىكلار ئونتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمىي يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ بىر تارمىقى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى بىر قانچە ئەسىرلەردە، تاشقورغان

رايونىدا شەرقىي قىسىم ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەردىكى كۆچمەن چارۋىچىلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، ئەينى ۋاقىتتا بۇ رايوندا پائالىيەت قىلىۋاتقان كۆچمەن مىللەت — ساكلار تاجىكلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى بىلەن مەلۇم قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولۇشى كېرەك. ئارخېئولوگ خىزمەتچىلىرى تاشقورغاندىكى «شياڭ بۇبۇ» قەبرىسىدىن قېزىپ چىققان ساكلارغا دائىر نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەن دەۋرىدىكى ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگەن «سارىقول»، «ئىرۇ» دېيىلگەنلەر مۇشۇ رايونىنى كۆرسىتىدۇ. ئېلىمىزنىڭ تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن راھىب شۇەنزاڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە «مەن قۇياشنىڭ ئەۋلادى» دېگەن خاتىرە بار. بۇنىڭدا تاشقورغان رايونىدىكى قەدىمىي ئاھالىنىڭ ئونتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىن كەلگەن مەلىكە بىلەن قۇياش ئىلاھىنىڭ قوشۇلۇشىدىن پەيدا بولغان ئەۋلادى ئىكەنلىكى ئېيتىلغان. بۇ رىۋايەت ئەمەلىيەتتە بۇ رايوندىكى ئاھالە بىلەن ئونتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ئونتۇرىسىدىكى دەسلەپكى مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. مىلادىيە 2 ـ 3 ـ ئەسىرلەردە، شۇ جايدىكى ئاھالە قۇرغان «كاۋاڭتا دۆلىتى» پامىر رايونىدىن ئۆتىدىغان شەرقىي غەربىي قاتناش مۇھىم يولىنى ساقلىغان. ۋېي، جىن دەۋرىدىكى راھىبلارنىڭ سەپەر خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتا بۇ يەردە يېزا ئىگىلىكى ۋە چارۋىچىلىق بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىۋاتقان، دىنغا ئاز ئېتىقاد قىلىدىغان راھىبلاردىن 1000 دىن ئارتۇق كىشى بولغان. ئۇنىڭ شەرقىي قىسمىدىكىلەرنىڭ ئونتۇرا تۈزلەڭلىك خاندانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن يېقىن بولغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، بۇ يەردە «كۆكئارت قۇرۇلى» تەسىس قىلىپ ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرغان. خەلق رىۋايەتلىرىدىكى «تاجىك» دېگەن سۆز «خان تاجىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تاجىك تىلىدىكى «تاشقورغان» دېگەن سۆز «تاش بىلەن قوپۇرۇلغان شەھەر قورغىنى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى جۇڭغار ۋە چوڭ ـ كىچىك غوجىلارنىڭ توپلىڭىنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن، 1759 ـ يىلى، تاشقورغاندىكى تاجىكلارنىڭ باشلىقى بارلىق نوپۇسنىڭ يەرلىرىنى مەلۇم قىلىپ ئەنگە ئالغان. چىڭ سۇلالىسى بۇنىڭ بىلەن «سىلقورلار مەھەللىسى» نى تەسىس قىلغان، بۇ يەركەن خان ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولغان. 19 ـ

ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قۇقەن ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش كۆرسەتكەن، تاجىك خەلقى قانلىق جەڭ قىلىپ، قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتسىمۇ، كۈرسەك قاتارلىق مىللىي قەھرىمانلار مەيدانغا چىقىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك غەربىي چېگرا رايونىنى قوغداش ئۈچۈن مۇھىم تۆھپە قوشۇپ، پامىر ئېگىزلىكىدىكى بۈركۈت دەپ ئاتالدى.

1950 - يىلى، تاشقورغان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، جاپا - مۇشەققەتنى بولۇشچە تارتقان تاجىك خەلقى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يېڭى ھاياتلىققا ئېرىشتى. 1954 - يىلى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يولغا قويۇلۇپ، تاشقۇرغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قۇرۇلدى. 2000 - يىلىغا قەدەر شىنجاڭدىكى تاجىكلارنىڭ نوپۇسى 39 مىڭ 600 كىشىگە يەتتى.

شىنجاڭدىكى تاجىكلار ئاساسلىقى چاۋچىلىق ئېگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، قوشۇمچە يېزا - ئېگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئاياللىرى ئۆزۈن كۆڭلەك كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ، كىيىملىرىنىڭ رەڭگىنىڭ ئوچۇق، بولۇپمۇ قىزىل رەڭلىك بولۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ، بېشىغا يۆمىلاق گۈل كەشتىلەنگەن دوپپا كىيىدۇ، سىرتقا چىققاندا ئاق رەڭلىك ياكى قىزىل رەڭلىك ياغلىق چىگىدۇ. ئەرلىرى كۆپىنچە ياققىسى يوق، ئۇدۇل پەشلىك ئۆزۈن سىرتقى كەمزۇل كىيىدۇ، قارا تۇبۇتلىق يۆمىلاق ئېگىز قالپاق كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ، قالپاقنى تۆۋەنگە چۈشۈرگەندە ئېككى قۇلاق ۋە يۈزنى ئەتكىلى بولىدۇ، كىيىم - كېچىكى قارا، ئاق، كۆك رەڭدە بولىدۇ. يېمەك - ئىچمەك جەھەتتە سۈت، گۆش ۋە ئۇن تامىقى ئاساس قىلىنىدۇ. كىگىز ئۆي ياكى يايلاقلاردىكى كېسەك ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئولتۇرۇقۇتاقان ئۆيلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ياغاچ - تاش قۇرۇلمىسىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ چاسا شەكىللىك، ئۆگزىسى تەكشى بولىدۇ.

تاجىكلار ناخشا ئېيتىش ۋە ئۇسسۇل ئويناشنى ياخشى كۆرىدۇ. خەلق ناخشىسىدا يالغۇز كىشىلىك ۋە قوش ئاۋازلىق ناخشا ئېيتىش ئاساس قىلىنىدۇ، ئۇسسۇل ئويىغاندا بۈركۈت ئۇسسۇلىنى ئاساس ھەممىدىن بەك ياقتۇرىدۇ. بۈركۈت تاجىكلارنىڭ ئىنچىكە قەھرىمانلىقنىڭ سىمۋولى ھېسابلىنىدۇ، بۈركۈت ئۇسسۇلىنى ئىككى ئادەم ئويناىدۇ، ئۇسسۇل

ئويىنغۇچىلار بۈركۈتنىڭ قاناتلىرىنى كېرىپ پەرۋاز قىلىش، ئايلىنىپ شۇڭغۇش قاتارلىق ھەرىكەتلىرىنى دورايدۇ، ئوبرازى ئەينەن، ئۇسسۇل قىياپىتى سۈباتلىق، كۈچلۈك بولىدۇ. تاجىكلارنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان چالغۇ ئەسۋابى نەي بولۇپ، بۇ بۈركۈتنىڭ سۆڭىكىدىن ياسىلىدۇ.

تاجىكلار قائىدە - يوسۇنغا ئەھمىيەت بېرىدۇ، ياشانغانلارنى ھۆرمەتلەپ، بالىلارغا كۆيۈنىدۇ، ياشلىرى ياشانغانلار بىلەن كۆرۈشكەندە قولىنىڭ دۈمبىسىگە سۈيۈپ قويىدۇ، ياشانغانلار بولسا ياشلارنىڭ بېشىنى سىلاپ قويۇپ، يۈزىگە سۆيۈپ قويىدۇ، ئەرلىرى ئۆيگە قايتىپ كەلگەندە ئاياللىرى ئەرلىرىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئەرلىرىنىڭ ئالقىنىغا سۆيۈپ قويىدۇ. تاجىكلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاشلا، روزا ھېيت، قۇربان ھېيتىنى ئاساسىي بايرام قىلغاندىن باشقا، يەنە ئۆزىنىڭ مىللىي بايرىمى بار.

50. شىبەلەرنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟

ئېلىمىزدىكى شىبەلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىدا چوڭ دائىرىدە تارقاق، كىچىك دائىرىدە توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىش ۋەزىيىتى پەيدا بولدى. شىنجاڭدىكى شىبەلەر ئاساسلىقى تەڭرى تېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسىدە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، بۇمۇ مەملىكەت بويىچە بىردىنبىر شىبە ئاپتونوم ناھىيىسى ھېسابلىنىدۇ.

شىبەلەرنىڭ تارىخى ئۆزۈن بولۇپ، «شىبە» مەزكۇر مىللەتلەرنىڭ ئۆز نامى، «شىبە» توغرىسىدىكى سۆزنىڭ مەنىلىرىدىن «رۇيشۇ» «شىبە» ياكى «دەيگۇ» دېگەن ئېيتىلىشلار بار، يەنە بەزىلەر يەر نامىنى، يەنى ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئولتۇراقلاشقان خەيلارنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى شۇشەن تېغى، قەدىمىي توبالاردىكى سىيانپى ئۇنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. دەسلەپكى مەزگىلدىكى شىبەلەر ئاساسلىقى نېنجياڭ دەريا سىنىڭ سول قىرغىقىدىكى چۇر دەريا، تاۋخي دەريا ۋادىسىدا پائالىيەت قىلغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا مانجۇغا تەۋە بولغان، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا خوشۇن ئەسكەرلىرى قىلىپ تەشكىللىنىپ (ئالدى بىلەن موڭغۇل سەككىز خوشۇنىغا كىرگەن، كېيىن مانجۇلارنىڭ سەككىز خوشۇنى قىلىپ تەشكىللەنگەن)، خېيلۇڭجياڭ،

جىلىنغا يۆتكەلگەن. 1764 ـ يىلى، ئىلى رايونىنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى (ھازىرقى لياۋ نىڭدىكى شېنياڭ)، كەيۋەن، لياۋ ياڭ، فۇشۇن قاتارلىق جايلاردىن شىبە ئەمەلدار ـ ئەسكەرلەردىن 1020 ئادەم، ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرىنى قوشقاندا جەمئىي 3275 ئادەمنى شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ چېگرانى مۇھاپىزەت قىلىشقا يۆتكىگەن. ئۇلار ئىلىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىدىكى ھازىرقى چاپچال رايونىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئىلى شىبە لاگىرى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ قارمىقىدا سەككىز نىدۇ بولۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش، بوز يەر ئېچىش ۋە پونكىت، قاراۋۇلخانىنى قوغداش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان. شىبەلەر لاگىرى ھەربىي، مەمۇرىي، ئىشلەپچىقىرىش بىر ئەۋدىلەشكەن ھەربىي، سىياسىي تەشكىلات. ئەمگەكچان، ئەقىل ـ پاراسەتلىك شىبە ئارمىيە ـ خەلقى چاپچال رايونىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، چوخۇر ئۆستىڭدىن سۇ باشلاپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۆزى تېرىقچىلىق قىلىپ ئۆزىنى بېقىپ، ئىككى يىلدا 10 مىڭ مودىن ئارتۇق يەرنى تېرىغان. تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىش، چېگرا مۇداپىئە خادىملىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى يەنمۇ قاندۇرۇش ئۈچۈن، شىبەلەر لاگىرىنىڭ باش بۇغى تۈبۈتىنىڭ باشلامچىلىقىدا، 400 دىن ئارتۇق شىبە باشلىرى ئالتە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، چاپچال تاغ ئېغىزىنىڭ جەنۇبىدىن ئىلى دەرياسىنىڭ سۈيىنى باشلاش ئۈچۈن، شەرق ـ غەرب ئۇزۇنلۇقى 200 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان، چوڭقۇرلىقى بىر جاڭ، كەڭلىكى بىر جاڭ ئىككى چى كېلىدىغان چوڭ ئۆستەڭ («شىبە ئۆستەڭى» دەپ ئاتىلىدۇ) نى چاپتى، تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر، ئۇ شىبە خەلقىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، چېگرانى قوغداشنىڭ دەسلىي بولۇپ، يەنىلا مۇھىم سۇغۇرۇش رولىنى جارى قىلدۇرماقتا. 1828 ـ يىلى، چىڭ سۇلالىسى جاھانگىرنىڭ توپلىڭىنى بېسىقتۇرغاندا، شىبەلەر لاگىرىدىكى ئەمەلدار ـ ئەسكەرلەر ئۇرۇشقا پائال قاتنىشىپ، چىڭ ئارمىيىسىنىڭ باشقا ئەمەلدار ـ ئەسكەرلىرى بىلەن بىللە قارا تېكىن تېغىدا جاھانگىرنى تىرىك تۇتقان. 1871 ـ يىلى رۇسىيە ئىلىنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن شۇ ۋاقىتتا شىبەلەر لاگىرىنىڭ ۋەزىرى خالىبنا رۇسىيىلىكلەر تاپشۇرغان ئىشلارغا قەتئىي قارشى تۇرغان ھەمدە ئارمىيە ـ خەلقنى تەشكىللەپ،

رۇسىيە ئىشغالنىيەتچى ئارمىيىسىنىڭ ئەھۋالىنى مەخپىي ھالدا چىڭ سۇلالىسىغا يوللاپ بەرگەن. شىبە خەلقى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىنى قوغداش، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشتى.

2000 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭدىكى شىبەلەر نوپۇسىنىڭ ئومۇمىي سانى 39 مىڭ 900 كىشىگە يەتتى.

شىنجاڭدىكى شىبەلەر ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شامان دىنى ۋە تىبەت بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. زور كۆپ ساندىكىلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇرپ ـ ئادىتى مانجۇلارنىڭكىگە ئوخشاش.

شىبەلەرنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىنىم ـ كېچىكى جەھەتتە، ئەرلىرى كۆپىنچە چوڭ پەشلىك نىمچە ۋە پېشى قىسقا كۆڭلەك كىيىدۇ، يۇمىلاق دوپپا كىيىدۇ، ئىشتانىنىڭ پۇشقىقىنى بوغۇۋالىدۇ. ئاياللىرى ئادەتتە چىپاۋ (ئىككى يېنىدا چېكى بار ئايالچە ئۇزۇن كۆڭلەك)، گۈل كەشتىلەنگەن لاتا خەي كىيىدۇ. ھالقا، ئۇزۇك ۋە بىلەيزۈك قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرىنى ياخشى كۆرىدۇ، يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتە گۈرۈچ ۋە ئۇننى ئاساسىي يېمەكلىك قىلىدۇ، سۈت چاي ۋە باشقا سۈت بۇيۇملىرىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئىت گۆشى يېمەيدۇ، ھەر خىل قوغداش ئىلاھىنى بېشىدا كۆتۈرۈش شىبەلەرنىڭ مۇھىم ئۇرپ ـ ئادىتى، ھەر يىلى بايرام ئۆتكۈزگەندە، ھەرقايسى ئائىلىلەر كۇجە كۆيدۇرۇپ ئىلاھقا باش ئۇرىدۇ.

شىبە خەلقى مەدەنىي تەنتەربىيە پائالىيىتىنى ياخشى كۆرىدۇ، ئوقيا ئېتىش ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياشلارنىڭ ھەممىسى ياخشى كۆرىدىغان پائالىيەت. شىبەلەرنىڭ ئۆزىگە خاس بايرىمى — «18 ـ ئاپرىل بايرىمى» بار. بۇنىڭدا مىلادىيە 1764 ـ يىلى شىبەلەر لاگىرىدىكى 3000 دىن ئارتۇق ئەمەلدار ـ ئەسكەرلەر ۋە ئائىلە تاۋابئاتلىرىنىڭ شەرقىي شىمالدىن شىنجاڭنىڭ ئىلى دەريا ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ زور ۋەقە خاتىرىلىنىدۇ. شۇ ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى شىبەلەر ھەر خىل خاتىرىلەش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ.

51. مانجۇلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟

مانجۇلارنىڭ قەدىمىي ئاتا ـ بوۋىلىرىنى ئىككى مىڭ نەچچە يىل

ئىلگىرى جۇ، چىن دەۋرىدە شەرقىي شىمال رايونىدا پائالىيەت قىلغان «سۇشېنلار» دىن، خەن دەۋرىدىكى «ئېفتالىتلار» دىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى «ئۇچىلار» دىن، سۇي، تاڭ دەۋرىدىكى «قارا سۇ موغاللىرى» دىن، سۇڭ، لياۋ، جىن، يۈەن، مىڭ دەۋرىدىكى «جۇرجىت» لاردىن ئىزدەپ تېپىشقا بولىدۇ. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇرجىتلار جەيەنجۇ، خەيشى ۋە دۇڭتەي (ياۋابى ئادەملەر دەپ ئاتىلىدۇ) قاتارلىق قەبىلىلەرگە بۆلۈنگەن. 1616 ـ يىلى، جەيەنجۇنىڭ سول قول باشلىقى نۇرخاچ جۇرجىتلارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرىنى بىرلەككە كەلتۈرۈپ، خانتۇرا (ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ شىنبىك ناھىيىسى) دە بۇيۇك جىن دۆلىتىنى قۇرۇپ، ئۇنىڭ نامىنى «كېيىنكى جىن» دەپ ئاتىدى. 1635 ـ يىلى، پادىشاھ خۇاڭ تەيجى مىللەتنىڭ نامىنى مانجۇلار دەپ ئېكىتىپ، قىسقارتىپ «مانجۇ» دەپ ئاتىدى. ئىككىنچى يىلى خانلىق ۋە دۆلەتنىڭ نامى بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى قىلىپ بەلگىلەنگەن. 1644 ـ يىلى چىڭ ئارمىيىسى گۈەندۇڭغا كىرىپ، پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، جۇڭگو تارىخىدا ئەڭ ئاخىرىدا بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن فېئودال خانىدانلىقىنى ئورناتتى. مانجۇلار شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە موڭغۇللاردىن كېيىن ئىككىنچى قېتىم پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ فېئودال خانىدانلىقىنى قۇرغان مىللەت بولۇپ قالدى.

مانجۇلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەڭرى تېخىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانىدا شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاز سانىدىكىلىرى رېخبىدا تۇرۇۋاتقان سەككىز خۇشۇندىن كەلگەندىن باشقا، كۆپ سانىدىكىلىرى شەنشى، گەنسۇ رايونلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان سەككىز خۇشۇندىن يۆتكىلىپ شىنجاڭغا كىرگەن. مانجۇلار شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، ئاساسلىقى ئىلى، ئۈرۈمچى، بارىكۆل، گۈچۈڭ (ھازىرقى چىتەي) ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلارغا جايلاشقان. چۈنكى مانجۇ ھۆكۈمران مىللەت بولغاچقا، ئىلى جياڭجۈنى، ئۈرۈمچى باش بۇغى، قەشقەردىكى مەسلىھەتچى ئامبال ۋە ھەر قايسى جايلاردىكى خان ئامبال، ئاقلاقچى خان ئامبال قاتارلىق شىنجاڭدىكى مۇھىم ھەربىي ـ سىياسىي ئەمەلدارلارنىڭ كۆپىنچىسىنى مانجۇلار ئۇستىگە ئالغان. ئەينى چاغدا، ئومۇمەن چىڭ ئارمىيىسى ئورۇنلاشقانلىكى جاينىڭ

ھەممىسىدە «مانجۇلار شەھىرى» قۇرۇلۇپ، مانجۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىنى ئېلىپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كۆچۈرۈشكە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان. «ئۈرۈمچىدىكى ئىشلار» دىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، 1795 ـ يىلى ئۈرۈمچىدىكى مانجۇ لاگېرىدىكى ئەسكەرلەردىن 3376 كىشى، ئەر ـ ئايال، قېرىلار ۋە بالىلارنى قوشقاندا، 15981 كىشى بولغان. ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ ھەربىي ـ سىياسىي ئىشلار مەركىزى بولغان ئىلى رايونىدا مانجۇ ئەمەلدار ـ ئەسكەرلىرىنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپ بولغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، مانجۇلارنىڭ كۆپىنچىسى شۇ جايدىكى باشقا مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، ھازىر شىنجاڭدىكى مانجۇلارنىڭ نوپۇسى 22 مىڭ 900 كىشىگە يېتىدۇ (2000 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا)، ئاساسلىقى ئۈرۈمچى، ئىلى، سانجى، قۇمۇل، گۈچۈڭ قاتارلىق جايلارغا مەركەزلەشكەن. مانجۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى دىنى شامان دىنىدىن ئىبارەت.

مانجۇلار ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەك ۋە زىننەت بۇيۇملىرى جەھەتتە، ئاياللىرى چېپاۋ كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ، يەڭ، ياقا ۋە پەش قاتارلىق جايلار زىننەتلىنىدۇ، كىيىمنىڭ ماتېرىيالى كۆپىنچە تاۋار ـ دۇردۇن بولىدۇ، چېپاۋنىڭ سىرتىغا يەنە كەنجەك قاپلىنىدۇ. ئەرلەرنىڭ كىيىم ـ كېچىكى ئادەتتە نىمچە ماگازا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى تەرىپى ئوچۇق، بېلىگە بەلۋاغ باغلايدۇ. يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتە ئۇن تامىقىنى ئاساس قىلىدۇ، ياخشى كۆرىدىغان تائاملىرى خەنزۇلارنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

52. ئۆزبېكلەرنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟

ئۆزبېكلەر ئېلىمىزدىكى كۆپ مىللەتلىك چوڭ ئائىلىدىكى ئەزالارنىڭ بىرى بولۇپ، چېگرا ھالقىغان مىللەتكە مەنسۇپ، شىنجاڭدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن كەلگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئىنتايىن قويۇق بولدى. ئۆزبېكلەرنىڭ شەكىللىنىشى بىر ئۇزاق تارىخىي جەريانىنى ياشتىن كەچۈردى، ئۇ قەدىمكى نۇرغۇن قەبىلىلەر، مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى ئاساسىدا پەيدىنپەي شەكىللەنگەن. مىلادىيە 14 ـ ئەسىردە، كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى موڭغۇللارنىڭ

ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇراتتى. چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا قۇرغان تۆت چوڭ خانلىق ئىچىدە، قىپچاق خانلىقى (ئالتۇن ئوردا خانلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ تەسىر كۈچى ئەڭ كۈچلۈك بولغان. ئىلىمىزنىڭ «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» دا ئېيتىلغان «يۆجىبى»، «يۆزۈبەي» دېگەنلەر «ئۆزبېك» نامىنىڭ دەسلەپكى مەنبەسى بولۇشى كېرەك. 15 ـ ئەسىردە قىپچاق خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۆزبېكلەر ئىتتىپاق بولۇپ شەكىللەنگەن. 1451 ـ يىلى، مۇھەممەد شايبانى «شايبان خانلىقى» نى قۇرغان. ئۆزۈن ئۆتمەي، شايبانى خانلىقى جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا زومىگەرلىك قىلىۋاتقان تېمۇر ئىمپېرىيىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغان، بۇنىڭ بىلەن زور تۈركۈمدىكى ئۆزبېكلەر بۇنىڭغا ئەگىشىپ كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تېرىتقىلىق رايونلىرىغا كىرگەن، كۆچمەن ئۆزبېكلەر شۇ جايدىكى يەرلىك قەبىلىلەر بىلەن قوشۇلغاندىن كېيىن، يېقىنقى زامانىدىكى ئۆزبېك مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن ۋە تەرەققىي قىلدۇرغان.

ئۆزبېكلەرنىڭ زور تۈركۈمدە شىنجاڭغا كېلىشى يەنىلا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بولدى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بۇ يەرگە سودىگەرچىلىك قىلغىلى كەلگەن سودىگەرلەر ئىدى. ئۇلار چاي، يىپەك، فار فور قاچا، تېرە قاتارلىق سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئىچىنى ۋاقىتتا ئۇلارنى «قۇقەنلىكلەر»، «ئەنجانلىقلار» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭدىن كېيىن، يەنە بەزى قول سانائەتچىلەر، زىيالىيلار، دىنىي خىزمەتچىلەر ۋە دېھقان ـ چارۋىچىلار ئارقا ـ ئارقىدىن شىنجاڭغا تىرىكچىلىك قىلغىلى كەلگەن. 19 ـ ئەسىردىن كېيىن، شىنجاڭغا كەلگەن ئۆزبېكلەرنىڭ سانى كۆپىيىپ بارغان. خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، 1877 ـ يىلى، جەنۇبىي شىنجاڭدا پائالىيەت قىلىۋاتقان ئۆزبېكلەر ئاھالىسىدىن 2000 ئائىلە بولغان. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى پاراكەندىچىلىك ۋە تەبىئىي ئاپەتنىڭ شۇ جايدىكى ئاھالىلەرگە كەلتۈرۈپ بەرگەن ئېغىر بالايىئاپەتلىرى تۈپەيلىدىن، يەنە بەزى ئاھالىلەر شىنجاڭغا ئۇرۇغ ـ تۇغقان ۋە ئەل ـ ئاغىنىلىرىگە تاينىنىشقا كېلىپ، ئادەم سانى يەنمۇ كۆپەيگەن. ھازىر شىنجاڭدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ نوپۇسى 13 مىڭ 900

كىشى (2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا) گە يېتىدۇ.

شىنجاڭدىكى ئۆزبېكلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، كىيىم ـ كېچەك جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى مەيلى ئەر ـ ئايال ياكى قېرى ـ ياش بولسۇن، ھەممىسى كىچىك گۈللۈك دوپپا كىيىدۇ. گۈللۈك دوپپىنىڭ رەڭگى چىرايلىق، تىكىلىشى نەپىس، نۇسخىسى ۋە نەقىش خىللىرى بىرقەدەر كۆپ بولىدۇ. ئەر ـ ئاياللىرى كۆپىنچە يانتۇ ياقىلىق، ئوڭ پەشلىك، تۆگمىسى يوق، ئۇزۇنلۇقى تىزغىچە كېلىدىغان خالات كىيىدۇ، يەنە بىلىگە ئۇچ بۇرجەكلىك كەشتىلەنگەن لۆڭگە باغلايدۇ. ياش ئاياللار كەڭ، كۆپ قىرلىق ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىدۇ، بالباغ باغلىمايدۇ، ئۇزۇن كۆينەكنىڭ سىرتىغا قىسقا چاپان ياكى كەنجەك كىيىدۇ، يىمەك ـ ئىچمەك جەھەتتە ئۇن ۋە گۈرۈچنى ئاساسىي يىمەكلىك قىلىدۇ، كۆپىنچە كالا، ئات، قوي گۆشى يەيدۇ ۋە سۈتتىن ئىشلەنگەن بۇيۇملارنى ئىستېمال قىلىدۇ.

ئۆزبېكلەر مۇزىكا ئاڭلاش ۋە ئۇسسۇل ئويناشنى ياخشى كۆرىدۇ، ئۇلارنىڭ مۇزىكا مېلودىيىسى ئايلىنىشچان ۋە ئەگرى ـ بۈگرى، سۈرئىتى بىرقەدەر تېز كېلىدۇ. ئۆزى ئېيتىپ ئورۇنداش ياكى تەڭكەش قىلىپ چېلىپ يالغۇز ئورۇندىغۇچىلار كۆپ بولىدۇ، ئۇسسۇل لەرزان ئوينىلىدۇ، كۆپىنچە يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇل، قوش كىشىلىك ئۇسسۇل ئوينىلىدۇ، ئۇلارنىڭ داپ ئۇسۇلى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇلارنىڭ خەلق مۇزىكا ئەسۋابلىرىنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، ئۇيغۇر مۇزىكا ئەسۋابلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى جەھەتتە ئازراق پەرقى بار.

53. رۇسلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟

رۇسلار ئىلىمىزدە نوپۇسى بىرقەدەر ئاز بولغان مىللەتلەرنىڭ بىرى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنىلا جۇڭگودا بار بولغان بىرقانچە تىل ئىچىدە ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ بولغان مىللەت. شىنجاڭ چېگرا سىزىقى ئىچىدىكى رۇسلارنىڭ ئادەم سانى 10 مىڭ 900 كىشى (2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا) گە يېتىپ، جۇڭگودىكى رۇسلار ئومۇمىي سانىنىڭ تەخمىنەن يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ، ئاساسلىقى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارغا جايلاشقان.

ئىلىمىزدىكى رۇسلار بىلەن بۇگۈنكى كۈندىكى رۇسىيە فېدېراتسىپ

جۇمھۇرىيىتىدىكى رۇسلارنىڭ ئىرقى ئوخشاش بولۇپ، چېگرا ھالقىغان مىللەتكە مەنسۇپ، شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدىكى رۇسلارنىڭ ھەممىسى ئەربىي قىسىم چېگرا ساقچىسىنىڭ سىرتىدىن كۆچۈپ كەلگەن. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئاز ساندىكى رۇسلار شىنجاڭنىڭ بەزى رايونلىرىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، سودا پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان. لېكىن تېخىمۇ كۆپلىگەن رۇسلارنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى بولسا 1840 ـ يىللىدىن كېيىن بولدى، بولۇپمۇ 1851 ـ يىلى «جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىلى ـ تارباغاتاي سودا نىزامى» ۋە 1881 ـ يىلى «جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، رۇسلار جۇڭگودا نۇرغۇن ئىمتىيازلارغا ئىگە بولغانلىقتىن، زور تۇرکۇمدىكى رۇسىيىلىكلەر ئارقا ـ ئارقىدىن شىنجاڭغا كىردى. ئۇلار ياكى سودىگەرلىك قىلدى، مەسلەن، ئىلى، تارباغاتاي قاتارلىق رايونلاردا سودا چەمبىرىكى قۇردى. ياكى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئاھالىلەر نۇقتىسىنى قۇردى. بۇ كىشىلەر ئىچىدە بەزىلىرى كېيىن دۆلىتىگە قايتىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا نۇرغۇن كىشىلەر قېيتىپ ماكانلاشقان. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، يەنە بىر تۇركۇم رۇسلار ئارقا ـ ئارقىدىن شىنجاڭغا كىردى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى مەغلۇپ بولغان ئاقلار ئارمىيىسى ۋە ئايەتكە ئۇچرىغان خەلق بولۇپ، بۇ كۆچمەن خەلقلەر ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىگە نىسبەتەن ناھايىتى زور زەربىنى پەيدا قىلغان. مىنگو دەۋرىدىكى ياڭ زېڭشىن يېڭى ھۆكۈمىتى بىر قەدەر سالماق، پۇختا سىياسەتنى يولغا قويۇپ، بۇ كۆچمەن خەلقلەرنى ئىلى، تارباغاتاي، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتۇرغان. شۇ جايدىكى كىشىلەر ئۇلارنى «ئەل قىلىنغان مىللەت» دەپ ئاتىغان. ئۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان كەنتلەر «ئەل قىلىنغان كەنت» دەپ ئاتالغان. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرا سىي ئىچىدىكى بەزى رۇسلار شىنجاڭغا كۆچۈپ كىردى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بەزى كىشىلەر ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدىن ئۆزىنى قاچۇرغانلاردىن باشقا، كۆپ ساندىكىلىرى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن، ئەينى يىللاردا شەرقىي شىمالدىن سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرا سىغا كىرگەن جۇڭگولۇقلارنىڭ جورىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، دەسلەپكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، بۇ كىشىلەر 10 مىڭدىن

ئارتۇق بولغان. نۆۋەتتە شىنجاڭدىكى رۇسلارنىڭ كۆپىنچىسى ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلارنىڭ ئايالى ۋە پەرزەنتلىرىدىن ئىبارەت. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن كېيىنكى 100 نەچچە يىل ئىچىدە، ئۇزۇن مۇددەت شىنجاڭدىكى مىللەتلەر بىلەن تۇرمۇش ئالماشتۇرۇش جەريانىدا، يۇرتىدىن ئايرىلغان بۇ رۇسلار ئاخىرقى ھېسابتا شىنجاڭدا خۇشال ـ خۇرام ياشىغان ھەمدە ئۆزىنى جۇڭگولۇق دەپ قاراپ، شىنجاڭدىكى باشقا مىللەتلەر بىلەن بىللە ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرا رايونىنى گۈللەندۈرۈش ۋە قوغداش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ تۆھپىسىنى قوشتى.

شىنجاڭدىكى رۇسلارنىڭ كۆپىنچىسى پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇرۇپ ـ ئادىتى بۇگۈنكى رۇسىيە فېدېراتسىيىسىدىكى رۇسلارنىڭ تۇرمۇش ئۇرۇپ ـ ئادىتى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش كېلىدۇ.

54. داغۇرلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟

«داغۇر» شۇ مىللەتنىڭ ئۆز نامى بولۇپ، دەسلىپىدە شەرقىي شىمالدىكى چوڭ ھىنگان تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى تاۋئېرخې دەريا بويلىرىدىن كەلگەن، ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا، ئىلىم ساھەسىدە شۇڭاي تەلىماتى، قېتان تەلىماتى، موڭغۇل تەلىماتى قاتارلىق نۇقتىئىنەزەرلەر بولۇپ، ئادەتتە لياۋ دەۋرىدىكى قىتانلارنىڭ ئەۋلادى بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئۇنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى جەريانىدا جەزمەن كۆپلىگەن قەدىمىي شىمالىي مىللەتلەرنىڭ تەركىبى قوشۇلۇپ كەتكەن دەپ قارالغان. داغۇر دېگەن نام ئەڭ دەسلىپىدە يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە كۆرۈلگەن، 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئىلگىرى، خېيلۇڭجياڭ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا يۇقىرى ئېقىمىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا ئولتۇراقلاشقان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە شۇ جايدىكى ئېۋېنكي، ئېلۇنچۇن قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن بىللە «سۇلۇن قەبىلىسى» دەپ ئاتالغان ھەمدە ئېۋېنكي بىلەن بىللە مانجۇ سەككىز خۇشۇنغا كىرگۈزۈلگەن. كاڭشىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا پەيدا بولغان «داخۇلى»، «داخۇر» قاتارلىق ناملار ئوخشاش بولمىغان خەنزۇچە تەرجىمىدىن ئىبارەت. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەركىزىي ھۆكۈمەت بۇ مىللەتنىڭ ئارزۇسىغا

ئاساسەن، ئومۇمىي نامىنى «داغۇر مىللىتى» گە ئۆزگەرتكەن.

1763 ـ يىلى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، 1000 نەپەر داغۇر، ئىۋىنكي ئەمەلدار ـ ئەسكەرلىرىدىن تەركىب تاپقان سۇلۇن لاگىرىنى خېيلۇڭجياڭدىن ئىلىغا يۆتكىگەن. ئۇلار چېگرا رايونىنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى قوشۇن قىلىپ تەشكىللەنگەن ھەمدە لەشكەر بېشى ئامبىلى تەسىس قىلىپ، ھازىرقى قورغاس دەرياسى ئەتراپىدا تېرىقچىلىق قىلىش، چېگرا رايونىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. سۇلۇن لاگىرى بىلەن ئۈيرات لاگىرى، چاخار لاگىرى ۋە شىبە لاگىرىغا ئوخشاش، ئىلى جياڭجۈننىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، داغۇرلار شىنجاڭدىكى كۆپ مىللەت توپى ئىچىدىكى بىر ئەزاغا ئايلاندى. ئەينى ۋاقىتتىكى «سۇلۇن لاگىرى» ئوڭ ـ سول ئىككى قاناتقا بۆلۈنگەن، سول قاناتتىكىسى تۆت خۇشۇندا سۇلۇنلۇقلار، ئوڭ قاناتتىكىسى تۆت خۇشۇندا داغۇرلار بولغان، ئۇلار تېرىقچىلىق قىلىش، چېگرا رايونىنى قوغداشتىن باشقا، يەنە قەشقەر بىلەن تارباغاتاي (چۆچەك) نى نۆۋەتلىشىپ مۇھاپىزەت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. 1889 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي شىمالنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، تارباغاتاي يېڭىشەھىرىنى بەرپا قىلغان. شەھەر قۇرۇش ئەمگىكىگە جەمئىي 300 — 400 يۈز ئائىلىلىك داغۇرلار قاتناشقان. 1891 ـ يىلى يېڭى شەھەر قۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلار يېڭى شەھەرگە كۆچۈپ كىرىپ ئولتۇراقلاشقان. 1895 ـ يىلى، تارباغاتايدا يېڭى مانجۇ لاگىرى قۇرۇلدى، داغۇرلار يېڭى مانجۇ لاگىرىغا كىرگۈزۈلدى، ئۇلارنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى يەنىلا ھەربىي رايونىنى ساقلاش، چېگرانىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداشتىن ئىبارەت بولدى. 1909 ـ يىلى، تارباغاتاي شەھىرىدىكى داغۇرلار شەھەرنىڭ شىمالىدىكى ئارسىز ئەتراپىغا كۆچۈشكە باشلىدى. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، يېڭى مانجۇ لاگىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق قىلىشقا ئۆزگەرتىلدى. تېرىقچىلىق قىلىش ئۇچۇن يەر بۆلۈپ بېرىلدى، داغۇرلار ئۆي سېلىپ ماكانلىشىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ تېرىكچىلىك قىلىشقا باشلىدى.

2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، شىنجاڭدىكى داغۇرلار جەمئىي 6400 كىشىگە يەتتى. ھازىر ئاساسلىقى شىمالىي شىنجاڭنىڭ چۆچەك

رايونىدا ئولتۇراقلاشتى، شىنجاڭدىكى داغۇرلار ئىچىدە نۇرغۇن كىشىلەر ئۇيغۇرچە، قازاقچە ۋە خەنزۇچىنى بىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مانجۇ يېزىقىنى قوللانغان، شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن ئومۇميۈزلۈك ھالدا خەنزۇ يېزىقىنى قوللانغان. ئاساسلىقى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئاز سانىدكى كىشىلەر تىبەت بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

داغۇرلار تەڭرى (خۇدا) ۋە ئابىدە (تاغ ئۇستىدە تاش ۋە كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان يۇمىلاق دۆۋە) ئالدىدا نەزر ـ چىراغ قىلىپ، تەبىئەت دۇنياسىنى چوقۇنىدىغان ئوبيېكت قىلىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. خەلقنىڭ ئۆيلىرى ھويلا شەكلىدىكى ئۆيلەر بولۇپ، ئولتۇراق ئۆينىڭ نۇسخىسى ⇑ خەت شەكلىدە بولىدۇ، ئائىلە سايمانلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مانجۇلارنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

داغۇرلار ئۇسسۇل ئۆيناش، ناخشا ئېيتىشنى ياخشى كۆرىدۇ، بىر تەرەپتىن ئۇسسۇل ئويناپ، يەنە بىر تەرەپتىن ناخشا ئېيتىپ، ئارقا ـ ئارقىدىن توۋلاپ، قەيسەر ـ مەردانىلىقىنى نامايان قىلىدۇ. خەلق مۇزىكا ئەسۋابلىرىدىن ئاساسلىقى «كۇمۇلىيەن» قاتارلىقلار بار. ياسالغان خەلق ھۇنەر بۇيۇملىرىمۇ ئۆزگىچە بولىدۇ. ئاياللىرى كەشتە توقۇشقا ماھىر كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىدە نەقشى كۆركەم بولغان كەشتە كەم بولمايدۇ، ئەرلىرى تېرىدىن كۆرپە تىكىشكە ئۇستا كېلىدۇ، ئۈيۈپ ياسىغان غاڭزىسى ئىنتايىن نەپىس كېلىدۇ، تەنتەربىيىدە ماھارەت كۆرسىتىش جەھەتتە، ئاساسلىقى ئات بەيگىسى، كۈچ سىنىشىش ۋە ئوقيا ئېتىشىش قاتارلىقلار بار. «خوككېي توپى» داغۇر ئەرلىرى ياخشى كۆرىدىغان ئەنئەنىۋى ماھارەت كۆرسىتىش پائالىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

55. تاتارلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى قانداق؟

تاتارلار ئىلىمىزدىكى بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت ئىچىدىكى ئەزالارنىڭ بىرى، تاتارلارنىڭ تارىخى ئۇزۇن، ھازىرقى نامى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە ماتېرىياللاردىكى «دادەن» (靼靼) دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، كېيىن تارىخىي كىتابلاردا پەيدا بولغان «دادەن» 达旦 ، «دادا» (达达) ، «دادەن» (靼达) قاتارلىق ناملارنىڭ تاتارلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەزگىللەردىكى خەنزۇچە باشقىچە تەرجىمە قىلىنىشىدۇر. ئەسلىدە ئۇ تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى بىر قەبىلىنىڭ نامى ئىدى، كېيىن پەيدىنپەي كۈچىيىپ، تاڭ سۇلالىسىغا

كەلگەندىن كېيىن دادەن (靼) دېگەن بۇ نام پەيدىنپەي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ شىمالىي يايلاق رايونىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەرگە بولغان ئومۇمىي ئاتىلىشقا ئايلاندى. موڭغۇللارنىڭ گۈللىنىشى تاتارلارنى ئۆزىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئالدى. موڭغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپا قاتارلىق جايلار موڭغۇللارنى «دادەن» (靼) دەپ ئاتىدى. مىڭ دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلاردىكى «دادەن» (靼) شەرقىي قىسمىدىكى موڭغۇللار قەبىلىلىرىنى كۆرسەتكەن. ئەمەلىيەتتە، يېقىنقى زامانىدىكى تاتارلار قەدىمكى زامانداردا ژولگا دەريا‌سى ئەتراپىدا پائالىيەت قىلىۋاتقان بورگارلار، قىپچاقلار ۋە تۈركىلەشكەن موڭغۇللارنىڭ ئۇزۇن مۇددەت قوشۇلۇپ تەرەققىي قىلىشىدىن شەكىللەنگەن بىر مىللەت. 15 ـ ئەسىردىكى موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى قۇرغان ئالتۇن ئوردا خانلىقى يوقالغاندىن كېيىن، ژولگا دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى قاتارلىق جايلاردا قۇرۇلغان قازان خانلىقىنىڭ باشلىقى ئۆزىنى موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى دەپ قاراپ، ئۆزىنى «تاتار» دەپ ئاتىغان.

شىنجاڭدىكى تاتارلار ئاساسلىقى 19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ، 30 ـ يىللىرىدا ۋە كېيىن ئارقا ـ ئارقىدىن رۇسىيە چېگرا‌سىدىكى قازان، زەيسان قاتارلىق جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن، بۇ كىشىلەر ئىچىدە بەزىلەر چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ ئېغىر باج ـ سېلىق ۋە ھەربىي مەجبۇرىيەت يۈكىدىن ئۆزىنى قاچۇرغانلار، يەنە بەزىلىرى سودا بىلەن شۇغۇللىنىشنى مەقسەت قىلغانلار بار. دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، تاكى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشىنىڭ ھارپىسىغا قەدەر سودا پائالىيىتى يەنىلا شىنجاڭدىكى تاتارلار شۇغۇللىنىۋاتقان ئاساسىي كەسىپ بولۇپ قالدى.

شىنجاڭدىكى تاتارلار ھازىر ئاساسلىقى ئالتاي، سانجى، ئىلى، ئۇرۇمچى ۋە چۆچەك قاتارلىق جايلارغا جايلاشقان بولۇپ، نوپۇس ئومۇمىي سانى 4700 كىشى (2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا) گە يەتتى.

تاتارلار ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىكى، سودا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئاز ساندىكى كىشىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كىيىم ـ كېچەك ۋە زىننەت بۇيۇملىرى جەھەتتە، شەھەر ـ بازار بىلەن يېزا ـ كەنتلىنىڭ ئازراق پەرقى بولىدۇ، شەھەرلەردىكى تاتارلارنىڭ كۆپىنچىسى قارا، ئاق رەڭلىك كەشتىلەنگەن گۈللۈك كىچىك دوپپا كىيىدۇ، ئىچىگە يېڭى كەڭ، ياقىسى ئۇزۇن، ياقىسى مەيدىسىگىچە ئوچۇق بولغان گۈل كەشتىلەنگەن ئاق كۆڭلەك كىيىدۇ، سىرتىغا قارا رەڭلىك تۇز يانچۇقلۇق قىسقا جىلىتكە ياكى قارا رەڭلىك ئۇدۇل پەشلىك

ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىدۇ، بىلىگە كەمەر باغلايدۇ، پۇتىغا ئۇزۇن قونجىلىق ئۆتۈك كىيىدۇ، ئاياللىرى بولسا بېشىغا گۈل كەشتىلەنگەن كىچىك دوپپا كىيىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە داكا ياغلىق ئورايدۇ، كۆپىنچە ئاق، سىرىق ياكى بېغىر رەڭلىك، قاتلاق ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىدۇ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئاياللار ياغلىق چىگىشنى، ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ، يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتە، ئۇن ۋە گۈرۈچنى ئاساسىي يېمەكلىك قىلىدۇ، كالا، قوي گۆشى ۋە ھەر خىل قوغۇن ـ تاۋۇز، سەي ـ كۆكتاتلارنى قوشۇمچە يېمەكلىك قىلىدۇ. تاتار ئاياللىرى تاماق ئېتىشكە ئۇستا كېلىدۇ، ھەر خىل شەكىلدىكى مېزلىك، تاتلىق، تەملىك تورتلارنى ياسىيالايدۇ.

تاتارلار ناخشا ئېيتىش، ئۇسسۇل ئويناشقا ماھىر كېلىدۇ، خەلق ئۇسسۇلى جانلىق بولۇپ، جۇش ئۇرۇپ تۇرىدۇ. ھېسسىياتقا تولۇپ تاشقان بولىدۇ، ئەرلەرنىڭ ئۇسسۇلىدا تېپىپ زۇكۇزىيىش، سەكرەش قاتارلىق پۇت ھەرىكەتلىرى بولۇپ، كۆپىنچە چاۋاك چېلىش بىلەن قەدەمنى سۈرۈش بىرلەشتۈرۈلىدۇ، ئايالچە ئۇسسۇلدا بولسا قول ۋە بەل ھەرىكەتلىرى ئاساس قىلىنىپ، ئۇسسۇل قىياپىتى جانلىق، ئوچۇق كېلىدۇ. ئىسلام دىنىغا ئېتىبقاد قىلىدىغان باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاشلا روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيتىنى ئۆتكۈزگەندىن باشقا، «سابان توبى» تاتارلار ئاممىسى ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان بايرام ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەتنىيازلىق تېرىلغۇنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى تەبرىكلەش، كۈز پەسلىدە مول ـ ھوسۇل ئېلىشنى تىلەش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

دىنغا دائىر بىلىملەر

56. دىن دېگەن نېمە؟ دىن قانداق پەيدا بولغان؟

دىن — بىر خىل مۇرەككەپ ئىجتىمائىي ھادىسە. ئۇنىڭ ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، دىن بىر خىل ئىدېئولوگىيە، «ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىنغان دۇنيا قاراش» . ئېنگېلس مېخىزملىق قىلىپ: «بارلىق دىنلار كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان تاشقى كۈچلەرنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدىكى خىيالىي ئىنكاسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، بۇ خىل ئىنكاستا پانىي دۇنيادىكى كۈچلەر بۇ كۈچلەردىن تاشقىرى كۈچلەرنىڭ شەكلىنى ئالغان بولىدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ، دىننىڭ ماھىيىتىگە بولغان ئەڭ مۇپەسسەل ھۆكۈمدۇر، لېكىن دىن پەقەت بىر خىل ئىدېئولوگىيىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيەت سىستېمىسى، شۇنداقلا دىنىي تەشكىلاتلار ۋە ئۇنىڭ مۇرتلىرىدىن تەشكىل تاپقان بىر تۈرلۈك ئالاھىدە ئىجتىمائىي گەۋدىدۇر. يەنى دىننى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسلارنىڭ ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان دىنىي قاراشتىن سىرت، يەنە دىنىي ھېسسىيات بىلەن كەچۈرمىش، دىنىي ھەرىكەت ھەمدە دىنىي تەشكىلاتلار ۋە تۈزۈملەردىن ئىبارەت. يۇقىرىقى ئامىللارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، دىن دېگەن ئاساسىي ئۇقۇمنى مۇنداق چۈشىنىشكە بولىدۇ: دىن — ئالەمدىن تاشقىرى، تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ توغرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئاڭ، شۇنداقلا بۇ ئارقىلىق ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىش، چوقۇنۇش قىلمىشى بولۇپ، بۇ خىل ئاڭ ۋە قىلمىش ئومۇملاشتۇرۇلغان ھەمدە قېلىپلاشتۇرۇلغان، تۈزۈلمىلەشتۈرۈلگەن ئىجتىمائىي مەدەنىيەت سىستېمىسىدىن ئىبارەت.

دىن ئەزەلدىنلا بار نەرسە بولماستىن، بەلكى ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندىن كېيىن پەيدا بولغان. دىن پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرىكى نەچچە مىليون يىللىق ئۇزاق تارىختا، ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر ئىقتىدارى دېگەندەك تەرەققىي قىلمىغان بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنى تەبىئەتكە بېقىنىش ھالىتىدىن ئايرىپ چىقالمايتتى، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ، ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتى ھەمدە ھايات ـ ماماتلىق قاتارلىق دۇنيا قاراش توغرىسىدىكى مەسىلىلەرنى تېخى ئوتتۇرىغا قويالمايتتى. شۇڭا، ئۇ ۋاقىتلاردا مۇرەككەپ بولغان دىنىي قاراشلارنىڭ پەيدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىگە كىرگەندىن كېيىن، ئادەملەرنىڭ تەپەككۇر ئىقتىدارى،

بولۇپمۇ ئابستراكت تەپەككۇر ئىقتىدارى خېلى تەرەققىي قىلىپ، بەزى ئادەتتىكى ئۇقۇملارنى يەكۈنلىيەلەيدىغان بولدى. بۇ ۋاقىتتىكى ئىنسانلاردا دىنىي قاراش شەكىللىنىشنىڭ شەرتلىرى ھازىرلانغان. لېكىن بۇ ھەرگىزمۇ ئابستراكت تەپەككۇر بولغاندىلا، ئاندىن دىنىي قاراش پەيدا بولىدۇ ھەمدە مۇقەررەر ھالدا دىن بارلىققا كېلىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. دىننىڭ پەيدا بولۇشى مۇرەككەپ تەبىئىي مەنبە ۋە بىلىش مەنبەسىگە ئىگە. دىننىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنبەسى تەبىئەت كۈچىنىڭ ېسىمى بولۇپ، ئۇ ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ تەبىئەت كۈچلىرى ېسىمى ئالدىدا ئاجىز كېلىپ قالغان، شۇنىڭدەك ئامالسىز قالغان ئەھۋال ئاستىدىكى خىيالىنىڭ نەتىجىسى. ئىپتىدائىي ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىنتايىن ئاجىز بولغاچقا، ئىپتىدائىي ئادەملەر تەبىئەت دۇنياسىغا قارشى كۈرەش قىلىشقا ئامالسىز قالغان، يەنى تەبىئەتنى بويسۇندۇرالمىغان، ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان سىرلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىنى، شەيئىلەرنى، شۇنىڭدەك ئادەملەردىكى چۈش كۆرۈش، كېسەل بولۇش، ئۆلۈش قاتارلىق ئەھۋاللارنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەن، بۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا قورقۇنچ ۋە قۇرۇق خىياللار پەيدا بولۇپ، تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ئۇستىدە تەبىئەتنىن تاشقىرى بىر خىل كۈچ بار، بۇ خىل تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ تەبىئەت دۇنياسىنى تىزگىنلەپ ۋە ئىدارە قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئادەملەرنىڭ تەقدىرىنمۇ تىزگىنلەپ ۋە ئىدارە قىلىپ تۇرىدۇ، دېگەن تونۇشقا كەلگەن.

دىن قارىشىنىڭ شەكىللىنىشى ئىپتىدائىي ئادەملەردىكى چۈش كۆرۈشكە بولغان تونۇش بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار ئادەم نېمە ئۈچۈن چۈش كۆرىدۇ، ئۇلارنىڭ چۈشتە تىرىك كۆرۈنىدۇ دېگەندەك ئەھۋاللارنى چۈشەنمەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئادەمدە تەندىن ئايرىلىپ مۇستەقىل مەۋجۇت بولىدىغان «روھ» بولىدۇ، ئادەمنىڭ ئۆلۈشى پەقەت تەننىڭ ئۆلۈشى بولۇپ، روھ ئۆلمەيدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇلار يەنمۇ ئىلگىرىلەپ روھ قارىشىنى تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق مەۋجۇداتلارغا ئومۇملاشتۇرۇپ، پۈتكۈل تەبىئەت دۇنياسى ئادەمگە ئوخشايدۇ، ئۇلار ھاياتلىققا ئىگە، دەپ قارايدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئانىمىزم (دۇنيادىكى ھەممە نەرسىلەرنىڭ جېنى بار دەپ قارايدىغان ئىپتىدائىي تەپەككۇر شەكلى) پەيدا بولغان. كۈن، ئاي، يۇلتۇزلار، تاغ ـ ئېدىرلار، دەريا ـ ئېقىنلار، بوران ـ چاپقۇن، قار ـ يامغۇر، گۈلدۈرماما، چاقماق،

ھايۋانات، ئۆسۈملۈك قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئادەملەشتۇرۇلۇپ ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇلۇپ، چوقۇنۇش ئوبيېكتىغا ئايلانغان. ئىپتىدائىي ئادەملەر تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئىلاھلارنىڭ ياخشىسىمۇ، يامىنىمۇ بولىدۇ، ياخشى ئىلاھ كىشىلەرگە بەخت ئېلىپ كېلىدۇ، يامان ئىلاھ كىشىلەرگە بالا ـ قازا ئېلىپ كېلىدۇ، ئىلاھقا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلسا، ياخشى ئىلاھ داۋاملىق بەخت ئاتا قىلىدۇ، يامان ئىلاھ بالا ـ قازانى ئاز بېرىدۇ، دەپ قارايدۇ. دۇئا ـ تىلاۋەت، نەزر ـ چىراغ قاتارلىق دىنىي مۇراسىملار مۇشۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. ئانىمىزم قارىشى ۋە تۈرلۈك چوقۇنۇش مۇراسىملىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، ئىپتىدائىي دىن ئىستىخىيىلىك ھالدا پەيدا بولغان.

57. دىن قانداق تەرەققىي قىلغان؟

دىن بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي ھادىسە بولغاچقا، ئۇمۇ باشقا شەيئىلەرگە ئوخشاشلا تۆۋەندىن يۇقىرى دەرىجىگە، ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن، بۇ جەريانىنى بىز مۇنداق ئۇچ جەھەتتىنمۇ ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز.

بىرىنچى، ئىستىخىيىلىك دىندىن سۈنئىي دىنغا راۋاجلىنىش. ئىپتىدائىي دىن ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ئەڭ دەسلەپكى دىن، ئۇ ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى مەزگىلىدە بارلىققا كەلگەن، ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئۆزلىرىگە بولغان خاتا تونۇشنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئىستىخىيىلىك ھالدا پەيدا بولغان، شۇڭا ئېنگېلس ئۇنى «ئىستىخىيىلىك دىن» دەپ ئاتىغان. سىنىپىي جەمئىيەتكە كىرگەندىن كېيىن، ھۆكۈمران سىنىپلار دىندىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ئىپتىدائىي دىن ئاساسىدا يېڭى دىنلارنى كەشىپ قىلغان، ئادەمنىڭ ئېڭى ئارقىلىق ئىجاد قىلىنغان بۇ خىل دىنلارنى ئېنگېلس «سۈنئىي دىن» دەپ ئاتىغان. ئىستىخىيىلىك دىن بىلەن سۈنئىي دىننىڭ تۈپ پەرقى شۇ يەردىكى، ئالدىنقىسى ئاڭسىز، كېيىنكىسى ئاڭلىق، ئالدىنقىسى ئادەملەرنىڭ ھەقىقىي ئىدىيىسى ۋە تونۇشىنىڭ ئىنكاسى، كېيىنكىسى بولسا باشلىنىشىدىنلا يالغان گەپ ۋە ئالدامچىلىققا تولغان بولىدۇ. دىن فورماتسىيىسىدىن ئېيتقاندا، ئىستىخىيىلىك دىن گۆدەكلەرچە، يۈزە

كېلىدۇ، سۈنئىي دىن بولسا، پىشىپ يېتىلگەن، چوڭقۇرلاشتۇرۇلغان بولۇپ، سىستېمىلاشتۇرۇلغان، تەشكىللەشتۈرۈلگەن، تۈزۈملەشتۈرۈلگەن ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئىككىنچى، كۆپ ئىلاھلىق (كۆپ خۇدالىق) دىندىن بىر ئىلاھلىق (بىر خۇدالىق) دىنغا تەرەققىي قىلىش. كۆپ ئىلاھلىق دىندىن بىر ئىلاھلىق دىنغا ئۆزگىرىش جەريانى ئىنسانلارنىڭ سىنىپسىز جەمئىيەتتىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش، ئۇرۇقداشلار كاتتىۋاشلىرىدىن پادىشاھلىق تۈزۈمىگە ئۆتۈش جەريانى بىلەن ئاساسەن ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلغان. ئىپتىدائىي جەمئىيەت — سىنىپسىز، ھەممە ئادەم باراۋەر بولغان جەمئىيەت، ئۇنىڭدا ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىلا ئوخشىمايدۇ، لېكىن باي ـ كەمبەغەللىك پەرقى بولمايدۇ، بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىمۇ بولمايدۇ. ئىپتىدائىي دىنىنىڭ روھىي دۇنياسىدىمۇ مۇشۇ خىل رېئاللىق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئىپتىدائىي دىندا ئىلاھ بىلەن ئىلاھ باراۋەر ئورۇندا تۇرىدۇ، ھەرقايسىسى ئۆز ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىدۇ، بىر ـ بىرىگە بېقىنمايدۇ، ئۇرۇقداشلار كاتتىۋاشلىرى ئورنىنىڭ ئۆسۈشى ۋە ھوقۇقىنىڭ كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ، بولۇپمۇ سىنىپىي بۆلۈنۈش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان قۇلدارلار بىلەن قۇللار ئوتتۇرىسىدىكى بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدىن كېيىن، روھىي دۇنيادىكى ئەسلىدىكى باراۋەرلىك مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇپ، ئىلاھلار ئارىسىدىمۇ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى پەيدا بولغان، چوڭ ـ كىچىك، ئاساسلىق ـ ئاساسسىز، يۇقىرى ـ تۆۋەن بولۇپ ئايرىلغان. لېكىن بۇ ۋاقىتتىكى دىن يەنىلا كۆپ ئىلاھلىق دىن باسقۇچىدا تۇراتتى، قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەرنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بولۇپمۇ فېئودال مۇستەبىت پادىشاھنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن، كۆپ ئىلاھلىق دىن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشالماي، بىر ئىلاھلىق دىنىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ئىجتىمائىي شارائىت پىشىپ يېتىلگەن. ھۆكۈمران سىنىپلار ۋە ئۇلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان روھانىيلار ئالدامچىلىق ئۇسۇلى بىلەن كۆپ ئىلاھلىق دىنىنى ئۆزگەرتىشكە باشلىغان، ئۇلار ئادەمزات ئارىسىدىكى مۇستەبىت پادىشاھنىڭ ئوبرازىنى ئىلاھىيلاشتۇرغان، ياكى كۆپ خىل دىن ئىچىدىكى ئاساسلىق ئىلاھنى بىردىنبىر خۇدا دەپ بېكىتكەن ياكى بېكىتىدىن بىر خۇدا تىكلىگەن، بىر ئىلاھلىق دىن مانا مۇشۇنداق پەيدا بولغان.

ـ ئۇچىنچى، ئۇرۇقداشلىق قەبىلە دىنىدىن مىللەت، دۆلەت دىنىغا، ياندىن دۇنياۋى دىنغا راۋاجلىنىش. دىن ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە ۋە ئۇستقۇرۇلما بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھەمىشە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا باغلىق بولىدۇ. ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى مەزگىلىدە، ئۇرۇقداشلار ھەم جەمئىيەتتىكى ئاساسىي تارماق، ھەم دىنىي پائالىيەتتىكى ئاساسىي تارماق بولۇپ، بۇ مەزگىلدىكى دىنمۇ ئۇرۇقداشلىق دىنى دەپ ئاتالغان. جەمئىيەت قەبىلە ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەندىن كېيىن، ھەرقايسىسى ئۇرۇقداشلار قەبىلە توتىمى ۋە قەبىلە ئىلاھىنى يەنىلا ساقلاپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەبىلىنىڭ كوللېكتىپ دىنىي پائالىيەتلىرىگىمۇ قاتناشقان. بەزى قەبىلىلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرى ئىلاھ سىياقىدا ئوتتۇرىغا چىققانلىقتىن، بۇ ۋاقىتتىكى دىنلاردا سۈنئىيلىك پەيدا بولۇشقا باشلاپ، ئۇ ئىستىخىيىلىك دىندىن سۈنئىي دىنغا راۋاجلىنىشتىكى ئۆتكۈنچى باسقۇچنىڭ بىر تۈرلۈك دىنىي شەكلى بولۇپ قالغان. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، مىللەت دىنىنىڭ ھەممىسىلا سۈنئىي دىنغا كىرىدۇ. مىللەت دىنى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان جەمئىيەت، ئەمەلىيەتتە مىللەتلەر گۇرۇھىدىن تەشكىل تاپقان دەسلەپكى مەزگىلدىكى دۆلەت بولغانلىقتىن، ئېينى ۋاقىتتىكى مىللەت دىنى ئەمەلىيەتتە مىللەت دۆلىتىنىڭ ئۇستقۇرۇلمىسىنى قوغدايدۇ، شۇڭلاشقا مىللەت دىنى دۆلەت دىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. دۇنيا دىنى بولسا، مىللەت دىنى ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان بولۇپ، دۆلەت ھالقىغان، مىللەت ھالقىغان دىندۇر. مىللەت دىنى پەقەت بىرلا مىللەت ئىچىدە چەكلىنىپ، باشقا مىللەتلەرگە تارقالمىسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ تارىخىنىڭ قانچە ئۇزۇن، ئېتىقاد قىلغۇچىلىرىنىڭ قانچە كۆپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ پەقەت مىللەت دىنىلا بولىدۇ. بەزى مىللەت دىنلىرى پائال تۇرده سىرتقا تارقىتىلسا ھەمده باشقا مىللەتلەر ئۇنى قوبۇل قىلسا، بۇ مىللەت دىنى دۇنياۋى دىن بولۇپ تەرەققىي قىلالايدۇ. ھازىر دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ دىن — بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى، ئىسلام دىنىنىڭ ھەممىسى مىللەت دىنىدىن راۋاجلانغان.

58. ھازىر دۇنيادا قايسى ئاساسلىق دىنلار بار؟

ئىنسانىيەت تارىخىدا نۇرغۇن دۇنياۋى دىنلار بولغان، مەسىلەن، ئاتەش دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى، ئىسلام دىنى

قاتارلىقلار. بۇ دىنلارنىڭ ئىچىدە بەزى دىنلار ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىۋاتقان جەمئىيەتكە دېگەندەك ياخشى ماسلىشالمىغانلىقتىن، تەدرىجىي زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. مەسىلەن، ئاتەش دىنى، مانى دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئادەمنىڭ تايىنى قالمىدى. بەزى دىنلار جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۆز - ئۆزىنى ئۇزلۇكسىز تەڭشەپ، تىرىشىپ جەمئىيەتكە ماسلىشىپ، ئاكتىپلىق بىلەن ھۆكۈمران سىنىپلار ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. مەسىلەن، بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى، ئىسلام دىنى قاتارلىقلار، مەلۇم يىلدىن نەچچە مىڭ يىلغىچە بولغان تارىخ مۇساپىسىدە نەچچە خىل جەمئىيەت شەكلىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، داۋاملىشىپ قالماستىن، بەلكى يەنە ناھايىتى زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولۇپ، تارقالغان رايونى ئەڭ كەڭ، ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر ۋە مۇرتلىرى ئەڭ كۆپ بولغان دۇنياۋى ئۇچ دىنغا ئايلاندى ھەم «دۇنيادىكى ئۇچ چوڭ دىن» دەپ ئاتالدى.

بۇددا دىنى دۇنيادىكى ئۇچ چوڭ دىن ئىچىدە ئەڭ بالدۇر پەيدا بولغان دىن، ئۇنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 6 - ئەسىردىن 5 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ساكيامۇنى ھىندىستاندا ئىجاد قىلغان. دەسلەپتە پەقەت ھىندىستان زېمىنىدىلا تارقالغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىردىن تارتىپ بۇددا دىنى ئاسىيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەرگە تارقىلىپ، دۇنياۋى دىنغا ئايلانغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 - ئەسىرە بۇددا دىنى شىنجاڭغا كىرگەن، كېيىن شىنجاڭ ئارقىلىق ئوتتۇرا جۇڭگو رايونغا تارقالغان. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، دۇنيادا بۇددا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار تەخمىنەن 300 مىليون كىشى ئىكەن.

خرىستىئان دىنى خرىستوس ئەيسانى قۇتقازغۇچ خۇدا دەپ بىلىدىغان دىنىي مەزھەپلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، ئۇ كاتولىك دىنى، پراۋوسلاۋىيە دىنى، پروتېستانت دىنى (دۆلىتىمىزدە بۇلاڭ «خرىستىئان دىنى» ياكى «ئەيسا دىنى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ۋە باشقا بەزى كىچىك دىنىي مەزھەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، خرىستىئان دىنىنى مىلادىيە 1 - ئەسىردە ئەيسا پەلەستىنده ئىجاد قىلغان ئىكەن. دەسلەپكى مەزگىلده خرىستىئان دىنى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋەھشىيانە بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن، پەقەت پەلەستىن رايونىدىلا تارقالغان. مىلادىيە 4 - ئەسىردىن باشلاپ رىم ئىمپېرىيىسى خرىستىئان دىنىغا بولغان

سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇنى دۆلەت دىنى قىلىشنى بەلگىلىگەندىن كېيىن، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ يۆلىشى ۋە كېڭەيتىشى بىلەن تېزدىن ئاسىيا، يارۇپا رايونلىرىغا تارقىلىپ، دۇنياۋى دىنغا ئايلانغان. خرىستىئان دىنىنىڭ نېستورى مەزھىپى (جۇڭگودا نېستورى دىنى دېيىلىدۇ) مىلادىيە 6 - ئەسىرده شىنجاڭغا كىرگەن، 7 - ئەسىرده ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونغا تارقالغان. كېيىن خرىستىئان دىنىنىڭ باشقا مەزھەپلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونغا تارقالغان. ھازىر خرىستىئان دىنى ھەرقايسى قىتئەلەرگە كەڭ تارقالغان بولۇپ، تەخمىنەن 1 مىليارد 300 مىليوندەك ئېتىقادچىسى بار.

ئىسلام دىنى ئۇچ چوڭ دىن ئىچىدە ئەڭ كېيىن پەيدا بولغان دىن. مىلادىيە 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇھەممەد ئىسلام دىنىنى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئىجاد قىلغان. مۇھەممەد ۋاپات بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەرەب ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ھەربىي كېڭەيمچىلىكىگە ئەگىشىپ، ئىسلام دىنى ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپا قىتئەلىرىگە تارقىلىپ، ئەڭ ياش دۇنياۋى دىنغا ئايلانغان. 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دىنى دېڭىز يولى ئارقىلىق دۆلىتىمىزنىڭ شەرقىي - جەنۇبىي دېڭىز بويى رايونلىرىغا كىرگەن. 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە يەنە قۇرۇقلۇق ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىن شىنجاڭ رايونغا تارقالغان. ھازىر ئىسلام دىنى ئاساسەن ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقا رايونلىرىغا تارقالغان. ياۋروپا، ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيىلەرگىمۇ تارقالغان. تەخمىنەن 1 مىليارد ئېتىقادچىسى بار.

59. نېمە ئۈچۈن ماركسىزملىق دىن قارىشىنى ئەڭ ئىلمىي دىن قارىشى دەيمىز؟

ماركسىزملىق دىن قارىشى — ماركسىزمنىڭ دىن ۋە دىن مەسىلىلىرى توغرىسىدىكى ئومۇمىي قارىشى ۋە تۈپ كۆزقارىشى. ئۇ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى دىن ۋە دىن مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئەڭ سىستېمىلىق، ئەڭ ئىلمىي تەلىمات، پرولېتارىيات پارتىيىسىنىڭ دىن سىياسىتىنى تۈزۈشىدىكى نەزەرىيىۋى ئاساس، شۇنىڭدەك دىن مەسىلىلىرىنى توغرا تونۇش ۋە بىر تەرەپ قىلىشتىكى ئىلمىي يېتەكچى ئىدىيە. ماركسىزملىق دىن قارىشىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەنىسى ئىنتايىن

مول بولۇپ، ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلاردىن تەركىب تاپقان:

(1) دىن — ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مۇقەييەن تارىخىي باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى. ماركسىزم دىن ئىنسانلار بىلەن تەڭ پەيدا بولغان ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتى مەلۇم تارىخىي باسقۇچقا يەتكەندىن كېيىن ئاندىن بارلىققا كەلگەن، دەپ قارايدۇ. ئىنسانلارنىڭ تارىخىغا نەچچە مىليون يىل بولدى. ھالبۇكى، بۈگۈنگىچە بايقالغان ئەڭ دەسلەپكى دىنغا تېخى 100 مىڭ يىل بولمىدى.

تەبىئەت كۈچلىرى ۋە ئىجتىمائىي كۈچلەرنىڭ بېسىمى — دىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئىككى مۇھىم مەنبە، لېكىن بۇ ئىككى خىل كۈچ دىننى بىۋاستە پەيدا قىلالمايدۇ. دىنىڭ پەيدا بولۇشى بۇ ئىككى خىل كۈچنىڭ زۇلۇمىغا ئۇچرىغان، شۇنىڭدەك بۇنىڭ تېگىگە يېتەلمىگەن ۋە قورقۇپ كەتكەن كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنى ئېزىپ كەلگەن بۇ كۈچلەرگە بولغان خاتا تونۇشىنىڭ نەتىجىسى.

(2) دىن، ئۇنىڭ ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، بىر تۈرلۈك ئاستىن-ئۈستىن قىلىۋېتىلگەن دۇنيا قاراش. ئېنگېلس: «بارلىق دىن كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان تاشقى كۈچلەرنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدىكى خىيالىي ئىنكاسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، بۇ خىل ئىنكاستا پانىي دۇنيادىكى كۈچلەر بۇ كۈچلەردىن تاشقىرى كۈچلەرنىڭ شەكلىنى ئالغان بولىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان «تاشقى كۈچ» دىنىڭ پەيدا بولۇشىدا تايىنىلغان تەبىئەت كۈچلىرى ۋە ئىجتىمائىي كۈچلەرنى كۆرسىتىدۇ، دىن — كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بۇ ئىككى خىل كۈچنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدىكى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋېتىلگەن خىيالىي ئىنكاسى.

(3) دىنىڭ ئىجتىمائىي رولى ئاساسىي تەرەپتىن پاسسىپ بولىدۇ. دىن ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋېتىلگەن دۇنيا قاراش بولغانلىقتىن، كىشىلەرنىڭ دۇنيانى توغرا تونۇشى ۋە ئۆزگەرتىشگە يېتەكچىلىك قىلالمىشى مۇمكىن ئەمەس، كىشىلەرگە ئازاب-ئوقۇبەتلىك تەقدىرنىڭ مەنبەسىنى توغرا تونۇتالمىشى، بۇ ئارقىلىق ئازاب-ئوقۇبەتلىك تەقدىرنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئىنقىلاب قىلىش تەلىپىنى شەكىللەندۈرەلمىشى مۇمكىن ئەمەس، بەلكى ئازاب-ئوقۇبەتلىك تەقدىرنىڭ مەنبەسىنى پەقەت «تەقدىر» گىلا، يەنى خۇدانىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغىلا يىغىنچاقلايدۇ ھەمدە دىندىن

خىيالىي بەخت ۋە روھىي تەسەللىي ئىزدەيدۇ.

(4) دىنىڭ يوقىلىشىنى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى بەلگىلەيدۇ. دىنىڭ پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش ۋە يوقىلىش قانۇنىيىتى بولىدۇ. دىن پەقەت ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدا تايىنىپ تۇرۇۋاتقان تەبىئەت مەنبەسى، جەمئىيەت مەنبەسى ۋە تونۇش مەنبەسى يوقالغاندىن كېيىنلا، ئاندىن ئۆزلۈكىدىن يوقىلىدۇ. سوتسىيالىزم باسقۇچىدا دىنىڭ يوقىلىشىدىكى ئوبيېكتىپ شارائىت ھازىرلانمىغان بولغاچقا، دىن يەنىلا ئۇزاق مەزگىلگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

(5) پرولېتارىياتنىڭ سىياسىي پارتىيىسى دىن مەسىلىسىدە «دىنىي ئېتىقاد دۆلەت ئۇچۇن ئېيتقاندا خۇسۇسىي ئىش» دېگەن پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇشى، ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن ھۆكۈمەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىشى ۋە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى قەتئىي يولغا قويۇشى؛ دىن مەسىلىلىرىنى بىرتەرەپ قىلغان ۋاقىتتا پارتىيىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسىگە بويسۇنۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشى، بىرتەرەپ قىلىمە ھالدا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىدىكى پەرقنى تەكىتلەپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ۋە ئېتىقاد قىلمايدىغان ئاممىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىنىڭ بىردەكلىكىگە سەل قاراشقا قارشى تۇرۇشى، دىن مۇرتىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق پۇقرالارنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇش ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، پارتىيەنىڭ تۈپ ۋەزىپىلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشى كېرەك.

60. دىن بىلەن مىللەتنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بار؟

مىللەت بىلەن دىنىڭ مۇناسىۋىتى نىسبەتەن مۇرەككەپ بولۇپ، يىغىپ ئېيتقاندا، ئىككىسى ھەم پەرقلىق، ھەم باغلىنىشلىق بولىدۇ.

مىللەت كىشىلەر تارىختا ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن، مۇقىم بولغان بىر ئورتاق گەۋدە بولۇپ، ئۇ تارىخ كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ. دىن بولسا، بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئاڭ شەكلى بولۇپ، ئۇستقۇرۇلمىغا تەۋە. مىللەتنى ھاسىل قىلىدىغان تۆت مۇھىم ئامىل: ئورتاق رايون، ئورتاق تىل، ئورتاق ئىقتىسادىي تۇرمۇش، شۇنىڭدەك ئورتاق مەدەنىيەتتە ئىپادىلىنىدىغان ئورتاق پسىخىك ساپا. دىننى شەكىللەندۈرىدىغان مۇھىم ئامىل بولسا دىنىي قاراش، دىنىي كەچۈرمىش، دىنىي ھەرىكەت ۋە دىنىي تۈزۈلمە. شۇنىڭ

ئۇچۇن، مىللەت بىلەن دىن خاراكتېرى تامامەن ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئۇقۇم، دىن مىللەتنى شەكىللەندۈرىدىغان ئامىل ئەمەس، بىر مىللەت بىر خىل دىنغا ئېتىقاد قىلسا بولىدۇ، ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدە ئوخشاش بولمىغان دىنغا ئېتىقاد قىلسىمۇ بولىدۇ ياكى ئوخشاش بىر مەزگىلدە ئوخشاش بولمىغان بىرنەچچە خىل دىنغا ئېتىقاد قىلسىمۇ بولىۋېرىدۇ، لېكىن دىنىي ئېتىقادتا قانداقلا ئۆزگىرىش بولسۇن، كىشىلەر تارىختا ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن، مۇقىم بىر ئورتاق گەۋدە بولغان مىللەت ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار تارىختا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىپتىدائىي دىن، شامان دىنى، ئاتەش دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى، نېستورى دىنى قاتارلىقلارغا ئېتىقاد قىلغان، 16 - ئەسىرگە كەلگەندىن كېيىنلا ئاندىن بىرتۇتاش ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. خەنزۇلاردا ئەزەلدىنلا بىرتۇتاش دىنىي ئېتىقاد شەكىللىنىپ باقمىغان، ھازىر يەنىلا بۇددا دىنى، داۋجياۋ (تەرىقەتچىلىك) دىنى، خرىستىئان دىنى، كاتولىك دىنى قاتارلىق كۆپ خىل دىنغا ئېتىقاد قىلىدۇ. بىر خىل دىنغا بىرلا ۋاقىتتا نۇرغۇن مىللەتلەر ئېتىقاد قىلسا بولىدۇ، بۇ مىللەتلەرمۇ ئوخشاش بىر دىنغا ئېتىقاد قىلغانلىق تۈپەيلىدىن بىر مىللەت بولۇپ كەتمەيدۇ. مەسىلەن، دۇڭگانزە خۇيزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار، تاجىك، دۇڭشياڭ، سالا، باۋئەن قاتارلىق 10 مىللەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. بۇلار دىن بىلەن مىللەتنىڭ بىر نەرسە ئەمەسلىكىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مىللەت بىلەن دىننىڭ ھەر ئىككىلىسىنىڭ ئۆزىگە خاس پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش ۋە يوقىلىش قانۇنىيىتى بار. مىللەت ئىنسانلارنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى داۋامىدا ئۇرۇقداشلىق، قەبىلە باسقۇچى ئارقىلىق مەدەنىي دەۋرگە كىرمەكچى بولۇپ تۇرغان ۋاقىتتا شەكىللەنگەن. دىن بولسا قەبىلە ۋە مىللەتتىن ئىلگىرى، ئىنسانلار تېخى جاھالەت دەۋرىدە تۇرغان، قەبىلە تېخى شەكىللەنمىگەن ۋاقىتتىلا شەكىللەنگەن. مىللەت بىلەن دىننىڭ تەرەققىي قىلىش، يوقىلىش يولىمۇ ئوخشىمايدۇ. مىللەت جەمئىيەتنىڭ پەن - تېخنىكىسىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ ئۆزلۇكسىز راۋاجلىنىدۇ، ئىنسانلار كوممۇنىزم جەمئىيىتىگە كىرگەندىن كېيىن، مىللەتلەرنىڭ ئارىسىدىكى پەرقلەر تەدرىجىي تۈگەيدۇ، بۇنىڭغا ئەگىشىپ مىللەتمۇ تەبىئىي ھالدا يوقىلىدۇ. دىن بولسا جەمئىيەت

تەرەققىياتى، پەن - تېخنىكىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ ئۆزلۇكسىز ئاجىزلايدۇ - دە، ئاخىرى تەبىئىي ھالدا يوقىلىدۇ.

مىللەت بىلەن دىن يەنە مەلۇم باغلىنىشقىمۇ ئىگە. دىن ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ئەڭ ئومۇمىيۈزلۈك بولغان بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە. ئۇ بىر خىل ئېتىقاد بولغاچقا، ئادەمنى ۋاستە قىلىدۇ، ئادەم بولسا ھامان مەلۇم بىر كونكرېت مىللەتكە تەۋە بولىدۇ. دىن يەنە كېلىپ بىرتۇرلۇك مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ، بىر مىللەت مەلۇم بىر دىننىى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، تەبىئىي ھالدا شۇ دىننىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىدۇ ياكى شۇ دىن مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئۇستقۇرۇلمىنىڭ بىر قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن، دىنمۇ ئۆزىگە ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىدا ئەكس تەسىر پەيدا قىلىدۇ. شۇڭا، دىن بىلەن مىللەتنىڭ مۇناسىۋىتىدە، ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەر ئارىسىدا دەرىجە جەھەتتىلا پەرق بار بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش بولۇش - بولماسلىق مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس. تارىختا ھەممە ئادەم بىر خىل دىنغا ئېتىقاد قىلغان ئاشۇ مىللەتلەر ئارىسىدا بۇ خىل مۇناسىۋەت تېخىمۇ زىچ بولغان، دىن بۇ مىللەتلەرنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا كەڭ، چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. دىن ئېتنى مىللەت ئېڭىغا سىڭىپ كىرىپ، دىن مەدەنىيەتى مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان، دىنىي رەسىم - قائىدىلەر كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۇنى چەكلىگەن، بەزىلىرى بولسا مىللىي ئۆرپ - ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ مىللەتلەر ئارىسىدا مىللەتلەر مەسىلىسى بىلەن دىن مەسىلىسى ھەمىشە ئارىلىشىپ كېلىپ، بۇ خىل مەسىلىلەرنىڭ ئالاھىدە مۇرەككەپلىكىنى ئىپادىلىگەن.

مىللەت بىلەن دىننىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا تونۇش بىر نەزەرىيە مەسىلىسى بولۇپلا قالماستىن، يەنە مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بىر مەسىلىدۇر. ئەمەلىيەت داۋامىدا، ھەم مىللەتلەر مەسىلىسى بىلەن دىن مەسىلىسىنى پەرقلەندۈرۈش، ھەم ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كۆرۈپ يېتىش لازىم. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن پارتىيەنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى ۋە دىن سىياسىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، مىللەت، دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىگىلى بولىدۇ.

61. دىننىڭ مىللىي قائىدە ـ يوسۇن، ئۆرپ ـ ئادەتكە قانداق تەسىرى بار؟

دىننىڭ مىللىي قائىدە ـ يوسۇن، ئۆرپ ـ ئادەتكە بولغان تەسىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئالاھىدىلىكىنى ئىگىلەش كېرەك. قائىدە ـ يوسۇن، ئۆرپ ـ ئادەت دېگەندە، ئىنسانلارنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا شەكىللەنگەن تۈغۇلۇش، قېرىش، كېسەل بولۇش، ئۆلۈش، كېسىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك، يۇرۇش ـ تۇرۇش، ھەتتا دىنىي ئېتىقاد، باخشىلىق، رەمچىلىك، پەرھىز تۈتۈش قاتارلىق مەزمۇنى كەڭ، شەكلى كۆپ خىل بولغان ھەرىكەت ئۆلچىمى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ ئۇزاق مۇددەتتىن بۇيان ئادەت، ئىجتىمائىي تۇرمۇش شەكلى، رەسىم ـ قائىدە بولۇپ شەكىللەنگەن. ئادەتتە «ئۆرپ ـ ئادەت» دېيىلىدۇ. ئۆرپ ـ ئادەت پەقەتلا بىر تۈرلۈك توپ خاراكتېرلىك ئەخلاق خاھىشىدىنلا ئىبارەت.

ئۆرپ ـ ئادەت بەش ئاساسىي ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرىنچى، ۋارىسلىق خاراكتېرىگە ئىگە. ئۆرپ ـ ئادەت تارىختا ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىنىدۇ، ۋارىسلىق قىلىنىش جەريانىدا جاھىل، مۇتەئەسسىپ خاھىش بولۇپ شەكىللىنىدۇ. ئىككىنچى، ئىجتىمائىيلىق ۋە تارىخىيلىققا ئىگە. ئۆرپ ـ ئادەت ئىجتىمائىي توپلارنىڭ ئۆز ـ ئۆزىدىن شەكىللەنگەن ئادەتلىرى بولۇپ، ئۇ تارىخنىڭ قاتا ـ قاتا تاسقىشىدىن ئۆتكەن، شۇڭا ئۇ تارىخنىڭ خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۈچىنچى، رايون خاراكتېرىگە ئىگە. ئۆرپ ـ ئادەت شۇ جايلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان شارائىتىغا ئاساسەن، مۇئەييەن رايوننىڭ تۇرمۇش، ئىشلەپچىقىرىش، تەبىئىي شارائىت ۋە جۇغراپىيىلىك مۇناسىۋەتلىرىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. تۆتىنچى، مىللەت خاراكتېرىگە ئىگە. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخى، ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى، جۇغراپىيىلىك ئورنى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلار شەكىللەندۇرگەن ئۆرپ ـ ئادەتلەرمۇ ھەمىشە روشەن مىللەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. بەشىنچى، ئۆزگىرىشچانلىققا ئىگە. ئۆرپ ـ ئادەت ھەمىشە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، سىياسىي شارائىتلارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، مەزمۇندىن شەكىلگىچە ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، جەمئىيەتكە ماس كەلمەيدىغانلىرى شاللىنىپ كېتىدۇ ـ دە، يېڭى ئۆرپ ـ ئادەتلەر تەدرىجىي بارلىققا كېلىدۇ

ۋە راۋاجلىنىدۇ.

ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ھەممىسىلا دىندىن روشەن دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. دىن ـ بىر تۈرلۈك ئىدېئولوگىيە، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي گەۋدە، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسى ھەم دىنىي ئەقىدىلىرى، دىن قائىدىلىرى، تۈزۈمى ۋە تەشكىلاتى بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆرپ ـ ئادەتتىن پەرقلىنىدۇ. لېكىن دىن بىر تۈرلۈك مەدەنىيەت، مەدەنىيەت بولسا ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا دىن بىلەن ئۆرپ ـ ئادەت مەلۇم باغلىنىشقا ئىگە. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ھەرقانداق مىللەتتە دىنىي ئېتىقادتىن ئۆزگەرتىپ ئالغان ئۆرپ ـ ئادەت بار. ئالايلى، خەنزۇلاردىكى قەمەرىيە 12 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرام بۇددا دىنىدىن كەلگەن. دەيزۇلارنىڭ سۇ چېچىش بايرىمى ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ سۇغا چوقۇنۇشىدىن كەلگەن بايرام. تارىختىكى ھەممە ئادەم بىر خىل دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان بەزى مىللەتلەردە دىن پىلەن ئۆرپ ـ ئادەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ زىچ بولغان. مەسىلەن، دۆلىتىمىزدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خۇيزۇ، ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق 10 مىللەتنىڭ توي ـ تۆكۈن، نەزىر ـ چىراغ، يېمەك ـ ئىچمەكتىكى پەرھىز تۇتۇش، ھېيت ئۆتكۈزۈش قاتارلىق ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئىسلام دىنىدىن كەلگەن. ئالايلى، بالىلارغا قۇرئان كەرىمدىن ئىسىم قويۇش، خەتنە قىلىش، توي قىلغاندا نىكاھ ئوقۇش، كۆرۈشكەندە ئەسسالامۇئەلەيكۇم، دەپ سالاملىشىش؛ مېيىتنى كېپەنگە ئېلىش، نامىزىنى چۈشۈرۈپ، تېزدىن يەرلىككە قويۇش؛ چوشقا گۆشى، ھايۋانلارنىڭ قېنى ۋە ھارام بولۇپ قالغان مالالارنىڭ گۆشىدىن پەرھىز تۇتۇش؛ قۇربان ھېيت، روزا ھېيتلارنى ئۆتكۈزۈش، ۋەھاكازا.

ھەرقايسى مىللەتلەردە ئوخشىمىغان دەرىجىدە دىندىن ئۆزگەرگەن ئۆرپ ـ ئادەتلەر بار. بۇ ئۆرپ ـ ئادەتلەر ئۇزاق مەزگىللىك جەمئىيەت تەرەققىياتى داۋامىدا ئەنئەنگە ئايلانغان بولۇپ، نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولۇپ قالغان. بۇ ئۆرپ ـ ئادەتلەر دىنىي تۈسكە ۋە دىنىي ئەنئەنگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ماھىيەتتە مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ قالغان.

62. نېمە ئۈچۈن «مۇسۇلمان مىللىتى» دەپ ئاتاشنى خاتا دەيمىز؟

يۇگوسلاۋىيە پارچىلىنىپ، بوسنىيە ـ گېرتسىگوۋىنا ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ئاخبارات ۋاستىلىرىدە «مۇسۇلمان مىللىتى» دېگەن سۆز كۆپرەك تەكىتلىنىپ، كىشىلەردە يۇگوسلاۋىيە پارچىلانغاندىن كېيىن ئۇ يەردە «مۇسۇلمان مىللىتى» دەيدىغان بىر يېڭى مىللەت پەيدا بولۇپتۇ، دېگەن تەسىرنى پەيدا قىلدى، ئەمەلىيەتتە، بوسنىيە ـ گېرتسىگوۋىنادا ھېچقانداق «مۇسۇلمان مىللىتى» مەۋجۇت ئەمەس، دۇنيادىمۇ بۇنداق مىللەت يوق. بوسنىيە ـ گېرتسىگوۋىنادىكى «مۇسۇلمان مىللىتى» دېگىنىمىز، ئەمەلىيەتتە شۇ جايدىكى سېرب ۋە كروئات قاتارلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلارنى كۆرسىتىدۇ.

سابىق يۇگوسلاۋىيە تارىخىدا ئاساسەن پراۋوسلاۋىيە دىنى، كاتولىك دىنى ۋە خرىستىئان دىنى ئومۇملاشقاندى. ئوسمان ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، سېربلار ۋە كروئاتلار ئارىسىدىكى بەزى كىشىلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان بۇ سېربلار، كروئاتلارنىڭ مىللەت تەركىبى ئۆزگېرىپ كەتمىگەن، پەقەت دىنىي ئېتىقادىلا ئۆزگەرگەن، شۇڭا ھېچكىم ئۇلارنى مۇسۇلمان بولغانلىقى ئۈچۈنلا باشقا بىر مىللەت دەپ قارىمىغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرى، سابىق يۇگوسلاۋىيىنىڭ بەزى رەھبەرلىرى سېربلارنىڭ ئورنى ۋە تەسىرىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن بۇ كىشىلەرنى مەجبۇرىي ھالدا ئەسلىدىكى سېربلار ۋە كروئاتلاردىن ئايرىپ چىقىرىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنى ئاساسىي ئالاھىدىلىك قىلغان يۇگوسلاۋىيىلىكلەر توپىنى شەكىللەندۈرۈپ قويغان. لېكىن ئۇلار ھەرگىزمۇ بىر يېڭى مىللەت ئەمەس. يۇگوسلاۋىيە پارچىلانغاندىن كېيىن، بۇ ئالاھىدە كىشىلەر توپى بوسنىيە ـ گېرتسىگوۋىنا ئۇرۇشىدا كۆچلۈك بۆلگۈنچىلىك خاھىشىنى ئىپادىلىگەنلىكى ئۈچۈن، پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتقاندى. بەزى ئاخبارات ۋاستىلىرى بۇ ئاتالمىش «مۇسۇلمان مىللىتى» نى ھەدەپ تەشۋىق قىلدى. روشەنكى، بۇ ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان «مىللەت» ئىدى.

مىللەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، «مۇسۇلمان مىللىتى» دەپ ئاتاش خاتا، ئۇنىڭ نەزەريىۋى ئاساسى يېتەرلىك ئەمەس. مىللەتنىڭ خەلقئارادا ئېتىراپ قىلىنغان تەبىرىدە: مىللەت — تارىختا شەكىللەنگەن،

ئورتاق ماكان، ئورتاق تىل، ئورتاق ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا ئىگە بولغان ھەمدە ئورتاق مەدەنىيەت ئاساسىدا ئورتاق پسىخىك ساپانى ئىپادىلەيدىغان كىشىلەرنىڭ تۇراقلىق ئورتاق گەۋدىسى، دېيىلگەن. دىن مىللەتنى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسلىق ئامىل ئەمەس. كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئەمەلىيەتتىمۇ ئۆزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئەگەر دىنىي ئېتىقادىنى مىللەت ئايرىشنىڭ بىردىنبىر ئالاھىدىلىكى قىلغاندا، ئۇنداقتا مىللەت كىشىلەرنىڭ تۇراقلىق بولغان ئورتاق گەۋدىسى بولماي قالىدۇ. مىللەتنىڭ نامىمۇ دىنىي ئېتىقادنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، دىنىي ئېتىقاد ئارقىلىق مىللەت ئايرىش ئىلمىي بولمايدۇ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلارنى «مۇسۇلمان مىللەت» دېيىشمۇ ئەلۋەتتە توغرا بولمايدۇ.

مۇسۇلمان — ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. مۇسۇلمان ئاسىيالىقلاردىن بولۇشى مۇمكىن، ياۋروپالىق، ئافرىقىلىق، ئاۋستىرالىيىلىك، ئامېرىكىلىقلاردىن بولۇشىمۇ مۇمكىن؛ ئاق تەنلىك بولۇشى مۇمكىن، قارا تەنلىك ياكى سېرىق تەنلىك بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەگەر پەقەتلا دىنىي ئېتىقادنى مىللەت ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلغاندا، دۇنيادىكى ھازىرقى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ نامى مۇۋاپىق بولماي قالىدۇ، كىشىلەر دىنىي ئېتىقاد ئاساسىدا «خرىستىئان مىللىتى» ، «بۇددا مىللىتى» ، «ئىسلام مىللىتى» ، «ئېپتىدائىي دىن مىللىتى» دېگەنلەرگە ئايرىلىپ كېتىدۇ. ئوخشاش بىر مىللەتتىكى كىشىلەر دىنىي ئېتىقادنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، بىرقانچە مىللەتكە ئايرىلىپ كېتىدۇ، ئوخشاش بولمىغان دۆلەت ۋە رايونلاردىكى ئوخشاش بولمىغان تەنلىك، ئوخشاش بولمىغان تىل، ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەتكە ئىگە كىشىلەر پەقەت دىنىي ئېتىقاد سەۋەبىدىن بىر مىللەت بولۇپ قالىدۇ. تېخىمۇ بىمەنە يېرى، دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان كىشىلەر مىللەت تەركىبىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، مىللەت تەۋەلىكى يوق كىشىلەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇڭا، دىنىي مىللەت ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىش رېئاللىققا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بوسنىيە ـ گېرتسىگوۋىنادىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كىشىلەرنى ئورتاق ھالدا «مۇسۇلمان مىللىتى» دەپ ئاتاش ئىلمىي ئەمەس. توغرا ئاتىلىشى «بوسنىيە ـ گېرتسىگوۋىنا مۇسۇلمانلىرى» بولۇشى كېرەك، بۇنداق ئاتاش ھەرقانداق دۆلەت ۋە رايون

ئۇچۇن ئۆيغۇن كېلىدۇ.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، بىز ھەمىشە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتتىكى بەزى يولداشلار، جۈملىدىن بەزى كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ: مەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايمەن، لېكىن مېنى مۇسۇلمان ئەمەس دېسە بۇنى قوبۇل قىلالمايمەن، دېگىنىنى ئاڭلايمىز. بۇنىڭدا بىر ئۇقۇم خاتالىقى بار. «مۇسۇلمان» دېگەن سۆز ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغان ئىكەن، ئۆزىنى قانداقمۇ «ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى»، يەنى «مۇسۇلمان» دېگىلى بولسۇن؟

63. نېمە ئۈچۈن دىن بىلەن پەننىي ماھىيەت جەھەتتە بىر - بىرىگە زىت دەيمىز؟

دىن بىلەن پەن بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خىل قارىمۇ قارشىلىق ماھىيەتلىك بولىدۇ، ئۇنىڭغا مۇرەسسە قىلغىلى بولمايدۇ. دىن بىلەن پەننىڭ قارىمۇ قارشىلىقى تۆۋەندىكى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

دىن بىلەن پەن بىر - بىرىگە زىت ئىككى خىل ئىدىيە سىستېمىسى. پەن ئوبيېكتىپ دۇنيانىڭ ماھىيىتى ۋە ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان بىلىم سىستېمىسى، ئۇ بارلىق تەتقىقات ئوبيېكتلىرىنى كىشىلەرنىڭ روھى ياكى خۇدانىڭ ئىرادىسىگە بېقىنماي مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئوبيېكتىپ رېئاللىق دەپ قارايدۇ. پەن ھەرقانداق تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچلەرنى ھەمدە ئۇنىڭ تەبىئەتكە كۆرسىتىدىغان رولىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ، شۇنداقلا تەبىئەتتىن تاشقىرى سەۋەب ۋە كۈچلەردىن پايدىلىنىپ ھادىسىلەرنى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى چۈشەندۈرۈشكە قارشى تۇرىدۇ. دىن بولسا بۇنىڭ ئەكسىچە. دىن، ئۇنىڭ ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچلەرگە ئېتىقاد قىلىدۇ ۋە چوقۇنىدۇ. دىن ماددىي دۇنيانىڭ سىرتىدا تەبىئەتتىن تاشقىرى ئىلاھنىڭ بولىدىغانلىقىغا، ئۇنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنى يارىتىلىقى ۋە ئىدارە قىلىدىغانلىقىغا، دۇنيادىكى بارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ ئۇنىڭ ئىرادىسى بىلەن بولىدىغانلىقىغا

ئىشىنىدۇ، شۇڭا، دىن ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەتنىڭ مۇقەررەرلىكىنى، قانۇنىيەتلىك ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ.

دىن بىلەن پەننىڭ بىلىش جەھەتتىكى مېتودولوگىيىسى بىر - بىرىگە تۈپتىن ئوخشمايدۇ. پەندە تەجرىبە، كۆزىتىش ئاساسىدا ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىلىدۇ، ئىلمىي تەجرىبە ئارقىلىق شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى ۋە قانۇنىيىتى ئېگىلىنىدۇ. شۇڭا ئىلمىي ئۇسۇل، ماھىيەتتە، تەجرىبە بىلەن ئەقىل، ئىلمىي تەجرىبە بىلەن لوگىكىلىق يەكۈننىڭ ئورگانىك بىرلەشتۈرۈلۈشىدۇر. بارلىق پەن بىلىملىرى تەجرىبە، كۆزىتىش ئاساسىغا قۇرۇلۇشى ھەمدە تەجرىبە ۋە ئەمەلىيەت ئارقىلىق سىنىلىشى، ھەرقانداق ساختىلىققا قارشى تۇرۇشى كېرەك. دىندا ئېتىقاد قىلىنىدىغان تەبىئەتتىن تاشقىرى ئىلاھ ھەرگىز مەۋجۇت ئەمەس، ئۇ ساختا ۋە خىيالىي نەرسە، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقانداق كىشىنىڭ ھېسسىي تەجرىبە ياكى ئىلمىي تەجرىبە ئارقىلىق تەكشۈرۈپ چىقىشى ۋە ئىسپاتلاپ چىقالىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەلۋەتتە، تەجرىبە ئەمەلىيىتى ئاساسىدا ئەقلىگە مۇۋاپىق لوگىكىلىق ئىسپاتلاپ چىقىشقىمۇ مۇمكىن بولمايدۇ. شۇڭا، دىن ئىلاھىيىتى ئۆزى ئېيتقان تەبىئەتتىن تاشقىرى ئىلاھنى كىشىلەردىن پەقەت تەجرىبىدىن، ئىدراكتىن تاشقىرى بىشارەت ياكى تىلسىماتچىلىقنىڭ بېۋاسىتە سېزىمگە تايىنىپ تونۇشنىلا تەلەپ قىلىدۇ.

دىن بىلەن پەننىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە بولغان تەسىرىمۇ تۈپتىن ئوخشمايدۇ. پەن ئوبيېكتىپ دۇنيانىڭ ماھىيىتى ۋە ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان بىلىم سىستېمىسى بولغاچقا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلىنىپ، ماددىي بايلىق يارىتىپ، يېڭىدىن ماددىي مەدەنىيەت بەرپا قىلالايدۇ. دىن ئاستىن - ئۈستۈن قىلىنغان دۇنيا قاراش ۋە ئىدېئالىستىك ئىدىيە سىستېمىسى بولغانلىقتىن، تەبىئەتتىن تاشقىرى ئىلاھنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنى يارىتىلىقى ۋە ئىدارە قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ، شۇڭا ئۇ كىشىلەرنىڭ تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ سەۋەبى ۋە قانۇنىيىتى ئۈستىدە ئىزدىنىشىگە توسالغۇلۇق قىلىدۇ، ئۇنىڭ كىشىلەرنىڭ دۇنيانى توغرا تونۇشى، دۇنيانى ئۆزگەرتىشىگە يېتەكچىلىك قىلالىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، دىن ماھىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا قارىتا توسالغۇلۇق رول ئويناىدۇ. ئىنسانىيەت

جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى، تۈپ ئاساسىدىن ئېيتقاندا، پەننىڭ دىن ئۇستىدىن ئۇزلۇكسىز غالىب كەلگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى.

دىن بىلەن پەننىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا بولغان رولى تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. پەن — تارىختا تۇرتكىلىك رول ئوينايدىغان ئىنقىلابىي كۈچ. پەن - تېخنىكىنىڭ زور تەرەققىياتى مۇقەررەر ھالدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تۇرتكە بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ غايەت زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى مۇقەررەر ھالدا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئارقىلىق جەمئىيەتنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. دىن بۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ، ئۇ روھنىڭ دۇنياني ۋە كىشىلىك تۇرمۇشنى ئىدارە قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ، مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىجتىمائىي تۈزۈمنى روھ ياكى خۇدانىڭ ئىرادىسىنىڭ گەۋدىلىنىشى، مۇقەددەس، چېقىلغىلى بولماس نەرسە، دەپ قارايدۇ. شۇنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇكى، ئالاھىدە تارىخىي شارائىت ئاستىدا، دىنىي ھەرىكەتلەر، جۇملىدىن دىنىي ئىسلاھات ھەرىكەتلىرى ۋە دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىمۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ئۆزگە خاس رول ئوينىغانىدى. لېكىن، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، دىننىڭ ماھىيىتى ئۇنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ئاساسەن پاسسىپ رول ئوينايدىغانلىقىنى، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا پايدىسىز ئىكەنلىكىنى بەلگىلىگەن. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى توغرا تونۇپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، چوقۇم جەمئىيەتنى ۋە تەرەققىياتىنى ئىلاھ ئىدارە قىلىدۇ دەيدىغان دىنىي قاراشنى تۈگىتىش كېرەك.

64. دىن بىلەن خۇراپاتلىقنىڭ قانداق ئوخشىماسلىقى بار؟

دىن بىلەن خۇراپاتلىقنىڭ ھەر ئىككىلىسى خۇداگۆيلۇققا تەۋە بولۇپ، ئوخشاش تارىخىي مەنبەگە ئىگە، ھەر ئىككىلىسى تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ بۇرمىلانغان ۋە خىيالىي ئىنكاسى، ھەر ئىككىلىسى تەبىئەتتىن ئاشقىرى ئىلاھىيەتنىڭ كۈچىگە، يەنى جىن - ئەرۋاھ، خۇدا قاتارلىقلارغا ئىشىنىدۇ ۋە چوقۇنىدۇ. شۇڭا، ئىدىيە سىستېمىسىدىن ئېيتقاندا، ھەر ئىككىلىسى ئىدېئالىزملىق ئىدىيە سىستېمىسىغا تەۋە. لېكىن، دىن بىلەن

خۇراپاتلىقنىڭ يەنىلا ئوخشىمايدىغان جايلىرى بار بولۇپ، نۇرغۇن جەھەتلەردە روشەن پەرقلىنىدۇ.

دىن بىلەن خۇراپاتلىق گەرچە خۇداگۆيلۇققا تەۋە بولسىمۇ، لېكىن دىن بىر تۈرلۈك ئەقىدىۋىلىشىكەن خۇداگۆيلۇقتۇر. دىن خۇراپاتلىق بىلەن ئوخشاش بىر مەنبەدىن شەكىللەنگەندىن كېيىن، تەرەققىيات جەريانىدا تەدرىجىي مۇكەممەل، سىستېمىلىق ئەقىدىۋىي بولۇپ شەكىللەنگەن، تۈرلۈك دىنلارنىڭ ئۆزىگە خاس دىنىي كىتاب، دىنىي ئەقىدە، شۇنىڭدەك دىنىي پەلسەپىلىرى بار، مۇشۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ بىر تۈرلۈك ئەقىدىۋىلىشىكەن، مۇپەسسەل خۇداگۆيلۇق. لېكىن، خۇراپاتلىق پەيدا بولغاندىن بۇيان، ئەقىدىن ئەقىدىۋىيە سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرمىگەن. باشتىن - ئاخىر چاكىنا، پەس، قوپال خۇداگۆيلۇقتىن ئىبارەت. دىن — بىر تۈرلۈك دۇنيا قاراش، بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئاڭ، گەرچە دۇنيانى تۇغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمىسىمۇ، لېكىن ئۇ قانداقلا بولمىسۇن ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىغا بولغان بىر تۈرلۈك تونۇشىدىن ئىبارەت. دىن ھەمىشە ئادەم بىلەن تەبىئەت، ئادەم بىلەن جەمئىيەت، ئادەم بىلەن ئىلاھ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشەندۈرۈشكە ۋە ھەل قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كەلدى ھەم مۇشۇ ئاساستا خۇداگۆيلۇق دۇنيا قارىشىنى شەكىللەندۈردى، شۇڭا، ماركس بىلەن ئېنگېلس دىن ئۇستىدە توختالغاندا، ئۇنى پەلسەپە، ئەدەبىيات، سەنئەت قاتارلىقلار بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇپ، ئۇنى مۇئەييەن ئىقتىسادىي ئاساس ئۇستىدە بارلىققا كەلگەن ئىجتىمائىي ئاڭ دەپ قارىدى، خۇراپاتلىق دۇنيا قاراش ئەمەس، ئۇ پەقەت خۇداگۆيلۇقتىن پايدىلىنىپ ئالدامچىلىق بىلەن پۇل، مال - مۇلۇككە ئېرىشىدىغان، كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلىدىغان قىلمىش.

دىن بىلەن خۇراپاتلىق تەشكىلىي شەكىل جەھەتتە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. دىن — ئېتىقادچىلاردىن تەركىب تاپقان ئىجتىمائىي گەۋدە بولۇپ، بىرقەدەر پۈختا تەشكىلىي ئاپپاراتقا، مەخسۇس دىنىي كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى خادىملارغا ئىگە. ئالايلى، خرىستىئان دىنىدىكى باستىر، باش روھانىي، بۇددا دىنىدىكى راھىب، لاما، داۋجياۋ دىنىدىكى شەيخ، ئىسلام دىنىدىكى ئاخۇنۇم، ۋەھاكازا: بۇ خادىملار ئېنىق دىنىي مەسئۇلىيەتكە ئىگە بولۇپ، دىنىي ئەقىدىلەرنى تەشۋىق قىلىش، دىنىي

مۇراسىملارغا رىياسەتچىلىك قىلىش، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنىڭ روھىي جەھەتتىن يېتەكلەش، ئۇلارنىڭ دىنىي پائالىيىتى ئېلىپ بېرىشىغا ياشلامچىلىق قىلىشتەك ئىشلارغا مەسئۇل بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېتىقادچى ئامما بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى نىسبەتەن مۇقىم بولىدۇ. خۇراپاتلىق بۇنىڭغا پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ تەشكىلىمۇ، ئېتىقادچىسىمۇ بولمايدۇ. ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. بەزى كەسپىي خۇراپاتچىلارنىڭ ئالدامچىلىق قىلىش، پۇل قاقتى ـ سوقتى قىلىش، كىشىلەرگە زىيان سېلىشتىن باشقا ھېچقانداق مەسئۇلىيىتى ۋە مەجبۇرىيىتى يوق.

دىن بىلەن خۇراپاتلىقنىڭ ھەربىرىدە شەكلى ئوخشىمايدۇ. ھەر خىل دىنلار ئۇزاق مۇددەتتە شەكىللەنگەن، نىسپىي مۇقىم بولغان پائالىيەت شەكلى ۋە مەزمۇنىغا ئىگە، مۇقىم بولغان دىنىي پائالىيەت سور ۇنىغا ئىگە. دىنىي پائالىيەتلەر دىنىي مەنسەپتىكىلەرنىڭ باشچىلىقىدا، ئۆز دىنلىرىنىڭ دىنىي قائىدە، دىنىي ئەقىدىلىرى بويىچە پائالىيەت سور ۇنلىرىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، خرىستىئان دىنىدىكى ئىنسا مۇراسىمى، ئىسلام دىنىدىكى نامار ئوقۇش قاتارلىقلار. خۇراپاتلىق بۇنىڭغا پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ مۇقىم سور ۇنى يوق، قائىدە ـ يوسۇن، ئۆلچەم ـ قېلىپلىرى يوق، باخشى، داخان، پېرىخون دېگەندەك كەسپىي خۇراپاتچىلار پال ئېچىش، رەم سېلىش، مۇنەججىملىك قىلىش، قۇرئە بېقىشتەك ئوسۇللار بىلەن ئالدامچىلىق قىلىدۇ.

دىن ـ بىر تۈرلۈك مەدەنىيەت ھادىسىسى، دىن مەدەنىيىتى مەسىلەن، دىنىي قۇرۇلۇشلار، رەسىملىق، ھەيكەلتىراشلىق، ئويمىچىلىق، ئوسۇل، مۇزىكا، ئەدەبىيات قاتارلىقلار ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. تۈرلۈك دىنلارنىڭ، بولۇپمۇ دۇنيادىكى ئوچ چوڭ دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى، مەسىلەن، بۇددا دىنىدىكى «نوم»، خرىستىئان دىنىدىكى «ئىنجىل»، ئىسلام دىنىدىكى «قۇرئان كەرىم»، شۇنىڭدەك دۆلىتىمىزنىڭ داۋجياۋ دىنىدىكى «تويىن كالاملىرى» قاتارلىقلاردا دىنىي ۋەز ـ نەسىھەتلەردىن باشقا، يەنە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى ئەخلاقى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تەركىبلىرى بار. خۇراپاتلىق پۈتۈنلەي بۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تاشلىۋېتىلگەن شاكاللىرىنى يىغىۋالغان، جەمئىيەت ۋە

كىشىلەرنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكىگە زىيان سالىدىغان زەھەر.

تارىختا، ئەمگەكچى خەلق نۇرغۇن قېتىم دىندىن پايدىلىنىپ ئېكسپىلاتاتسىيىگە، ئېزىشكە قارشى تۇرغان. ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ، تەشكىللەپ، ئىنتىپاقلاشتۇرۇپ، ئېكسپىلاتاتور سىنىپلارغا قارشى كۈرەش قىلغان. مەسىلەن، مەشھۇر تەيپىڭ تىيەنگو ھەرىكىتى قاتارلىقلار. دىن تارىختا يەنە بەزى مىللەتلەرنىڭ مىللىي ھېسسىياتىنى ساقلاپ قېلىشىدىمۇ رول ئويناغان. خۇراپاتلىقتا بۇنداق ئىجابىي رول بولمايدۇ، تارىخىي مەدەنىيەت قىممىتىگە ئىگە نەرسىلەردىن سۆز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا پەقەتلا پاسسىپ رول ئويناىدۇ ۋە تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، بىدئەت تەشكىلاتى «فالۇن گۇڭىسى» خۇراپاتلىقتىن پايدىلىنىپ، سەپسەتىلەرنى توقۇپ چىقىرىپ، جەمئىيەتكە، ئىنسانىيەتكە زىيانكەشلىك قىلىپ، دۆلىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتىغا ئىنتايىن ياماق تەسىرلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

65. دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم مەزگىلىدىكى دىنىنىڭ «بەش ئالاھىدىلىكى» قايسى؟

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئېلىمىزدىكى دىنلارنىڭ ئەھۋالىدا تۈپتىن ئۆزگىرىش بولدى. دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىن ئىبارەت تارىخىي شارائىتىدا، دىن ئاممىۋىلىق، مىللىيلىك، خەلقئارالىق، ئۇزاق مۇددەتلىك ۋە مۇرەككەپلىكتىن ئىبارەت بەش خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئاممىۋىلىقى دۆلىتىمىز كۆپ دىنلىق دۆلەت بولۇپ، ئاساسەن بۇددا دىنى، داۋجياۋ دىنى، ئىسلام دىنى، كاتولىك دىنى، خرىستىئان دىنى قاتارلىقلار بار. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، دۆلىتىمىزدە تۇرلۇك دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار تەخمىنەن 100 مىليون كىشى ئىكەن. بۇ، دىنىنىڭ دۆلىتىمىزدە يەنىلا كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بەزى ئازسانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار مۇتلەق كۆپ سانلىق ئىگىلەپ، دىنىنىڭ ئاممىۋىلىقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ. شۇڭا، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، دىنىي مەسىلىگە توغرا مۇئامىلە قىلىشنىڭ ئۆزى، ئاممىغا توغرا مۇئامىلە قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مىللىيلىكى دۆلىتىمىزدە ھەرقايسى ئاساسلىق دىنلارنىڭ تارقىلىشى روشەن مىللىيلىك تۈسىگە ئىگە. 55 ئاز سانلىق مىللەت ئىچىدە خۇيزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار، تاجىك، دۇڭشياڭ، سالا، باۋئەن قاتارلىق 10 مىللەتتىكى مۇتلەق كۆپ سانلىكى كىشىلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ؛ زاكزۇ، موڭغۇل، يۈگۇ، تۈزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىكى مۇتلەق كۆپ سانلىكى كىشىلەرتىبەت ـ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ؛ دەيزۇ، بۇلاڭزۇ، دېئاك، ۋازۇ قاتارلىق مىللەتلەردىكى مۇتلەق كۆپ كىشى پالى تىلى سىستېمىسىدىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، يەنە بىرقىسىم ئازسانلىق مىللەتلەردىكى مۇتلەق كۆپ كىشىلەر خرىستىئان دىنى، پراۋوسلاۋىيە دىنى ۋە باشقا دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدۇ. پۈتكۈل مىللەت مەلۇم بىر خىل دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر ئىنچىدە، دىن بۇ مىللەتلەرنىڭ ئورتاق مەدەنىيىتىنىڭ بىرقىسمى بولۇپ قالغانلىقتىن، دىن مەسىلىسى ھامان مىللەتلەر مەسىلىسى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن. شۇڭا، پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىنى توغرا ئىزچىللاشتۇرۇش، ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ھۆرمەت قىلىش ئازسانلىق مىللەت رايونلىرىدا ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

خەلقئارالىقلىقى دۆلىتىمىزدىكى ئاساسلىق دىنلار ئىنچىكە، داۋجياۋ دىنىدىن باشقىلىرى چەتتىن كىرگەن. بۇ دىنلار بىلەن چەت ئەل دىنلىرى ئوتتۇرىسىدا تارىخىي سەۋەب ۋە مۇناسىۋەت بار، دۆلىتىمىزنىڭ خەلقئارادىكى ئورنىنىڭ ئۆزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى ۋە سىرتقا قارىتا ئېچىۋېتىشنىڭ ئۆزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىشى، دۆلىتىمىزنىڭ دىن جەھەتتىكى تاشقى دوستلۇق ۋە ئالاقىسىنىڭ كۇنسېرى كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، دۆلىتىمىز خەلقئارالىق دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئۆزئارا چۈشىنىشى ۋە دوستلۇقىمۇ ئۆزلۈكسىز كۈچەيمەكتە. دۆلىتىمىزدىكى دىنىدىكى خەلقئارالىقلىق ئالاھىدىلىكى چېگرا سىرتىدىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ بېزگە سىڭىپ كىرىشىگە پۈرسەت يارىتىپ بەردى. بىز بۇنىڭغا نىسبەتەن ھوشيار تۇرۇشىمىز كېرەك.

ئۇزاق مۇددەتلىكلىكى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئېكسپىلاتاتور سىنىپلارنىڭ ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ يوقىلىشىغا، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشىغا ئەگىشىپ، دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدا تايىنىدىغان سىنىپىي مەنبەمۇ ئاساسىي جەھەتتىن تۈگىدى.

لېكىن، دۆلىتىمىز تېخى سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانلىقتىن، دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدا تايىنىدىغان تەبىئىي مەنبە، يىلتىز نەزەريىسى مەنبەسى ۋە باشقا ئىجتىمائىي مەنبەلەر يەنىلا مەۋجۇت، شۇڭا، دىن يەنىلا ئۇزاق مۇددەتكىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ھەمدە ئۆز قانۇنىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكى بويىچە جەمئىيەتكە تەسىر كۆرسىتىدۇ. دىنىنىڭ يوقىلىشى دۆلەتنىڭ يوقىلىشىدىنمۇ ئۇزاق بولىدۇ.

مۇرەككەپلىكى دىن ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي ھادىسە، ئۇ ھەم بىر تۈرلۈك ئىدىئولوگىيە، ھەم دىنىي تەشكىلات ۋە دىن مۇرىتلىرى شەكىللەندۈرگەن بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي گەۋدە. دىن ھامان جەمئىيەتتە مۇرەككەپ مۇناسىۋەت پەيدا قىلىدۇ ۋە ئامىلىۋى مۇناسىۋەتكە، سىلىنى مۇناسىۋەتكە، خەلقئارالىق مۇناسىۋەتكە چېتىلىدۇ. سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئۇزىنتىلىشى ۋە دىنىي تۈزۈمنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، دۆلىتىمىزدىكى دىنىي زىددىيەتلەر ئاساسەن خەلق ئىچىدىكى زىددىيەت بولۇپ قالدى، لېكىن سىنىپىي كۈرەش يەنىلا مەلۇم دائىرىدە مەۋجۇت بولغاچقا، بەزىدە دىنىي مەسىلىدە ئەكس ئېتىۋاتىدۇ. شۇڭا، دىنىي مەسىلىلەرگە مۇئامىلە قىلغاندا ۋە ئۇنى ھەل قىلغاندا، چوقۇم خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل زىددىيەتنى قاتتىق پەرقلەندۈرۈش، چوقۇم «ئالاھىدە سالماق بولۇش»، «ئىنتايىن ئېھتىيات قىلىش»، «ئەتراپلىق ئويلىشىش» پوزىتسىيىسىنى قوللىنىش كېرەك.

66. دىنىنىڭ ئىلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە نېمە رولى بار؟

دىنىنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى ئاساسلىقى ئۇنىڭ ماھىيىتى بەلگىلەيدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلىتىمىزدىكى ھەرقايسى دىنلار ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، تۈزۈمدىكى زور ئۆزگىرىشكە ئۇيغۇنلىشىپ، ئۆزلىرىدىكى زور ئىسلاھات قارىقىلىق ئەھۋالدا تۈپ ئۆزگىرىش ياسىدى، دىن ئېكسپىلاتاتور سىنىپلار قوللىنىدىغان قورال بولۇشتىن قالدى، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما دىنىي ئۆزلىرى باشقۇرىدىغان بولدى. لېكىن دىندا مەيلى قانداق زور ئۆزگىرىش بولسۇن، ئۇ بىر تۈرلۈك ئىدىئالىستىك دۇنيا قاراش، بىر تۈرلۈك ئىلاھىيەت

نەزەرىيىسى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش يۈز بەرمەيدۇ، ئۇ يەنىلا ئوبيېكتىپ دۇنيانى بۇرمىلايدىغان، خىيالىي ئىنكاس. دىنىنىڭ بۇ خىل ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگەرمەيدۇ، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلىشىمۇ دىنىنىڭ ماھىيىتىنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ، ئۆزگىرىپ كەتسە، دىن دىن بولماي قالىدۇ.

دىنىنىڭ ماھىيىتى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولىنىڭ ئاساسلىق تەرەپلەردە پاسسىپ بولىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ. تارىختا، دىن ئىزچىل تۈردە ئېكسپلاتاتور سىنىپلارنىڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئېزىشى، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىنىڭ، ئۆزلىرىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى قوغدىشىنىڭ قورالى بولۇپ كەلدى. دۆلىتىمىزدە، ھەرقايسى دىنلار ئىلگىرى دۆلەت ئىچىدىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلار ۋە چەت ئەل جاھانگىرلىرىنىڭ كونترول قىلىشى ۋە پايدىلىنىشىغا ئۇچراپ، ئېغىر دەرىجىدە پاسسىپ رول ئوينىغانىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دىن گەرچە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ كونتروللۇقىدىن ۋە پايدىلىنىشىدىن مۇستەسنا بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ماھىيىتى ئۆزگەرمىدى، شۇڭا ئۇ كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيانى تونۇش ۋە ئۆزگەرتىشىگە يېتەكچىلىك قىلالىشى مۇمكىن ئەمەس، كىشىلەرنىڭ ھازىرقى زامان پەن ـ تېخنىكا بىلىملىرىنى ئۆگىنىشى ۋە ئىگىلىشىگىمۇ پايدىسىز ئىدى. سىنىپىي كۆرەش يەنە مەلۇم دائىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقتىن، دىنىنىڭ يەنىلا يامان غەرەزدىكى كىشىلەر تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈمگە قارشى تۇرۇش، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش قورالىغا ئايلىنىپ قېلىش ئېھتىمالى بار.

دىن بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي، تارىخىي ھادىسە ۋە مەدەنىيەت ھادىسىسى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولىمۇ مۇرەككەپ بولىدۇ. دۆلىتىمىزدىكى ھەرقايسى دىنلار جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ خىللىششى ۋە راۋاجلىنىشى، گۈللىنىشى ئۈچۈن زور ۋە ئىجادىي تەسىرلەرنى كۆرسەتكەنىدى. ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزمدىن ئىبارەت تارىخىي شارائىتىدا، دىنىنىڭ ئىجتىمائىي رولىدا ئۆزگىرىش بولدى ۋە بولۇۋاتىدۇ.

دۆلىتىمىزدىكى ھەرقايسى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلار پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئامما بىلەن ئالاقە باغلىشىدىكى بەلۋاغ ۋە كۆۋرۈك بولۇپ قالدى، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان كەڭ ئاممىمۇ باشقا خەلق ئاممىسىغا ئوخشاشلا دۆلەتنىڭ خوجايىنى ۋە سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزنىڭ قۇرغۇچىلىرىغا ئايلاندى. سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز راۋاجلىنىشىغا ماسلىشىش ئۈچۈن دىنىي ئىدىيىدىمۇ پائال ئۆزگىرىش بولدى، بۇ ۋەتەننى سۆيۈش بىلەن دىنىنى سۆيۈشنىڭ ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈلگەنلىكىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. دىنىي ساھەدىكى نۇرغۇن ۋەكىللەر ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى، سىياسىي كېڭەشلەرگە قاتناشتى، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى كېڭىشىش ۋە تەدبىر بەلگىلەشلەرگە ئارىلاشتى. ھەرقايسى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلار ۋە دىنىي زاتلار تاشقى دوستانە ئالاقىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، دۆلىتىمىز بىلەن دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنى ئىلگىرى سۈرۈش، دۇنيا تىنچلىقىنى قوغداش جەھەتتە كۈندىن ـ كۈنگە مۇھىم رولنىنى جارى قىلدۇرماقتا. دېمەك، دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، ھەرقايسى دىنلار ئىچىدىكى جەمئىيەت تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولغان ئىجادىي ئامىللار ئۇزلۇكسىز جارى قىلدۇرۇلۇۋاتىدۇ، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز بولغان پاسسىپ ئامىللار داۋاملىق تۈگىتىلىۋاتىدۇ. دىنىنىڭ جەمئىيەتتىكى رولىدا پائال ئۆزگىرىش بولۇۋاتىدۇ.

67. نېمە ئۈچۈن سوتسىيالىزم مەزگىلىدە دىن ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؟

ماركسىزم: دۇنيادا مەڭگۈلۈك شەيئىي يوق، پەيدا بولغانىكەن، يوقىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. دىن — بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي، تارىخىي ھادىسە، ئۇ ئەزەلدىن بار نەرسە ئەمەس، بەلكى جەمئىيەت تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى، دىنمۇ مەڭگۈ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، ئاخىرى يوقىلىشقا قاراپ ماڭىدۇ.

دىنىنىڭ يوقىلىشىدىكى زۆرۈر شەرت شۇكى، دىنىنىڭ پەيدا بولۇش ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدا تايىنىدىغان تەبىئىي مەنبە، ئىجتىمائىي مەنبە ۋە بىلىش نەزەرىيىسى مەنبەسىنى ئۆزۈل ـ كېسىل تۈگىتىش، كىشىلەرگە

ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان تەبىئەتتىكى يات كۈچلەر ۋە جەمئىيەتتىكى يات كۈچلەرنى يوقىتىش، كىشىلەر تاماماەن ئاڭلىق ھالدا تەبىئەت ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىنى ئىگىلەش، ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى پۈتۈنلەي ئۆزى ئىگىلىيەلەيدىغان بولۇش، بۇ نىشانغا يېتىش ئۈچۈن، بىرىنچىدىن، سىنىپ ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقىتىپ، كىشىلەرنىڭ تەبىئەتنى تىزگىنلەش ئىقتىدارىنى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈش؛ ئىككىنچىدىن، كىشىلەرنىڭ ئاڭ ۋە بىلىش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش كېرەك. ئەڭ توپ مەسىلە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى ئىنتايىن زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈش، ماددىي بايلىقنى ئىنتايىن زور دەرىجىدە مول‌لاشتۇرۇش؛ مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە پەن ـ تېخنىكىنى يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئېكسپىلاتاتور سىنىپلار ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ يوقىتىلىشى، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشىغا ئەگىشىپ، دىنىنىڭ تايىنىدىغان سىنىپىي مەنبەسى ئاساسىي جەھەتتىن يوقىتىلدى، لېكىن ياشقا ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي مەنبەسى ھەمدە بىلىش نەزەرىيىسى مەنبەسى يەنىلا مەۋجۇت. بولۇپمۇ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا، دۆلىتىمىزدىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى تېخى يۇقىرى ئەمەس، ماددىي جەھەتتىن تېخى دېگەندەك بای ئەمەس؛ سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى تېخى دېگەندەك مۇكەممەللىشىپ كەتمىدى، جەمئىيەتتە يەنىلا تەقسىماتتىكى تەڭپۇڭسىزلىق ۋە چىرىكلىك ھادىسىلىرى مەۋجۇت؛ مائارىپ، مەدەنىيەت، پەن ـ تېخنىكا تېخى دېگەندەك تەرەققىي قىلمىدى؛ كىشىلەر بەزى ئېغىر تەبىئىي ئاپەت ئېلىپ كەلگەن تۇرلۇك ئازابلاردىن تېخى قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئۆزۈل ـ كېسىل قۇتۇلۇپ كېتەلمەيدۇ؛ كونا جەمئىيەت قالدۇرۇپ كەتكەن كونا ئىدىيە، كونا ئادەتلەر قىسقا مۇددەت ئىچىدە تېخى ئۆزۈل ـ كېسىل تۈگەپ كەتمەيدۇ؛ سىنىپىي كۈرەش تېخى مەلۇم دائىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقتىن، ئىنتايىن ئازساندىكى دۈشمەن ئۈنسۈرلار يەنە دىنىدىن پايدىلىنىپ ئاممىنىڭ قايمۇقتۇرۇپ، دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكىگە زىيان سالىدىغان؛ ۋەتەنگە بۆلگۈنچىلىك قىلىدىغان بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ؛ مۇرەككەپ خەلقئارالىق مۇھىت تۈپەيلىدىن، چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن

كۈچلەرمۇ دىنىدىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىشنى كۈچەيتىدۇ. قىسقىسى، دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم مەزگىلىدە دىننىڭ يوقىلىشىدىكى ئوبيېكتىپ شارائىت تېخى ھازىرلانمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، دىنمۇ ساقلانغىلى بولمايدىغان ھالدا يەنە ئۇزاق مەزگىلگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا دىن مەسىلىرىنىڭ ئۇزاق مەزگىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا قارىتا، بىزدە يېتەرلىك سەگەك تونۇش بولۇشى كېرەك. سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلىشى ۋە ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، دىن ناھايىتى تېزلا يوقىلىدۇ دەيدىغان ئىدىيە رېئال ئەمەس، مەمۇرىي بۇيرۇقا ياكى باشقا زورلۇق ۋاستىسىگە تايانغاندا دىننى بىراقلا يوقاتقىلى بولىدۇ دەپ قارايدىغان ئىدىيە ماركسىزمنىڭ دىن مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئاساسىي نۇقتىئىنەزىرىگە تېخىمۇ خىلاپ بولۇپ، تاماماەن خاتا ۋە ئىنتايىن زىيانلىق. ئەلۋەتتە، بۇ، سوتسىيالىزم مەزگىلىدە دىن يوقالمىغانلىقى ئۈچۈن دىن مەسىلىلىرىنى تاشلاپ قويۇش، ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش كېرەك، دېگەنلىك ئەمەس، ئەكسىچە، دىن مەسىلىسىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكلىكىنى توغرا تونۇش بىزدىن دىن مەسىلىسىگە يۇكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ، دىن خىزمىتىنى تىرىشىپ ياخشى ئىشلەپ، دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلىشىشقا يېتەكلەشنى، دىن مۇرتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق كۈچلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئورتاق ھالدا ۋاتانۇيلاشقان، قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرۇپ چىقىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

68. شىنجاڭ نېمە ئۈچۈن ئەزەلدىنلا كۆپ دىن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان رايون دېيىلىدۇ؟

شىنجاڭ شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش تۇگۇنىگە جايلاشقان بولۇپ، ئەزەلدىنلا كۆپ دىن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىر رايون. ئىسلام دىنى كىرىشتىن ئىلگىرىلا ئاتەشپەرەسلىك دىنى، بۇددا دىنى، مانى دىنى، نېستورى دىنى، توين دىنى قاتارلىق كۆپ خىل دىنلار مەشھۇر يىپەك يولىنى بويلاپ ئارقا ـ ئارقىدىن شىنجاڭغا كىرىپ، بۇ يەردىكى يەرلىك ئىپتىدائىي دىن بىلەن بىرلىكتە جايلارغا تارقىلىپ، كۆپ دىن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، شىنجاڭدا كۆپ دىن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش

ۋەزىيىتى داۋاملىق ساقلىنىپلا قالماستىن، خرىستىئان دىنى، كاتولىك دىنى، پراۋوسلاۋىيە دىنى قاتارلىق دىنلارمۇ كىرگەن. كۆپ دىن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان مۇنداق ۋەزىيەت ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلدى.

سىرتتىن كەلگەن دىنلار كىرىشتىن ئىلگىرى، شىنجاڭدىكى ئىپتىدائىي ئاھالىلەر يەرلىك ئىپتىدائىي دىنغا ۋە ئىپتىدائىي دىندىن تەرەققىي قىلىپ بارلىققا كەلگەن شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. شىنجاڭدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىدە ھازىرمۇ ئىپتىدائىي دىن ۋە شامان دىنىنىڭ قالدۇق ئادەتلىرى ساقلىنىپ قالغان.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 4 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، قەدىمكى پېرسىيىدە بارلىققا كەلگەن شامان دىنى (ئادەتتە مەجۇسى دىنى دېيىلىدۇ) ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگەن. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن تارتىپ سۇي، تاڭ دەۋرىگىچە بولغان مەزگىللەردە ئاتەشپەرەسلىك دىنى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان، بولۇپمۇ تۇرپان رايونىغا كەڭ تارقالغان، ئەينى ۋاقىتتىكى قۇجۇ ھاكىمىيىتى مەخسۇس ئاپپارات ۋە ئەمەلدار تەسىس قىلىپ ئاتەشپەرەسلىك دىنىغا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتكەن.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 ـ ئەسىردە ھىندىستاندا بارلىققا كەلگەن بۇددا دىنى كەشمىر ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگەن. ئۇزاق ئۆتمەيلا بۇددا دىنى جايلاردىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇشى نەتىجىسىدە تەرەققىي قىلىپ شىنجاڭدىكى ئاساسىي دىنغا ئايلانغان. بۇددا دىنى تازا روناق تاپقان مەزگىللەردە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا ساكىراملار ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، راھىب ـ راھىبەلەر كۆپەيگەن، يەنە ئۇدۇن، سۇلى، كۇسەن قاتارلىق مەشھۇر بۇددا دىنى مەركەزلىرى شەكىللەنگەن.

مىلادىيە 5 ـ ئەسىردىن ئىلگىرى، جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىدا كەڭ تارقالغان داۋجياۋ (تەرىقەتچىلىك) دىنى خەنزۇلارنىڭ ئۇزلۇكسىز كېلىشىگە ئەگىشىپ شىنجاڭغا تارقالغان. ئەمما ئۇنىڭ تارقىلىش دائىرىسى كەڭ بولمىغان، ئاساسلىقى خەنزۇلار بىرقەدەر مەركەزلەشكەن تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلارغا كەڭ تارقالغان. بۇ دىن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندىلا ئاندىن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان.

مىلادىيە 6 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە مانى دىنى پېرسىيىدىن

ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگەن. 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مانى دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغان ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن، تۇرپان مانى دىنىنىڭ مەركىزى بولغان، مانى دىنى شىنجاڭدا ناھايىتى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان.

مانى دىنى كىرىشنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، نېستورى دىنى (خرىستىئان دىنىنىڭ دەسلەپكى مەزھىپى بولغان نېستورى مەزھىپى) مۇ شىنجاڭغا كىرگەن، ئەمما ئۇنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى تارقىلىشى ئانچە كەڭ بولمىغان، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئاندىن زور تۇركۇمدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نېستورى دىنىنى قوبۇل قىلىشىغا ئەگىشىپ كېڭەيگەن.

9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى رايونلارغا كىرگەن. كېيىن قاراخانىيلار سۇلالىسى ۋە چاغاتاي خانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى ھاكىمىيەتنىڭ ئالتە ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە زور كۈچ بىلەن تارقىتىشى نەتىجىسىدە، 16 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئىسلام دىنى بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، شىنجاڭدىكى ئاساسلىق دىن بولۇپ قالغان.

ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدىكى ئاساسلىق دىن بولۇپ قېلىشىدا شىنجاڭنىڭ كۆپ دىن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگەرتىۋەتكىنى يوق، پەقەت بۇددا دىنىنىڭ ئاساسىي دىنلىق ئورنىنىلا ئىگىلىگەن، ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئېتىقاد قىلىدىغان ئاساسلىق دىن بولۇشىغا ئەگىشىپ، ئىلگىرى مۇشۇ مىللەتلەر ئېتىقاد قىلىدىغان ئاتەشپەرەسلىك دىنى، مانى دىنى، نېستورى دىنى شىنجاڭدا پەيدىنپەي يوقالغان، ئەمما بۇددا دىنى، داۋجياۋ دىنى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ تىبەت ـ بۇددا دىنى (ئادەتتە لاما دىنى دېيىلىدۇ) مۇ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، ئىسلام دىنى بىلەن بىرلىكتە شىنجاڭدىكى ئىككى چوڭ دىن بولۇپ قالغان. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئىسلام دىنىنىڭ ئىسھاقىيە (ئاق تاغلىقلار) مەزھىپىنىڭ سەردارى ئاپاق خوجا تىبەت ـ بۇددا دىنىنىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ دۈشمىنى بولغان قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ كۆچىنى يوقاتقان ھەمدە يەكەن خانلىقىنى گۈمران قىلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى تىبەت ـ بۇددا دىنى كۈچلىرىنىڭ زورىيىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن، تەخمىنەن 18 ـ ئەسىردىن باشلاپ خرىستىئان دىنى (يېڭى دىن)

، كاتولىك دىنى، پراۋوسلاۋىيە دىنى ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا كىرگەن، بۇددا دىنى، داۋجياۋ دىنى ۋە شامان دىنىمۇ بىرقەدەر زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان. بۇ دىنلارنىڭ ئىبادەتخانىلىرى، چېركاۋلىرى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا تارقالغان، بەزى مۇسۇلمانلار ھەتتا ئۆز ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ، خرىستىئان دىنى قاتارلىق باشقا دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغان.

تاريختا، شىنجاڭدىكى دىنلار ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما سىرتتىن كەلگەن دىنلار تارقالغاندىن بۇيان شەكىللەنگەن كۆپ دىن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋەزىيىتى ئىزچىل ھالدا ساقلىنىپ كەلگەن. ھازىر شىنجاڭدا ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى (جۇملىدىن تىبەت بۇددا دىنى)، خرىستىئان دىنى، كاتولىك دىنى، پراۋوسلاۋىيە دىنى، داۋجياۋ دىنىدىن ئىبارەت ئالتە خىل دىن بار. ئۇنىڭدىن باشقا، بەزى مىللەتلەر ئىچىدە شامان دىنىنىڭمۇ بىرقەدەر زور تەسىرى بار.

69. بۇددا دىنى شىنجاڭدا قانداق گۈللەنگەن ۋە خاراپلاشقان؟

بۇددا دىنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 6 - ئەسىردىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 5 - ئەسىرگىچە قەدىمكى ھىندىستاندا پەيدا بولغان بىر خىل دىن. ئۇنىڭ ئىجادچىسى شىمالىي ھىندىستاندىكى كاپىلا (ھازىرقى نېپال چېگرىسى ئىچىدە) نىڭ دۆلەت قوغدىغۇچىسى شاھزادىسى گائۇتاما سىددىغارتا، كېيىن بۇددا مۇرتلىرى ھۆرمەتلەپ ئۇنى ساكيامۇنى دەپ ئاتىغان. بۇددا دىنى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن بىرنەچچە ئەسىردە پەقەت ئۆز زېمىنىدىلا تارقالغان. كېيىن ھىندىستانىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىنىپ، ھىندىستانغا قوشنا بولغان دۆلەت ۋە رايونلارغا تارقىلىشقا باشلىغان.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 - ئەسىردە، بۇددا دىنى كەشمىر ئارقىلىق ئالدى بىلەن شىنجاڭدىكى ئودۇن (ھازىرقى خوتەن ۋىلايىتى) گە كىرگەن. ئۇزاق ئۆتمەي يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق سۇلى ھازىرقى (قەشقەر ۋىلايىتى) گە كىرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇددا دىنى پىنپەك يولىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى ئىككى يولىنى بويلاپ چەرچەن، چارقىلىق، يەكەن، قاغىلىق، كۇچا، ئاقسۇ، قارا شەھەر قاتارلىق تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلار ۋە تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلارغا

تارقالغان.

بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭغا تېز تارقىلىشىنىڭ چوڭقۇر ئىجتىمائىي مەنبەسى بار. بۇددا دىنى كىرىشنىڭ ئالدى - كەينىدە، شىنجاڭ قۇللۇق ئىگىلىك تۈزۈمى تەرەققىي قىلىۋاتقان باسقۇچتا تۇرۇۋاتاتتى، ئۇ چاغدا تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان نەچچە ئون چوڭ - كىچىك قۇلدارلار ھاكىمىيىتى بار ئىدى. بۇ بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەر ئارىسىدا بىر - بىرىنى يوتۇۋېلىش مەقسىتىدىكى ئۇرۇشلار داۋاملىق بولۇپ تۇرغاچقا، ئىگىلىك خاراپلىشىپ، خەلق تۇرمۇشى قىيىنلاشقانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھون ئاقسۆڭەكلەر گۈرۇھىنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن تالان - تاراج قىلىشى ئەمگەكچى خەلقنىڭ جاپا - مۇشەققىتىنى يەنىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتكەنىدى. خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھونلارنى قوغلاپ چىقىرىۋېتىشى نەتىجىسىدە ھەر مىللەت خەلقى بىرقەدەر ئۇزاق ۋاقىت ئارام ئېلىپ ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان، ئىجتىمائىي ئىگىلىك مۇئەييەن دەرىجىدە ئەسلىگە كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئەمگەكچى خەلقنىڭ جاپا - مۇشەققىتىنى تۈپتىن توگىمىگەن ۋە توگىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، بۇددا دىنى كىرگەندىن كېيىن، جاپا - مۇشەققەت ئىچىدە تۇرۇۋاتقان كەڭ ئەمگەكچى خەلق رېئال قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلۇشقا قۇربى يەتمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، تەقدىرنى ئۆزگەرتىش ئۈمىدىنى بۇددا دىنىغا بولغان ئېتىقادقا باغلاشقا مەجبۇر بولغان. قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرمۇ بۇددا دىنىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ ئەمگەكچى خەلقنىڭ نارازىلىقى ۋە قارشىلىقىنى توگىتىپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈمىدىدە بولغان. شۇڭا ئۇلارمۇ بۇددا دىنىغا قىزغىن ئىشتىياق باغلىغان ۋە ئۇنى زور كۈچ بىلەن قوللىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇددا دىنى جايلاردا تېز گۈللەنگەن. مىلادىيە 4 - ، 5 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە، بۇددا دىنى شىنجاڭدىكى ئاساسلىق دىنغا ئايلىنىپ، ئۆز تەرەققىياتىنىڭ گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرگەن: بۇ چاغدا تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا ساكرام (بۇددا ئىبادەتخانىلىرى)، ستوپىلەر (بۇددا مۇنارلىرى) كۆپلەپ قۇرۇلۇپ، راھىبلار كۆپەيگەن؛ ئودۇن، كۇسەن، سۇلى قاتارلىق بۇددا دىنى مەركەزلىرى ئارقا - ئارقىدىن شەكىللەنگەن؛ بۇدداشۇناسلىق تەتقىقاتى ۋە نوم تەرجىمە قىلىش ئىنتايىن

ئەۋج ئالغان ھەمدە ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يېتىپ، كۇماراجىۋا قاتارلىق نۇرغۇن مەشھۇر بۇددىزم ئۇستازلىرى ۋە نوم تەرجىمىشۇناسلىرى بارلىققا كەلگەن.

مىلادىيە 5 ـ ئەسىردىن 7 ـ ئەسىرگىچە، جورجانلار، تۈركلەر قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلىشى ۋە ھەرقايسى بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىر ـ بىرىنى يوتۇۋېلىش ئۇرۇشىنىڭ كۆپلەپ يۈز بېرىشى تۈپەيلىدىن، شىنجاڭ جەمئىيىتى ئۇزاققىچە قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قالغان، ئىجتىمائىي ئىگىلىك ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. ساكرام، ستۇپىلەرنىڭ سېلىنىشى، مىڭئۆيلەرنىڭ قېزىلىشى، زور كۆلەملىك بۇددا پائالىيەتلىرىنىڭ كۆپلەپ ئېلىپ بېرىلىشى، شۇنىڭدەك راھىبلار قوشۇنىنىڭ ئۇزلۇكسىز كېڭىيىشى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىقتىسادىي سېلىقىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەن. كىشىلەر بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىش جەريانىدا، تۇرمۇشىنىمۇ ياخشىلىيالمىغان، مەنۇي تەسەللىگىمۇ ئىگە بولالمىغان، شۇ سەۋەبتىن، ئۇلارنىڭ بۇددا دىنىغا بولغان قىزغىنلىقى يوقىلىپ، بۇددا دىنى شىنجاڭدا زاۋاللىققا يۈز تۇتقان.

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، بولۇپمۇ ئىسلامىيەت كۇچلىرىنىڭ قورالىق زەربە بېرىشى نەتىجىسىدە بۇددا دىنى تېزلىكتە خارابلاشقان. 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭدىكى ئاساسىي دىنىلىق ئورنىنى ئەڭ ئاخىرى ئىسلام دىنى ئىگىلىگەن. بۇددا دىنى دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ دىن ئىچىدە شىنجاڭغا ھەممىدىن بۇرۇن كىرگەن، شۇنداقلا شىنجاڭدا تارقالغان ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولغان دىن. تارىختا، بۇددا دىنى شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ـ سەنئەت قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە كەڭ ۋە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. شىنجاڭدىكى بۇددا دىنى ھەيكەلتىراشلىق، رەسىم سىزىش، مۇزىكا، ئۇسسۇل، ئىبادەتخانا ۋە تاش غار بىناكارلىقى سەنئىتى قاتارلىقلار جەھەتتە ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن بولۇپ، بىزگە زور مىقداردىكى قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قالدۇرۇپ، ئېلىمىزنىڭ ۋە دۇنيانىڭ مەدەنىيىتى، سەنئەت خەزىنىسىنى بېيىتتى.

70. ئۇيغۇرلار تارىختا قايسى دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان؟

ئۇيغۇرلار ئېلىمىزدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان 10 مىللەتنىڭ بىرى. ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئومۇميۈزلۈك ئېتىقاد قىلىدىغان دىن بولغىنىغا ئەمدىلا بىرنەچچە يۈز يىل بولدى، بۇ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت ھېسابلانمايدۇ. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى ئۇزاق يىللار جەريانىدا، نۇرغۇن قەدىمىي مىللەتلەرگە ئوخشاش، ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىمۇ ئۇزلۇكسىز ئۆزگەرگەن بولۇپ، ئۇلار ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ كۆپ دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىدىن بۇرۇن ئېتىقاد قىلغىنى شۇ مىللەت ئىپتىدائىي جەمئىيەت مەزگىلىدە بارلىققا كەلتۈرگەن ئىپتىدائىي دىن ئىدى. ئۇ چاغدا ئۇيغۇرلار ئانىمىزمغا، روھ ـ ئەرۋاھلارغا ئىشىنەتتى، تەبىئەتكە چوقۇناتتى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان ئىپتىدائىي دىن تەدرىجىي ھالدا شامان دىنىغا تەرەققىي قىلغان. مەخسۇس دىنىي نەزىر ـ چىراغ پائالىيىتىگە مەسئۇل بولغان شامان ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي ۋە دىنىي پائالىيىتىدە ناھايىتى يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە بولغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى زامان تۈرمۇشىدىمۇ ئىپتىدائىي دىن ۋە شامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، قۇياشقا، ئايغا، سۇغا، ئوتقا چوقۇنۇش، ساما ئۇسسۇلى ئويناش، پىرە ئوينىتىش، مازار ـ ماشايىخلارغا سېغىنىش قاتارلىقلار. ئۇيغۇرلارنىڭ سىرتتىن كەلگەن دىنلاردىن ھەممىدىن بۇرۇن قوبۇل قىلغىنى ئانەشىرەسلىك دىنى (مەجوسى دىنىمۇ دېيىلىدۇ). شىمالىي چۆللۈك (موڭغۇلىيە ئېگىزلىكى) ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار ئانەشىرەسلىك دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ئۇ چاغدا ئانەشىرەسلىك ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئىنتايىن ئەۋج ئالغان. ئۇيغۇرلار ئانەشىرەسلىك دىنىدىن ئاللىقاچان ۋاز كەچكەن بولسىمۇ، لېكىن ئانەشىرەسلىك دىنىنىڭ بىر مۇھىم بايرىمى — نورۇز بايرىمى ھازىرغىچە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئەنئەنىۋى بايرىمى بولۇپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇرلار ئانەشىرەسلىك دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا يەنە مانى دىنىنى قوبۇل قىلغان. مانى دىنى ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ قوللىشى ۋە يولغا قويۇشىغا ئېرىشكەنلىكتىن، ناھايىتى تېزلا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت

دىنغا ئايلىنىپ، ئاساسلىقى ئاساسلىقي قائىلام ئامما مۇرىت بولغان ئاتەشپەرەسلىك دىنى بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان. 840 - يىلى غەربكە كۆچۈپ شىنجاڭغا كەلگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، ئۇيغۇرلار يەنىلا مانى دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغان. مانى دىنىغا ئىشىنىدىغان ئۇيغۇرلار تۇرپان رايونىدا كۆپلەپ مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرىنى ياسىغان، مانى دىنى تاش غارلىرىنى قازغان ھەمدە مانى دىنىغا دائىر تام رەسىملىرىنى سىزغان. ئۇيغۇرلار ئېتىقادىنى بۇددا دىنىغا ئىشىنىشكە ئۆزگەرتكەندىن كېيىن، مانى دىنىنى ئاندىن تەدرىجىي خارابلاشقان.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن، ئەمما ئەڭ دەسلەپىدە يەقەت ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدىكى ئازسانلىق كىشىلەرلا ئېتىقاد قىلغان. غەربكە كۆچۈپ شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن، يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغانلىقتىن، بۇددا دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان ھەمدە مانى دىنىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلىدىغان ئاساسلىق دىن بولۇپ قالغان. بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلار جايلارغا بۇددا ساقىراملىرىنى ياساپ، مېڭۈيلەرنى قېزىپ، نومىنى تەرجىمە ۋە تەتقىق قىلىپ، شىنجاڭنىڭ بۇددا مەدەنىيىتىنى كەڭ ئەۋج ئالدۇرۇپ، بىزگە قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قالدۇرغان.

ئۇيغۇرلار تارىختا يەنە نېستورى دىنىغىمۇ ئېشەنگەن. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ ھەممىلا يېرىدە نېستورى دىنى چېركاۋلىرى قۇرۇلغان، نېستورى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارمۇ ناھايىتى كۆپ بولغان، ھەتتا شۇ چاغدا شىنجاڭغا كەلگەن غەربلىك ساياھەتچى روبروك قاتارلىقلارمۇ ئۇيغۇرلارنى نېستورى دىنىنىڭ مۇرتلىرى ئىكەن دەپ قارىغان. ئۇيغۇرلار ئىچىدىن يەنە راببان ساۋۇما بىلەن ماركوستىن ئىبارەت ئىككى تەپەر داڭلىق نېستورى مۇرتلىرى بارلىققا كەلگەن.

16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلىدىغان ئاساسلىق دىنغا ئايلانغاندىن كېيىن، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان دىنلار ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن پەيدىنپەي يوقالغان. ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ - ئادىتى ئىچىدە ھازىرمۇ بۇ دىنلارنىڭ ئىزنالىرى بارلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

71. ئىسلام دىنى قانداق پەيدا بولغان ۋە تارقالغان؟

ئىسلام دىنى 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇھەممەد تەرىپىدىن ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئىجاد قىلىنغان. ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرىكى ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ پارچىلىنىش باسقۇچىدا تۇرغان بولۇپ، نامراتلار بىلەن بايلارنىڭ بۆلۈنۈشى ناھايىتى ئېغىر ئىدى، ئازسانلىقى قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر زور مىقداردىكى يەر، ئوتلاق، چارۋا، سودا كارۋىنى ۋە قوللارنى ئىگىلىۋالغان ھەمدە يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرز پۇل تارقىتىش ئارقىلىق قەبىلە ئەزالىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانىدى؛ كەڭ قەبىلە ئەزالىرى بولسا كۆندىن - كۈنگە نامراتلاشقان بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەر ياكى قەرزگە بوغۇلۇپ قولغا ئايلانغان، ياكى ئائىلىسى ۋەيران بولۇپ ئۆزلىرى ھالاك بولغان، سىنىپىي زىددىيەت ۋە ئېچىتىمائىي زىددىيەت ئىنتايىن ئۆتكۈرلەشكەن، جەمئىيەت بىخەتەر بولالمىغان. بۇ چاغدا ئۇرانتىيە ئىمپېرىيىسى بىلەن رىم ئىمپېرىيىسى يەمەننى تالىشىش ۋە يەمەندىن ئىككى دەريا ساھىلىغا باردىغان سودا يولىنى ئىگىلەش ئۈچۈن، ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇش ئېلىپ بارغان. يىلمۇيىل ئۇزۇلمەي ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلار بايى - ئاۋات يەمەننى بىر پارچە خارابلىككە ئايلاندۇرۇۋېتىپ دەپلا قالماستىن، ئەرەب ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرى بولغان سودا يوللىرىنمۇ تاشلۇۋېتىشكە مەجبۇر قىلىپ، سودا ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كىرىمىنى ئازايتىۋەتكەن، زور تۈركۈمدىكى ئوتتۇرا، ئۇششاق سودىگەرلەرنى ۋەيران قىلىۋەتكەن. كەڭ ئاساسىي قاتلام ئامما، بولۇپمۇ سودا كارۋىنى بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغان تۆگىچىلەر، مۇھاپىزەتچىلەر ۋە ھاممالار تۇرمۇش مەنبەسىدىن مەھرۇم بولغان، ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئېچىتىمائىي زىددىيەت تېخىمۇ ئۆتكۈرلەشكەن.

كرىتىس قاپلاپ كەتكەن ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەن ئەرەب يېزىم ئارىلىدىكى ھەرقايسى سىنىپ ۋە تەبىقىلەرنىڭ ھەممىسى كرىتىستىن قۇتۇلۇشنىڭ يىرىدىنبىر يولى سىياسىي جەھەتتىكى بىرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. ئەينى ۋاقىتتا يېرىم ئارالغا تارقالغان ئىپتىدائىي دىن سىياسىي جەھەتتە بىرلىككە كېلىش ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايتتى. شۇ سەۋەبتىن، قوللۇق تۈزۈمىدىكى ئىقتىسادىي بازىسقا ۋە سىياسىي جەھەتتە بىرلىككە كېلىش تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان بىر

ئىلاھىي دىن — ئىسلام دىنى مۇشۇنداق شارائىتتا بارلىققا كەلگەن.

ئىسلام دىنىنىڭ ئىجادچىسى مۇھەممەد مەككىنىڭ قۇرەيش قەبىلىسىدىكى بىر زاۋاللىققا يۈز تۇتقان ئاقسۆڭەك ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن، ئۇ ئۆسمۈر چېغىدىلا ئاتا - ئانىسى ئۆلۈپ كېتىپ، ئۆسمۈر پادىچى بولغان، 12 ياشقا كىرگەندە تاغىسىغا ئەگىشىپ سودىگەرچىلىك قىلغان، كېيىن يەنە سودا كارۋانىنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بولغان. ئۇزاق مۇددەتلىك سودا - ساياھەت تۇرمۇشى جەريانىدا، ئۇ يېرىم ئارانىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى چۈشەنگەن، ھەرقايسى جايلارغا تارقالغان دىنلار ۋە ئەينى ۋاقىتتا گۈللىنىۋاتقان «ھەننى» (بىر خۇدالىق ھەرىكەت) بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، ئۆزىنىڭ كېيىنكى دىن ئىجاد قىلىش پائالىيىتىگە ئاساس سالغان. مۇھەممەد 25 ياشقا كىرگەندە، مەككىدىكى باي ئايال خەدىچە بىلەن توي قىلغان، شۇنىڭدىن كېيىن سىرتقا چىقىپ سودىگەرچىلىك قىلمىغان، بەلكى مەخسۇس يېڭى دىن ئىجاد قىلىش ئۈستىدە ئويلانغان. مۇھەممەد ئۆزاق مۇددەت پىكىر يۈرگۈزۈش ئارقىلىق، ئاخىرى مىلادىيە 610 - يىلى يېڭى دىن ئىجاد قىلغان. ئۇ ئۆزى ئىجاد قىلغان دىنىنى «ئىسلام»، يەنى «ئىتائەتمەنلىك»، «تىنچلىق» دەپ ئاتىغان. قۇرەيش قەبىلىسى ئىلگىرى ئېتىقاد قىلغان كۆپ خۇدالىق دىنلار ئىچىدىكى ئاساسلىق ئىلاھ بولغان «ئاللا» نى ئىسلام دىنىنىڭ بىردىنبىر ئىلاھى قىلغان، ئۆزىنى ئاللا كىشىلەر تارىخىغا ئاللانىڭ ئىرادىسىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئەڭ ئاخىرقى ئەلچى دەپ ئاتىغان. ئىسلام دىنىنى ئىجاد قىلىش ۋە تارقىتىش جەريانىدا، مۇھەممەد يېڭى دىنىي ئەقىدىلەرنى تەرغىب قىلغانلىقى سىرتىدا، يەنە يېرىم ئارانىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئاساسىي قائىدىدىكى خەلقلەرنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىرىۋرۇش ئىجتىمائىي تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئاساسىي قائىلام خەلقلىرىنىڭ ھىمايىسى ۋە قوللىشىغا ئېرىشكەن. ئەمما ئۇنىڭ تەشەببۇسى مەككىدىكى ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھىنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزگەچكە زىيانكەشلىككىمۇ ئۇچرىغان. شۇڭا 622 - يىلى مۇھەممەد ئۆزىنىڭ ئۈممەتلىرىنى باشلاپ مەدىنىگە كۆچكەن (ھىجرەت قىلغان).

بۇ قېتىمقى مەشھۇر ھىجرەت ئىسلام دىنى دەۋرىنىڭ باشلىنىشى بولۇپلا قالماستىن، ئىسلام دىنى تەرەققىيات تارىخىنىڭ بىر بۇرۇلۇش

نۇقتىسى بولۇپ قالغان. مۇھەممەد مەدىنىگە بارغاندىن كېيىن، تارىختىكى تۇنجى ئىسلام ھاكىمىيىتى — ئۇدىيانا بەگلىكى (مۇسۇلمانلار كومموننىسمۇ دېيىلىدۇ) نى قۇرغان، ئۆزى بۇ ھاكىمىيەت — دىن بىرلەشمىسىنىڭ داھىيسى بولغان. مەدىنىدىكى مەزگىلدە مۇھەممەدنىڭ دىن تارقىتىش مەزمۇنى ئىلگىرىكى ئاساسلىقى ئەقىدە تەشۋىق قىلىشتىن نۇقتىلىق ھالدا ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇش ساھەسىدىكى ئىسلاھات ۋە ئىجتىمائىي تەشەببۇسلارنى تەشۋىق قىلىشقا بۇرالغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇھەممەد شۇ يەردىكى يەھۇدىيلار قەبىلىسى بىلەن ئۇزاقلاشماسلىقى، مەككە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھەربىي ھۇجۇمىغا بىرلىكتە قارشى تۇرغان. 630 - يىلى مۇھەممەد ئىسلام قورالىنى كۈچلىرىنى باشلاپ، مەككىگە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، مەككە ئاقسۆڭەكلىرىنى تەھقىرلىق سۇلھىسىگە ئىمزا قويۇشقا مەجبۇر قىلغان. ئىككى يىلدىن كېيىن، مۇھەممەد مەدىنىدە ۋاپات بولغان، بۇ چاغدا ئەرەب يېرىم ئارىلى ئاساسىي جەھەتتىن بىرلىككە كېلىپ بولغان.

مۇھەممەدنىڭ ئىز باسارلىرى يېرىم ئارالدىكى ئىجتىمائىي كىرىزىستىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئۇ ۋاپات بولۇپ ئۆزاق ئۆتمەيلا «غازات» بايرىقى ئاستىدا، سىرتقا قارىتا ھەربىي بويسۇندۇرۇشنى باشلىغان. ئىقتىسادىي مەنپەئەت ۋە دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ تۇرتكىسى ئاستىدىكى ئەرەب قەبىلىلىرى تېزلىكتىلا ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپادىن ئىبارەت ئۇچ قىتئەنىڭ نۇرغۇن زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋالغان، ئىسلام دىنى مۇشۇنىڭغا ئەگىشىپ بۇ بويسۇندۇرۇلغان رايونلارغا تارقىلىپ، دۇنياۋى خاراكتېرلىك دىنغا ئايلانغان.

72. ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى ۋە دەستۇرى نېمە؟

ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى كەڭ بولۇپ، روھ، ماددا، مەدەنىيەت، سىياسىي، ئىقتىساد قاتارلىق جەھەتلەرگە چېتىلىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئاساسىي، پادرولۇق ئەقىدىسى: «بىر ئاللادىن باشقا مەبۇد يوق؛ مۇھەممەد ئاللانىڭ ئەلچىسى» دېگەندىن ئىبارەت. مۇشۇ ئاساستا، ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىسى، يەنى ئالتە چوڭ ئېتىقادى شەكىللەنگەن:

(1) ئاللاغا ئىشىنىش — ئاللا (شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار پارس

تىلى بويىچە «خۇدا» دەيدۇ) نىڭ ئالاھىدىلىكى بارلىق مەۋجۇداتنىڭ يارانقۇچىسى ۋە ئۇنىڭ بىردىنبىر ئىدارە قىلغۇچىسى ئىكەنلىكىگە، ئۇنىڭ ھەممىنى بىلىپ تۇرىدىغانلىقى، ھەممىگە قادىر، ئەڭ مېھرىبان، ئەڭ شەپقەتلىك، كۆزگە كۆرۈنمەس، شەكسىز، ھەممە جاي ۋە ھەممە يەردە بار ئىكەنلىكىگە، ئۇنىڭ تۇغمايدىغانلىقى ۋە تۇغۇلمىغانلىقىغا، ئۇنىڭ باشتىن - ئاخىر مەڭگۈ مەۋجۇتلۇقىغا، تەڭداشسىزلىقىغا ئىشىنىش.

(2) پەرىشتە (مالائىكە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) گە ئىشىنىش

پەرىشتىلەرنىڭ ئاللا نۇردىن يارالغان چىرايلىق تەن ئىكەنلىكىگە، ئۇنىڭ ئەرمۇ، ئايالمۇ ئەمەسلىكىگە، ئۇزۇقلانمايدىغانلىقى، نىكاھلانمايدىغانلىقىغا، پاك، مەڭگۈ ھايات ئىكەنلىكىگە، ئۇلارنىڭ ئەرشتىمۇ، كىشىلەر ئارىسىدىمۇ بارلىقىغا، ئەمما ئۇلارنى كۆز بىلەن كۆرگىلى بولمايدىغانلىقىغا، ئۇلارنىڭ ئاللانىڭ بۇيرۇقىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقى، ئاللانىڭ ئىرادىسىنى يەتكۈزىدىغانلىقى، كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى خاتىرىلەپ تۇرىدىغانلىقىغا ئىشىنىش. ئاساسلىق پەرىشتە تۆت بولۇپ، «تۆت چوڭ پەرىشتە» دېيىلىدۇ.

(3) پەيغەمبەرگە ئىشىنىش پەيغەمبەرنىڭ ئاللا ئالاھىدە تاللىغان، كىشىلەر ئارىسىغا «ئاللانىڭ يولى» نى تەشۋىق قىلىش، كىشىلەرگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىش، خۇش خەۋەر يەتكۈزۈش، ئاللانىڭ بۇيرۇقى ۋە ئىرادىسىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئادەم ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش. ئاللا كىشىلەر ئارىسىغا نۇرغۇن پەيغەمبەر ئەۋەتكەن، ئەمما مۇھەممەد بولسا ئەڭ ئاخىرقى پەيغەمبەردۇر.

(4) دەستۇرغا ئىشىنىش «قۇرئان كەرىم» ئاللانىڭ سۆزى ئىكەنلىكىگە، ئۇنىڭ مۇھەممەدكە ئەرەب تىلىدا «نازىل» بولغانلىقىغا ئىشىنىش. ئاللا كىشىلەرگە نۇرغۇن دەستۇرلارنى «نازىل» قىلغان، قۇرئان كەرىم بولسا ئەڭ ئاخىرقى دەستۇردۇر.

(5) باقى دۇنياغا ئىشىنىش كىشىلەرنىڭ ھەمىسىنىڭ پانى دۇنيا ۋە باقى دۇنيادىن ئىبارەت ئىككى دۇنيانى باشتىن كەچۈرىدىغانلىقى، پانى دۇنيانىڭ ۋاقىتلىق ئىكەنلىكى، ھامان يەكسان بولىدىغانلىقىغا، باقى دۇنيانىڭ مەڭگۈلۈك ئىكەنلىكىگە، پانى دۇنيادىكى كىشىلەرنىڭ قىيامەت قايىم بولغاندا «قايتىدىن تىرىلىپ»، ئاللانىڭ سوئال - سورىقى ۋە ھۆكۈمىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىغا، ياخشى ئىش قىلغانلارنىڭ جەننەتكە

كىرىپ، يامان ئىش قىلغانلارنىڭ دوزاخقا چۈشىدىغانلىقىغا ئىشىنىش.

(6) تەقدىرگە ئىشىنىش دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەرنىڭ، جۈملىدىن ئاسمان، زېمىن، مەخلۇقاتلارنىڭ، كىشىلەرنىڭ باي - كەمبەغەللىكىنىڭ، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، بالايىئاپەت ۋە بەخت - سائادەتنىڭ، ھايات - ماماتنىڭ ئاللانىڭ ئىرادىسى بويىچە بەلگىلىنىدىغانلىقىغا، ئۇنى ئۆزگەرتىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىگە ئىشىنىش.

ئىسلام دىنىنىڭ دەستۇرى ئاساسلىقى «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس» تۇر. «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئەرەب تىلىدىكى مەنىسى «ئۇنلۇك ئوقۇش»، «دەرسلىك». ئىسلام دىنى «قۇرئان كەرىم» ئاللاتائالا چوڭ پەرىشتە جىبرىئىل ئارقىلىق سۆز، جۈملىلەر بويىچە ئەرەب تىلىدا مۇھەممەدكە «ئەۋەتكەن ۋەھيي» دەپ قارايدۇ، شۇڭا مۇسۇلمانلار ئۇنى «ۋەھيي كىتاب» دېيىشىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا «قۇرئان كەرىم» مۇھەممەدنىڭ 23 يىللىق دىن تارقىتىش پائالىيىتى جەريانىدا ئاللانىڭ نامىدا ئېلان قىلغان تۇرلۇك سۆز - ئىبارىلىرى ۋە تەشەببۇسلىرىدۇر. مۇھەممەد ھايات ۋاقتىدا، «قۇرئان كەرىم» پەقەت مۇھەممەدنىڭ مۇرىتلىرى قولىدا ساقلىنىپ قالغان پارچە - پۇرات خاتىرىلەر ئىدى. كېيىن تۇنجى خەلىپە (مۇھەممەدنىڭ ئىز باسارى) ئەبۇ بەكرى ئادەم تەشكىللەپ رەتلىگەن ۋە ساقلىغان. ئۇچىنچى خەلىپە ئوسماننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە ئاندىن توپلاپ كىتاب قىلىنىپ ھازىرغىچە تارقالغان.

«قۇرئان كەرىم» جەمئىي 30 پارە، 114 سۈرە، 6236 ئايەت بولۇپ، مەككىدە نازىل بولغان سۈرە بىلەن مەدىنىدە نازىل بولغان سۈرىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى سۈرىلەرنىڭ «نازىل» بولغان ۋاقىتىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكى بويىچە ئەمەس، ئاساسىي جەھەتتىن ئۇزۇن - قىسقىلىقى بويىچە رەتكە تۇرغۇزۇلغان. ئۇنىڭ مەزمۇنى ئاساسلىقى ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئېتىقادى ۋە رۇكنلىرى؛ مۇھەممەدنىڭ دىن تارقىتىش پائالىيىتى؛ ئەرەب يېرىم ئارىلى جەمئىيىتىگە قارىتىلغان تۇرلۇك تەشەببۇس ۋە ئېتىكا ئۆلچىمى؛ ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن مۇسۇلمانلار كوممۇنىسى ئۈچۈن تۇرغۇزۇلغان دىنىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، ھەربىي ئىشلار ۋە قانۇن - تۈزۈم؛ كۆپ خۇدالىق دىن مۇرىتلىرى، يەھۇدىي دىنى

مۇرتلىرى ۋە خرىستىئان دىنى مۇرتلىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بەس - مۇنازىرە خاتىرىسى؛ دىن تارقىتىش ئېھتىياجى تۇپەيلىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئەرەب يېرىم ئارىلىدا تارقىلىپ يۇرگەن يەھۇدىي دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە ئەرەبلەر ئارىسىدىكى بەزى ھېكايە، رىۋايەت ۋە ئەقلىيە سۆز قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

«قۇرئان كەرىم» ئىسلام دىنىنىڭ قانۇن چىقىرىش ئاساسى، شۇنداقلا مۇسۇلمانلارنىڭ تۇرمۇش ئۇلچىمى بولۇپ، مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن مۇتلەق نوپۇزغا ئىگە. «قۇرئان كەرىم» قەدىمكى ئەرەبلەرنىڭ تارىخى، سىياسىيسى، مەدەنىيىتى، ئىقتىسادى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم رولغا ئىگە.

«ھەدىس» ئىسلام دىنىنىڭ «قۇرئان كەرىم» دىنلا كېيىن تۇرىدىغان دەستۇرى. «ھەدىس» نىڭ ئەرەب تىلىدىكى مەنىسى «خەۋەر يەتكۈزۈش»، «بايان قىلىش» دېگەنلىكتۇر، كېيىن مەخسۇس مۇھەممەدنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىنى بايان قىلىشقا قارىتىلغان، يەنى «مۇھەممەدنىڭ سۆز - ھەرىكەت كاتالوگى» بولغان. مۇھەممەد ئىسلام دىنىنى ئىجاد قىلىش جەريانىدا، ئاللانىڭ نامىدا ئېلان قىلغان «بىشارەت» نىڭ سىرتىدا، يەنە «بىشارەت» خاراكتېرىدە بولمىغان بەزى سۆز - ئىبارىلەرنى قىلغان، بۇ سۆز - ئىبارىلەر، ئۇنىڭ ھەرىكىتى، يۇرۇش - تۇرۇشى ۋە ئۇ ئېتىراپ قىلغان مۇسۇلمان مۇرتلارنىڭ سۆز - ئىبارىلىرى ئۇنىڭ مۇرتلىرى تەرىپىدىن بايان قىلىنغان. بۇ بايانلار كېيىن توپلىنىپ نۇرغۇن ھەدىس توپلىمى قىلىنغان. ئىسلام دىنىنىڭ ھەرقايسى مەزھەپلىرى ئۆز مەزھىپىگە دائىر ھەدىس توپلاملىرىنى تۈزگەن. «ھەدىس» «قۇرئان كەرىم» نىڭ تولۇقلىمىسى، شۇنداقلا ئىسلام دىنىنىڭ قانۇن چىقىرىش ئاساسى.

73. مۇسۇلمانلارنىڭ قانداق دىنىي مەجبۇرىيەتلىرى بار؟

مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي مەجبۇرىيىتى (دىنىي رۇكنىمۇ دېيىلىدۇ) ھەربىر مۇسۇلمان ئۆز ئېتىقادىنىڭ سىرتىدا ئادا قىلىشقا تېگىشلىك بولغان، ھەرىكىتىدە ئىپادىلىنىدىغان ئاساسىي ئىبادەت بولۇپ، بۇ جەمئىي بەش تۈرلۈك، ئۇ قىسقارتىلىپ «بەش پەرھىز» دېيىلىدۇ، ئۇ ئىمان ئېيتىش، نامار ئوقۇش، روزا تۇتۇش، زاكات بېرىش، ھەج قىلىشتىن ئىبارەت.

(1) ئىمان ئېيتىش ئاساسلىقى «كەلىمە شاھادەت» ۋە ئاللانى مەدھىيىلەيدىغان ئايەتلەرنى ئوقۇشنى كۆرسىتىدۇ. ئىمان ئېيتىشتا ئەڭ كۆپ ئوقۇلىدىغىنى: «لائىلاھە ئىللەللاھۇ مۇھەممەدۇن رەسۇللاللا» (يەنى بىر ئاللادىن باشقا ھېچ خۇدا يوقتۇر، مۇھەممەد بولسا ئاللانىڭ ئەلچىسىدۇر). بارلىق مۇسۇلمانلار ئۆز ھاياتىدىكى تۇرلۇك مۇھىم دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىدا شۇنى ئوقۇيدۇ. مۇسۇلمانلار «كەلىمە شاھادەت» نى ئوقۇش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ئىسلامىيەتكە بولغان ئېتىقادىنى ئىپادىلەيدۇ ۋە مۇستەھكەملەيدۇ.

(2) نامار ئوقۇش مۇسۇلمانلارنىڭ يۇزىنى مەككىدىكى كەئبىگە (قىبلىگە) توغرىلاپ تۇرۇپ تىلاۋەت قىلىش، دۇئا قىلىش، سەجدە قىلىش قاتارلىق بىر يۇرۇش دىنىي رەسىمىيەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. نامار ئاساسلىقى بەشۋاخ نامار، جۈمە نامىزى ۋە ھېيت نامىزىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل بولىدۇ. بەشۋاخ نامار دېگەندە، ھەر كۈنى ئوخشاش بولمىغان بەش ۋاقىتتا ئوقۇلىدىغان نامار كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇنى ئۆيدە ئوقۇسىمۇ بولىدۇ. جۈمە نامىزى دېگەندە، ھەر ھەپتىنىڭ بەشىنچى كۈنى چۈشتىن كېيىن ئوقۇلىدىغان كوللېكتىپ نامار كۆزدە تۇتۇلىدۇ، چۈنكى جۈمە نامىزىنى مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىتكە يىغىلىپ ئوقۇشى تەلەپ قىلىنىدىغان بولغاچقا، «جەم بولۇش نامىزى» مۇ دېيىلىدۇ. ھېيت نامىزى قۇربان ھېيت، روزا ھېيتتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ دىنىي بايرام كۈنى ئوقۇلىدىغان نامار.

(3) روزا تۇتۇش ئىسلام دىنىدا ئىسلام كالېندارى بويىچە ھەر يىلى 9 - ئايدا (رامزاندا) بالاغەتكە يەتكەن ئەر - ئايال مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ بىر ئاي روزا تۇتۇشى بەلگىلەنگەن. روزا ئېيى مەزگىلىدە ھەر كۈنى تاڭ يورۇغاندىن تارتىپ كۈن ئولتۇرغىچە بولغان بۇ مەزگىلدە مۇسۇلمانلارنىڭ يېيىش - ئىچىشى، ئايالى بىلەن بىر ئورۇندا بولۇشى، ھەرقانداق بەدىنىيەتتە بولۇشى مەنئى قىلىنىدۇ. كېسەللەر، سەپەر ئۇستىدىكىلەر، ئېغىر ئايالار، بالا ئېمىتىدىغان ئايالار ۋاقتىنچە روزا تۇتمىسىمۇ بولىدۇ، ئەمما كېيىن تولۇقلاپ تۇتۇشى كېرەك.

(4) زاكات بېرىش بۇنىڭ مەنىسى «پاكلاش» دېگەنلىكتۇر، يەنى مۇسۇلمانلار زاكات بېرىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مال - مۈلكىنى تېخىمۇ پاكلاشتۇرىدۇ. ئۇ ئەسلىدە بىر خىل ئىختىيارىي سەدىقە قىلىدىغان

خەير - ساخاۋەت ھەربكىتى ئىدى، كېيىن ئۇ دىنىي سېلىق ۋە دىنىي مەجبۇرىيەتكە ئۆزگىرىپ، بىر خىل ئىقتىسادىي تۈزۈم بولۇپ قالغان. ئىسلام دىنىدا مۇسۇلمانلارنىڭ ھەر يىلى مال - مۈلكىنى بىر قېتىم ئېنىقلاپ چىقىشى، نورمال چىقىم قىلىنىدىغان مال - مۈلۈكلەردىن ئاشقانلىرىدىن، جۈملىدىن تۇراقلىق ۋە تۇراقسىز مۈلۈكلەردىن بەلگىلەنگەن نىسبەت بويىچە سېلىق تاپشۇرىدىغانلىقى، تاۋار ۋە نەق پۇلدىن $\frac{1}{40}$ نى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىدىن $\frac{1}{20} \sim \frac{1}{10}$ نى تاپشۇرىدىغانلىقى، چارۋا ۋە قېرىلما بايلىقلاردىنمۇ ئوخشاش بولمىغان نىسبەتتە باج تاپشۇرىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. ئازادلىقتىن كېيىن، ئېلىمىزدىكى دىنىي ئىسلاھاتتا، زاكات دىنىي فېئودالىلىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى سۈپىتىدە بىكار قىلىندى.

(5) ھەج قىلىش بۇ، مۇسۇلمانلارنىڭ مەككىدىكى كەئىبىنى تاۋاپ قىلىدىغان بىر قاتار دىنىي قائىدە - يوسۇن پائالىيەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. ئۇنىڭ ئاساسىي قائىدىسى مۇنداق بولىدۇ: بەلگىلەنگەن جايدا ئېھرام باغلايدۇ، كەئىبىنى دەۋرىي قىلىدۇ، ئەراپات تېغىدا قونىدۇ، ساپا تېغى بىلەن مەرۋە تېغى ئارىسىدا يۈگرەيدۇ، شەيتانغا تاش ئاتىدۇ، قۇربانلىق قىلىدۇ. ئىسلام دىنىدا ئومۇمەن تېنى ساغلام، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىقتىسادىي شارائىتى يار بېرىدىغان بالاغەتكە يەتكەن مۇسۇلمانلارنىڭ پول ئەمىن بولغان، خەۋپ - خەتەر بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئۆمرىدە بىر قېتىم مەككىگە بېرىپ تاۋاپ قىلىشى بەلگىلەنگەن. ھەج قىلغۇچىلار چوقۇم ئۆزى يېتەرلىك خىراجەت تەييارلىشى لازىم؛ باشقىلاردىن قەرز ئېلىشقا، تىلەمچىلىك قىلىشقا، كىشىلەرنىڭ ياردىمىگە تايىنىشىغا بولمايدۇ، شۇنداقلا ئائىلىسىدىكىلەرگە بىرىيىل يەتكىدەك تۇرمۇش خىراجىتى قالدۇرۇپ قويۇشى كېرەك. تۇرلۇك شارائىتلارنىڭ چەكلىمىسى ۋە شەخسىلەرنىڭ ھەج قىلىشقا تۇتقىدىغان پوزىتسىيىسى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، سەئۇدىيغا بېرىپ ھەج قىلىدىغانلارنىڭ نىسبىتى ناھايىتى ئاز بولىدۇ، پۈتۈن دۇنيادا تەخمىنەن 1 مىليارد مۇسۇلمان بولسىمۇ، ئەمما ھەر يىلى ھەج قىلىدىغانلار ئەڭ كۆپ بولغاندىمۇ بىرنەچچە مىليوندىن ئاشمايدۇ، ئۇلار مۇسۇلمانلار ئومۇمىي سانىنىڭ ئازانلا مىكىدىن بىرنەچچىسىنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ھەج

قىلىشقا بارمىسىمۇ مۇسۇلمان بولۇشقا تەسىر يەتمەيدۇ.

74. ئىسلام دىنىدا ئاساسلىقى قايسى مەزھەپلەر بار؟

ئىسلام دىنىدا مەزھەپ ناھايىتى كۆپ، ئەمما ئاساسلىقى: سۈننىي، شىئە ۋە سۈپىزمدىن ئىبارەت.

مۇھەممەد ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەنپەئەتدار گۇرۇھلار خەلىپە (مۇھەممەدنىڭ ئىز باسارى) مەسىلىسى ئۈستىدە تالاش - تارتىش ئېلىپ بارغان. مۇھەممەدنىڭ نەۋرە ئىنىسى، كۈيئوغلى ئەلىنىڭ بەزى ئەگەشكۈچىلىرى پەقەت ئەلىلا خەلىپە بولۇشقا ئەڭ لايىق دەپ قارىغان. ئەمما كەسكىن تالاش - تارتىشلار ئارقىلىق، ئەڭ ئاخىرىدا مۇھەممەدنىڭ قېيناتىسى ئەبۇ بەكرى خەلىپە بولغان. ئۇچىنچى نۆۋەتلىك خەلىپە ئوسمان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنلا، ئالىدىن ئەلى خەلىپە بولغان. بىراق ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەلىنىڭ بەزى ئەگەشكۈچىلىرى ئەلىنىڭ سۈرىيەدىكى دەمەشقىنىڭ ۋالىيسى ماغاۋىيە بىلەن مۇرەسسە قىلغانلىقىغا نارازى بولۇپ، بىر - بىرلەپ ئەلى لاگېرىدىن چېقىپ كەتكەن، بۇلار كېيىن ئىسلام تارىخىدىكى تۇنجى ئىسلام دىنى مەزھىپى — خاۋارىجلار (مەنىسى: «چېقىپ كەتكۈچىلەر») نى شەكىللەندۈرگەن. ئەلىگە داۋاملىق ئەگەشكۈچىلەر بولسا كېيىن شىئە مەزھىپى بولۇپ شەكىللەنگەن.

شىئە مەزھىپى ئىسلام دىنىدىكى سۈننىي مەزھىپى بىلەن قارىمۇ قارشى بولغان ئاساسلىق مەزھەپ، «شىئە» ئەرەب تىلىدا «ئەگەشكۈچىلەر»، «گۇرۇھداش» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئىسلام دىنىدا مەخسۇس ئەلىنى ھىمايە قىلغۇچىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شىئە مەزھىپى ئەسلىدە ئەلىگە ئەگەشكۈچىلەردىن تەركىب تاپقان سىياسىي گۇرۇھ بولۇپ، كېيىن پەيدىنپەي دىنىي مەزھەپكە ئۆزگەرگەن. بۇ مەزھەپتىكىلەر پەقەت ھاشىم جەمەتىدىن كېلىپ چىققان ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلا مۇھەممەدنىڭ قانۇنىي ئىز باسارى بولالايدۇ، دەپ قارايدۇ؛ ئەلىنى ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادىنى ئىلاھىيلاشتۇرۇپ، ئۇنى دىن بىلەن ھاكىمىيەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن سەردار، يەنى ئىمام دەپ ئاتايدۇ، ئۇلارنى ئاللا ئۆز پاناھىدا ساقلايدۇ، ئۇلار ھەرگىز خاتالىق ئۆتكۈزمەيدۇ دەپ قارايدۇ ھەمدە ئاخىرقى زاماننىڭ ئىمامى ھازىر غايىب، كەلگۈسىدە ئالەم نىجادكارى (مەھدىي) سالاھىيىتى

بىلەن ئاشكارا بولىدۇ دەيدۇ: «قۇرئان كەرىم» نىڭ «يوشۇرۇن مەنىسى» نى تەكىتلەيدۇ؛ تەقىيە (مۇرتىلار زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندا ئېتىقادىنى يوشۇرۇشقا بولۇش) پرىنسىپىنى قوللىنىشقا رۇخسەت قىلىدۇ، ژاقىتلىق نىكاھلىنىشقا رۇخسەت قىلىدۇ؛ ئۆز مەزھىپىگە دائىر ھەدىسلەر توپلىمىنى تۈزىدۇ؛ ئۆز مەزھىپىنىڭ مۇھىم بايرىمى — ئاشۇرا بايرىمىغا كۆڭۈل بولىدۇ؛ ئەۋلىيالارغا ۋە ئەۋلىيالار قەبرىسىگە چوقۇنىدۇ. ئىمامغا ژارىلىق قىلىش نەسەبى، ئىمامىنىڭ سانى ۋە كىمنىڭ ئاخىرقى زامان ئىمامى ئىكەنلىكى قاتارلىق مەسىلىلەردە ئىختىلاپ بولغانلىقتىن، ئۇلار زەيدىيە، يەتتە ئىمام (ئىسمائىلىيە) ۋە 12 ئىمام قاتارلىق تارماق مەزھەپلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. شىنجاڭدىكى تاجىكلار يەتتە ئىمام مەزھىپىگە، ئازساندىكى ئۇيغۇرلار 12 ئىمام مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ.

سۇننىي مەزھىپى، تولۇق نامى «سەۋرىچانلار ۋە كۆپ سانلىقلار مەزھىپى»، ئۇلار ئۆزلىرىنى «ئىخلاسمەنلەر» دەيدۇ، ئۇ ئىسلام دىنىدىكى ئەڭ چوڭ، تارقىلىشى ئەڭ كەڭ بولغان بىر مەزھەپ بولۇپ، دۇنيادىكى سۇننىي مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدىغان مۇرتىلار تەخمىنەن مۇسۇلمانلار ئومۇمىي سانىنىڭ 80% نى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇ، ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدا خەلىپە مەسىلىسىدە ئىختىلاپ كۆرۈلگەندىن كېيىن، پەيدىنپەي شەكىللەنگەن، شىئە مەزھىپىگە قارىمۇ قارشى بولغان بىر دىنىي مەزھەپ. بۇ مەزھەپ ئەبۇ بەكرى، ئۆمەر، ئوسمان ۋە ئەلىلەر (ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «تۆت چوڭ ئىخلاسمەن خەلىپە» دېيىلىدۇ) نى مۇھەممەدنىڭ قانۇنىي ئىز باسارى دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ؛ «قۇرئان كەرىم» نى ۋەھىي كىتاب، «ھەدىس» نى «قۇرئان كەرىم» نىڭ تولۇقلىمىسى دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ ھەمدە ئۆز مەزھىپىگە دائىر ئالتە چوڭ ھەدىس توپلىمىغا ئاساسەن، ئۆزىنىڭ تەلىماتىنى تۈرغۇزىدۇ ۋە قانۇن چىقىرىدۇ؛ بۇ مەزھەپتە ئىلمىي فىقھە جەھەتتە ئەڭ ئاخىرىدا ھەنەپي، شافىئىي، مالىك ۋە ھەنبەلدىن ئىبارەت تۆت چوڭ نوپۇزلۇق ئىلمىي فىقھە مەزھىپى شەكىللەنگەن. شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپچىلىكى مۇشۇ مەزھەپتە بولۇپ، ھەنەپي مەزھىپى (ئادەتتە «چوڭ ئىمام مەزھىپى» دېيىلىدۇ) شەرئىتىگە ئېتائەت قىلىدۇ.

سوۋېت مەزھىپى ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىق مەزھىپىدۇر. بۇ مەزھەپ 7 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بارلىققا كەلگەن. ئەينى ۋاقىتتا ئومەييە

سۇلالىسىنىڭ راھەت ـ پاراغەتكە بېرىلىش، چېرىكلىشىش ۋە دەھرىيلىك خاھىشىغا نارازى بولغان بەزى مۇسۇلمانلار كەمبەغەل ئۆتۈش، پاك ۋە جاپالىق ياشاش، تەرىكىدۇنيا بولۇشنى تەشەببۇس قىلغان، ئۇلار غورىگۇل تاۋاق يېگەن، پالاس كىيىملەرنى كىيگەن، شۇڭا ئۇلار سوۋېزم دەپ ئاتالغان (سوۋېتنىڭ ئەرەب تىلىدىكى مەنىسى قوي يۇڭى دېگەنلىكتۇر).

8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، بۇ مەزھەپ تەسەۋۋۇپچىلىقنى ئالاھىدىلىك قىلىپ، غايىۋى مۇھەببەت، پان ئىسلاھىيچىلىق ۋە تېئوسوفىيە① ئىدىيىسىنى تەرغىب قىلغان، دىلىدا ئىستىقامەت قىلىش، غەپلەتتە قېلىش ئۇستىدە چوڭقۇر ئويلىنىش، ھەتتا ئاللا بىلەن بىردەك بولۇشنى يولغا قويغان. 12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بۇ مەزھەپ تەرەققىي قىلىپ، قائىدە ـ يوسۇنلىرىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى بىردەك بولمىغان، شەكلى ھەر خىل بولغان تەسەۋۋۇپچىلار تەشكىلاتى بولغان. بۇ مەزھەپ «قۇرئان كەرىم» نى يوشۇرۇن تەپسىرلەش، «تەۋھىد» نى ئىستىقامەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى چېكى قىلىپ، دىلىدا ئىستىقامەت قىلىشنىڭ ۋە ئۆزىگە خاس بولغان دىنىي قائىدە ـ يوسۇنغا ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئەنئەنچىلەرنىڭ دىنىي قائىدىلىرىگە سەل قارايدۇ. بۇ مەزھەپ ئىسلام دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان. سوۋېزم شىنجاڭدا «ئىشان مەزھىپى» مۇ دېيىلىدۇ، ئۇ، شىنجاڭغا ئەڭ بۇرۇن كىرگەن ئىسلام دىنى مەزھەپلىرىنىڭ بىرى. مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، خوجا كۆچلىرىنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا بۇ مەزھەپ بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان، كېيىن خوجا كۆچلىرىنىڭ زاۋالغا يۈز تۇتۇشىغا ئەگىشىپ خارابلاشقان.

75. ئىسلام دىنى شىنجاڭغا قانداق كىرگەن؟

7 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئىسلام دىنى ئەرەب قىسىملىرىنىڭ ھەربىي ئىستىلاسىغا ئەگىشىپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا تارقالغان. كېيىن ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقى تارمار بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام دىنى بۇ يەردىكى ئاساسلىق دىنغا ئايلانغان، شۇنداقلا يەرلىك فېئودالالار قۇرغان بەزى ئىسلام ھاكىمىيىتىمۇ بارلىققا

① تېئوسوفىيە — مۇراقىبە يولى بىلەن «خۇدانى بىلىش» ۋە «غايىب ئالەم» گە يېتىش مۇمكىن دەپگەن پۈتۈنلەي خۇراپىي دىنىي تەلىمات (مۇھەررىردىن).

كەلگەن. شىنجاڭغا قوشنا بولغان سامانىيلار سۇلالىسى ئەنە شۇنداق يەرلىك تاجىكلار قۇرغان ئىسلام ھاكىمىيىتىدۇر.

ئەينى ۋاقىتتا، شىنجاڭدا ئۇدۇن خانلىقى، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن ئىبارەت ئۈچ يەرلىك ھاكىمىيەت بار ئىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر شىنجاڭنىڭ غەربتىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان جايلاردا قۇرغان ھاكىمىيەت ئىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى سامانىيلار سۇلالىسىغا قوشنا بولغانلىقتىن، ئۇ، سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوراللىق تارقىتىدىغان مۇھىم نىشانى بولغان. 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، سامانىيلار سۇلالىسى قاراخانىيلار سۇلالىسىغا قارىتا ئۆزلۈكسىز «غازات» قوزغاپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ نۇرغۇن زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋالغان. 893 ـ يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ يانداش گۈزەرى تالاس سامانىيلار سۇلالىسى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان، تالاس شەھرىنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان ئورۇنياسار خان ئوغۇلچاق قەشقەرگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. ئۇزاق ئۆتمەي، سامانىيلار سۇلالىسىدا ئىچكى توقۇنۇش يۈز بەرگەن، تەخت تالىشىشتا مەغلۇپ بولغان شاھزادە ناسىر يوشۇرۇن ھالدا قەشقەرگە قېچىپ كېلىپ ئوغۇلچاقتىن پاناھلىق تىلىگەن، ئوغۇلچاق سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ زىددىيىتىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن، ناسىرنىڭ قەشقەردە پاناھلىنىشىغا رۇخسەت قىلىپلا قالماستىن، ئۇنى ئاتۇش رايونىنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلىگەن. ناسىر ئاتۇشقا كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئۇزىنىڭ ئوغۇلچاق بىلەن بولغان ئالاھىدە مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ، «كالا تېرىسى ھېلىسى» نى ئىشقا سېلىپ، ئىسلام دىنىغا ئىزچىل ھالدا دۈشمەنلىك بىلەن قاراپ كەلگەن ئوغۇلچاقنى ئۆزىنىڭ مەسچىت سالدۇرۇش تەلىپىگە ماقۇل قىلغان. ناسىر ئاتۇشقا قايتقاندىن كېيىن، دەرھال بىر كالىنى ئۆلتۈرۈپ، كالا تېرىسىنى ئىنچىكە تىلىدۇرۇپ ۋە بىر ـ بىرىگە ئۇلاپ، ئاندىن بۇ تېرە تاسما ئارقىلىق چوڭ بىر پارچە يەرنى قورشاپ، شۇنىڭ ئۈستىگە بىر چوڭ مەسچىت ـ ئاتۇش جامەسىنى سالدۇرغان. بۇ، شىنجاڭ تارىخىدىكى تۇنجى ئىسلام دىنى مەسچىتى ھېسابلىنىدۇ.

ناسىر مەسچىت سالدۇرۇش بىلەنلا قالماي، يەنە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بىر مۇھىم ئەزاسى ساتۇق بۇغراخاننى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن. ساتۇق ئەسلىدە قاراخانىيلار سۇلالىسى تەكرىقوتىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۆسمۈر چېغىدا ئاتىسىدىن ئايرىلىپ، كېيىن تاغىسى ئوغۇلچاقتا

ئەگىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئوغۇلچاق ساتۇق چوڭ بولغاندىن كېيىن ھوقۇقنى ئۇنىڭغا ئوتكۈزۈپ بېرىشكە ماقۇل بولغان. ئەمما ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن، بۇ ۋەدە ئەملىيلەشمىگەن، ساتۇق بۇنىڭغا ئىنتايىن نارازى بولغان. كېيىن ئۇ دائىم ئاتۇشقا بېرىپ ئوۋ ئوۋلىغان، بۇ جەرياندا ناسىر بىلەن تونۇشۇپ قالغان ھەم دوست بولغان. ئۇزاق ئۆتمەي، ساتۇق ناسىرنىڭ ۋەز ـ نەسىھىتى بىلەن مەخپىي ھالدا ئىسلام دىنىغا كىرگەن، شۇنداقلا ئۇنىڭغا «ئابدۇكېرىم» دېگەن دىنىي ئىسىم قويۇلغان، شۇنداق قىلىپ ئۇ قاراخانىيلار سۇلالىسىدا تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئوردا ئەزاسى بولۇپ قالغان.

ئاتۇش جامەسىنىڭ سېلىنىشى ۋە ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەنلىكىنىڭ ئىككى مۇھىم بەلگىسىدۇر.

76. قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن ئۇدۇن خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي ئۇرۇش قانداق ئىش؟

ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ناسىرنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا، مەخپىي ھالدا دىن تارقىتىش پائالىيىتىنى باشلىغان. 10 نەچچە يىللىق تىرىشچانلىق ئارقىلىق، ئۇنىڭ ئەتراپىغا نەچچە يۈز نەپەر مۇسۇلمان توپلانغان. 910 ـ يىلى (915 ـ يىلمۇ دېيىلىدۇ)، ساتۇق بۇغراخان ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ قوللىشى ۋە ياردىمى ئارقىسىدا، بۇ مۇسۇلمان قوراللىق كۈچلىرىگە تايىنىپ، ئوردا سىياسىي ئۆزگىرىشى قوزغاپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان. شۇنىڭدىن كېيىن ساتۇق دەرھال ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئىسلام دىنىنى مەجبۇرىي يولغا قويغان. ئۇنىڭ ئوغلى موسا ئارسلانخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ئىسلاملاشتۇرۇش ھەرىكىتىنى قوزغاپ، ئىسلام دىنىنى داۋاملىق ھالدا زور كۈچ بىلەن يولغا قويغان. 960 ـ يىلى 200 مىڭ تۇتۇن كۆچمەن چارۋىچى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. شۇ يىلى موسا ئارسلانخان ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىغان. شۇنداق قىلىپ ئىسلام دىنى ئىككى ئەۋلاد ھۆكۈمرانىنىڭ تەخمىنەن يېرىم ئەسىر يولغا قويۇشى ئارقىلىق، ئاخىرى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاساسلىق دىنى بولۇپ قالغان.

ساتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسلام دىنىنى مەجبۇرىي يولغا قويۇش ئۇسۇلى بۇددا دىنى ۋە ئۇنىڭ مۇرتىلىرىنىڭ قاتتىق نارازىلىقى ۋە

قارشىلىقىغا ئۇچرىغان، جايلاردا مەجبۇرىي دىن ئۆزگەرتىپ ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈشكە قارشى تۇرۇش يۈزبېرىپ ئۇزلۇكسىز ھالدا توپىلاڭ كۆتۈرۈلگەن. بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇدۇن ۋە قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئۇسۇلىدىن قاتتىق نارازى بولغان، شۇڭا ئۇلار قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى بۇددا مۇرتلىرىنىڭ قارشىلىقىنى قوللىغان. 962 - يىلى موسا ئارسلانخان مۇشۇ ئىشنى باھانە قىلىپ ئۇدۇن خانلىقىغا قارىتا «غازات» قوزغىغان. ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئۇدۇن خانلىقى بۇددا دىنىغا ئىشىنىدىغان قوجۇ ئۇيغۇرلىرى ۋە تۇبۇتلەر (تىبەتلەر) نىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكتىن، ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ، بىر مەزگىل قەشقەرنى ئىشغال قىلغان. ئەمما شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە ئىككى تەرەپ ئۇزئارا بەزىدە غەلىبە قىلىپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ، ئۇرۇش ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتكەن. 998 - يىلى ئىككى تەرەپ ھازىرقى يېڭىسار بىلەن قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ چېگرىلىنىدىغان يېرىدە كەسكىن ئۇرۇش قىلغان، خاقان ئەلى ئارسلانخان قۇربان بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسى ئېغىر دەرىجىدە مەغلۇپ بولغان. 999 - يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كونا رەقىبى سامانىيلار سۇلالىسىنى يوقاتقان. كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوشۇننىنى شىنجاڭغا يۆتكەپ، ئۇدۇن بىلەن بولغان ئۇرۇشقا قاتناشتۇرغان. بۇ جانلىق قوشۇننىڭ ئۇرۇشقا قاتنىشىشى نەتىجىسىدە ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە جىددىي بۇرۇلۇش بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئۇدۇللا ئۇدۇن سېپىلى ئاستىغا بارغان، ئۇزاق مۇددەت قورشالغاندىن كېيىن، 1006 - يىلى ئۇدۇن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇدۇن خانلىقى مۇنقەرز بولغان.

ئۇدۇن خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئۇدۇندىكى بۇددا دىنى مۇرتلىرى ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىت ۋە خەلقنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت پايدىلىق شارائىتتىن پايدىلىنىپ، ئىسلام ئىشغالىيەتچىلىرىگە قارىتا كەسكىن كۈرەش ئېلىپ بارغان. ھازىرقى چىرا ناھىيىسىنىڭ دامىكۇ يېزىسى ئەتراپىدا ئىسلام دىنىغا كىرىشنى خالىمىغان بۇددا دىنى مۇرتلىرى ئىسلام ئىشغالىيەتچىلىرى بىلەن ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەش ئېلىپ بارغان، شۇ سەۋەبتىن، ئۇيەردە «ئۇزۇنقارت» (يات دىن بىلەن ئۇزاققىچە تىركەشكەن جاي دېگەن مەنىدە) دېگەن نام بارلىققا كەلگەن.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەسكەرلەردىن ئۇدۇن ئۇرۇشىغا قاتناشقان تۆت ئىمام چىرانىڭ بوستان دېگەن يېرىدە شۇ يەردىكى بۇددا دىنى مۇرتلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇدۇندىكى بۇددا دىنى مۇرتلىرىنىڭ قارشىلىقى تەخمىنەن يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك داۋاملاشقان، شۇڭا ھازىرمۇ خوتەن خەلقى ئارىسىدا ئۇدۇندىكى «يۇز يىللىق ئۇرۇش» دېگەن سۆز بار.

ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىغا ئەگىشىپ، بۇددا دىنىنىڭ يۇ رايوندىكى 1000 يىلدىن ئاشقان ھۆكۈمرانلىق ئورنىمۇ ئاخىرلاشقان. شۇنىڭدىن باشلاپ، بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي قىسمىدىن چېكىنگەن. بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى رايونلار ئۇر - چاپ قىلىشىدىغان، ئىس - تۈتەك قاپلىغان ئۇرۇش مەيدانىغا ئايلانغان. ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇش بۇ رايوننىڭ ئىجتىمائىي ئېقتىسادىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن ھالدىكى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتقان، خەلق ئاممىسىغا ئېغىر بالايىئاپەت ئېلىپ كەلگەن، جەنۇبىي شىنجاڭ رايوننىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا ئېغىر توسقۇنلۇق قىلغان.

77. قاراخانىيلار سۇلالىسى نېمە ئۈچۈن قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا «غازات» قوزغىغان؟

قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ دىنىي ئۇرۇشى جەريانىدا، قوجۇ ئۇيغۇرلىرى ئۇدۇننى قوللىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى پەيدىنپەي يامانلاشقان، قاراخانىيلار سۇلالىسى بۇددا دىنىغا ئىشىنىدىغان قوجۇ ئۇيغۇرلىرىغا چىش - تىرنىقىغىچە ئۆچ بولۇپ كەتكەن. مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسىرىدە، ئىسلام دىنىغا ئىشەنمەيدىغان قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنى «ئەڭ ياۋۇز دۇشمەن» دېگەن. شۇڭا، قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۇدۇن دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلغاندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، قوجۇ ئۇيغۇرلىرىغا قارىتا «غازات» قوزغىغان.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەكرىقوتى ئەخمەد توغانخان قوجۇ ئۇيغۇرلىرىغا قارىتىلغان «غازات» نى شەخسەن ئۆزى تەشكىللىگەن ۋە ئۇنىڭغا شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلغان. ئۇ قىسمىلارنى باشلاپ بالاساغۇن (قازاقىستانىنىڭ توقماق ئەترابى) دىن يولغا چىقىپ، ئىلى

دەرياسىدىن ئۆتۈپ، قوجۇ ئۇيغۇرلىرى چېگرا‌سى ئىچىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن. قوجۇ ئۇيغۇرلىرى ئەسكەر چىقىرىپ ھۇجۇمغا تاقابىل تۇرۇپ، تاجاۋۇز قىلغان دۈشمەنلەرنى چېكىندۈرگەن. 1017 ـ يىلى قوجۇ ئۇيغۇرلىرى زور تۈركۈمدىكى قوشۇنلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بەرگەن، ھەتتا بالاساغۇنغا سەككىز كۈنلۈك مۇساپە قالغان يەرگىچە ئىچكىرىلەپ بارغان. دەل شۇ چاغدا كېسەل بولۇپ قالغان ئەخمەد توغانخان كېسەل ھالەتتىمۇ قوشۇن تەشكىللەپ قايتۇرما زەربە بېرىپ، ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ ھالىدىن كېتىپ قالغان قوجۇ ئۇيغۇرلىرى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان. ئەخمەد توغانخان يەنە شەخسەن ئۆزى قوشۇن باشلاپ قوغلاپ زەربە بەرگەن ھەمدە قوجۇ ئۇيغۇرلىرى چېگرا‌سى ئىچىگە يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن. ئىككى تەرەپ ھايات ـ ماماتلىق ئېلىشىشنى ئېلىپ بارغان، ئۇرۇش بەك كەسكىن بولغان. «تۇركىي تىللار دىۋانى» غا بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا دائىر نۇرغۇن شېئىرلار كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ شېئىرلاردا ئۇرۇشنىڭ كەسكىن رەھىمسىز بولغانلىقى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، شۇنداقلا ئىسلام تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ قوجۇ بۇددا مەدەنىيىتىگە قارىتا ۋەيران قىلىش خاراكتېرلىك بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىق ئەھۋالى تەسۋىرلەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر شېئىردا مۇنداق يېزىلغان:

«جەڭ ئاتلىرىغا بەلگە تاقاپ،
ئۇيغۇر (ئېلى) دىكى تاتلارغا.
ئوغرى، ياۋۇز ئىتلارغا (قاراپ)،
خۇددى قۇشلاردەك ئۇچتۇق.»

قوجۇ ئۇيغۇرلىرى چېگرا‌سى ئىچىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن بۇ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى «ئوغرى، ياۋۇز ئىت» دەپ قارالغان ئۇيغۇرلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن قىرغىن قىلغان:

«تۇن بىلەن باستۇق،
ھەر تەرەپتىن بۆكتۈرمە قوردۇق،
ئاتلىرىنىڭ كوكۇلىلىرىنى كەستۇق،
مىڭلاق ئەرلىرىنى سويدۇق»

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بارغانلا يېرىندە ئۇدۇندىكىگە ئوخشاش، ئىسلام دىنىغا ئىشەنمەيدىغان ئۇيغۇرلارنى دەھشەتلىك قىرغىن قىلىپلا قالماستىن، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددا دىنى ساقرا‌ملىرىغا قارىتامۇ

ھەدەپ بۇزغۇنچىلىق قىلغان:

«كەلكۈن بولۇپ ئاقتۇق،
كەتتىلەرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق،
بۇتخانىنى يىقىتتۇق،
بۇت ئۈستىگە چىچتۇق.»

قوجۇ ئۇيغۇرلىرى تاجاۋۇز قىلغان قاراخانىيلار قوشۇنىغا قاتتىق قايتۇرما زەربە بەرگەن. ئۇرۇش بولۇۋاتقان جەريانىدا، ئەخمەد توغانخانىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ قالغاچقا، قاراخانىيلار سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرۈشكە مەجبۇر بولغان، شۇنىڭ بىلەن قوجۇ ئۇيغۇرلىرىغا قارىتىلغان بۇ قېتىمقى «غازات» نەتىجىسىز ئاخىرلاشقان. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قىلغان دىنىي ئۇرۇشى ئاخىرلىشىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدە زىددىيەت كۈچەيگەن، قاراخانىيلار سۇلالىسى شۇ سەۋەبتىن شەرقىي ۋە غەربىي سۇلالىدىن ئىبارەت ئىككى ھاكىمىيەتكە بۆلۈنگەن. شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن غەربىي قاراخانىيلار سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ۋە ئىككى ھاكىمىيەتنىڭ ھۆكۈمران گۇرۇھلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت كۈپەيىپ، ئۇلار تۈگىمەس ئىچكى ئۇرۇش پاتقىقىغا پېتىپ قېلىپ، سىرتقا قارىتا قايتا ئىسلامىيەت غازىتى ئېلىپ بېرىشقا ئامالسىز قالغان. ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدىكى تۇنجى قېتىملىق تارقىلىش دولقۇنىمۇ شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشقان.

78. چاغاتاي خانلىقى ئىسلام دىنىنى قانداق كېڭەيتكەن؟

چىڭگىزخان غەربىي يۇرتنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، ھازىرقى شىنجاڭ رايونىنى ئۆزىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا بۆلۈپ بەرگەن. چاغاتايىنىڭ شىنجاڭدا قۇرغان يەرلىك ھاكىمىيىتى چاغاتاي خانلىقى دەپ ئاتالغان، چاغاتاي خانلىقى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە، چىڭگىزخاننىڭ پەرمانىغا ئىتائەت قىلىپ، تورلۇك دىنلارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلغان، ھەرقانداق دىننى مەجبۇرىي كېڭەيتمىگەن. بىراق، كېيىنكى ھۆكۈمران تۈغلۇق تېمۇرخان بۇ سىياسەتنى ئۆزگەرتىۋەتكەن. 1353 ـ يىلى تۈغلۇق تېمۇرخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، شىنجاڭ رايونىدىكى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان تۇنجى موڭغۇل خانى بولۇپ

قالغان. ئىسلام دىنىغا كىرىپلا كېنەزلەر ۋە ئاقسۆڭەكلەرنى دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇرلىغان، ئارقىدىنلا يەنە ئەرشىدىن خوجا جەمەتىنىڭ قوللىشى ۋە ماسلىشىشى ئارقىسىدا، پۈتۈن خانلىق دائىرىسىدە ئىسلام دىنىنى مەجبۇرىي كېڭەيتكەن. ئۇزاق ئۆتمەي ئالمالىقتا 160 مىڭ موڭغۇل كوللېكتىپ هالدا ئىسلام دىنىغا كىرگەن.

ئەرشىدىن خوجا توغلۇق تېمۇرخانىڭ قوللىشى ئارقىسىدا «كۈچا مۇسۇلمانلار ئۇيۇشمىسى» نامىدىكى دىن تارقىتىش تەشكىلاتىنى يېتەكلەپ، كۈچاغا كىرىپ، ئۇ يەردىكى بۇددا دىنى مۇرتىلىرىنى ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرلىغان. كۈچادىكى بۇددا دىنى مۇرتىلىرى قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. توغلۇق تېمۇرخان ناھايىتى تېزلا ئەسكەر ئەۋەتىپ قوزغىلاڭنى باستۇرغان. «كۈچا مۇسۇلمانلار ئۇيۇشمىسى» بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، كۈچادىكى بۇددا دىنى مۇرتىلىرىغا رەھىمسىزلىك بىلەن زىيانكەشلىك قىلغان، بۇددا دىنى مەدەنىيىتىگە ۋەيران قىلىش خاراكتېرلىك بۇزغۇنچىلىق قىلغان. ئۇلار بۇددا دىنى مۇرتىلىرىنى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرلاپ، قاشىلىق قىلغانلارنى ھەدەپ قىرغىن قىلىپ، بۇددا دىنى مۇرتىلىرىنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇرلىغان؛ ئۇلار بۇددا دىنى ساڭرامىلىرىنى چوڭ-ۇۋەتكەن، بۇتلارنى چېقىۋەتكەن، بۇددا نوملىرىنى كۆيدۈرۈۋەتكەن، 1000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بولغان كۇچا بۇددا دىنى مەدەنىيىتى پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇپ كېتەي دەپقالغان. شىنجاڭنىڭ ئۇدۇندىن كېيىنكى يەنە بىر بۇددا دىنى مەركىزى ئەنە شۇنداق قانلىق تارىلاش جەريانىدا يوقالغان.

توغلۇق تېمۇرخاننىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىمۇ ئىسلام دىنىنى ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ۋە كېڭەيمىچىلىك قىلىشنىڭ قورالى قىلغان. خىزىرخوجىخان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەيلا، تۇرپانغا قارىتا «غازات» قوزغىغان. تۇرپان ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، ئەسەبىيلەشكەن ئىسلام ئەسكەرلىرى بۇ يەردىكى بۇددا دىنى مۇرتىلىرىنى قانلىق قىرغىن قىلغان، بۇددا دىنى مەدەنىيىتىگە ۋەيران قىلىش خاراكتېرلىك بۇزغۇنچىلىق قىلغان. يېقىنقى زامان ئارخېئولوگىيىسىدە، قېزىۋېلىنغان قەدىمكى دەۋرگە دائىر ھۆججەتلەرنىڭ

كۆپىنچىسىدە سۇنئىي بۇزغۇنچىلىق ئىزلىرىنىڭ بارلىقى، بەزىلىرىنىڭ مەقسەتلىك هالدا يىرتىپ تاشلانغانلىقى، بەزىلىرىنىڭ قەستەن كۆيدۈرۈۋېتىلگەنلىكى بايقالغان. كۆيدۈرۈۋېتىلگەن ھۆججەتلەرنىڭ قالدۇق جىلدلىرى شۇ چاغدا ئىسلام ئىشغالىيەتچىلىرى ساڭرامىلارنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرگەندە، ئۆيلەر ياكى ھويلا تاملىرى ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ، شۇنىڭ ئاستىدا بېسىلىپ قېلىپ بەختكە يارىشا ساقلىنىپ قالغانلىرى ئىكەن. بەزى بۇددا دىنى ساڭرامىلىرى خارابىسىدە يەنە يىرتىلىپ پارچە - پارچە قىلىۋېتىلگەن بۇددا نوملىرىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن راھىبلارنىڭ قانلىرىغا مىلىنىپ، نەچچە يۈز يىل ئۆتكەندىن كېيىن قېتىپ تاشتەك نەرسىگە ئايلىنىپ قالغانلىقى، ئۇنىڭ يېنىدا پارچىلىنىپ كەتكەن جەسەت سۆڭەكلىرىنىڭ بارلىقى بايقالغان.

خىزىرخوجىخاندىن كېيىن تەختكە چىققان مۇھەممەدخان ئىسلام دىنىنى ئاكتىپلىق ۋە ئەسەبىيلىك بىلەن كېڭەيتكەن. مۇسۇلمانلار تارىخنامىسى «ئوتتۇرا ئاسىيا موڭغۇل تارىخى — تارىخىي رەشىدى» دە خاتىرىلىنىشىچە، مۇھەممەدخان بارلىق موڭغۇللارنىڭ چوقۇم ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى، دىنىي قائىدىلەرگە بويسۇنۇشى، نامازنى ئۆز ۋاقتىدا ئوقۇشى ھەمدە «سەللە يۇگىشى» كېرەكلىكىنى، خىلاپلىق قىلغۇچىلارنىڭ قاتتىق جازالىنىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. جازالاش تەدبىرلىرى ئىنتايىن قاتتىق بولغان، جۈملىدىن خىلاپلىق قىلغۇچىلارنىڭ بېشىغا ئات تاقىسى قېقىلغان. چاغاتاي خانلىقىدىكى موڭغۇللار مۇشۇنداق قاتتىق جازا ئارقىلىق مەجبۇرلاش نەتىجىسىدە، ئاخىر ئاخىرىدا پۈتۈنلەي ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان.

79. خوجىلارنىڭ تەسىر كۈچى قانداق پەيدا بولغان ۋە زورايغان؟

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقىلىش جەريانىدا، دەھرىي ھۆكۈمران گۇرۇھلار ئىسلام دىنىدىكى يۇقىرى تەبىقە كۈچلەر بىلەن ئۆزئارا قوللاش، بىر - بىرىدىن پايدىلىنىش مۇناسىۋىتى ئورناتقان. بۇنداق مۇناسىۋەت جەريانىدا، دەھرىي ھۆكۈمران گۇرۇھلار ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ھوقۇقى ۋە ئورنىنى مۇستەھكەملىگەن. ئىسلام دىنىنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدىكىلەر بولسا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىش دائىرىسىنىڭ

كېڭىيىشىگە ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتكەن، كۆچىنى زورايتقان. 14 ـ ئەسىردىن باشلاپ خوجىلار ۋەكىللىكىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ يۇقىرى تەبىقە كۈچلىرى شىنجاڭدا پەيدىنپەيدە بارلىققا كەلگەن ۋە گۈللەنگەن.

خوجا دېگىنىمىز، پارس تىلى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «خوجايىن»، «ئېسىلزادە»، «بايۋەچچە» دېگەنلىكتۇر. شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا خوجا دېگەندە ئىسلام دىنىنىڭ «سەئىدلىرى» (ئىسلام دىنى پەيغەمبىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «سەئىدلەر» ئاساسلا مۇسۇلمانلارنىڭ ھۆرمىتى ۋە ئالقىشىغا ئېرىشىدىغانلىقى ئۈچۈن، بەزى ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە رايونلىرىدا ئۇلارمۇ ئاساسلا يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر جەمئىيىتىگە كىرەلەيدۇ. شۇڭا، ساختا «سەئىد» سالاھىيىتى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا بىر مەزگىل ئىنتايىن ئەۋج ئېلىپ كەتكەن، مۇھەممەد بىلەن، ھەتتا ئەرەبلەر بىلەن ھېچقانداق قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىغان ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئارقا ـ ئارقىدىن «خوجا» بولۇۋالغان، ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خوجىلار ئىنتايىن كۆپىيىپ كەتكەن، بەزى كەنتلەردە ئاھالىنىڭ ھەممىسى خوجا بولۇۋالغان. بۇنداق كۆپ خوجىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ باشقىلاردىن ئېشىپ چۈشۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، شۇڭا، ئارمىنى ئەمەلگە ئاشمىغانلار ئارقا ـ ئارقىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئايرىلىپ، ھىندىستان، ئافغانىستان، شىنجاڭ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ تەرەققىي قىلىش پۇرسىتى ئىزدىگەن.

شىنجاڭدىكى خوجىلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن. ئوتتۇرا ئاسىيادىن ھەممىدىن بۇرۇن شىنجاڭغا كەلگىنى ھەمدە مۇھەممەد قازانغىنى جالالىدىن خوجا بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ئەرشىدىن خوجا ئىكەن. ئۇلار چاغاتاي خانلىقىنىڭ خاقانى تۇغلۇق تېمۇرخاننى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشقا مۇھەممەد تىلىك ھالدا دەۋەت قىلالمىغانلىقى ئۈچۈن، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى ئىسلام دىنىنى كېڭەيتكۈچى شەيخىلىقنا ئېرىشكەن ھەمدە بىرقاتار سىياسىي، ئىقتىسادىي ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇپ، چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئەڭ چوڭ دىنىي فېئودالغا ئايلانغان. ئىسلام دىنىنىڭ يۇقىرى تەبىقە كۈچى بىلەن ئەرشىدىن خوجا جەمەتىنىڭ كۈچى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىنجاڭدا گۈللەنگەن.

ئەرشىدىن خوجا جەمەتى تەسىر كۈچىنىڭ زورىيىشى ئوتتۇرا

ئاسىيادىكى خوجىلارنىڭ كۈچلۈك قىزىقىشىنى قوزغىغان. خوجىلار تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ شىنجاڭغا كىرگەن، ئەمما كۆپىنچىسى كۆرۈنۈپ قويۇپلا يوقاپ كەتكەن، پەقەت ئىككى خوجا جەمەتىلا پۈت تىرەپ تۇرالىغان. ئۇنىڭ بىرى، مۇھەممەد شېرىپ خوجا جەمەتى، يەنە بىرى، مەقدۇم ئەزەم خوجا جەمەتى. مۇھەممەد شېرىپ خوجا ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر ئۆزبېك سوفىزىم مۇرىتى بولۇپ، يەكەن خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە شىنجاڭغا كەلگەن، كېيىن سۇلتان ئابدۇرېشىتخان تەرىپىدىن دىنىي يېتەكچىلىككە تەكلىپ قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ئىرغىپلا ئەرشىكە چىققان، ھەممىلا يەردە سۇرۇلۇپ يۈرگەن بىر سوفىزم مۇرىتى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر جەمئىيىتىگە كىرىپ، خاقانىنىڭ ئىشەنچلىك ئەمەلىي ھوقۇقلۇق ئادىمىگە ئايلانغان. بىراق، بۇ خوجا جەمەتىنىڭ ئورنى ئۇزاق ئۆتمەيلا مەقدۇم ئەزەم خوجا جەمەتى تەرىپىدىن ئىگىلەنگەن.

مەقدۇم ئەزەم ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ سوفىزم بولغان نەخشىۋەندى روھانىيلار گۇرۇھىنىڭ پىرى بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇمۇ شىنجاڭغا كەلگەن، ئەمما زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشەلمىگەنلىكتىن ئوتتۇرا ئاسىياغا قايتىپ كەتكەن. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىككى ئۇرۇق ـ ئەۋلادى شىنجاڭغا كەلگەن. بۇ ئىككى خوجا شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن، يەكەن خانلىقىنىڭ دىنىي رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىش يۈزىسىدىن ئۆزئارا قارىمۇ قارشى بولغان ئاق تاغلىقلار ۋە قارا تاغلىقلاردىن ئىبارەت ئىككى مەزھەپنى شەكىللەندۈرگەن. ئىككى مەزھەپتىكى خوجىلار ئۆزلىرى ئويدۇرۇپ چىقارغان «سەئىد» سالاھىيىتىدىن ۋە جادۇگەرلىك خۇراپاتلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئاممىنى ئەخمەق قىلىپ ئۆزىگە تارتىپ، مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئۆرۈش پەيدا قىلغان؛ شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقتىتا، ئۇلار ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ دەھرىي ھۆكۈمرانلارغا بولغان تەسىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلۈكسىز ھالدا ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى ئۇرۇشىنى قوزغىغان، خاقاندىن تارتىپ ھەرقايسى جايلاردىكى ھۆكۈمرانلارغىچە ھەممىسى خانلىقىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، بۇ مەزھەپتىكى خوجىلارغا تايانمىسا، ئۇ مەزھەپتىكى خوجىلارغا تايانغان. خوجىلار بولسا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ دەھرىيلىك ھوقۇقىنى ئۈزلۈكسىز قولغا ئالغان. خوجىلار پەيدا قىلغان ئۇزاق مۇددەتلىك قالايمىقانچىلىق

جەريانىدا، دەھرىيلەر ھاكىمىيىتى پەيدىنپەي ئاجىزلىغان، دەھرىي ھۆكۈمرانلار بارغانسېرى خوجىلارنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلالمايدىغان بولۇپ قالغان. خوجىلار تېخىمۇ كۆپ ھوقۇقنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ھاكىمىيەتنى بىۋاستە ئىگىلەش مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىشنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈرگەن. مۇشۇنداق يامان سۇيىقەستلىك ئايلىنىش جەريانىدا، خاقانلىك ھوقۇقى بارغانسېرى زاۋالغا يۈزلىنىپ، خوجىلار ۋەكىللىكىدىكى يۇقىرى قاتلام دىنىي، سىياسىي كۈچلەر پەيدىنپەي دەھرىيلەر ھوقۇقىنى ئىگىلىگەن ھەمدە ئۇلۇ ئاخىرىدا يەكەن خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن خوجىلار ھاكىمىيىتىنى بەرپا قىلغان.

80. ئاق تاغلىقلار ۋە قارا تاغلىقلار دېگەن قانداق ئىش؟

ئاق تاغلىقلار ۋە قارا تاغلىقلار مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە شىنجاڭنىڭ ئىسلام دىنىدا كۆرۈلگەن ئىككى گۇرۇھ. بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ مۇرىتلىرى ئۆزئارا پەرقلىنىش ئۈچۈن، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئاق تاقى ۋە قارا تاقى كىيگەن، شۇڭا ئۇلار «ئاق تاقىلىق مۇسۇلمان»، «قارا تاقىلىق مۇسۇلمان» مۇ دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە «ئاق تاغلىقلار مەزھىپى»، «قارا تاغلىقلار مەزھىپى»، «ئاق تۇغلۇقلار»، «قارا تۇغلۇقلار» قاتارلىق كۆپ خىل ناملار بىلەنمۇ ئاتالغان. ئىككى گۇرۇھنىڭ مۇرىتلىرى ئۆزلىرىنى ئۆز گۇرۇھىنىڭ ئىجادچىسىنىڭ نامى بىلەن «ئىشانىيە» ۋە «ئىسھاقىيە» دەپ ئاتىغان.

ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار مەقدۇم ئەزەم خوجىنىڭ ئىككى ئەۋلادى باشچىلىقىدا شەكىللەنگەن ئىككى مەزھەپ. بۇ ئىككى مەزھەپنىڭ ئىجادچىلىرى مەقدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى ئىشان كالان بىلەن كەنجى ئوغلى ئىسھاق ئىكەن. بۇ ئاكا - ئۇكىلار دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ۋارىسلىق ھوقۇقىنى تالىشىپ توقۇنۇشقان، نەتىجىدە، ئىشان كالان پىرلىق ھوقۇقىغا ئېرىشكەن، ئىسھان ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈپ، ئايرىم دىنىي گۇرۇھ قۇرغان. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇ يەكەن خانلىقىدىكى ئابدۇكېرىمخاننىڭ تەكلىپىگە بىنائەن شىنجاڭغا كەلگەن. بىراق، ئۇ يەكەنگە كېلىپلا ئابدۇكېرىمخان بىلەن زىددىيەتلىشىپ قالغان، شۇنىڭ

بىلەن ئۇ ھەرقايسى جايلارغا بېرىپ، دىن تارقىتىش ئۇچۇن، ۋائىزلىق قىلىشقا مەجبۇر بولغان. گەرچە ئۇ خانىنىڭ دىنىي ئۇستازى بولالمىغان بولسىمۇ، ئەمما زور مىقداردا مۇرىت تەرەققىي قىلدۇرغان. كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى خوجا سەئىدنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇشى ئارقىلىق، بۇ دىنىي گۇرۇھ ئاخىرى يەكەن خانلىقىدىكى ھۆكۈمەت تەرەپ يار - يۆلەك بولىدىغان ئەڭ چوڭ سۇبىيلار گۇرۇھى بولۇپ قالغان.

ئىشان كالان ئىسھاق خوجا جەمەتىنىڭ شىنجاڭنى مۇستەقىل ئىگىلىۋالغانلىقىنى كۆرۈشنى خالىمای، ئۆزىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىنى شىنجاڭغا خوجاسەئىدىدىن دىنىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا ئەۋەتكەن. ئىككى گۇرۇھنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىختىلاپى ۋە كۈرىشى شىنجاڭغا ئېلىپ كىرىلگەن، ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلارمۇ كۈرەش جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن. ئىككى گۇرۇھنىڭ دىن جەھەتتە چوڭ ئىختىلاپى يوق، پەقەت قائىدە - يوسۇن ۋە ئىستىقامەت جەھەتتە ئاز - تولا پەرقلىرى بار ئىكەن. ئىككى گۇرۇھ كۈرىشىنىڭ ماھىيىتى دىنىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش بولغان. ئىككى گۇرۇھ كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كۈرەشنىڭ دەرىجىسىمۇ پەيدىنپەي ئۆرلىگەن، دەسلىپىدىكى ئۆزئارا ھۇجۇم قىلىش، ئەيىبلەشتىن ئۆزئارا ئىكاھلانماسلىق، قارشىلىشىش، ھەتتا قانلىق توقۇنۇشقا تەرەققىي قىلغان. ئىككى گۇرۇھنىڭ كۈرىشى بىلەن يەكەن خانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى گىرەلىشىپ كەتكەنلىكتىن، كۈرەش تېخىمۇ دەھشەتلىك، كەسكىن بولغان، داۋاملاشقان ۋاقتىمۇ بىر نەچچە ئەسىرگە سوزۇلغان.

يۈسۈپ خوجا شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن، دەرھال نەخشۇەندى ئەنئەنىچىلىرى سالاھىيىتى بىلەن خوجا سەئىدىدىن مۇرىت تالاشقان، ئۇزاق ئۆتمەي كۈرەش نىشانىنى يەكەن خانلىقىدىكى ھۆكۈمران گۇرۇھ ئەزالىرىغا ۋە جايلاردىكى ھۆكۈمرانلارغا بۇرىغان. ئۇ قەشقەر ھۆكۈمرانى يولۋاسنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ھەمدە بىر مەزگىل ئابدۇللاخاننى ئاق تاغلىقلارغا مايىل قىلغان. قارا تاغلىقلار قەتئىي قايتۇرما زەربە بېرىپ، خاننى يۈسۈپ خوجىنى يەكەندىن قوغلاپ چىقىرىشقا مەجبۇرلىغان. ئون نەچچە يىلدىن كېيىن، يۈسۈپ خوجا ئوغلى ئاپئاق خوجىنى ئېلىپ قۇمۇلدىن قەشقەرغە قايتىپ كېلىپ، قارا تاغلىقلار بىلەن يېڭىۋاشتىن ئۇرۇش قىلغان. ئۇ،

يولۇاسىنىڭ ئاتىسى ئابدۇللاخاننى ئاغدۇرۇشنى قوللاپ، شۇ ئارقىلىق خانلىقنىڭ ھوقۇقىنى تىزگىنلەپ، قارا تاغلىقلارغا رەھىمسىزلەرچە زىيانكەشلىك قىلىش ۋە ئۇلارنى باستۇرۇشنى باشلىغان، ئىككى گۇرۇھ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھايات ـ ماماتلىق يولىدىكى قانلىق كۈرەشكە كىرىشىپ كەتكەن.

1670 ـ يىلى ئاپئاق خوجا ئۆزبېكنىڭ دادىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، شىنجاڭدىن قېچىپ كەتكەن، كېيىن گەنسۇ، سىچۇەن ئارقىلىق شىزاڭغا بېرىپ، يالغان ـ ياۋىداق سۆزلەر بىلەن دالاي لامانىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. دالاي لاما ئىلىدىكى جۇڭغارلار سەردارى غالدانغا خەت يېزىپ، ئۇنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئاپئاق خوجىنىڭ «قولدىن كەتكەن ھوقۇقىنى قايتۇرۇۋېلىشى» غا ياردەم بېرىشنى ئېيتقان. غالدان ئاپئاق خوجىنى يېتەكچى قىلىپ ئەسكەر ئەۋەتىپ جەنۇبىي شىنجاڭنى بىراقلا ئىشغال قىلىپ، يەكەن خانلىقىنى گۇمران قىلغان. ئاپئاق خوجا ھەر يىلى جۇڭغارلارغا 100 مىڭ تەڭگە كۈمۈش بېرىش شەرتى بىلەن جۇڭغارىيىنىڭ «ۋاكالىتەن ئىسلام خىزمەتچىسى» لىكىنى، يەنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى ھاكىمىيەت بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىقىنى تۈرغۇزغان. ئاق تاغلىقلار ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلدە قارا تاغلىقلار كۆپ قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن، كېيىن يەنە قارا تاغلىق قىرغىزلار بىلەن بىرلىشىپ ئاق تاغلىقلارغا قارشى كەسكىن كۈرەش ئېلىپ بارغان، ئەمما بۇلارنىڭ ھەممىسى مەغلۇپ بولغان. غالداننىڭ جىيەنى سېۋىن ئارۇبدان جۇڭغارىيە ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئاق تاغلىقلارغا بولغان پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتكەن، قارا تاغلىقلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئاق تاغلىقلارنىڭكى بىلەن خاراكتېرى ئوخشاش بولغان قارا تاغلىقلار ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىپ.

ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلارنىڭ بىرنەچچە ئەسىرگە سوزۇلغان ئۇرۇشى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە قارشىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، تېخىمۇ ئېغىر بولغىنى شۇكى،

جەنۇبىي شىنجاڭ جەمئىيىتىنى ئۇزاققىچە قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قالدۇرۇپ، ئىگىلىكىنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتقان، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى تېخىمۇ نامراتلاشتۇرۇۋەتكەن.

81. چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى شىنجاڭغا قانداق بالا ـ قازالارنى كەلتۈرگەن؟

1755 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ سەردارى دەۋاچىنىڭ قالايمىقانچىلىقىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، ئىلگىرى جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئىلىدا قاماپ قويۇلغان ئاق تاغلىق خوجا ئەخمەدنىڭ چوڭ ئوغلى، «چوڭ خوجا» دەپ ئاتالغان بۇرھانىددىن گۇرۇھىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا قايتۇرۇشنى، ئۇلارنىڭ جەمەتىنىڭ ئەنئەنىۋى تەسىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنى باش ئەگدۈرۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ تىنچ يول بىلەن بىرلىككە كېلىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى قارار قىلغان. بۇرھانىددىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، جەنۇبىي شىنجاڭنى تېزلا ئىشغال قىلىپ، قارا تاغلىقلار ھاكىمىيىتىنى يوقاتقان. «تارىخىي ھەمدى» دە ئېيتىلىشىچە، جەنۇبىي شىنجاڭ قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىن دەرھاللا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ شۇنىڭدىن باشلاپ «خاقان چىن (چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) دەۋرى» گە كىرگەنلىكىنى جاكارلىغان. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئورۇندىغان.

ئۇزاق ئۆتمەي، بۇرھانىددىننىڭ ئىنىسى كىچىك خوجا جاھان جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ سەردارى ئامۇرسانانىڭ قوزغىلىڭىغا قاتناشقانلىقى ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ سۈرۈشتۈرۈشىدىن قورقۇپ، ئىلىدىن يوشۇرۇن ھالدا جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىپ، بۇرھانىددىننى چىڭ سۇلالىسىغا ئاسىيلىق قىلىشقا قۇتراتقان. 1757 ـ يىلى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن، بۇ، تارىختا «چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭى» دەپ ئاتالغان. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ۋە ماسلىشىشى ئارقىسىدا، ئىككى يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ئاخىرى شىنجاڭ بىرلىككە كەلگەندىن بۇيانقى بىرنەچچە قېتىملىق خوجىلار توپىلىڭىنى تىنجىتقان. خوجا

جاھانىڭ قۇتربتىشى، قايمۇقتۇرۇشى بىلەن قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بۇرھانىدىن ئىنتايىن پۇشايمان قىلىپ، ۋاپات بولۇش ئالدىدا مۇرىتلىرىغا ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ھەرگىز خوجا جاھان بىلەن بىرىيەرگە دەپنە قىلماسلىق توغرىسىدا ۋەسىيەت قالدۇرغان.

چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ توپلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا قېچىپ كەتكەن. 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئوتتۇرلىرىغچە بولغان 30 نەچچە يىل ئىچىدە، مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمىگەن خوجا ئەۋلادلىرى سىرتقى كۈچلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، «جاھانگىر خوجا يېغىلىقى»، «يۈسۈپ خوجا يېغىلىقى»، «يەتتە خوجا يېغىلىقى»، «ۋەلىخان خوجا يېغىلىقى» نى قوزغىغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزى خوجىلار، مەسىلەن، جاھانگىر خوجا كۆپ قېتىم توپىلاڭ قوزغىغان. ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ئىسلام ھاكىمىيىتى قۇرۇشنى مەقسەت قىلغان بۇ توپىلاڭلارنىڭ ھەممىسى مەغلۇپ بولغان.

خوجىلارنىڭ ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىنىڭ توپىلىڭى تارىخ ئېقىمىغا قارشى بولۇپ، كىشىلەر قەلبىدىن ئورۇن ئالالمىغان. ئىسلامىيەت تارىخىدا خاتىرىلىنىشچە، «سەئىد» دېگەن مۇقەددەس نۇر ھالقىسىغا ئورنىۋالغان، پىر بولۇۋېلىپ مۇرىتلار تەرىپىدىن ئەۋلىيا ھېسابلانغان خوجىلار ئەملىيەتتە ياۋۇز، رەھىمسىز، ھاياسىز ئەيش ـ ئىشرەتچىلەر ئىدى. دىندىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ ئورنى ۋە رولىنى بار كۈچى بىلەن كۆككە كۆتۈرۈپ، مەھكىمە شەرئىيىنىڭ ئورنىنى ۋە شەرئىتە، فىقھەلەرنى ئىجرا قىلىشنى كۈچەيتكەن. ئۇلار زور تۇركۈمدىكى دەررە كۆتۈرگەن دىنىي ساقچىلارنى چىقىرىپ، ھەرۋاقىت مۇسۇلمانلار ئامما‌سىنىڭ نامازنى ئۆز ۋاقتىدا ئوقۇغان ـ ئوقۇمىغانلىقىنى، ئايالالرنىڭ يۈزىنى ياپقان ـ ياپمىغانلىقىنى نازارەت قىلىپ تۇرغان، شەرئىتە، فىقھەگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار يېنىڭ بولسا دەررە بىلەن ئۇرۇلغان، ئېغىر بولسا مەھكىمە شەرئىيىنىڭ جازالىشىغا تاپشۇرۇلغان. مۇسۇلمانلار ئامما‌سى ئۇلارنىڭ ھەيۋىسى بىلەن نامازنى ئۆتىگىلى كەتكەندە، ئۇلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئامما‌نىڭ ئۆيىگە

بېرىپ، ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىغا باسقۇنچىلىق قىلغان.

خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ بىكار تەلەتلىك، راھەت ـ پاراغەتلىك تۇرمۇشىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، كەڭ مۇسۇلمانلار ئامما‌سىغا زورلۇق بىلەن ئالۋان ـ ياساق سېلىپ، ئۇلارنى ھىلىگەرلىك بىلەن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان. نۇرغۇن مۇسۇلمانلار جان ساقلاش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ يوشۇرۇپ قويۇشقا بولمىغان ئازغىنە ئاشلىق ۋە قازان ـ قومۇچلىرىنى يىراق جايلاردىكى چۆللۈكلەرگە كۆمۈپ قويۇپ، ئاخشاملىرى يوشۇرۇن ھالدا شۇ يەرگە بېرىپ تاماق ئېتىپ يېگەن. قارشىلىق كۆرسىتىشكە جۈرئەت قىلغانلارنى ئۇلار تۈرلۈك يوللار بىلەن جازالىغان، ئۇرغان، قولىنى كەسكەن، پۇتىنى چانىغان، بېشىنى ئالغان ۋە باشقىلار. ئۇلارنىڭ بىرەر ۋاقىغ ئۆي تامبىقى ئېتىپ يېيەلمىشى خېلى چوڭ ئىش بولۇپ قالغان. ۋەلىخان خوجا ئەنە شۇنداق كىشىلەرنىڭ كالىسىنى ئېلىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىدىغان ئەسەبىي قاتىل ئىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان كۆڭۈل ئېچىش ئۇنىڭ چىشىغا تەككۈچىلەرنىڭ بېشىنى ئۆز قولى بىلەن ئېلىش ئىكەن. ئۇنىڭ ئالدىدا ئېھتىياتسىزلىق بىلەن قىلىنغان بىرەر ھەرىكەت، بىرەر ئېغىز سۆز، ھەتتا بىرەر ئەسنەك جېنىدىن جۈدا بولۇشنى ئېلىپ كېلىدىكەن. ئۇ قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۆز قولى بىلەن ئۆلتۈرگەن ئادەملەرنىڭ كاللىسى بىلەن تۇمەن دەرياسى بويىغا بىرنەچچە «كاللا مۇنارى» قويۇرۇلغان.

بۇ توپىلاڭ كۆتۈرگەن خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ئېقىمىغا قارشى ھەرىكەتلىرى مۇسۇلمانلار ئامما‌سىنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتىنى قوزغىغان. ئۇلار خۇددى قاغجىرىغاندا سۇغا تەشنا بولغاندەك چاڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ كېلىشىگە تەشنا بولغان. شۇڭا توپىلاڭنى تىنجىتىدىغان چاڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇلار ئارقا ـ ئارقىدىن ئاشلىق، ئوت ـ چۆپ ئىئانە قىلغان، ئاكتىپلىق بىلەن ئۇرۇشقا قاتنىشىپ چاڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنلارغا زەربە بېرىشىگە ماسلاشقان. چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تېپىدىكى ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن بۆلۈنمە ھاكىمىيەت قۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان توپىلاڭلىرى تارىخقا نىسبەتەن ئەكسىيەتچىلىك بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ، جۈملىدىن مۇسۇلمانلار ئامما‌سىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ۋە تۈپ

مەنپەئىتىگە خىلاپ، شۇڭا ئۇنىڭ مەغلۇپ بولۇشى تارىخىي مۇقەررەرلىك ئىدى.

82. ياقۇپ بەگ قانداق قىلىپ ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قۇل قىلغان؟

1864 ـ يىلى تەيپىڭ تەيەنگو ۋە شەنشى ـ گەنسۇ خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرىدە، شىنجاڭدىكى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن كۆلەمدە دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان. لېكىن جايلاردىكى قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئۇزاق ئۆتمەيلا يەرلىك فېئودالالار ۋە دىنىي يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر تارتىۋالغان، شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسىغا قارشى قايناپ ـ تاشقىنلىق بىلەن ئېلىنىپ بېرىلغان قوزغىلاڭ ناھايىتى تېزلا مىللىتارىستلارنىڭ تەپرىنچىلىقى ۋە مىللىي ئۆچمەنلىككە ئايلىنىپ كەتكەن. قەشقەرنى ئىگىلىۋالغان بۆلۈنمە ھاكىمىيەتنىڭ ئاقساقىلى سىدىق خوجىلاردىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئويلىمىغان يەردە بۆرىنى ئۆيگە باشلاپ كىرگەن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەن خانلىقىدىن جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇزرۇك خوجىنى قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. قوقەن خانلىقىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، بۇ خانلىقنىڭ ھەربىي كۈچلىرى ياقۇپ بەگ بىر ئۇچۇم كاللا كېسەرلەرنى توپلاپ، 1865 ـ يىلى 1 ـ ئايدا بۇزرۇك خوجىنى قولتۇقلىغان ھالدا قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن. ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇ بۇزرۇك خوجىنىڭ تەسىرىدىن پايدىلىنىپ سىدىقنى قوغلىۋەتكەن. ئارقىدىنلا ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، قورال ئىشلىتىش ۋە سۈيىقەست قىلىش ۋاستىسىنى قوللىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەكەن، خوتەن، كۇچا قاتارلىق ھەرقايسى بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەرنى بىرلەشتۇرۇپ، ئاتالمىش «يەتتە شەھەر» تاجاۋۇزچى ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. بۇ ۋاقىتتا بۇزرۇك خوجا پايدىلىنىلىش قىممىتىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولغان، ياقۇپ بەگ ئۇنى چەت ئەللىگە قوغلىۋەتكەن.

بىر توپ قالايمىقان تاجاۋۇزچىلار نېمە ئۈچۈن قىسقىنە ئىككى يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدىلا دائىرىسى پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالغان تاجاۋۇزچى ھاكىمىيەتنى قۇرۇپ چىقالىدى؟ بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب ئىككى: بىرى، ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭدا

يۇز بەرگەن تەپرىنچىلىق ئۇرۇشى ياقۇپ بەگنىڭ بىر ـ بىرلەپ تارمار قىلىنىشىغا شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن؛ يەنە بىرى، ياقۇپ بەگ ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ مۇسۇلمانلارنى ئالدىغان. ياقۇپ بەگ «دىن ئوخشاشلىقى» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، نۇرغۇنلىغان تەقۋادار مۇسۇلمانلارنى ئۆزىگە تاجاۋۇزچى دەپ قارىمايدىغان قىلىپلا قويماستىن، ئەكسىچە ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ «مۇسۇلمان قېرىندىشى» دەپ بىلىدىغان قىلىپ، ئۇلارنى ئالدىغان. ئىسلام تارىخى ماتېرىياللىرىدا ئېيتىلىشىچە، ياقۇپ بەگ خوتەنگە تاجاۋۇز قىلغاندا، قوشۇن باشلاپ ئۇدۇل خوتەن سېپىلىگە يېتىپ بېرىپ، بۇ سەپەرده مۇشۇ يول ئارقىلىق نىنىگە بېرىپ ئىمام جەئپەرى سادىق مازىرىغا تاۋاپ قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان. قازىلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن، بىرداىنە خىشنى قىزىل شايىغا ئوراپ «قۇرئان» قىلىپ كۆرسىتىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ ئۇلۇغلايدىغان ئۇسۇلى بىلەن خوتەن تەپرىنچىلىرىنىڭ ئاقساقىلى ھەببۇللانىڭ ئالدىدا قۇرئان تۇتۇپ قەسەم بېرىپ، ئۆزىنىڭ پەقەت مازارغا تاۋاپ قىلىشقا بارىدىغانلىقىنى، ھەرگىز باشقا مەقسىتى يوقلۇقىنى ئېيتقان. ھەببۇللا ئۇنىڭ قەسىمىگە ئىشىنىپ كېتىپ، ھوشيارلىقىنى يوقىتىپ قويغان. شۇ ئاخشىمى ياقۇپ بەگ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغاپ، خوتەن شەھىرىنى بىراقلا ئىشغال قىلىپ، خوتەن مۇسۇلمانلىرىنى قانلىرى دەريا بولۇپ ئاقىدىغان دەرىجىدە قىرغىن قىلغان. دىنىدىن پايدىلىنىش بەزىدە قورال كۈچىدىن پايدىلىنىشتىن ئېشىپ كېتىدۇ. ياقۇپ بەگ بۇ قائىدىنى ئوبدان بىلگەن ھەمدە ئۇنى قوللىنىشنى پىششىق ئىگىلىگەن. شۇڭا ياقۇپ بەگ جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلغان ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا، ئىزچىل ھالدا قەلەم بىلەن ئەلەمدىن ئىبارەت ئىككى خىل ۋاستىنى گىرەلەشتۇرۇپ قوللانغان، يەنى ھەم قورال ئىشلەتكەن، ھەم ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىشقا دىققەت قىلغان.

ياقۇپ بەگ ئىسلام دىنىدىن تېخىمۇ ياخشى پايدىلىنىش ئۈچۈن، ئىسلام دىنىغا يار ـ يۆلەك بولۇش ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ بىرقاتار تەدبىرلىرىنى قوللانغان.

(1) شەرئىەتنى مەجبۇرىي يولغا قويغان. شەھەر ـ يېزىلاردا مەھكىمە شەرئىيلەرنى ئومۇميۈزلۈك قۇرغان ھەمدە ئۇنىڭ فۇنكسىيىسىنى كۈچەيتكەن. بارلىق دىنىي، ھەق تەلەپ، جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى

شىكايەت قىلىش، تەرگەۋ قىلىشنى مەھكىمە شەرئىيىتىنىڭ دىنىي ئۇسۇل بىلەنلا بىرتەرەپ قىلىدىغانلىقىنى بىلگىلىگەن. «ئابۇبەكرى ئەل رازى» (دىنىي ساقچى) تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

(2) ئۆشرە ـ زاكات تۈزۈمىنى كۈچەيتكەن. ئۆشرە ـ زاكات نامىدا يىغىۋېلىنىدىغان باج ـ سېلىقلارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ مۇقىم ئۆلچىمى بولماي، كۆپ هاللاردا ئېلىشقا تېگىشلىك ساندىن نەچچە هەسسە ئېشىپ كەتكەن.

(3) مەسچىتلەرنىڭ ئىگىلىكىنى زور كۈچ بىلەن قوللىغان ۋە تەرەققىي قىلدۇرغان. ياقۇپ بەگ ئەسلىدە مەسچىتكە تەئەللۇق بولغان يەرلەرنى قايتۇرۇپ بەرگەن، تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك قايتۇرۇۋېلىش سومما‌سىنى كەچۈرۈم قىلغان. يەنە تالان ـ تاراج قىلىنغان يەرلەرنى مەسچىتلەرگە «ئىنئام» قىلغان.

(4) ئىسلام دىنىنىڭ مەسچىت، مازار قاتارلىق ئىمارەتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە رېمونت قىلدۇرغان ۋە كېڭەيتكەن. ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ دىنىغا بولغان تەقۋادارلىقىنى ئىپادىلەش، دىنىي كەيپىياتنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئىشغال قىلىنغان رايونلاردىكى مەسچىت، مازار، مەدرىسە قاتارلىقلارنىڭ هەممىسىنى كېڭەيتكەن ياكى كېڭەيتكەن.

(5) مۇسۇلمان ئەمەسلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇرلىغان. ئىشغال قىلىنغان رايونلاردىكى بارلىق ئادەملەرنىڭ هەممىسىنىڭ چوقۇم ئىسلام دىنىغا كىرىشى كېرەكلىكىنى، قارشىلىق قىلغۇچىلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. ئەينى چاغدىكى قەشقەردىكى ئەنگلىيەلىكلەرنىڭ مۆلچەرلىشىچە، تەخمىنەن 40 مىڭ ئادەم شۇ سەۋەبتىن جېنىدىن ئايرىلغان، 5000 دىن ئارتۇق مانجۇ، خەنزۇ ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرى مەجبۇرىي هالدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرۇلغان. بۇ ئادەملەر كېيىن ئاستا ـ ئاستا ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن.

ياقۇپ بەگنىڭ ئىسلام دىنىغا زور كۈچ بىلەن يار ـ يۆلەك بولۇشى ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى مەقسىتى ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچى هاكىمىيىتىنى قوغداش ۋە مۇستەهكەملەش ئىدى. ئەمما بارلىق تاجاۋۇزچىلارغا ئوخشاشلا، هەرقانداق نەرسە ئۇلارنىڭ هالاكەتلىك تەقدىرىدىن قۇتۇلدۇرالمىدى. 1876 ـ يىلى، چىڭ سۇلالىسى

قوشۇنلىرى هەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى ۋە ماسلىشىشى ئارقىسىدا، پەقەت بىر يىلدىن كۆپرەكلا ۋاقىت سەرپ قىلىپ، شىنجاڭنى ئون نەچچە يىل ىبىسىپ يانقان ياقۇپ بەگ باندىتلىرىنى قوغلاپ چىقارغان. مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنكى ياقۇپ بەگ ئىچكى مالمانچىلىق جەريانىدا قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈپ، جىنايەتلىك هاياتىنى ئاخىرلاشتۇرغان.

83. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا هاكىمىيەت بىلەن دىنىي ئايرىۋېتىش سىياسىتىنى قانداق يولغا قويغان؟

چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنجىتىپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، دىنىي يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ، دۆلەتنىڭ بىرلىكىگە ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى هۆكۈمرانلىقىغا زىيان يەتكۈزۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداش ئۈچۈن، دەهرىيلەر هاكىمىيىتىنىڭ ئۇزاققىچە دىنىي كۈچلەرنىڭ ئارىلىشىشىغا ئۇچرىغانلىقىدىن ئىبارەت تارىخىي ۋە رېئال ئەهۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، «دىننى ئىسلاھ قىلىمەن دەپ ئۆرپ ـ ئادەتكە چېقىلماسلىق، هاكىمىيەتنى مۇكەممەل قىلىمەن دەپ خەلق ئىشىغا سەل قارىماسلىق» دېگەن ئاساسىي سىياسەت ئاستىدا، ئىسلام دىنىغا قارىتا هاكىمىيەت بىلەن دىنىي ئايرىۋېتىش سىياسىتىنى يولغا قويغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ هاكىمىيەت بىلەن دىنىي ئايرىۋېتىش سىياسىتى ئاساسلىقى مۇنداق ئىككى جەهەتتىكى مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان:

بىرىنچى، دىنىنىڭ سىياسىيغا، ئەدلىيە ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىنى مەنئى قىلىش. چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى ئاخۇنلۇق سالاهىيىتى بارلىكى ئادەملەرنىڭ بىردەك هۆكۈمەتتە ۋەزىپە ئۆتىشىگە بولمايدىغانلىقىنى، ئەمەلدار بولۇپ هوقۇق ئىگىلىشىگە تېخىمۇ بولمايدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. ئۇلارنىڭ قۇرئان ئوقۇشى، نامار ئۆتىشى، نورمال دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىغىلا يول قويۇلغان، مەمۇرىيەتكە، ئەدلىيە ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا يول قويۇلمىغان. ئەگەر ئاخۇنلارنىڭ پەرزەنتلىرى ۋە مۇرىتلىرىدىن هۆكۈمەتتە ۋەزىپە ئۆتىگەن ياكى ئەمەل تۇتقانلىرى بولسا، ئۇلارنىڭ يەنە ئاخۇنلۇقنى قوشۇمچە ئۆتىشىگىمۇ يول قويماي، ئاخۇنلارنىڭ

ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىدىن پايدىلىنىپ سىياسىيغا ئىشتىراك قىلىشى ۋە ئارىلىشىشنىڭ ئالدىنى ئالغان. دىنىي يۇقىرى تەبىقە زاتلىرىغا مەنسۇپ بولغان چوڭ ئاخۇنلارغا قارىتا يەرلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ «تاللاپ كۆرسىتىشى» نى بەلگىلەپ، دىنىي يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنى كونترول قىلىشقا كاپالەتلىك قىلغان. ھاكىمىيەت بىلەن دىننىي ئايرىۋېتىش سىياستى يولغا قويۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، دىن سىياسىيغا ئارىلىشىدىغان ھادىسىلەر بەزىدە يەنىلا سادىر بولغان. مەسىلەن، يەكەن ئەمەلدارلىرى ھاكىمبەگ (مەمۇرىي ئەمەلدار) ئۇستىدىن ئەرز قىلغاندا، ئەرز نامىگە تۈنجى بولۇپ قول قويغىنى ئاخۇنلار بولغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن، پادىشاھ چيەنلۇڭ بۇ ئىشنى شەخسەن ئۆزى سۈرۈشتۇرگەن ھەمدە يەنە بىر قېتىم ئېنىق قىلىپ مۇنۇلارنى بەلگىلىگەن: بۇنىڭدىن كېيىن ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى پەقەت ھاكىمبەگ بىرتەرەپ قىلىدۇ، «ئاخۇنلارنىڭ ئارىلىشىشىغا بولمايدۇ». ئۇ يەنە شىنجاڭدىكى ئەمەلدارلاردىن بۇ بەلگىلىمىنى شىنجاڭدىكى بارلىق پۇقرالارغا چوقۇم بىلدۈرۈشنى تەلەپ قىلغان. ئەدلىيە جەھەتتە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قەدىمىدىن قىلغىنىدەك ئىستراتېگىيىسىنى قوللانغان. ئەڭ دەسلىپىدە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاسىيلىق قىلىش، خائىنلىق قىلىش قاتارلىق ئېغىر جىنايەتلەرنى چوقۇم چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە بىرتەرەپ قىلىشنى، ئادەتتىكى ھەق تەلەپ، جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى شەرىئەت بويىچە بىرتەرەپ قىلىشنىلا بەلگىلىگەن. كېيىن ئاستا ـ ئاستا جىنايى ئىشلار ئەدلىيىسى ھوقۇقىنى ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈۋېلىپ، جىنايى ئىشلار قانۇنى جەھەتتە چوقۇم چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنىنى ئىجرا قىلىشنى، شەرىئەتنىڭ پەقەت ھەق تەلەپ دېلولىرىنى تەرگەۋ قىلىشنى بەلگىلىگەن.

ئىككىنچى، ھۆكۈمەت دىنىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مەزھەپ مەسىلىسى دىنىنىڭ ئىچكى ئىشى، مەزھەپلەر تالاش ـ تارتىشىغا ھۆكۈمەت ئارىلاشماسلىقى كېرەك، دەپ قارىغان. بولۇپمۇ ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار مەسىلىسىدە، ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ھىمايە قىلسىلا ھەممىسىگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلىنغان، ئەمەلدارلارنى تاللاپ ئۆستۇرۇشتە، «يوق يەردىن قوسۇر تېپىپ»، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا خەۋپ يەتكۈزۈشتىن

ساقلىنىش ئۈچۈن، چەك ـ چېگرانى مەزھەپ بىلەن ئايرىمىغان. كېيىن ئاق تاغلىق خوجىلار ئەۋلادلىرى ئارقىدىن توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكتىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاندىن بۇ سىياسەتنى ئۆزگەرتكەن.

ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش سىياستىنىڭ ھەقىقىي ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دىنىي ئىشلارغا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتكەن. ئاخۇنلارنىڭ چوقۇم ئەمەلدارلار تەرىپىدىن تاللىنىشىنى ھەمدە ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقىدىن ئۆتۈشىنى، كۆرسىتىلگەن نامزات مۇڭاپىق بولمىسا جازاغا تارتىلىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلىدىغان «ئېقىمغا قارشى» ھەرىكەتلەر قاتتىق تەكشۈرۈپ مەنئى قىلىنغان ۋە ئۇنىڭغا زەربە بېرىلگەن. دىندىن پايدىلىنىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش سېزىلگەن ھامان، «باش جىنايەتچىلەرمۇ، ئەگەشكۈچى جىنايەتچىلەرمۇ» بىردەك «قانۇن بويىچە بىرتەرەپ قىلىنغان»، «قارا كىتابلارنى ئوقۇش» مەنئى قىلىنغان. «قارا كىتاب» دېگىنىمىز، «قۇرئان كەرىم»، «ھەدىس» قاتارلىق ئىسلام دىنى دەستۇرلىرىدىن باشقا، ساختا دىنىي كىتابلارنى كۆرسىتىدۇ. «قارا كىتابلارنى يېزىپ چىقىپ، قانۇنسىز سۆز ـ ئىبارىلەرنى ئىشلەتكەنلەر» نىڭ «قارا كىتاب» ئارقىلىق ئامما ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇترانقانلار دەپ قارىلىپ قاتتىق جازالىنىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش سىياسىتىنى ۋە دىنىي ئىشلارغا بولغان باشقۇرۇشنى يولغا قويۇشتىكى مەقسىتى ئەلۋەتتە ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن ئىدى، شۇنداقلا بۇ مەركەزىي ھۆكۈمەتنە بولۇشقا تېگىشلىك ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەت ئىدى، گەرچە بۇ سىياسەت تازا ئەتراپلىق بولمىغان، مەسىلەن، شەرىئەتتە دىنىنىڭ ئەدلىيە ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا بوشلۇق قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، شۇجاي، شۇ ۋاقىت ۋە ئۇرۇپ ـ ئادەتكە قاراپ تۇرۇلگەن، شۇڭا ئۇ بىرقەدەر كۆچلۈك قاراتمىلىققا ئىگە بولغان. ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش سىياستى يولغا قويۇلۇپ، شىنجاڭدا ئۇزاقىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەمۇرىي ھوقۇق بىلەن دىنىي ھوقۇق

گىرەلىشىپ كېتىدىغان تۇگۇن يېشىلىپ، ئىككىنسىنىڭ ئايرىلىشىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئېشقا ئېشىپ، مەيلى شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتى ياكى ئىسلام دىنىنىڭ نورمال تەرەققىي قىلىشىغا بولسۇن، ئوبيېكتىپ جەھەتتە غايەت زور ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەن.

84. ياڭ زېڭشىن دىنىي ئىشلارنى قانداق باشقۇرغان؟

ياڭ زېڭشىن (1863 ـ 1928) كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان يۇننەندە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ ئەمەلدارلىق ھاياتى «جۇڭگونىڭ مەككىسى» دېگەن نامغا ئىگە بولغان گەنسۇدىكى خېجۇ ئايمىقىدا باشلانغان، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا شىنجاڭغا يۆتكىلىپ ۋەزىپە ئۆتىگەن، مىنگو يىللىرىدا شىنجاڭنىڭ تۆتۈقى، ئۆلكە باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن، ئۇ مىللەت، دىن مەسىلىلىرىنى، بولۇپمۇ ئىسلام دىنى مەسىلىسىنى بىرتەرەپ قىلىشتا مول تەجرىبىگە ئىگە بولغان.

ئۇ شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، دىن سىياسىتىنى باشتىن ـ ئاخىر شىنجاڭنى ئىدارە قىلىدىغان ئاساسىي سىياسەتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى قىلغان. ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ دىن سىياسىتىدىكى تەجرىبە ۋە ساۋاقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ گەنسۇ ۋە شىنجاڭدا تۇرغان مەزگىلدىكى دىن مەسىلىلىرىنى بىرتەرەپ قىلىش تەجرىبىسىگە بىرلەشتۈرۈپ، پايدىلىنىش بىلەن چەكلەش بىرلەشتۈرۈلگەن دىن سىياسىتىنى تۈزۈپ چىققان. ئۇ دىنغا قارىتا «باشقۇرۇشقا پايدىلىق بولسا، ئۇنى مەن قوللىنىمەن، باشقۇرۇشقا پايدىسىز بولسا قوللانمايمەن» دېگەن قاراشتا بولغان. مۇسۇلمانلار ئاھالىسى مۇتلەق زور كۆپچىلىكنى ئىگىلەيدىغان شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ رايوندا، ئىسلام دىنىدىن پايدىلانمىسا، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش تەس ئىدى؛ بىراق، دىنغا چەكلىمە قويۇلمىسا، باشباشتاقلىق كېلىپ چىقىپ، باشقىلار تەرىپىدىن پايدىلىنىلىپ كېتىپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەھدىت يېتىشى مۇمكىن ئىدى. ياڭ زېڭشىن ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىشتا ئاساسلىقى مۇناسىق ئىككى چوڭ تەدبىرنى قوللانغان: بىرىنچىسى، دىنىي زاتلارنى ئۆزىنگە تارتىش ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىش. ئۇ مۇناسىق قارىغان: مۇسۇلمانلار ئاخۇنلارنىڭ گېپىنى بەك ئاڭلايدۇ، ئۇلار ئاخۇنلارغا ھوقۇق تۇتقانلاردىنمۇ بەك ھۆرمەت قىلىدۇ ۋە بويسۇنىدۇ؛ ئاخۇنلار بولسا، دىندارلارنى

چەكلەش، تىزگىنلەش، ھەتتا جايلارنىڭ ئانانلىقىنى ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپىنى قوغداش جەھەتلەردە يەرلىك ئەمەلدارلار ئوينىيالمايدىغان رولىنى ئوينىيالايدۇ. شۇڭا ئۇ ئاخۇنلارغا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە نۇرغۇن ئىمتىياز ۋە مەنپەئەت بېرىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە ھەشقاللا ئېيتىدىغان ۋە ساداقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلىدىغان قىلغان. ئىككىنچىسى، «مۇسۇلمانلار قوشۇنى» قۇرغان. مۇسۇلمانلار قوشۇنى خۇيزۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ھەر دەرىجىلىك ئوفىتسېرلىكىنمۇ مۇسۇلمانلار ئۇستىگە ئالغان. مۇسۇلمانلار قوشۇنى ياڭ زېڭشىنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغدايدىغان مۇھىم قورالى بولۇپ قالغان.

ياڭ زېڭشىن ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىش بىلەن بىرۋاقىتتا، ئىسلام دىنىغا قارىتا بىرقاتار چەكلەش تەدبىرلىرىنمۇ قوللانغان. ئۇ مۇنۇلارنى بەلگىلىگەن: دىنىي پائالىيەتلەرنى پەقەت دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىدىلا ئاشكارا ئېلىپ بېرىشقا بولىدۇ، خۇسۇسىيلار ئاچقان خانىقا ۋە ئائىلىلەردە توپلىشىپ قۇرئان ـ تىلاۋەت قىلىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ؛ پەقەت بىر ئائىلە كىشىلىرىنىڭ ئۆز ئائىلىسىدە توپلىشىپ نامازغا ئوقۇشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ، باشقىلارنىڭ قاتنىشىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ؛ پەقەت ئەسلىدە بار مەزھەپلەرنىڭ قانۇنلۇق پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ، «باشقىدىن مەزھەپ تەشكىللەش»، «شەخسىي ئېقىم پەيدا قىلىش» قا رۇخسەت قىلىنمايدۇ؛ ئۆز ئالدىغا يېڭىدىن مەسچىت سېلىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ؛ رايون ئاتلاپ دىن تارقىتىش قاتتىق مەنئى قىلىنىدۇ؛ چەت ئەللىكلەرنىڭ شىنجاڭدا دىن تەرغىب قىلىشىغا، دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ؛ ئاخۇنلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ۋە ۋەزىپىدىن قالدۇرۇشنى دىندارلار ئۆزى قارار قىلىدۇ، يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ «تەكشۈرۈپ تەيىنلىشى» قاتتىق مەنئى قىلىنىدۇ، «پارا ئېلىپ تەيىنلەش» كە تېخىمۇ رۇخسەت قىلىنمايدۇ. چەت ئەلگە چىقىپ ھەج قىلىشقا قاتتىق چەكلىمە قويۇلغان، ھەج قىلىش پاسپورتىنى پەقەت دىپلوماتىيە ئورگانلىرىنىڭلا تارقىتىدىغانلىقى ھەمدە ياڭ زېڭشىننىڭ ئۆزىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشىغا مەلۇم قىلىش كېرەكلىكى، جايلاردىكى

ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا پاسپورت تارقىتىشىغا بولمايدىغانلىقى، پاسپورت بېجىرىشتە چوقۇم پاسپورت ماركا بېجى تاپشۇرغانلىقى سىرتىدا، يەنە 600 سەر كۈموش يولۇچى بېلىتى پۇلى تاپشۇرىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن.

ياكى زېكشىنىڭ دىندىن پايدىلىنىشى دىنىي شاھەدىكىلەرنىڭ قوللىشىغا ۋە ھەمكارلىششىغا ئېرىشكەن، مۇسۇلمانلار بىلەن بولغان زىددىيەتنى پەسەيتكەن، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداشقا ھەم ئىجتىمائىي مۇقىملىققا پايدىلىق بولغان. ئۇنىڭ دىنىي چەكلەش تەدبىرلىرى دىنىڭ بەلگىلەنگەن دائىرىدە نورمال پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتا؛ دىنىڭ سىياسىيغا، ئەدلىيە ئىشلىرىغا ئارىلىششىنىڭ، شۇنىڭدەك دىندىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا، جەمئىيەتكە زىيانلىق ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا؛ دىنىي يۇقىرى تەبىقە كۆچلىرىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يەرلىك ھاكىمىيەتنى كونترول قىلىپ يەرلىككە زىيان يەتكۈزۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا؛ دىنىي كۆچلەرنىڭ غەيرىي نورمال ھالدا تەرەققىي قىلىشى ياكى يامان خاراكتېرلىك كۆپىيىشىنى چەكلەشتە؛ چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ شىنجاڭنىڭ دىنىي ئىشلىرىغا ئارىلىششى ۋە سىڭىپ كىرىشىنى توسۇشتا، بولۇپمۇ پائىسلامىزمنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشىنى چەكلەش قاتارلىقلاردا ئىجابىي ۋە مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇرغان.

85. يېقىنقى دەۋردىن بۇيان، مىللىي بۆلگۈنچىلەر پائىسلامىزم، پانتۈركىزمدىن پايدىلىنىپ قانداق بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى؟

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، پائىسلامىزم شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇلار ئۇنى ئەگگۈشتەر دەپ بىلىپ، بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىشنىڭ بايرىقى ۋە قورالى قىلىپ، پائىسلامىزملىق دىن قارىشى ۋە دۆلەت قارىشىنى ھەدەپ كۆككە كۆتۈرۈپ، «مۇسۇلمانلار بىرلىشىپ، كاپىرلارنى يوقىتىپ، بىرلىككە كەلگەن خەلىپىلىك دۆلىتى قۇرايلى» دەپ داۋراڭ سالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار يەنە پائىسلامىزم بىلەن پانتۈركىزمنى بىرلەشتۈرۈپ،

«دۆلىتىمىز شەرقىي تۈركىستان، مىللىتىمىز تۈرك، دىنىمىز ئىسلام» دېگەن بۆلگۈنچىلىك سىياسىي پروگراممىسىنى ئويدۇرۇپ چىقتى. بۇ پروگراما شىنجاڭدىكى مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ ئەكسىيەتچىل دۆلەت قارىشى، مىللەت قارىشى ۋە دىن قارىشىنى تولۇق ئاشكارىلاپ بەردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بىر ئوچۇم مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار بىر تەرەپتىن، بۇ ئەكسىيەتچىل سىياسىي پروگراممىنى تەرغىب قىلىپ ۋە كۆككە كۆتۈرۈپ، ئاممىنى ئالدىدى ۋە قاشقىلاشتۇردى. يەنە بىر تەرەپتىن، مىللەت، دىن بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى غالجىرلارچە ئېلىپ باردى.

1932 ـ يىلى، پائىسلامىزمچى، پانتۈركىزمچى ئۇنسۇر مۇھەممەت ئىمىن ھەممىدىن ئاۋۋال خوتەندە پائىسلامىزملىق، پانتۈركىزملىق تەشكىلات ـ « مىللىي ئىنقىلابىي كومىتېتى» نى قۇردى. كېيىنكى يىلى كېرىيە، قاراقاشتا ئالتۇن كان ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى يۈز بەردى. مۇھەممەت ئىمىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا كۆز بويىاپ كىرىۋالدى. ئۇ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن، قوزغىلاڭنى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلغان توپىلاڭغا ئۆزگەرتىۋەتتى. توپىلاڭچىلار خوتەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، مۇھەممەت ئىمىن ئالدىراپ ـ تېنەپ «خوتەن ئەمىر ھۆكۈمىتى» (خوتەن ئىسلام ھۆكۈمىتى دەپمۇ ئاتالغان) قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاپ، ئۆزىنى «ئەمىر (پادىشاھ) ـ I» قىلىپ بېكىتتى. يەنە بىر پائىسلامىزمچى، پانتۈركىزمچى ئۇنسۇر، ئاتۇشلۇق سابىت دامولا قورچاق ھۆكۈمەتنىڭ «زۇڭلى» سى بولدى.

1933 ـ يىلى 11 ـ ئايدا، مۇھەممەت ئىمىن سابىت دامولا بىلەن بىرلىشىپ، قەشقەردە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. خوجىنىياز قورچاق ھۆكۈمەتكە «زۇڭتۇك» ، سابىت دامولا «زۇڭلى» بولدى. قورچاق ھۆكۈمەتنىڭ باشقا ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى چوڭ پۈمبىشچىك، چوڭ سودىگەرلەر، ئەكسىيەتچىل دىنىي كاتتىۋاشلار ياكى پائىسلامىزمچى، پانتۈركىزمچى ئۇنسۇرلار ئىدى. مۇھەممەت ئىمىن كونكرېت ۋەزىپە ئۆتىمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىي ھوقۇقنى تۈتۈپ تۇرغۇچى ئىدى. بۇ بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت ئاتالمىش

«ئاساسىي قانۇن»، «تەشكىلىي پروگرامما»، «ھاكىمىيەت بۇرگۇزۇش پروگراممىسى»، «ھەر قايسى مىنىستىرلىك، نازارەتلەرنىڭ يولغا قويۇش چارىسى» دېگەن نەملەرنى تۇزۇپ چىقتى. ئۇنىڭ قورچاق «ئاساسىي قانۇن» ىدا مۇنداق دېيىلگەن: بىزنىڭ بۇ ئىسلام دىنى دۆلىتىمىز شەرقىي تۇركىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ بىردىنبىر، رەھبەرلىكى بولغان، نوپۇزلۇق ھۆكۈمىتى، شەرقىي تۇركىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنى دۆلىتىگە تەۋە. ئۇنىڭ «تەشكىلىي پروگراممىسى» دا: شەرقىي تۇركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىگە ئاساسەن قۇرۇلدى. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىگە ئەمەل قىلىپ «دۆلەت ھاكىمىيىتى» نى ئىدارە قىلىدۇ، دېيىلگەن. پائىسلامىزمچى، پانتۇركىزمچى ئۇنسۇرلار ياساپ چىققان «شەرقىي تۇركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇپ مەنپەئىتىگە، تارىخنىڭ تەرەققىيات ئېقىمىغا مۇخالىپ كېلىدىغان بولغاچقا، ئاران ئۇچ ئاي مەۋجۇت بولۇپلا قومۇرۇپ تاشلاندى. بۇ قورچاق ھاكىمىيەتنىڭ ئۆمرى قىسقا بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەسىرى ئىنتايىن قەبىھ بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، «شەرقىي تۇركىستان» دېگەن نامغا كۆچلۈك سىياسىي مەزمۇن قوشۇلۇپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىكنىڭ پروگراممىسى ۋە بايرىقىغا ئايلاندى.

1944 - يىلى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي رايونىدا گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» پارتلىدى. قوزغىلاڭ كۆتۈرگۈچىلەر دىنىنىڭ ئاسارىتى ۋە تەسىرىدىن قۇتۇلالمىغانلىقتىن، رەھبەرلىك ھوقۇقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن پائىسلامىزمچى، پانتۇركىزمچى ئۇنسۇر ئىلىخان تۆرە ۋەكىللىكىدىكى ئەكسىيەتچى مىللىي، دىنىي يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئىلىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئىلىخان تۆرە «شەرقىي تۇركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى» قۇرۇلغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۆزى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولغانلىقىنى جاكارلىدى. ئىلىخان تۆرە: «شەرقىي تۇركىستان زېمىنىدىن جۇڭگونىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى تۇپ يىلتىزىدىن، ئۆزۈل - كېسىل قومۇرۇپ تاشلاپ»، «ھەقىقىي، ئەركىن، مۇستەقىل دۆلەت» قۇرۇش لازىم، دەپ جار سالغان. ئۇ، ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ ئاممىنى

ئالداش، ئۆزىنىڭ نوپۇزى ۋە ئورنىنى قوغداش ئۈچۈن، ئىسلام دىنىنى كۆچەيتىدىغان بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتتە دىن ئىشلىرى نازارىتى، دىنىي سوت تەسىس قىلغان؛ ئارمىيىدە كەسپىي دىنىي خادىملارنى تۇرغۇزغان، تۇەن دەرىجىلىك ئورۇنلاردا بىر نەپەر كەسپىي دىنىي مۇئاۋىن تۇەنجاڭ، لىيەن دەرىجىلىك ئورۇنلاردا كەسپىي ئاخۇن تۇرغۇزغان. ئىلىخان تۆرە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ يۇنىلىشىنى تۇپتىن بۇراپ، ئىنقىلابقا ئىنتايىن زور زىيانلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇنىڭ بۆلگۈنچىلىك قىلمىشلىرى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي قوشۇنىدىكى ئىلغار كۈچلەرنىڭ نارازىلىقى ۋە قارشىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەخمەتجان قاسىمى ۋە ئابدۇكېرىم ئاباسوپ ۋەكىللىكىدىكى ئىنقىلابىي كۈچلەر ئاخىرى ئىلىخان تۆرە ۋەكىللىكىدىكى بۆلگۈنچى كۈچلەر ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا ئېلىپ، ئالدىنقى مەزگىلدىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى يېڭىۋاشتىن توغرا يولغا كىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

مۇھەممەت ئىمىن، سابىت داموللا، ئىلىخان تۆرە قاتارلىق كونا پائىسلامىزمچى، پانتۇركىزمچى ئۇنسۇرلار ۋە بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارنى، شۇنىڭدەك ئۇلار قۇرغان بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتلەرنى تارىخنىڭ چاقىر ئاللىقاچان يانچىپ تاشلىدى. لېكىن ئۇلار تەرغىب قىلغان پائىسلامىزم، پانتۇركىزم ۋە بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنىڭ قالدۇق زەھىرى ۋە تەسىرى تېخى پاكىزە تازىلانغىنى يوق. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېڭى مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار يەنىلا پائىسلامىزم، پانتۇركىزمدىن پايدىلىنىپ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئېلىپ باردى. لېكىن، خۇددى كونا بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارغا ئوخشاش، يېڭى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارمۇ مۇقەررەر ھالدا مەغلۇپ بولۇش تەقدىرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ.

86. مەسچىت دېگەن نېمە؟ شىنجاڭدىكى مەسچىتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى قايسىلار؟

مەسچىت ئەرەبچە ئاتالغۇ بولۇپ، نامار ئوقۇيدىغان سورۇن دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسچىت دەسلەپتە مۇسۇلمانلارنىڭ نامار ئوقۇش سورۇنىدىنلا ئىبارەت ئىدى. كېيىن ئۇنىڭ رولىدا پەيدىنپەي ئۆزگىرىش

بولۇپ، ئەسلىدىكى رولىدىن باشقا، يەنە مۇسۇلمانلار تاھارەت ئالىدىغان سورۇنغا، دىنىي بىلىملەرنى تارقىتىدىغان، دىنىي كەسىپلەرنى يېتىشتۇرىدىغان مەكتەپكە، مۇسۇلمانلارنىڭ توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىنى قىلىشىپ بېرىدىغان، مۇسۇلمانلارنىڭ ماجىرالىرىنى مۇرەسسە قىلىدىغان مۇلازىمەت سورۇنىغا ئايلانغان.

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن دەسلەپكى چاغلاردا، ئاتۇشتا شىنجاڭ تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ تۇنجى ئاتۇش خانىقاسى مەيدانغا كەلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، مۇسۇلمانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان شەھەر - بازار، يېزا - كەنتلەرنىڭ ھەممىسىدە مەسچىت بارلىققا كەلگەن.

شىنجاڭدىكى مەسچىتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بىرىنچىدىن، سانى كۆپ، ئىككىنچىدىن، تۇرى كۆپ، ئۈچىنچىدىن، بىناكارلىق ئۇسلۇبى ئۆزگىچە.

شىنجاڭدا، مۇسۇلمانلار بارلىكى جايدا مەسچىت بار. 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن بۇيان، مەسچىتلەرنىڭ سانى زور دەرىجىدە كۆپەيگەن. ئەڭ يېڭى سانلىق مەلۇمانقا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىكى مەسچىتلەر 24 مىڭغا يەتكەن.

شىنجاڭدىكى مەسچىتلەر ھېيتگاھ مەسچىتى، جامە مەسچىتى، ئادەتتىكى مەسچىت، مازار مەسچىتى، يولۇچىلار مەسچىتىدىن ئىبارەت بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ھېيتگاھ مەسچىتى بۇ مۇسۇلمانلار قۇربان ھېيت ۋە روزا ھېيتىتا توپلىشىپ ناماز ئوقۇيدىغان چوڭ تىپتىكى مەسچىتنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تۈردىكى مەسچىتلەر، ئومۇمەن، مۇسۇلمانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارغا سېلىنىدىغان بولۇپ، كۆلىمى زور، ھەشەمەتلىك بولۇش ئۈنۈك ئالاھىدىلىكى، قەشقەر شەھىرىنىڭ مەركىزىدىكى ھېيتگاھ مەسچىتى، ئاپئاق خوجا مازىرىدىكى ھېيتگاھ مەسچىتى، قۇمۇل ۋاڭى قەبرىستانلىقىدىكى ھېيتگاھ مەسچىتى داڭلىق مەسچىتلەر ھېسابلىنىدۇ.

جامە مەسچىتى مازار مەسچىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جامە دېگىنىمىز ئەرەبچە ئاتالغۇ بولۇپ، توپلىشىپ نامار ئوقۇش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. جامە مەسچىتى مۇسۇلمانلار توپلىشىپ نامار ئوقۇيدىغان ۋە باشقا دىنىي پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزىدىغان سورۇن بولۇپ، ئادەتتە ناھىيە بازارلىرىدىكى

مۇسۇلمانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونغا سېلىنىدۇ. بۇ تۈردىكى مەسچىتلەرنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى خېلى زور، دىنىي كەسىپى خادىملىرىمۇ خېلى تولۇق بولىدۇ. شەھەرلەردىكى مەسچىتلەرنىڭ كۆپچىلىكى مۇشۇ تۈرگە ياتىدۇ.

ئادەتتىكى مەسچىت ئادەتتە مەسچىت دەپلا ئاتىلىدۇ. بۇنداق مەسچىتلەر شەھەر، يېزىلاردىكى مۇسۇلمانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا تارقالغان بولىدۇ. بۇ يۇقارقى بەش خىل مەسچىت ئىچىدىكى ئەڭ كۆپ سان خېلى بولۇپ، شىنجاڭدىكى مەسچىتلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى مۇشۇ خىلغا ياتىدۇ.

مازار مەسچىتى بۇ مازارنىڭ قوشۇمچە بىناسى سۈپىتىدىكى مەسچىت بولۇپ، مازارنى تاۋاپ قىلغۇچىلار نامار ئوقۇيدىغان سورۇن ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى مازارنىڭ ئىجتىمائىي تەسىرى ۋە قۇرۇلۇش كۆلىمىگە ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ. ئاپئاق خوجا قەبرىستانلىقى ئىچىدىكى مازار ئەڭ داڭلىق بولۇپ، تۆت بىناغا بۆلۈنگەن.

يولۇچىلار مەسچىتى بۇ يولۇچىلارنىڭ نامار ئوقۇشى ئۈچۈن يول ياقىسىغا سېلىپ قويۇلغان مەسچىت بولۇپ، قۇرۇلۇشى ئىنتايىن ئاددىي بولىدۇ. مەسچىتنىڭ كەسىپى دىنىي خادىملىرىمۇ بولمايدۇ.

شىنجاڭدا 10 مىللەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەسچىتلىرىنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبى پۈتۈنلەي ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، خۇيزۇ مەسچىتلىرى خەنزۇ بىناكارلىق ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىغان بولۇپ، كۆپچىلىكى ئوردا ئۇسلۇبىدا سېلىنغان. ئۇيغۇر مەسچىتلىرى ئەرەب ئۇسلۇبىدا ياكى ئەرەبلەر بىلەن ئۇيغۇرلار ئۇسلۇبى ئارىلاشتۇرۇپ سېلىنغان ۋە ياكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۇسلۇبى بىلەن خەنزۇلارنىڭ مىللىي ئۇسلۇبى بىرلەشتۈرۈلۈپ سېلىنغان.

87. مازار دېگەن نېمە؟ شىنجاڭدىكى داڭلىق مازارلار قايسىلار؟

مازار ئەرەبچە سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، «مۇقەددەس جاي» ياكى «مۇقەددەس قەبرە» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. ئىسلام دىنىدا ئاساسلىقى دىنىي كاتتىۋاشلار، ئەۋلىيالارنىڭ ئەۋلادلىرى قاتارلىق

دۆلەتمەنلەرنىڭ قەبرىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئېلىمىزدىكى خۇيزۇلار ئۇنى «گۈمبەز» دەپمۇ ئاتايدۇ. شىنجاڭ رايونىدا، مازار دىنىي كاتتىلارنىڭ قەبرىسىنى كۆرسىتىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئىسلام دىنىنى ھاكىمىيىتىنىڭ كاتتىۋاشلىرى، داڭلىق ئىسلامىيەت ئالىملىرى، دىن يولىدا قۇربان بولغانلارنىڭ قەبرىسىمۇ مازار دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭدا يەنە قەدىمكى زامانىدىكى ئېپتىدائىي چوقۇنۇشنىڭ ئىپادىلەيدىغان نۇرغۇن مازارلار بار.

مازارنىڭ كۆپچىلىكىدە مازارنى تاۋاپ قىلىش ئەۋج ئالغان بولىدۇ. بۇ شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىنىڭ كۆرۈنەرلىك رايون ئالاھىدىلىكى. ھەر خىل مازارلار پۈتۈن شىنجاڭنىڭ شەھەر - بازار، يېزا - كەنتلىرىگە تارقالغان. بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەن رايونلىرىغا بەك مەركەزلەشكەن.

شىنجاڭدىكى مازارلارنى دەپنە قىلىنغۇچىنىڭ سالاھىيىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى بويىچە مۇنداق بىر نەچچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشىدا مۇھىم تۈرتكىلىك رول ئوينىغان ئىسلام ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مازىرى. مەسىلەن، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان مازىرى، تۇغلۇق تېمۇرخان مازىرى، ئېلى ئارسلانخان مازىرى قاتارلىقلار.

(2) ئىسلامىيەتنىڭ داڭلىق ئالىملىرى مازىرى. مەسىلەن، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى، مەھمۇد قەشقىرى مازىرى قاتارلىقلار.

(3) دىنىي كاتتىۋاشلار مازىرى. مەسىلەن، ئەرشىدىن خوجا مازىرى، ئاپاق خوجا مازىرى، ئالتۇن مازار قاتارلىقلار.

(4) چەتتىن كېلىپ دىن تارقاتقۇچىلار مازىرى. بۇنداق مازارلارنىڭ «خوجايىنى» ربۇايەتتىكى شەخسلەر، ياكى تارىختا ئۆتكەن بولسىمۇ، شىنجاڭغا ئەزەلدىن كېلىپ باقمىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، جەنۇبىي سادى مازىرى قاتارلىق خوتەن رايونىدىكى بارلىق شائە مەزھىپىنىڭ كاتتىۋاشلىرىنىڭ مازىرى، گېيىش گۈمبىزى، چىلتەنلىرىم مازىرى قاتارلىقلار.

(5) باشقا مازارلار. بۇنداق مازارلاردا ھەقىقىي دەپنە قىلىنغۇچىلار يوق بولۇپ، ئاساسلىقى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئېپتىدائىي دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان دەۋردىن قېپقالغان مازارلاردۇر. بۇ مازارلار بۇ

مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ھايۋانات، ئۆسۈملۈك ۋە نەسىل قالدۇرۇشقا بولغان چوقۇنۇشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، ئاق تېرەك مازار، يىلان مازار، كەپتەر مازار، بويتاق ئەر مازىرى (تۇغماس ئاياللار مەخسۇس مۇشۇ مازارغا كېلىپ تاۋاپ قىلىدۇ) قاتارلىقلار.

مازار ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگەن. شىنجاڭ رايونىدىكى ئەڭ بالدۇر مەيدانغا كەلگەن مازار — قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ تۇنجى قېتىم ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان خاقانى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان مازىرى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ «غازات ئۇرۇشى» قىلىشىغا ئەگىشىپ، مازارنىڭ سانى تېزلىكتە كۆپەيگەن. 14 - ئەسىردىن كېيىن، خوجا، ئىشان قاتارلىق دىن كاتتىۋاشلىرىنىڭ مازارنى تاۋاپ قىلىشنى زور كۈچ بىلەن يۈكسەلدۇرۇشى ئارقىسىدا، مازار سېلىش ۋە ئۇنىڭغا تاۋاپ قىلىش ئادەتكە ئايلانغان.

مازارلارنىڭ بىناكارلىق كۆلىمى ۋە شەكلى پۈتۈنلەي ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، چوڭ تېپتىكى مازارلاردا چوڭ ۋە ئېگىز قەبرە، مەسچىت، خانىقا (ئىشان مەزھىپىدىكىلەرنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنى)، مەدرىسە قاتارلىق قوشۇمچە بىنالىرى كۆپرەك بولىدۇ. ئۇنى مەخسۇس شەيخلەر باشقۇرىدۇ، كۆپچىلىكى شەھەر - بازارلار ياكى مەنزىرلىك شەھەر ئەتراپى رايونغا سېلىنغان بولىدۇ. ئۇنتۇرا - كىچىك تېپتىكى مازارلارنىڭ قۇرۇلۇشى ئاددىي بولۇپ، مەخسۇس باشقۇرىدىغان خادىمى بولمايدۇ، كۆپچىلىكى چۆل - جەزىرىدە بولىدۇ. لېكىن قايسى تېپتىكى مازار بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مۇستەسناسىز ھالدا، ئۇنىڭغا تاۋاپ قىلغۇچىلار تۇغ، لاتا، ئات، كالاقۇيرۇقى، قوينىك پېشى، مۆڭگۈزى، تېرىسى ۋە باشقا ھەر خىل تەرمىلەرنى ئېسىپ قويۇشىدۇ. مانا بۇ مازار بىلەن باشقا ئادەتتىكى قەبرىلەرنىڭ پەرقى.

88. شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرى نېمە ئۈچۈن مازارنى تاۋاپ قىلىدۇ؟

مازارنى تاۋاپ قىلىش شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئۆرپ - ئادەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئىسلام دىنى مۇرتىلىرىنىڭ چوقۇنۇشى بىلەن مىللىي ئەنئەنىۋى چوقۇنۇشنىڭ ئۆزئارا بىرلەشكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى.

مازارنى تاۋاپ قىلىش ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە پەيدا بولغان. 14 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، خوجىلار كۈچىنىڭ ئۇلغىيىشىغا ئەگىشىپ، مازارنى تاۋاپ قىلىش پەيدىنپەي ئەۋج ئالدى. خوجىلار ئوتتۇرا ئاسىيادىن شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار ۋە دىنىي ھوقۇقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مازارنى تاۋاپ قىلىشنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلدى ۋە تەرغىب قىلدى. ئۇلار ھېكايە، رىۋايەت توقۇش، نەزمە ئوقۇش، ۋەز ـ نەسىھەت قىلىشتىن ئىبارەت ھەر خىل شەكىللەر ئارقىلىق، ئىسلام دىنى ئەۋلىيالىرىنىڭ ئەۋلادلىرى، خان ـ پادىشاھلىرى، دىنىي كاتتىۋاشلىرى، دۆلەتمەنلىرىنى «ئەۋلىيا» لار دەپ، ئۇلار دەپنە قىلىنغان مازارلارنى «مۇقەددەس قەبرە» دەپ، ئۇلارنىڭ مازارلىرىنى تاۋاپ قىلغانلارنى ئۇلار قوغدايدۇ، قىيامەت قايىم بولغاندا ئۇلار ئاللانىڭ ئالدىدا گۇۋاھلىقتىن ئۆتىدۇ، مازارنى تاۋاپ قىلغۇچىلار ئۇ ئالەمگە بارغاندا جەننەتكە كىرىپ بەخت ـ سائادەتتىن مەڭگۈ بەھرىمەن بولىدۇ، دەپ كۆككە كۆتۈردى. ئۆزلىرىنى ئىسلام دىنىنىڭ «ئەۋلىيا ئەۋلادلىرى» دەپ ئاتىۋالغان خوجىلارنىڭ مازارنى تاۋاپ قىلىشنى كۆككە كۆتۈرۈشتىكى مەقسىتى مۇسۇلمان ئاممىسىنى ئۇلار ھايات ۋاقتىدا ئۆزلىرىگە چوقۇندۇرۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئۇلار ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ئۇلارغا داۋاملىق چوقۇندۇرۇپ، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنى روھىي جەھەتتىن مەھكەم تىزگىنلەشتىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ ئالدامچىلىقى، قۇتۇرتىشى ئارقىسىدا، نۇرغۇنلىغان مۇسۇلمانلار ئۆزلىرىنىڭ ئىككى ئالەمدىكى بەخت ـ سائادەتلىك بولۇش ئۈمىدىنى مازارنى تاۋاپ قىلىشقا باغلاپ، مازارنى تاۋاپ قىلىش بارا ـ بارا ئۇلارنىڭ دىنىي تۇرمۇشىنىڭ بىر تۈرلۈك مۇھىم مەزمۇنىغا ئايلانغان. خەلق ئارىسىدا ھەتتا « مازارنى تاۋاپ قىلىش مەككىگە بېرىپ ھەج ـ تاۋاپ قىلىشنىڭ ئورنىنى باسىدۇ» دېگەن سۆزلەرمۇ تارقالغان، شۇنىڭ بىلەن مەككىگە بېرىپ ھەج ـ تاۋاپ قىلىشقا ئىقتىسادىي شارائىتى يار بەرمىگەن نۇرغۇن مۇسۇلمانلار تېخىمۇ ئەسەبىيلەرچە مازارنى تاۋاپ قىلىدىغان بولغان.

مازار تاۋاپ قىلىش ئەسەبىيلىكى بەزى يامان نىيەتلىك ئادەملەرگە مازار ۋە مازار تاۋاپ قىلىشتىن پايدىلىنىش پۇرسىتى ھازىرلاپ بېرىدۇ.

خوجىلار ۋە ئىشانلار ھەمىشە مازاردىن پايدىلىنىپ «مۇجىزە» يارىتىپ، ئۆزلىرىنى ئىلاھىيلاشتۇرۇپ، مۇرتلارنى تىزگىنلەپ، باشقىلارنى چەتكە قېقىپ كەلگەن. ياقۇب بەگ نىيە چوڭ مازىرنى تاۋاپ قىلىش نامى بىلەن خوتەن ھاكىمىيىتىنى بۆلۈپ ئىگىلەپ تۇرۇۋاتقان كاتتىۋاشلارنى بىخۇدلاشتۇرۇپ، بىر ھوجۇم بىلەنلا خوتەن شەھرىنى ئىشغال قىلىۋالغان. ئۇ تەيىنلەپ ئەۋەتكەن خوتەن ھۆكۈمرانى بولسا يالغان مازار سالدۇرۇپ، ئۆزى تالان ـ تاراج قىلغان ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى شۇ يەرگە يوشۇرغان، بۇ يالغان مازارنى مەلۇم «ئەۋلىيا» نىڭ مازىرى دەپ ئاتىۋېلىپ، نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنى جەلپ قىلىپ تاۋاپ قىلدۇرغان. دەل مۇشۇنداق ئەھۋالدا، يېڭىدىن مازار سېلىش ۋە ئۇنى كېڭەيتىپ قۇرۇش ئەينى ۋاقىتتا ئەۋج ئېلىپ كەتكەن.

مازارنى تاۋاپ قىلىش ئىسلام دىنىنىڭ تۈپ تەلىماتىغا خىلاپ بولغاچقا، ئۇ ئورتۇدۇكس دىنىي زاتلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ كەلدى. لېكىن، مازار تاۋاپ قىلىش شامىلى يەنىلا ئەۋج ئېلىپ كەتتى، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا بۇ شامال تېخىمۇ ئەۋج ئالدى. مەيلى شەھەر ـ بازار، يېزا ـ قىشلاق بولسۇن، مازار بارلىكى جايلاردا ئۇنىڭغا تاۋاپ قىلىدىغانلار بار بولۇپ كەلدى. مەخسۇس مازار تاۋاپ قىلىشقا بارمىغان تەقدىردىمۇ، كىشىلەر مازارغا يولۇققاندا، مېڭىشتىن توختاپ مازارغا قاراپ دۇئا قىلىدىغان بولدى. ئىجتىمائىي تەسىرى زور بولغان بەزى مازارلارنى تاۋاپ قىلىدىغانلارنىڭ سانى 10 مىڭ كىشىگە يېتىدىغان بولۇپ، كۆلىمى ناھايىتى زور بولدى. بەزى ئالاھىدە مازارلاردىن باشقا، مازار تاۋاپ قىلىش ۋاقتى ئادەتتە مۇقىم بولمايدۇ. تۆت پەسلىنىڭ ھەممە ۋاقتىدا كىشىلەر ئۇ يەرگە بېرىپ تاۋاپ قىلىۋېرىدۇ. لېكىن كۆپچىلىكى ئەتىياز ۋە كۈز پەسلىدىكى بوش ۋاقىتلارنى تاللاپ بېكىتىدۇ. بۇ چاغدا ئەر ـ ئايال مۇسۇلمانلار پىيادە، ئۇلاغلىق، تەنھا ياكى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە بارىدۇ. مازاردا ئومۇمەن 3 — 4 كۈن تۇرىدۇ، ئەڭ كۆپ بولغاندا 40 كۈن تۇرىدۇ. مازاردا، ئىشان مەزھىپىدىكىلەر كوللېكتىپ دىنىي پائالىيەت ئۆتكۈزگەندىن باشقا، قالغان تاۋاپ قىلغۇچىلار ئومۇمەن ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت قىلىدۇ. پائالىيەت مەزمۇنى ۋە شەكلى كۆپ خىل بولىدۇ، مازاردىن ئۆزىنى ۋە پۇتۇن ئائىلىسىدىكىلەرنى بەختلىك قىلىشنى

تەلەپ قىلىپ دۇئا قىلدىرغانلارمۇ، ئەر ـ خوتۇن، بالا ـ چاقىلار ئەدەپ ـ ئىنسابلىق، ئىناق ـ ئىتتىپاق ئۆتۈشنى تەلەپ قىلدىرغانلارمۇ، كېسەلنى ساقايتىش، پەرزەنت تەلەپ قىلىش، ئەمەل ـ بايلىق تەلەپ قىلىش نىيىتىدە بولغانلارمۇ بولىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، مازارلاردا يايما يېيىپ ئوقەت قىلدىرغانلار، قۇمغا كۆمۈلۈپ داۋالىنىدرغانلار، ھەتتا توخۇ، سوقۇشتۇرىدرغانلار، ئىت تالاشتۇرىدرغانلار، قىمار ئوينايدرغانلار، زەھەر چېكىدرغانلارمۇ پەيدا بولدى.

مازار تاۋاپ قىلىشنىڭ ئەۋج ئېلىشى ئىسلام ھۆكۈمرانلىرى، شۇنداقلا خوجا، ئىشانلارنىڭ قۇترىتىشى بىلەن بولغاندىن سىرت، ئاساسلىقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدىرغان بۇ مىللەتلەردە ئىلگىرى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردىلا ئاتا ـ بوۋىسىغا، قەبرىگە چوقۇنۇش ئادىتىنىڭ بولغانلىقىدىن بولغان. ئۇلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ، يەنىلا بۇ خىل ئەنئەنىۋى ئادىتىنى تاشلىماستىن، بەلكى ئۇنى ئىسلام دىنىغا ئېلىپ كىرىپ، ئەۋلىيالارغا چوقۇنۇش شەكلى بىلەن ئۇنى ئىسلامىيەتلەشتۈرگەن. مازار تاۋاپ قىلىش ئىسلام دىنى تونۇغا ئورنىۋالغان ئىپتىدائىي دىنغا چوقۇنۇش ھېسابلىنىدۇ، مازار تاۋاپ قىلىشنىڭ ئاساسىي مۇراسىملىرى ۋە مەزمۇنى، مەسىلەن، مازار ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ تاۋاپ قىلىش، دۇئا قىلىش، مال بوغۇزلاپ، قان قىلىپ نەزىر قىلىش؛ ئۆزىنىڭ بەختسىزلىكىنى بايان قىلىپ ئۆزىنىڭ ئارزۇسى ۋە تەلەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش؛ مازار ئەتراپىدىكى دەرەخلەرگە ياكى ئوت ـ چۆپلەرگە لاتا باغلاش، دەرەخنىڭ شاخلىرىنى سانجىپ قويۇش، تۇغ قاداش، مۇما قاداش ۋە ئات ـ كالىنىڭ قۇيرۇقى، قوينىڭ بېشى، مۈڭگۈزىنى ئېسىپ قويۇش ياكى ئىنچىگە سامان تىقىلغان پۇتۇن «قوي» نى تىرىك كۆمۈش؛ داپ ـ دۇمباق، سۇناي چېلىپ ساماغا دەسسەش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى شامان دىنىنىڭ مۇراسىملىرى ئىدى. مازار تاۋاپ قىلىش شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىنىڭ رايون ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ.

بەزى چوڭ مازارلاردا تاۋاپ قىلىش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن مەزگىلدە نەچچە ئون مىڭ ئادەم توپلىنىدۇ، چوقۇنغوچىلارنىڭ دىنىي ئەسەبىيلىكى كۆتۈرۈلىدۇ. شۇڭا باشقىلار ئۇنىڭدىن ئاسانلا پايدىلىنىپ

تاساداپىي ۋەقەلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى خوتەندە يۈز بەرگەن ئەكسىلئىنقىلابىي قوراللىق توپىلاڭنىڭ بەزىلىرىنى ئەكسىيەتچىل دىنىي كاتتىۋاشلار مازار تاۋاپ قىلىش مەزگىللىرىدە قوزغىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، جايلار مازار تاۋاپ قىلىشنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشى لازىم.

89. ئاپئاق خوجا مازىرى نېمە ئۈچۈن ئىپارخان قەبرىسى دەپ ئاتىلىدۇ؟

قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە ھېيتگاھ مەسچىتى بىلەن تەڭ داڭق چىقارغان ئىسلام دىنى بىناسى بار. بۇ، مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان داڭلىق مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى ـ ئاپئاق خوجا مازىرى.

ئاپئاق خوجا مازىرى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭدىكى ئاق تاغلىقلار مەزھىپىنىڭ كاتتىۋشى ئاپئاق خوجا ۋە ئۇنىڭ جەمەتىنىڭ قەبرىستانلىقى. 1670 ـ يىلى، ئاپئاق خوجىنىڭ دادىسى يۈسۈپ خوجا ئۆلگەندە ئۇنىڭ جەستى مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. ئەينى ۋاقىتتا بۇ بىنانىڭ كۆلىمى چوڭ ئەمەس ئىدى. مازارنى كېيىن قاراتاغلىقلار مەزھىپىدىكى قوزغىلاڭچىلار كۆيدۈرۈۋەتكەن، كېيىن ئاپئاق خوجا نەچچە ئون مىڭلىغان مەدىكارنى توپلاپ، نەچچە ئون مىڭ سەر كۆمۈش سەرپ قىلىپ، ئەسلىدىكى مازار ئورنىغا يېڭىۋاشتىن چوڭ تىپتىكى مازار سالدۇرغان. مازار پۈتۈپ ئىككىنچى يىلى ئاپئاق خوجىنىمۇ قوزغىلاڭچى ئامما ئۆلتۈرۈۋەتكەن، ئۇنىڭ جەسىتىمۇ دادىسىنىڭ قەبرىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغان. ئاپئاق خوجىنىڭ ئابرۇيى دادىسىنىڭكىدىن يۇقىرى بولغاچقا، مەزكۇر مازار ئاپئاق خوجىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى جەمەتلىرى ئۆلگەندە مۇشۇ مازارغا دەپنە قىلىنغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، بەزى ئەدىبلەر چېنلۇڭ پادىشاھنىڭ ئۇيغۇر مىللىتىدىن بولغان مەلىكىسى ھەققىدە رىۋايەت خاراكتېرلىك «مەلىكە ئىپارخان ھېكايىسى» نى توقۇپ چىققان ۋە ئىپارخان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ جەستى ئاپئاق خوجا مازىرىغا

دەپنە قىلىنغان. قەبرە دەرۋازىسىنىڭ يېنىدىكى مەپە ئەينى پىللاردا ئىپارخانىنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ كەلگەن مەپە ئىدى، قەبرىلەر ئىچىدىكى بىر قەبرە ئىپارخانىنىڭ قەبرىسى ئىدى، دېگەن سۆزلەرنى تارقاتقان. مۇشۇ رىۋايەتنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئاپئاق خوجا مازىرىغا يەنە «ئىپارخان قەبرىسى» دېگەن نام قوشۇلغان ۋە بۇ نام دۇنياغا تارقالغان. ئىپارخان ھەقىقەتەن ئاپئاق خوجا جەمەتىدىن كېلىپ چىققان. لېكىن ئۇنىڭ ئاكىسى تۇردۇش ئاپئاق خوجىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن بولغان چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىغا قەتئىي قارشى تۇرغان ھەمدە بۇيرۇت قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ توپىلاڭچىلار قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىپ، چىڭ خاندانلىقىغا ئۆتۈپ، پايتەختكە بېرىپ بەيئەت قىلغان، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا بىرىنچى دەرىجىلىك تەيجى دېگەن نامنى بېرىپ، بېيجىڭدا قالدۇرۇپ قالغان ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي دەرىجىسىنى ئۆستۇرۇپ يارەمچى ۋەزىرلىك ئەمىلىنى بەرگەن. ئىپارخان شۇنىڭ بىلەن ئوردىغا كىرگەن ۋە چىەنلۇڭ پادىشاھنىڭ مەلىكىسى بولغان، ئىپارخان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ جەسىتى چىڭ خاندانلىقىنىڭ شەرقىي قەبرىستانلىقى (ھازىرقى خېبىي ئۆلكىسى زۇنخۇا ناھىيىسىنىڭ مالىيەن جىلغىسىدا) غا دەپنە قىلىنغان. بۇ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا ئىسپاتلانغان ئىش. ئىپارخان ھېكايىسى پۈتۈنلەي ئويدۇرما بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاپئاق خوجا مازىرىغا سىرلىق ھەم گۈزەل تۇس قوشقان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇزۇنىڭ «تۇغما خۇشپۇراقلىق مەلىكە» دېگەن نامى بىلەن داڭق چىقارغان ئىپارخان قەبرىسى ھەر يىلى ئايىغى ئۇزۇلمەيدىغان جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك ساياھەتچىلەرنى كۈتۈۋالىدىغان بولغان.

ئاپئاق خوجا مازىرى ئاساسىي قەبرە ئۆيى، تۆت مەسچىت، مەدرىسە، بىنا دەرۋازىسى ۋە كۆل قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، شىنجاڭ رايونىدىكى ئەڭ چوڭ ئىسلام دىنى بىنالار توپى ھېسابلىنىدۇ. مازارنىڭ ھەر بىر قىسمىنىڭ بىنالىرى ئۆز ئالدىغا بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ، ئۆزگىچە ئۇسلۇبنى شەكىللەندۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىر ـ بىرىگە رەڭ بېرىپ، جايلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق، مۆكەممەل ھەم نەپىس بىنالار توپىنى شەكىللەندۈرگەن. بىنانىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان قەبرە ئۆيى قەبرىستانلىقنىڭ شەرق تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ئەرەب بىناكارلىق

ئۇسلۇبىدىكى قۇرۇلۇشتۇر. بىنانىڭ تېگى چاسا شەكىللىك بولۇپ، كەڭلىكى 35 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 29 مېتىر، ئۇستۇنكى قىسمىنىڭ دىئامېترى 17 مېتىر، ئېگىزلىكى 26 مېتىر كېلىدۇ. ئۆينىڭ ئىچىگە ئاپئاق خوجىنىڭ بەش ئەۋلاد جەمەتىنىڭ 72 قەبرىسى (ھازىر 58 قەبرە بار) ئىسلام ئادىتى بويىچە دەپنە قىلىپ تىزىلغان، قەبرە ئۆينىڭ تۆت تەمىدا بېرىدىن تۆۋرۈك بار، ئۆي ئىچىدە ئۇستىگە چىققىلى بولىدىغان شوتا بار. پۈتۈن قەبرىگە يېشىل، سېرىق فار ـ فۇر چاپلانغان بولۇپ، پۈتۈن بىناغا تېخىمۇ كۆركەم، ھەيۋەتلىك تۇس بەرگەن. ھېيتگاھ مەسچىتى قەبرىستانلىقنىڭ غەربىي جەنۇب بۇلۇڭىغا جايلاشقان، مەسچىتتىكى چوڭ خانىقانىڭ تەكشىلىكتىكى كۆرۈنىشى ئويمان بولۇپ، ئۇدۇلدىكى خانقا بىلەن ئوڭ ـ سول ئىككى تەرەپتىكى قوشۇمچە خانىقالار ئۇتتۇرىسىدىكى ئەگمە گۈمبەزلەر ئۆزئارا تۇتىشىپ كەتكەن، تورۇستا تەكشى ئەگمىلەنگەن 19 دانە كىچىك ـ كىچىك گۈمبەزسىمان تورۇس ھاسىل قىلىنغان. ئۇدۇلدىكى خانقا بىلەن ئىككى چەتتىكى قوشۇمچە خانىقالار پۈتۈنلەي خىش بىلەن ياسالغان بولۇپ، چوڭ خانىقانىڭ پىشايۋانلىرى بولسا بىرمۇ خىش ئىشلىتىلمەستىن، پۈتۈنلەي ياغاچ بىلەن قوپۇرۇلغان. بۇ پىشايۋانلارنى كۆركەم نەقىشلەر ئويۇلغان ئۇچ رەتتىن جەمئىي 70 تىن ئارتۇق ياغاچ تۈۋرۈك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، پىشايۋان تورۇسلىرى گۈل ئويۇلغان ئۇششاق تاختايلاردىن بىرىكتۈرۈلگەن. بۇ مەسچىتنىڭ ياسىلىشى ئۆزگىچە بولۇپ، جۇڭگو ئىسلام دىنى بىناكارلىقىدىكى ئۆزگىچە ئۇلگە ھېسابلىنىدۇ.

90. نېمە ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ دىنىي ئېتىقاد تارىخىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش ۋە توغرا تەشۋىق قىلىش لازىم؟

1998 ـ يىلى، باش شۇجى جياڭ زېمىن شىنجاڭدا خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرگەن چاغدا تەكىتلەپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: شىنجاڭنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى، جۈملىدىن مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات تارىخى ۋە دىنىي ئېتىقاد تارىخىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىپ ۋە توغرا تەشۋىق قىلىپ، مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ شىنجاڭنىڭ تارىخىنى، جۈملىدىن شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى، دىنىي ئېتىقاد تارىخىنى بۇرمىلاپ تارقاتقان ھەر خىل سەپسەتىلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، بۇ سەپسەتىلەرنىڭ

ئامما ئارىسىدىكى زەھىرىنى ۋە تەسىرىنى تازىلاش لازىم.

مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر ۋە دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر ئۆزلىرىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاپ، ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش سىياسىي سۇيىقەستىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، شىنجاڭ تارىخىنى، جۇملىدىن شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات تارىخى ۋە دىنىي ئېتىقاد تارىخىنى ھەدەپ بۇرمىلاپ، قانداقتۇر «شىنجاڭدا قەدىمدىن تارتىپ ئىسلام دىنىلا بولغان»، «ئۇيغۇر مىللىتى قەدىمدىن تارتىپ ئىسلام دىنىغىلا ئېتىقاد قىلغان» دەپ جۆيلىگەن. بۇ، پۈتۈنلەي تارىخىي پاكىتلارغا خىلاپلىق قىلغانلىق، تارىخىي پاكىتنى ئۆزۈل ـ كېسىل بۇرمىلىغانلىق.

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار كۆرسىتىپ بەردىكى، يېراق قەدىمكى دەۋردە، شىنجاڭدىكى ئېپتىدائىي ئاھالىلەر ئېپتىدائىي دىن ۋە شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4 ـ ئەسىردىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1 ـ ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىتتىن باشلاپ، ئاتەش دىنى، بۇددا دىنى شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرىپ، شىنجاڭدا كۆپ خىل دىنلار بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋەزىيىتى شەكىللىنىشكە باشلاپ، بۇددا دىنى، ئاتەش دىنى، داۋجياۋ دىنى، مانى دىنى، نېستورى دىنى ۋە شامان دىنى تارقالغان. ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىشتىن ئىلگىرى شىنجاڭدا بۇددا دىنى ئاساسلىق دىن بولغان، كۆپ خىل دىنلار بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ۋەزىيەت ئىزچىل ساقلىنىپ كەلگەن. بۇ خىل ۋەزىيەت مىڭ يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان. ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، بۇددا دىنى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئاساس قىلىنغان، كۆپ خىل دىنلار بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەن. بۇ دەۋردە، بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنىدىن باشقا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ھەر خىل دىنلار جايلاردا داۋاملىنىق تارقالغان. بۇ ۋەزىيەت ئالتە ئەسىردىن كۆپرەك داۋام قىلغان. 16 ـ ئەسىردە ئىسلام دىنى شىنجاڭدىكى ئاساسلىق دىنغا ئايلانغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى ئاساسلىق دىن بولغان، كۆپ دىنلار بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. بۇ دەۋردە، ئىلگىرىكى نۇرغۇن دىنلار داۋاملىق تارقالغاندىن باشقا، شۇنىڭدىن تارقالغان بۇددا دىنى، كاتولىك دىنى،

خرىستىئان دىنى ۋە پراۋوسلاۋىيە دىنى تارقىلىپ كىرگەن. بۇ خىل ۋەزىيەت تاھازىرغىچە داۋام قىلماقتا.

تارىخىي پاكىتنى يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ، بۇرمىلاشقىمۇ بولمايدۇ. تارىخىي پاكىت شۇكى، شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپلا كۆپ مىللەتلىك رايون بولۇپلا قالماستىن، بەلكى كۆپ خىل دىنلار بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان رايون، ھازىر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر، جۇملىدىن ئۇيغۇر مىللىتى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرى، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ كۆپ خىل دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان، ئەھۋال مىللىي بۆلگۈنچىلەر ئېيتقاندەك: «قەدىمدىن تارتىپلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن» ئەمەس. ئۇيغۇر مىللىتىنى ئالساق، تارىختا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئېپتىدائىي دىن، شامان دىنى، ئاتەش دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى، نېستورى دىنى قاتارلىق كۆپ خىل دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. بۇ مىللەتلەر ئارىسىدا تاھازىرغىچە بۇ دىنلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ۋە ئۇنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇ، مىللىي بۆلگۈنچىلەر مەڭگۈ يوققا چىقىرىۋېتەلمەيدىغان تارىخىي پاكىت.

مىللىي بۆلگۈنچىلەرمۇ شىنجاڭنىڭ دىنىي ئېتىقاد تارىخىنى بىلىدۇ، لېكىن ئۇلار بۇ تارىخنى قەستەن بۇرمىلىغان. ئۇلارنىڭ رەزىل غەرىزى شۇكى، ئۇلار «شىنجاڭدا قەدىمدىن تارتىپ ئىسلام دىنىلا بولغان» دېگەن سەپسەتە ئارقىلىق، «ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان مىللەتلەرلا شىنجاڭدا قەدىمدىن تارتىپ ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن مىللەتلەر» دېگەن ئەپسانە يەكۈننى ئونتۇرىغا چىقىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش، خەنزۇلارنى چەتكە قېقىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشتىن ئىبارەت سىياسىي سۇيىقەستى ئۈچۈن «تارىخىي ئاساس» يارىتىماقچى. ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى داۋاملا، باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ سۆزىنىڭ روھى بويىچە، شىنجاڭنىڭ دىنىي ئېتىقاد تارىخىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىپ ۋە توغرا تەشۋىق قىلىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلەر بۇرمىلىغان شىنجاڭنىڭ دىنىي ئېتىقاد تارىخىنى پاكىت ئارقىلىق ئايدىڭلاشتۇرۇپ، بۇ سەپسەتىلەرنىڭ ئامما ئارىسىدىكى قالدۇق زەھىرى ۋە تەسىرلىرىنى تازىلىشىمىز لازىم.

91. شىنجاڭدىكى دىنلارنىڭ ھازىرقى ھالىتى قانداق؟

شىنجاڭدا ھازىر ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى، داۋجياۋ دىنى، كاتولىك دىنى، خرىستىئان دىنى، پراۋوسلاۋىيە دىنىدىن ئىبارەت ئالتە خىل دىن بار. ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز، ئۆزبېك، تاجىك، تاتار، دۇڭشياڭ، سالا، باۋئەن قاتارلىق 10 مىللەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. خەنزۇ، موڭغۇل، شىبە، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەر بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. داۋجياۋ دىنى، كاتولىك دىنى ۋە خرىستىئان دىنىغا ئاساسلىقى خەنزۇلار ئېتىقاد قىلىدۇ. پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئاساسلىقى رۇس مىللىتى ئېتىقاد قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، مانجۇ، شىبە قاتارلىق بەزى مىللەتلەر شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ چوڭقۇر ئۆزگەرتىلىشى ۋە دىنىي تۈزۈمنىڭ زور دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىنىشى نەتىجىسىدە، شىنجاڭدىكى دىنلارنىڭ ھالىتىدە تۈپ ئۆزگىرىش بولدى. ھەر قايسى دىنلار ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ كونترول قىلىشى ۋە پايدىلىنىشىدىن قۇتۇلۇپ، دىن ئىشلىرىنى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر مىللەت ئاممىسى مۇستەقىل، ئۆز ئالدىغا، ئۆزلىرى باشقۇرىدىغان بولۇپ، نورمال تەرەققىي قىلدىغان ياخشى ئىزغا سېلىندى. دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىك ھوقۇقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولۇۋاتقان دىنغا ئىشىنىدىغان كەڭ ئامما جۈملىگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىنى ۋە سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى چىن قەلبىدىن ھىمايە قىلىدۇ. پارتىيەنىڭ دىن سىياسىتىنى ھىمايە قىلىدۇ. ئۇلار ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا پائال قاتنىشىپ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلماقتا.

پارتىيەنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدىكى دىنغا قارىتىلغان سىياسەتتىكى ئېغىشلارنى تۈزىتىپ، پارتىيەنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى قايتا تەكىتلىدى. شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتكوملار ۋە ھۆكۈمەتلەر پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يولىورۇقىنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئەملىيلەشتۈرۈپ، ئۆتكەندىكى دىن مەسىلىسىدىكى

خاتا تونۇش ۋە ئۇسۇللارنى تۈزىتىپ، پارتىيەنىڭ دىن سىياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدا نۇرغۇن جاپالىق، ئىنچىكە خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

پارتىيەنىڭ دىن سىياسىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، كىشىلەر دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولۇپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىش - قىلماسلىقنى شەخسلەر ئۆزلىرى تاللايدىغان، ھەر قانداق كىشىنىڭ ئارىلىشىشىغا يول قويۇلمايدىغان بولدى. بەزى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار دۆلەتلىك ۋە يەرلىك ھەر دەرىجىلىك سىياسىي كېڭەشلەردە رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى، بىر مۇنچىلىرى يەنە ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ۋەكىلى ياكى سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولۇپ سايلاندى. تۈرمۇشىدا قىيىنچىلىقى بولغان بەزى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارغا يەرلىك ھۆكۈمەتلەر تۈرمۇش قوشۇمچە يارىدەم پۇلى تارقىتىپ بەردى. ھەر دەرىجىلىك دىنىي تەشكىلاتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە قۇرۇلدى. ھازىر شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك دىنىي تەشكىلاتلار 88 گە يەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك تەشكىلات ئىككى (ئىسلام دىنى جەمئىيىتى بىر، بۇددا دىنى جەمئىيىتى بىر)، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر دەرىجىلىك تەشكىلات 17 (ئىسلام دىنى جەمئىيىتى 13، بۇددا دىنى جەمئىيىتى 3، خرىستىئان دىنى جەمئىيىتى ۋە «ئوچ ئۆز»① ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى كومىتېتى 1)، ناھىيە، شەھەر دەرىجىلىك تەشكىلات 69 (ئىسلام دىنى جەمئىيىتى 65، بۇددا دىنى جەمئىيىتى 2، خرىستىئان دىنى جەمئىيىتى ۋە ئوچ ئۆز»② ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى كومىتېتى2) بولدى.

دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ دىنىي كالام ۋە دىنىي بىلىملەرنى ئۆگىنىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، شىنجاڭدا يەنە ئۇيغۇرچە، قازاقچە، خەنزۇچە قاتارلىق كۆپ خىل يېزىق ۋە نۇسخىدىكى «قۇرئان كەرىم»، «سەھىھۇلبۇخارى جەۋھەرلىرى ۋەقەستەلانى شەرھى»، «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىق ئىسلام دىنىغا ئائىت كلاسسىك ئەسەرلەر ھەم بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنىنىڭ كلاسسىك

① ② ئوچ ئۆز — ئۆز - ئۆزىنى ئىدارە قىلىش، ئۆز - ئۆزىنى بېقىش، ئۆزى دىن تارقىتىش (مۇھەررىردىن).

ئەسەرلىرى نەشر قىلىندى. ھازىر دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما ئۆزىگە ئېھتىياجلىق بولغان دىنىي كلاسسىك ئەسەرلەرنى شىنجاڭدىكى ھەر قايسى كىتابخانىلاردىن سېتىۋالالايدىغان بولۇش پۈتۈنلەي ئىشقا ئاشۇرۇلدى. بۇنىڭدىن باشقا، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن، جايلار يەنە مەخسۇس دىنىي كىتاب ـ ژۇرناللارنى ساتىدىغان نۇقتىلارنى قۇرۇشنى تەستىقلىدى.

دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ نورمال قانات يايدۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايون 1987 ـ يىلى شىنجاڭ ئىسلام دىنى ئىنستىتۇتىنى قۇردى. بۇ ئىنستىتۇت ئاپتونوم رايون ئۈچۈن ئىسلام دىنىنىڭ نۇرغۇن يۇقىرى دەرىجىلىك دىنىي كەسپىي خادىملىرىنى يېتىشتۇرۇپ بەردى ھەمدە ھەر خىل شەكىلدىكى يېتىشتۇرۇش سىنىپلىرىنى ئېچىپ، دىنىي كەسپىي خادىملارنى قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلىدى. 1990 ـ يىلىدىن باشلاپ، ھەر قايسى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەرمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن ئىسلام دىنى سىنىپلىرىنى ئېچىپ، ھەر قايسى مەسچىتلەر ئۈچۈن ياش ۋەتەنپەرۋەر دىنىي كەسپىي خادىملارنى يېتىشتۇرۇپ بەردى. ھازىر ھەر قايسى جايلار ئاچقان دىن ئۆگىنىش سىنىپلىرى 33 گە، يېتىشتۇرۇلگەن ئوقۇغۇچىلار ئاز كەم 2000كىشىگە يەتتى. بەزى مەشھۇر ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارمۇ تەستىقتىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن ئوقۇغۇچى يېتەكلەشكە باشلىدى. يۇقىرىقى تەدبىرلەر دىنىي كەسپىي خادىملار يېتىشمەسلىك ئەھۋالىنى پەسەيتتى، شەخسلەر دىنىي مەكتەپ ئاچىدىغان قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەتلەرنىمۇ كۆچلۈك توسۇپ، دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ نورمال قانات يايدۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، مىللىي بۆلگۈنچىلەر، دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر ۋە زوراۋان تېررورچى كۈچلەر دىندىن پايدىلىنىپ بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرىنى تېزلەتكەنلىكتىن، شىنجاڭدىكى قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەت مەسىلىسى بىر قەدەر گەۋدىلىك بولۇپ، ئىجتىمائىي مۇقىملىق ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى، نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىغمۇ تەسىر يەتكۈزدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ھۆكۈمەتنىڭ توسۇشىغا ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ، جۈملىدىن دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ قەتئىي قارشىلىقىغا

ئۇچرىدى. نۆۋەتتە، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى دىنلار نورمال تەرەققىي قىلىش يولىغا قەدەم قويماقتا.

92. شىنجاڭدا ھازىرقى دىن خىزمىتىنىڭ ۋەزىيىتى قانداق؟

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، مىللىي بۆلگۈنچىلەر دىندىن پايدىلىنىپ ھەدەپ بۆلگۈنچىلىك ۋە زوراۋانلىق ـ تېررورلۇق ھەرىكىتى ئېلىپ بارغانلىقى، شۇنىڭدەك قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەر زور مىقداردا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى تۈپەيلىدىن، بەزى كىشىلەر شىنجاڭدىكى دىن خىزمىتىنىڭ ۋەزىيىتىگە قارىتا ئۇمىدسىز قاراشتا بولماقتا، ھەتتا ئۇنى قاراڭغۇ جاڭگال دەپ ھېسابلىماقتا. بۇنداق كۆز قاراش توغرا ئەمەس، بۇ ھېچبولمىغاندا بىر تەرەپلىمە كۆز قاراشتۇر. كىشىلەردە بۇنداق كۆز قاراشنىڭ پەيدا بولۇشىدا بىر نەچچە خىل ئەھۋال بار: بىرىنچى خىلى، ئۇلار ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنىلا كۆرۈپ، ئاساسىي ئېقىمنى ۋە نەتىجىلەرنى كۆرمىگەن؛ يەنە بىر خىلى، ئۇلار دىن مەسىلىسى بىلەن دىندىن پايدىلىنىش مەسىلىسىنى پەرقلەندۇرەلمەي، دىنىي تونۇغا ئورنىۋالغان مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى دىن مەسىلىسى دەپ قارىغان.

ئۇنداقتا، شىنجاڭنىڭ ھازىرقى دىن خىزمىتىنىڭ ۋەزىيىتى زادى قانداق؟ ھازىر دىن خىزمىتىنىڭ ۋەزىيىتىنى قانداق تەھلىل قىلىش ۋە تونۇش كېرەك؟ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ئاساستا ئېيتقاندا، ھازىر شىنجاڭدا بەزى دىن مەسىلىلىرى ھەقىقەتەن مەۋجۇت، لېكىن دىن خىزمىتى ۋەزىيىتى ئومۇمەن ئېيتقاندا ياخشى، نەتىجىلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئاساسلىقى تۆۋەندىكى بىر نەچچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچىدىن، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتى شىنجاڭدا خېلى ئوبدان ئىزچىللاشتۇرۇلدى. پارتىيىنىڭ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتكوملار ۋە ھۆكۈمەتلەر مەركەزنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دەۋرىدە دىن سىياسىتى جەھەتتە ساقلانغان چېكىدىن ئاشقان سولچىللىق خاتالىقىنى قەدەممۇ قەدەم تۈزىتىپ، پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە

ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، دىنىي ساھەدىكى ۋاباللىقلىنىشنى، يالغان، خاتا دېلولارنى ئاقلاپ، ھەر دەرىجىلىك دىنىي تەشكىلاتلارنى پەيدىنپەيدا قۇردى ۋە ساغلاملاشتۇردى، دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىغا ئاساسەن دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقىنى ۋە نورمال دىنىي پائالىيەتلىرىنى، شۇنىڭدەك دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قانۇن بويىچە قوغدىدى، پارتىيەنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدۇردى. دىن خىزمىتىدە غايەت زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلۈپ، يېڭى دەۋردىكى دىن خىزمىتىدە يېڭى ۋەزىيەت يارىتىلدى.

ئىككىنچىدىن، دىن ئىشلىرىنى قانۇن - تۈزۈملەشتۈرۈپ باشقۇرۇش ئۇزلۇكسىز كۈچەيتىلدى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى دۆلەتنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش فاكتورىنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا دىن جەھەتتىكى قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشى تېزلىتىلىپ، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق بەلگىلىمە»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي كەسىپى خادىملارنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى» ۋە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» قاتارلىق دىنغا دائىر تۆت نىزام ئارقا - ئارقىدىن تۈزۈپ چىقىلدى. بۇ دىنغا دائىر نىزاملارنىڭ تۈزۈپ چىقىلىشى نەتىجىسىدە، شىنجاڭنىڭ دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا ئاساسلىنىدىغان قانۇن بار بولۇپ، پارتىيەنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنىڭ شىنجاڭدا ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى، يولغا قويۇلۇشى قانۇن كاپالىتىگە ئىگە قىلىندى، نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ تەرتىپلىك ئېلىپ بېرىلىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەرنى توسۇش، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە ۋە ئەسەبىي دىنىي كۈچلەرگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە ئاكتىپ ھەم مۇھىم روللارنى ئوينىماقتا.

تۆتىنچىدىن، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى كەڭ ئاممىا جۈملىگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىنى ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى، پارتىيەنىڭ دىن سىياسىتىنى ھىمايە قىلىدۇ. شىنجاڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىا ئۇمۇمىي ئاھالىنىڭ بىرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدىغان رايون بولۇپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ سىياسىي پوزىتسىيەسى ئاپتونوم رايونىنىڭ دىن خىزمىتىنىڭ ۋەزىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋەزىيىتىگىمۇ مۇناسىۋەتلىك، شىنجاڭدىكى

ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرى پەيدىنپەي قېلىپلىشىش، قانۇن - تۈزۈملىشىش يولىغا قاراپ ماڭدى.

ئۇچىنچىدىن، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار دىنىي كەسىپى خادىملار قوشۇنىدا ئاساسىي ئېقىملىق ۋە يېتەكچىلىك ئورۇننى ئىگىلىدى. دىنىي كەسىپتىكىلەر دىنىي پائالىيەتلەرنى تەشكىللىگۈچىلەر ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلغۇچىلار بولۇپ، ئۇلار دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ مەنىۋى تۈرمۇشى، ئىجتىمائىي تۈرمۇشى، ھەتتا سىياسىي پوزىتسىيەسىگە قارىتا سەل قاراشقا بولمايدىغان تەسىر كۈرسىتىدۇ. ئۇلار مۇشۇنداق ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدىغان بولغاچقا، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇلار دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىا بىلەن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈكلۈك ۋە بەلۋاغلىق رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. شىنجاڭدىكى 30 مىڭ نەپەردىن ئارتۇق دىنىي كەسىپتىكىلەر ئىچىدە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار 95% تىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدىغان بولۇپ، پۈتۈنلەي ئاساسىي ئېقىملىق ئورنىدا تۇرماقتا. ھەر دەرىجىلىك دىنىي تەشكىلاتلار مەسئۇللىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ چوڭقۇر ھىمايە قىلىشىغا ئېرىشكەن، ئۇز جايلىرىدا مۇھىم تەسىرگە ۋە نوپۇزغا ئىگە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار بولۇپ، ئۇلار دىنىي كەسىپتىكىلەر قوشۇنى ئىچىدە يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار پارتىيە رەھبەرلىكىنى ۋە سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ھىمايە قىلىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداش، قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەرنى توسۇش، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە ۋە ئەسەبىي دىنىي كۈچلەرگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە ئاكتىپ ھەم مۇھىم روللارنى ئوينىماقتا.

تۆتىنچىدىن، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى كەڭ ئاممىا جۈملىگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىنى ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى، پارتىيەنىڭ دىن سىياسىتىنى ھىمايە قىلىدۇ. شىنجاڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىا ئۇمۇمىي ئاھالىنىڭ بىرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدىغان رايون بولۇپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ سىياسىي پوزىتسىيەسى ئاپتونوم رايونىنىڭ دىن خىزمىتىنىڭ ۋەزىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋەزىيىتىگىمۇ مۇناسىۋەتلىك، شىنجاڭدىكى

93. مىللىي بۆلگۈنچىلەر بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىشتا نېمە ئۈچۈن ھامان مىللەت، دىن بايرىقىنى كۆتۈرۈۋالىدۇ؟

مىللەت، دىن بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىش ـ شىنجاڭدىكى مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ گەۋدىلىك بىر ئالاھىدىلىكى.

20 ـ ئەسىردىن بۇيان، مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى بەزىدە ئۆرلەپ، بەزىدە پەسەيسە كەلدى، ئەزەلدىن توختاپ باقمىدى. بۇ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىدە، مىللىي بۆلگۈنچىلەر مۇستەسنا ئاسىز ھالدا مىللەت، دىن بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. شىنجاڭدىكى مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ سىياسىي پۇر كەتكەن بىر شوئارى: «ۋەتىنىمىز ـ شەرقىي تۈركىستان، مىللىتىمىز ـ تۈرك، دىنىمىز ـ ئىسلام» دېگەندىن ئىبارەت. بۇ ئۇلارنىڭ مىللىي بۆلگۈنچىلىك ئېلىپ بېرىشتىكى سىياسىي پروگراممىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ پروگراممىدا ئىچىدە مىللەت بىلەن دىن بايراقتىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ ماھىيىتى «شەرقىي تۈركىستان»، ئۇلار كېچە ـ كۈندۈز ئارزۇ قىلىپ كەلگەن ئاتالمىش «ۋەتەن» ـ ئۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت. 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا، كونا مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇر مۇھەممەت ئىمىن، سابىت داموللا قاتارلىقلار مىللەت، دىن بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، خوتەن ۋە قەشقەردە «خوتەن ئىسلام پادىشاھلىقى» ۋە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دىن ئىبارەت ئۆمرى قىسقا ئىككى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرغان. 40 ـ يىللاردا، ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇر ئېلىخان تۆرىمۇ «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى»نى قۇرغان. 50 ـ يىللاردىكى خوتەن توپلىڭى، 90 ـ يىللاردا بارىن يېزىسىدا يۈز بەرگەن ئەكسىلئىنقىلابىي قوراللىق توپىلاڭىمۇ مىللەت ۋە دىن بايرىقى كۆتۈرۈپ چىقىلغان.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى، شەرقىي ياۋروپادىكى جىددىي ئۆزگىرىشكە ئەگىشىپ، خەلقئارادىكى مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە ئەسەبىي دىنىي كۈچلەر كۈندىن كۈنگە جانلاندى،

شىنجاڭدىكى مىللىي بۆلگۈنچىلەر مىللەت، دىندىن پايدىلىنىپ ئۆلگۈنچىلىك، بۆزغۇنچىلىق ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىشنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋاتىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى مىللەت، دىن مەنپەئىتىنىڭ ۋەكىللىرى قىلىپ پەردازلاپ، مىللىي كەيپىيات ۋە دىنىي ئەسەبىيلىكنى قوزغاپ قوتراتىپ، پارتىيە رەھبەرلىكىگە ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈمگە، ئارتىيىنىڭ تۈرلۈك فاكتورلىرىغا ھۇجۇم قىلدى؛ «كاپىرلار» غا قارشى تۇرۇش نىقابى ئاستىدا، مىللىي ئارازلىق ۋە ئۆچمەنلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۆزغۇنچىلىق قىلدى؛ مىللەت، دىن مەسىلىسىدىن ئايدىلىنىپ ۋەقە تۇغدۇرۇپ، ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلمەيدىغان ئاممىنى ئارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىغا قارشى قىلىشقا قوتراتتى، ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش ھەرىكەتلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ زوراۋانلىق، تېررورلۇق تەشكىلاتى قۇرۇپ، غالجىرلارچە پارتلىتىش، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش، ئوت قويۇش، زەھەر تاشلاش قاتارلىق زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدى.

مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ ھامان مىللەت، دىن بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىشىدىكى توپ سەۋەب شۇكى، بۇ ئىككى بايراق ئىنتايىن زور ئالدامچىلىق ۋە قوتراتقولۇق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت ھەقىقىي ئەپتە - بەشىرىسىنى يېپىشقىنىمۇ، ئىچكى جەھەتتە ئاممىنى قاششاقلاشتۇرۇش، تاشقى جەھەتتە خەلقئارا جامائەت پىكرىنى ئالداپ، خەلقئارادىكى جۈڭگوغا قارشى كۈچلەرنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈشكىمۇ پايدىلىق. شىنجاڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما ئاھالىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدىغان، ئىسلام دىنى تارىختا ۋە رېئال تۇرمۇشتا ناھايىتى كۈچلۈك نەسرگە ئىگە رايون. مىللەت، دىن بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، مىللەت، دىن تونىغا ئورنىۋالغاندا، كىشىلەرنى ئۇلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك ئەپت - بەشىرىسىنى ۋاقتىنچە ئېنىق كۆرۈۋالالمايدىغان قىلىپ قويغىلى، بولۇپمۇ تار مىللەتچىلىك ئىدىيىسى ۋە دىنىي ھېسسىيات جەھەتتە ئەسەبىيلەشكەن كىشىلەرنى ئاسانلا داۋالغا چۈشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قۇربانلىغا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ.

مىللىي بۆلگۈنچىلىك تارىخ ئېقىمىنىڭ تەتۈرسىچە ھەرىكەت قىلىدىغان ئەكسىيەتچىل سىياسىي كۈچ. مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار ھېچقانداق مىللەتكىمۇ، ھېچقانداق دىنغىمۇ ۋەكىللىك قىلمايدۇ، ئۇلار ھوقۇققا ھېرىسمەن بولغان سىياسىي سۈيىقەستچىلەردىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇلار مىللەت، دىن بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، ئاممىنى ئالداپ بىر مەھەل باش كۆتۈرسىمۇ، لېكىن ئەڭ ئاخىرىدا مۇقەررەر ھالدا مەغلۇپ بولىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ۋەكىللىك قىلىدىغىنى تارىخقا، خەلققە قارشى ئەكسىيەتچىل، قالاق كۈچلەر. ئۇلار كۆتۈرۈۋالغان مىللەت، دىن بايرىقى بىر مەھەل خەلقنى ئالدىيالىسىمۇ، ئالدانغان ئامما ئۇلارنىڭ سۈيىقەستىنى تونۇپ يەتكەن ھامان ئۇلارنى دەپنە قىلىدىغان گۆركارلارغا ئايلىنىدۇ. بۇنى تارىخ ئاللىقاچان ئىسپاتلىغان ھەمدە داۋاملىق ئىسپاتلىغۇسى. نۆۋەتتە، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى داۋامىدا، مىللىي بۆلگۈنچىلىكنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، نۇقتىلىق ھالدا ئۇلارنىڭ مىللەت، دىن نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ، پارتىيىگە، سوتسىيالىزمغا قارشى تۇرىدىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۆزغۇنچىلىق قىلىدىغان، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلايدىغان بۆلگۈنچىلىك ماھىيىتىنى ئاشكارىلاش لازىم. كەڭ ئاممىغا ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى ئېنىق تونۇنقاندىلا، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

94. نېمە ئۈچۈن دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر ئەكسىيەتچىل سىياسىي كۈچ دېيىلىدۇ؟

20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدىن بۇيان، خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، شىنجاڭدىكى دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ بۆزغۇنچىلىق ھەرىكىتىدە ئۆزلەش يۈزلىنىشى كۆرۈلدى. دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىسلام دىنىنى گۇللەندۈرۈش نىقابى ئاستىدا، ئىسلام «غازات ئۇرۇشى» نى ھەدەپ كۆككە كۆتۈرۈپ، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇشنى تەرغىب قىلدى؛ پارتىيە رەھبەرلىكىگە ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈمگە، پارتىيىنىڭ تۈرلۈك فاكتورلىرىغا، سىياسەتلىرىگە قارشى تۇردى؛ خەنزۇلارغا

قارشى تۇرۇپ ۋە خەنزۇلارنى چەتكە قېقىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى؛ ئەكسىيەتچى تالىپلارنى يېتىشتۇرۇپ، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارغا ھۇجۇم قىلىپ ۋە زىيانكەشلىك قىلىپ، دىنغا رەھبەرلىك قىلىش ھوقۇقىنى تالاشتى؛ دىنىي ئالدامچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ئامما-نى قايمۇقتۇرۇپ توپلىشىپ ۋەقە تۇغدۇرۇشقا قۇتراتتىپ، پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە ۋە جامائەت بەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى؛ تېررورلۇق شايكىلىرىنى قۇرۇپ، غالجىرلىق بىلەن پارتلىتىش، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش، تۇنقۇن قىلىش، زەھەر تاشلاش، ئوت قويۇش قاتارلىق تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى.

دىنىي ئەسەبىي كۆچلەر كىشىنى ئېزىقتۇرىدىغان بەزى دىنىي شوئارلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دىنىي تونۇنۇش نىقابلىشى ئارقىسىدا بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارغان بولغاچقا، كىشىلەر، بولۇپمۇ بەزى تەقۋادار دىن مۇرىتلىرى ئۇلارنىڭ ھەقىقىي ئەپتى-بەشىرىسىنى ۋاقتىنچە ئېنىق كۆرۈۋالالماي، ئۇنى دىنىي ئەسەبىيلىك ياكى قانۇنلۇق دىنىي ھەرىكەت دەپ خاتا تونۇپ قېلىپ، ئاسانلا دامىغا چۈشۈپ ئالدىنىپ قالدى. ئەمەلىيەتتە، دىنىي ئەسەبىي كۆچلەرنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرى ئادەتتىكى قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەت ئەمەس، نورمال دىنىي مەسىلىلەرگە چېتىلىدىغان ئىشلارمۇ ئەمەس، ئەكسىچە، ئۇلار ھۆكۈمەتكە، جەمئىيەتكە قارشى تۇرىدىغان، بۆلگۈنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەكسىيەتچى سىياسىي كۆچلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكىتى.

دىنىي ئەسەبىي كۆچلەرنىڭ تەشەببۇس قىلىدىغىنى قانداقتۇر دىن ئەمەس، ئەكسىچە، دىن نىقابى ئاستىدىكى سىياسىي. دىنىي ئەسەبىي كۆچلەر ئىسلام دىنى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن ھاكىمىيەت قۇرۇشنى كۆچلۈك تەلەپ قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ تەلىپىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان ھەرقانداق شەكىلدىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ ھەمدە «غازات ئۇرۇشى» ئېلىپ بېرىشنى، زورلۇق كۈچ ئىشلىتىپ تېررورلۇق قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، بۇ سىياسىي نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇزلىرىنىڭ سىياسىي مەقسىتىنى

يېپىش ئۈچۈن، بەزىدە دىننى قايتا گۈللەندۈرۈش مەزمۇنلىرىنىمۇ ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ، لېكىن بۇ بىر تۈرلۈك نىقابتىنلا ئىبارەت. ئازادلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتكوملار، ھۆكۈمەتلەر پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئەتراپلىق، توغرا ئىزچىللاشتۇردى، دىنىي تەشكىلاتلار ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ قانۇنىي ھوقۇق-مەنپەئىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقى ۋە نورمال دىنىي پائالىيەتلەر قوغدالدى. ھەرقايسى دىنلار ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھازىرقى مەزگىل ئەڭ ياخشى مەزگىل بولۇپ، «دىننى گۈللەندۈرۈش» مەسلىسى ھەرگىز مەۋجۇت ئەمەس. دىنىي ئەسەبىي كۆچلەرنىڭ تۇپ ۋە بىرىنچى مۇھىم نىشانى ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش، ئۇنىڭ ئەجەللىك يېرى — ھاكىمىيەت مەسلىسى.

شىنجاڭدىكى دىنىي ئەسەبىي كۆچلەر خەلقئارادىكى دىنىي ئەسەبىي كۆچلەر بىلەن تومۇرداش بولۇپ، ئۇ سىياسىي تەشەببۇس جەھەتتە خەلقئارادىكى دىنىي ئەسەبىي كۆچلەر بىلەن بىردەك، ئىدىيە ۋە تەشكىلىي جەھەتلەردە قويۇق مۇناسىۋەتلىك بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى تەشكىلىي شەكىل ۋە ھەرىكەت ئۇسۇلى، ۋاسىتە جەھەتلەردىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ دىنىي ئەسەبىي تەشكىلاتلار مەيلى «××» پارتىيە» ياكى «××» تەشكىلات» دەپ ئاتالسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى يوشۇرۇن مەخپىي شايكىلار. ئۇنىڭ دىنىي مەزھەپلەرگە ئوخشاشمايدىغان يېرى شۇكى، بۇ شايكىلارنىڭ كاتتىۋاشلىرى ۋە تايانچىلىرى ئادەتتە ئەنئەنىۋى دىنىي كەسىپتىكىلەر بولماستىن، بەلكى يوشۇرۇن دىنىي مەكتەپلەرنىڭ تالىپلىرى ياكى جەمئىيەتتىكى باشقا خادىملار بولۇپ، ئۇنىڭ ئەزالىرى ئاساسىي جەھەتتىن ياشلار، ئۇنىڭ ھەرىكەت شەكلى ۋە ۋاسىتىسى «غازات ئۇرۇشى» قىلىش نامى بىلەن ئۆز ئەزالىرىنى دىنىي ئەسەبىيلىككە قۇتراتتىپ، جېنىدىن كەچكەنلەرنى يېتىشتۇرۇپ، پارتلىتىش، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش، تۇنقۇن قىلىش، زەھەر تاشلاش، ئوت قويۇش قاتارلىق تېررورلۇق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىگۇنا كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈش، جەمئىيەتكە زىيان يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت.

شىنجاڭدىكى دىنىي ئەسەبىي كۆچلەر بىلەن مىللىي بۆلگۈنچى كۆچلەر

بىرى، مىللەت بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، «شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى» قۇرۇشنى تەرغىب قىلىدۇ؛ يەنە بىرى، مىللەت تونىغا ئورىنىۋېلىپ، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ئىسلام ھاكىمىيىتى قۇرۇشنى تەرغىب قىلىدۇ. ئۇ ئىككىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى شەكلى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ھەر ئىككىسى بىر پىلەكتە چۈشكەن مەرەز بولۇپ، ماھىيىتى ئوخشاش. ھەر ئىككىسى بۆلگۈنچىلىك، مۇستەقىللىق دەۋاسى قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، دىنىي ئەسەبىي كۆچىلەرگە قارشى تۇرۇش كۇرىشىنى ھەرگىز مەلۇم دىنغا قارىتىلغان ئىش دەپ قارىماسىتىن، بەلكى بىر قېتىملىق كەسكىن سىياسىي كۇرەش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداپ، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۇرىشى، دەپ تونۇشىمىز لازىم.

95. نېمە ئۈچۈن «غازات» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى دىن ئۈچۈن كۇرەش قىلىش ئەمەس دېيىلىدۇ؟

«غازات» دېگەن سۆز ئەرەب تىلىدىكى «جىھات» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلى مەنىسى «تىرىشماق»، «كۇرەش قىلماق» دېگەن بولىدۇ. «جىھات» دېگەن سۆزنى «غازات» دەپ تەرجىمە قىلىش مۇۋاپىق ئەمەس، چەت ئەللەردىكى ئالىملار بۇنىڭغا قارىتا ئاللىقاچان تەنقىد بەرگەن. ئىسلام تارىخىدا، «جىھات» دېگەن شوئارنى ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھەممىدىن بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئوتتۇرىغا قويغان «جىھات» سۆزى قوش قاتلاملىق مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى: بىرى، مۇسۇلمانلاردىن دىلىدىكى ئىسلام ئېتىقادىغا مۇۋاپىق كەلمەيدىغان ئىدىيىلەرگە قارشى ئۆزلۇكسىز كۇرەش قىلىپ، ئۆز ئېتىقادىنى پاكلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىش؛ يەنە بىرى، مۇسۇلمانلارنى مەككە ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھىنىڭ ھەربىي ھۇجۇمىغا قارشى كۇرەش قىلىشقا دەۋەت قىلىپ، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن ئىسلام ھاكىمىيىتىنى، ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئېتىقادىنى قوغداش. مەيلى قايسى مەنبە بولسۇن، «جىھات» دېگەن ئۇقۇمدا تەشەببۇسكارلىق بىلەن غەيرىي مۇسۇلمانلارغا ھۇجۇم قىلىش مەنىسى يوق ئىدى.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئەرەب ھۆكۈمرانلار

گۇرۇھى «جىھات» نىڭ خاراكتېرىنى تېزلىكتە ئۆزگەرتىپ، ئۇنى سىرتقا قارىتا ھەربىي جەھەتتىن كېڭەيمىچىلىك قىلىش ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنىڭ قورالىغا ئايلاندۇرۇۋەتكەن. «غازات» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋالغان ئەرەب ئىستېلاچىلىرىنىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى ئىستېلا قىلىنغان رايونلاردىكى كىشىلەرنىڭ ئېتىقادى بولماستىن، بەلكى ئولارنىڭ بايلىقى ئىدى. ئەرەب يېرىم ئارىلىدا تارقالغان تۆۋەندىكى سۆزدە بۇنداق «غازات» نىڭ ماھىيىتى ئېچىپ بېرىلگەن: «سېنىڭ ئۆز يۇرتۇڭدىن ۋاز كېچىتىشىڭ جەننەتنى ئىزدەپ تېپىش بولماستىن، بەلكى ئەشۇ بولكا بىلەن خورما سېنى بۇ يېراق جايغا جەلپ قىلىپ ئېلىپ كەلگەن». كېيىن قۇرۇلغان ئىسلام ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنى ئولگە قىلىپ، «غازات» بايرىقى ئاستىدا، ئىچكى جەھەتتە، خەلقنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرۇپ، تاشقى جەھەتتە، سىياسىي جەھەتتىن كېڭەيمىچىلىك ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن بۇلاڭ - تالاڭچىلىق قىلغان. ئىسلام دىنىنىڭ ھەرقايسى مەزھەپلىرىمۇ «غازات» نامى بىلەن ئۆزلىگە يات بولغانلارنى چەتكە قېقىپ، ئۆزىگە قارشى مەزھەبلەرگە زەربە بەرگەن. خەلق ئاممىسى زۇلۇمغا قارشى كۇرەش قىلىشتىمۇ «غازات» نى شوئار قىلغان. «غازات» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، تاجاۋۇزچىلىق، كېڭەيمىچىلىك قىلىش مۇمكىن، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۇرەش قىلىشمۇ مۇمكىن؛ «يات دىندىكىلەر» گە ھۇجۇم قىلىشمۇ مۇمكىن، مۇسۇلمانلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىشمۇ مۇمكىن. ھەرقانداق ئىسلام ھاكىمىيىتى، ھەرقانداق مۇسۇلمانلار تەشكىلاتلىرى، ھەتتا شەخسلەر ئۆزىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي مەنپەئىتى ۋە باشقا مەنپەئەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان ھەرىكەتلىرىنى «غازات» دەپ ئاتىۋېلىشى مۇمكىن. دۇنيادا ئەزەلدىن نوقۇل ھالدىكى «دىن ئۇرۇشى» مەۋجۇت بولۇپ باققان ئەمەس. ئاتالمىش دىنىي ئۇرۇشلار سىياسىي ياكى ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئىسلام دىنىدىكى «غازات ئۇرۇشى» مۇ شۇنداق نەرسە. ئۇرۇشقا دىن دېگەن مۇقەددەس قالپاقنى كېيگۈزۈپ قويغاندا، بىرىنچىدىن، ئۇرۇشنىڭ ھەقىقىي مەقسىتىنى ياپقىلى بولىدۇ، ئىككىنچىدىن، دىنىي ئەسەبىيلىكنى قوزغاش ئارقىلىق جەڭگىۋارلىقنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇرۇش قوزغىغۇچىلار

ھەمىشە دىن ئارقىلىق ئۇرۇشنىڭ سىياسىي خاراكتېرىنى يېپىشقا قىزىقىدۇ.

18 ـ ئەسىردە چوڭ ـ كىچىك خوجىلار «غازات» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ بۆلگۈنچىلىك توپىلىڭى قوزغىغاندىن بۇيان، «غازات» شىنجاڭدىكى مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشتىكى بايرىقىغا ئايلاندى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، شىنجاڭدىكى مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر ۋە دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر «غازات» دۇمبىقىنى تېخىمۇ ياڭراتتى. ئۇلار دىنىي تونۇنۇشنى نقابلىشى ئارقىسىدا، كىتاب يېزىپ، نۇتۇق سۆزلەپ، ئېقىم مەسىلىلىرىگە باھا بېرىپ، يا بولمىسا قىرائەت قىلىپ، سەنئەت نومۇرلىرىنى كۆرسىتىپ، جەڭنامە سۆزلەپ، «غازات» نى تەرغىب قىلدى؛ ئاشخانا، چايخانا، بازار قاتارلىق ئاممىۋى توپلىنىدىغان سورۇنلاردا، «غازات تارىخى» غا ئائىت ئون ـ سىن بۈيۇملىرىنى كۆرسىتىپ، كىتاب ـ ژۇرناللارنى تارقاتتى، ھەتتا ئاممىغا تەھدىت سېلىپ، «غازات» قىلىشقا قورقان تۇتۇپ قەسەم قىلدۇردى. تېخىمۇ ئېغىرى شۇكى، ئۇلار يەنە «غازات» نامى بىلەن ئاممىنى قۇتۇرتىپ پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە ئورگانلىرى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى، ئاممىۋى خاراكتېرلىك تۈيۈقسىز ۋەقەلەرنى قوزغىدى. غالجىرلارچە پارتلىتىش، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش، تۇتقۇن قىلىش، ئوت قويۇش، زەھەر تاشلاش قاتارلىق زوراۋانلىق ـ تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش بىلەنلا قالماستىن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ، جۈملىدىن مۇسۇلمان ئاممىسىنىڭ ھاياتى، مال ـ مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىكىگىمۇ بىۋاستە تەھدىت سالدى ۋە زىيان يەتكۈزدى، كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقىغا ۋە نورمال دىنىي پائالىيەتلىرىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، ھەر مىللەت خەلقى دۆلەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىپ، ئاساسىي قانۇندا بېرىلگەن دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولدى. بۇ شىنجاڭ تارىخىدا ئەزەلدىن بولۇپ باقمىغان ئىش. ئىسلام دىنى تەشكىلاتلىرى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئىتى ھەقىقىي كاپالەتكە ئىگە بولغان

بۇگۈنكى كۈندە، مىللىي بۆلگۈنچىلەر، دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر ۋە تېررورچىلار تەرغىب قىلغان «غازات» ئىسلام دىنى بىلەن قىلچە مۇناسىۋەتسىز، ئۇلارنىڭ مەقسىتى دىنىي تونۇنۇشنى نقابلىشى ئارقىسىدا ئۆزلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك قىلىش مەقسىتىنى يوشۇرۇشتىنلا ئىبارەت.

96. دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنىڭ مەزمۇنى نېمە؟

دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنىڭ مەزمۇنى: ھەربىر پۇقرا دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگىمۇ، دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىگىمۇ ئىگە؛ بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگىمۇ، ئۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگىمۇ ئىگە؛ بىر دىن ئىچىدە، بۇ دىنىي مەزھەپكە ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگىمۇ، ئۇ دىنىي مەزھەپكە ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگىمۇ ئىگە؛ بۇرۇن دىنغا ئېتىقاد قىلمىغانلار ھازىر دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگىمۇ، بۇرۇن دىنغا ئېتىقاد قىلغانلار ھازىر دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىگىمۇ ئىگە، دېگەندىن ئىبارەت.

دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش پارتىيىنىڭ دىن مەسىلىسىگە قارىتىلغان تۈپ سىياسىتى. بۇ بىر تۈرلۈك ئۇزاق مۇددەتلىك، كەلگۈسىدە دىنلار تەبىئىي ھالدا يوقالغۇچە ئىزچىللاشتۇرۇلىدىغان سىياسەت، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى پارتىيە سىياسىتى تەرىپىدىن كاپالەتلەندۈرۈلۈپلا قالماستىن، بەلكى دۆلەت قانۇنى تەرىپىدىنمۇ كاپالەتلەندۈرۈلىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا: دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى پۇقرالارنىڭ بىر تۈرلۈك تۈپ ھوقۇقى، ھەرقانداق دۆلەت ئورگىنى، ئىجتىمائىي تەشكىلات ۋە شەخسلەر پۇقرالارنى دىنغا ئېتىقاد قىلىشقا ياكى دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىققا زورلاشقا، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان پۇقرالار ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان پۇقرالارنى كەمسىتىشكە بولمايدۇ، ئوندا بولمايدىكەن، پۇقرالارنىڭ ھوقۇقىغا دەخلى ـ تەرۇز قىلغانلىق بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. دۆلىتىمىزدە، مەيلى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان پۇقرالار بولسۇن ياكى دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان پۇقرالار بولسۇن، سىياسىي جەھەتتە ئۇلارنىڭ ھەممىسى باراۋەر بولۇپ، ھەممىسى باراۋەر ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولىدۇ ۋە مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىدۇ، ئېتىقاد جەھەتتىكى ئوخشىماسلىققا قاراپ ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەت جەھەتتە

باراۋەرسىزلىك ھادىسىلىرىنىڭ كەلتۈرۈپ چىقىرىلىشىغا ھەرگىز يول قويۇلمايدۇ. ھوقۇق بىلەن مەجبۇرىيەتنىڭ بىرلىكى پرىنسىپى بويىچە، دۆلەت پۇقرالارغا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقىنى بېرىپ، نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنى قوغداش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان پۇقرالار ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان پۇقرالاردىن دۆلەتنىڭ قانۇن، نىزاملىرى ۋە سىياسەتلىرىگە رىئايە قىلىشنى، قانۇندا بەلگىلەنگەن ھەر خىل مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈش، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىنى ھىمايە قىلىش، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى ھىمايە قىلىش ھەربىر پۇقرانىڭ مەجبۇرىيىتى. ھەرقانداق ئادەم، مەيلى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان پۇقرا ياكى دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان پۇقرا بولسۇن، دىندىن پايدىلىنىپ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈمگە قارشى تۇرىدىغان، دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكىگە زىيان يەتكۈزىدىغان ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىشقا بولمايدۇ؛ دىندىن پايدىلىنىپ ئىجتىمائىي تەرتىپكە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان، پۇقرالارنىڭ جىسمانىي ساغلاملىقىغا زىيان يەتكۈزىدىغان، دۆلەتنىڭ مائارىپ تۈزۈمىگە ۋە تۈرلۈك سىياسەتلىرىگە توسقۇنلۇق قىلىدىغان ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىشقا بولمايدۇ.

دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنىڭ ماھىيىتى دىنىي ئېتىقاد مەسىلىسىنى پۇقرالارنىڭ ئۆزى ئەركىن تاللاش مەسىلىسىگە، پۇقرالارنىڭ خۇسۇسىي ئىشىغا ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. بارلىق دىن مەسىلىلىرىنى دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى بويىچە بىر تەرەپ قىلىشتىكى تۈپ چېقىش نۇقتا ۋە ئاخىرقى نۇقتا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان بارلىق ئامما بىلەن دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان بارلىق ئاممىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئىرادىسى ۋە كۈچىنى زامانىۋىلاشقان سوتسىيالىستىك قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرۇشتىن ئىبارەت ئورتاق نىشانغا مەركەزلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇ تۈپ نۇقتىدىن چەتنەيدىغان سۆز ۋە ھەرىكەتلەرنىڭ ھەرقانداقى خاتا، ئۇنىڭغا پارتىيە ۋە خەلق قەتئىي قارشى تۇرىدۇ.

97. نېمە ئۈچۈن پارتىيەمىزنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى پۈتۈنلەي توغرا سىياسەت دەيمىز؟

دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ دىن مەسىلىسىگە قارىتان ئىزچىل سىياسىتى، شۇنداقلا پارتىيەمىز ۋە دۆلىتىمىزنىڭ دىن مەسىلىسىگە قارىتان بىر تۈرلۈك ئۇزاق مۇددەتلىك تۈپ سىياسىتى. پارتىيەمىزنىڭ دىن سىياسىتى ماركسىزمنىڭ دىن توغرىسىدىكى ئاساسىي نەزەرىيىسى بىلەن ئېلىمىزدىكى دىنلارنىڭ كونكرېت ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئۇزۇنارا بىرلەشتۈرۈشنىڭ مەھسۇلى. ماركسىزمنىڭ قارىشىچە، دىننىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش ۋە يوقىلىش قانۇنىيىتى بولىدۇ، دىننىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش مەنبەسى پۈتۈنلەي يوقىلىشتىن ئىلگىرى، دىننى سۇنئىي ھالدا يوقىتىش مۇمكىن ئەمەس. دۆلىتىمىز تېخى سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان، دىننىڭ يوقىلىشىدىكى ئوبيېكتىپ شەرت - شارائىت تېخى ھازىرلانمىغان بولغاچقا، دىن ئېلىمىزدە يەنە ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. دىننىڭ ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىن ساقلانغىلى بولمايدىغان، ئۇنى سۇنئىي ھالدا يوقاتقىلىمۇ بولمايدىغان بولغاچقا، دىن مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنىڭ تۈپ يولى دىننى سۇنئىي چارىلەر بىلەن مەنئى قىلىش بولماستىن، بەلكى دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى كاپالەتلەندۇرۇش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، سوتسىيالىستىك ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە پەن - تېخنىكا ئىشلىرىنى، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەتنى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق، دىننىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتا تاينىدىغان مەنبەسىنى پەيدىنپەي ئاجىزلاشتۇرۇش ۋە تۈگىتىشتىنلا ئىبارەت بولىدۇ.

دىنىي ئېتىقاد — روھىي دۇنيا مەسىلىسى، ئىدىيە مەسىلىسى، روھىي دۇنيا مەسىلىسىنى مەمۇرىي ياكى قانۇنىي ۋاسىتىلەرگە تايىنىپ ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىز كىشىلەرنىڭ نېمىلەرنى قىلىش، ياكى نېمىلەرنى قىلماسلىقىنى بەلگىلىشىمىز مۇمكىن، لېكىن كىشىلەرنىڭ نېمىلەرنى ئويلىشى ياكى نېمىلەرنى ئويلىماسلىقى، نېمىلەرگە ئىشىنىشى ياكى نېمىلەرگە ئىشەنمەسلىكىنى بەلگىلىيەلمەيمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، روھىي دۇنيا مەسىلىسىگە ئەركىن مۇئامىلە قىلىشقىلا

بولىدۇ. دىنىي ئېتىقادنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى يولغا قويۇش لازىملىقىنى، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ياكى دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق، قاچان دىنغا ئېتىقاد قىلىش ياكى قاچان دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ھوقۇقىنى پۇقرالارنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا قارار قىلىشىغا يول قويۇشىمىز، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىي ئىشىغا ئايلاندۇرۇشىمىز لازىملىقىنى بەلگىلىگەن.

دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك دۆلەت، خەلق دۆلەتنىڭ خوجايىنى بولۇپ، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تولۇق دېموكراتىيە ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. پۇقرالارنىڭ دېموكراتىيە ھوقۇقىغا قارىتا دۆلەتنىڭ قوغداش مەجبۇرىيىتىلا بولىدۇكى، دەخلى ـ تەرۇز قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ خاراكتېرى دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنىلا يۈرگۈزۈشىمىز لازىملىقىنى بەلگىلىگەن.

دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى شوئارىنى بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىغا قويغان، لېكىن بۇرژۇئازىيە ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى ھەقىقىي ئىشقا ئاشۇرۇپ باقمىغان ئەمەس. ئۇلار ھەمىشە مەلۇم بىر خىل دىننى تەشەببۇس قىلىپ ياكى قوللاپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدۇ، باشقا دىنلارنى ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئاممىنى بولسا كەمسىتىدۇ ياكى چەتكە قاقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇرژۇئازىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ئىنتايىن زور ساختىلىق ۋە ئالدامچىلىق خاراكتېرىگە ئىگە. پارتىيىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياستى بىلەن بۇرژۇئازىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياستى ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرق بار. جۈملىدىن كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى «ئىلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى دىن مەسىلىسى توغرىسىدىكى تۆپ نۇقتىئىنەزەر ۋە تۈپ سىياسەتلەر» دېگەن ھۆججەتتە ئېنىق قىلىپ مۇنداق ئوتتۇرىغا قويغان: «سوتسىيالىستىك دۆلەت ھاكىمىيىتىنى مەلۇم خىل دىننى يولغا قويۇشقا ئىشلىتىشكىمۇ، مەلۇم خىل دىننى مەنئى قىلىشقا ئىشلىتىشكىمۇ بولمايدۇ.» بىز ھەرقانداق دىننى تەشەببۇس قىلمايمىز، ھەرقانداق دىنىنمۇ كەمسىتمەيمىز، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىلا بىلەن ئېتىقاد قىلمايدىغان ئامما پۈتۈنلەي باراۋەر ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولىدۇ. پارتىيىمىزنىڭ دىن سىياسىتى دىن

مۇرىتلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقىنى ۋە نورمال دىنىي پائالىيەتلىرىنى قوغدايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىلا بىلەن دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئاممىنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشى، ئىناق ئۆتۈشى، بىر نىيەتتە ئىتتىپاقلىشىشىنى، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى، ئىجتىمائىي مۇقىملىق، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، ئىقتىساد، مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ ئورتاق كۈرەش قىلىشىنىمۇ ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدى ۋە داۋاملىق ئىسپاتلايدۇكى، پارتىيىمىزنىڭ دىن سىياسىتى ئەڭ ياخشى دىن سىياسىتى، خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە ھەقىقىي مۇۋاپىق كېلىدىغان بىردىنبىر توغرا دىن سىياسىتىدۇر.

98. قانداق قىلغاندا پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئەتراپلىق، توغرا ئىزچىللاشتۇرغىلى بولىدۇ؟

پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئەتراپلىق، توغرا ئىزچىللاشتۇرۇش ـ پارتىيىمىزنىڭ يېڭى دەۋردىكى دىن خىزمىتىنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىسى. ئاھىرقى دەرىجىلىك پارتكوملار ۋە ھۆكۈمەتلەر بۇ خىزمەتكە يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىشى ۋە ئۇنى ياخشى ئىشلىشى لازىم.

پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئەتراپلىق، توغرا ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، تۆۋەندىكىلەرنى ئورۇنداش كېرەك:

بىرىنچى، بۇ سىياسەتنى ئەتراپلىق، توغرا ئۆزلەشتۈرۈش كېرەك. پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى مۇكەممەل سىياسەت بولۇپ، يېغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، ئۇ، پۇقرالار دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگىمۇ، دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىگىمۇ ئىگە، دېگەندىن ئىبارەت. بۇ، بىر مەسىلىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئىككى تەرىپى، ئۇلارنى ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ، بىر تەرەپلىمە چۈشىنىشكە، ھەتتا بۇرمىلاشقا تېخىمۇ بولمايدۇ. شەخسىنىڭ ھېسسىياتى بويىچە كەلسە ـ كەلمەس چۈشەندۈرۈشكە بولمايدۇ، ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان تەرەپنىلا تەكىتلەپ، ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كەلمەيدىغان تەرەپكە سەل قاراشقا ياكى ئۇنى تەكىتلىمەسلىككە بولمايدۇ.

ئىككىنچى، سىياسەتنى ئىزچىللاشتۇرۇش جەريانىدا، كىشىلەرنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى ھوقۇقىنى قانۇن بويىچە كاپالەتلەندۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كىشىلەرنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ھوقۇقىنىمۇ قانۇن بويىچە كاپالەتلەندۈرۈش لازىم. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممانى ناھايىتى ئاز بولغان جايلاردا، دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكى ھوقۇقىنى قوغداشقا دىققەت قىلىش لازىم. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممانى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدىغان جايلاردا، بولۇپمۇ تارىختا پۈتۈن خەلق بىرخىل دىنغا ئېتىقاد قىلغان مىللەتلەر ئارىسىدا، دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكى ھوقۇقىنى قوغداشقا تېخىمۇ دىققەت قىلىش لازىم. مەيلى ھەرقانداق جايدا ۋە ھەرقانداق مىللەت ئارىسىدا بولسۇن، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ياكى دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىقنى شەخسلەر پۈتۈنلەي ئۆز ئالدىغا تاللايدىغان بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تاللىشىنى ھۆرمەت قىلىش ۋە قوغداش لازىم. دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان كىشىنى دىنغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلايدىغان قىلمىشلارنىڭ ھەرقانداقى خۇددى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان كىشىنى دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىققا مەجبۇرلىغانغا ئوخشاش باشقىلارنىڭ ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلغانلىق، شۇ ۋەجىدىن ئۇ ئىنتايىن خاتا بولىدۇ ۋە ئۇنداق قىلىشقا مۇتلەق يول قويۇلمايدۇ. بەزى جايلاردا دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان كىشىلەرنى كەمسىتىش، مەسخىرە قىلىش، يېتىم قالدۇرۇش، ھەتتا ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىش، تىل ـ ھاقارەت قىلىش، ئۇلارنى قورقۇتۇش قاتارلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ دىنغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلاش ھادىسىلىرى ۋە قىلمىشلىرى يۈز بەرگەن، بۇنداق قىلمىشلارنىڭ ھەممىسى پارتىيەنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى سىياسىتىگە خىلاپ، شۇنداقلا قانۇنغا خىلاپ، بۇنداق قىلمىشلارنى قەتئىي توسۇش، قىلمىشى ئېغىر بولغانلىرىنى قانۇن بويىچە قاتتىق جازالاش لازىم.

ئۈچىنچى، پارتىيەنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىگە خىلاپلىق قىلىپ، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار بىلەن ئېتىقاد قىلمايدىغانلار، بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار بىلەن ئۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار، بۇ دىنىي مەزھەپكە چوقۇنىدىغانلار بىلەن ئۇ دىنىي مەزھەپكە چوقۇنىدىغانلار ئوتتۇرىسىدا

ماجىرا تۇغدۇرۇش، ھەتتا ئۇلار ئوتتۇرىسىدا كۈرەش قىلىشنى قوزغاپ، خەلقنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا زىيان سېلىش قىلمىشلىرىنى تەنقىدلەش، تەربىيە بېرىش يولى بىلەن قەتئىي توسۇش لازىم.

تۆتىنچى، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى بىلەن «دىن ئەركىنلىكى» نىڭ چەك ـ چېگرالىرىنى ئېنىق ئايرىشقا دىققەت قىلىش لازىم. دىنىي ئېتىقاد روھ ۋە ئىدىيە ساھەسىدىكى مەسىلە، ئۇنى كىشىلەر ئەركىن ھالدا تالىشىش كېرەك ھەم پەقەت شۇنداق قىلىشقىلا بولىدۇ. دىن بىر خىل ئاڭ شەكلى بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى بىر خىل ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلات. ئىجتىمائىي تەشكىلىي شەكىل ھېسابلىنىدىغان دىننى دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزۈش، ئۇنى دۆلەتنىڭ قانۇنىدا يول قويۇلىدىغان دائىرە ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان قىلىش كېرەك، ھەرقانداق دىننى دۆلەت قانۇننىڭ ئۇستىگە قويۇشقا بولمايدۇ. چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان «دىن ئەركىنلىكى» نى تەلەپ قىلىش رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە، ئۇنداق بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس. «دىن ئەركىنلىكى» دىنىي ئەسەبىيلىكىنى تەرغىب قىلىدىغان خاتا سۆز ـ ھەرىكەتلەرنى قاتتىق تەنقىد قىلىش، قەتئىي توسۇش كېرەك. دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان قانۇنسىز ھەرىكەتلەرگە قانۇن بويىچە زەربە بېرىش ۋە ئۇنى قاتتىق جازالاش لازىم.

پارتىيەنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئاتېئىزمنى تەشۋىق قىلىش ۋە ئىلىم ـ پەننى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى جەھەتتىكى تىرىشچانلىققا توسالغۇ بولمايدۇ. مارکسىزملىق پەلسەپە ئارقىلىق ئىدىئالىزمنى (جۈملىدىن خۇداگۆيلۇقنى) تەنقىد قىلىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىغا، بولۇپمۇ كەڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرگە دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق دۇنيا قاراش (جۈملىدىن ئاتېئىزم) تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش، تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە ئادەمنىڭ تۇغۇلۇشى، قېرىشى، كېسەل بولۇشى ۋە ئۆلۈشى، ياخشىلىق ـ يامانلىق، بەخت ـ سائادەت ۋە بالايىئاپەت توغرىسىدىكى پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرى تەشۋىقاتىنى كۈچەيتىش پارتىيەنىڭ تەشۋىقات سىپىدىكى مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى. ھازىر بەزى جايلاردا خۇداگۆيلۇقنى سۆزلەشكە ئادەم چىقىدىغان،

ئاتېئىزمنى سۆزلەشكە ئادەم چىقمايدىغان غەلىتە ھادىسە پەيدا بولغان. بۇنداق ئەھۋالنى قەتئىي تۈزىتىش، ئاتېئىزمنى مەردانە ھالدا تەشۋىق قىلىش لازىم. ئاتېئىزم تەشۋىقاتى ۋە تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇشتا، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ دىن سىياسىتى ۋە ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىش، ئاتېئىزمنى دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىدا تەشۋىق قىلماسلىق لازىم.

99. نېمە ئۈچۈن كومپارتىيە ئەزالىرى دىنغا ئېتىقاد قىلسا بولمايدۇ؟

دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» دا ھەربىر پۇقراغا بېرىلگەن دېموكراتىيە ھوقۇقى، لېكىن ئۇ كومپارتىيە ئەزالىرىغا مۇناسىۋەتلىك كەلمەيدۇ. كومپارتىيە ئەزالىرىمۇ پۇقرا تۇرسا، نېمە ئۈچۈن دىنغا ئېتىقاد قىلسا بولمايدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ماركسىزم ـ لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى بىلەن قوراللانغان، جۇڭگو ئىشچىلار سىنىپى ئىچىدىكى كوممۇنىستىك ئاڭنى ئىگە، ئاۋانگارت جەڭچىلەردىن تەركىب تاپقان پرولېتارىيات پارتىيىسى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ نىشانى كوممۇنىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش. بۇ پارتىيىنىڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى قېلىپچە شۇبھىسىز ھالدا ماركسىزمچىلاردىن بولۇشى، ھەقلىق ھالدا پارتىيىنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاۋانگارت ئەترەتلىك خاراكتېرىدا چىڭ تۇرۇشى، ئۆزىنى ئاڭلىق ھالدا ماركسىزم بىلەن قوراللاندۇرۇپ، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمدا، ئۇزۇل ـ كېسىل ئاتېئىزمدا چىڭ تۇرۇشى كېرەك. كومپارتىيە ئەزالىرى ماركسىزم ـ لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىگە ئېتىقاد قىلىشقېلا بولىدۇكى، دىنغا ئېتىقاد قىلىشقا بولمايدۇ.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ماركسىزملىق دىن قارىشىغا ۋە پارتىيىمىزنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسەن، كومپارتىيە ئەزالىرى دىنغا ئېتىقاد قىلىشقا، دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشقا بولمايدۇ، دەپ قايتا ـ قايتا تەكىتلەپ كەلدى. كومپارتىيە ئەزالىرى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان، دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىدىغان بولسا، ئۇ پارتىيىنىڭ خاراكتېرىگە خىلاپلىق

قىلغانلىق، پارتىيىنىڭ پاكلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىق، پارتىيىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى ئاجىزلاشتۇرغانلىق، پارتىيىنىڭ ئامما ئاساسىدىكى ئىناۋىتىنى تۆۋەنلەتكەنلىك بولىدۇ، پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئەتراپلىق، توغرا ئىزچىللاشتۇرۇشقىمۇ پايدىسىز بولىدۇ. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، بەزى جايلاردا سىياسىي، ئىدىيىۋى خىزمەت ۋە پارتىيە ئەزالىرىغا قارىتىلغان تەربىيە بوشاشتۇرۇپ قويۇلغانلىقتىن، ئازساندىكى پارتىيە ئەزالىرى دىنغا ئېتىقاد قىلغان، دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتناشقان، بولۇپمۇ ئازسانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بەزى رايونلار ۋە دىنىي كۆچىلەرنىڭ تەسىرى بىر قەدەر زور بولغان بەزى جايلاردا ئەھۋال تېخىمۇ مۇرەككەپ بولغان. مەركىزىي كومىتېتنىڭ تەشكىلات بۆلۈمى مۇشۇنداق ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، 1991 ـ يىلى «كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش مەسىلىسىنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» نى تارقاتتى، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش مەسىلىسى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەرنى قايتا تەكىتلەپ، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا تەربىيىنى بىرىنچى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش لازىم، دەپ كۆرسەتتى. ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىدىن، بولۇپمۇ دىنىي كۆچىلەرنىڭ تەسىرى بىرقەدەر زور بولغان جايلاردىن مۇنۇلارنى تەلەپ قىلدى: دائىملىق ھالدا پارتىيە ئەزالىرىغا ماركسىزملىق ئاتېئىزم تەربىيىسى، پارتىيىگە دائىر ئاساسىي بىلىم ۋە پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرى تەربىيىسى بېرىش لازىم. پارتىيە ئەزالىرىغا يارەملىشىپ، ئۇلارغا دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق دۇنيا قاراشىنى تېكىلەش، ئۇلارنىڭ ئىدىئالىزملىق دىن قارىشىنىڭ ئاساراتىدىن قۇتۇلۇپ، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى توغرا چۈشىنىشىگە، دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق لاياقەتلىك كومپارتىيە ئەزاسى بولۇشنىڭ ئەقەللىي شەرتى ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشىغا يارەدەم بېرىش لازىم. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان پارتىيە ئەزالىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، ئوخشاش بولمىغان ئەھۋاللارنى پەرقلەندۇرۇپ، ئېھتىياتچان مۇئامىلە قىلىپ، مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىش لازىم. دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ قوتراتقىشىغا قانتەشلىپ، دىندىن پايدىلىنىپ تۆت ئاساسىي پرىنسىپقا قارشى

تۈرۈپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغان ئىنتايىن ئاز ساندىكى پارتىيە ئەزالىرىنى پارتىيىدىن ھەيدەپ چىقىرىش؛ كوممۇنىستىك ئېتىقادىنى يوقىتىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلغان ياكى دىنىي كەسىپتىكىلەردىن بولۇۋالغان، تەربىيە بېرىلىسىمۇ ئۆزگەرمىگەنلەرنى پارتىيىدىن نەسىھەت بىلەن چېكىندۈرۈش، نەسىھەت بەرسىمۇ چېكىنمىگەنلەرنى رويخەتتىن ئۆچۈرۈۋېتىش؛ كوممۇنىستىك ئېتىقادىدىن تەۋرىنمەي، دىنىي پائالىيەتلەرنى تەشكىللەشكە ياكى ئۇنىڭغا قاتنىشىشقا قىزىقىپ كەتكەنلەر بولسا، تەقدىرى تەربىيە بېرىلگەندىن كېيىن ئۆزگىرىش ئىرادىسى ۋە ئەملىي ئىپادىسى بولغان، ئۆزى پارتىيە ئىچىدە قېپقېلىشنى تەلەپ قىلسا، مۆھلەت بەلگىلەپ تۇرتىشكە بۇيرۇسا بولىدۇ، تەقدىرى تەربىيە بېرىلگەندىن كېيىنمۇ تۈزەتمىسە، پارتىيىدىن نەسىھەت بىلەن چېكىندۈرۈش؛ دىنىي كۆز قاراشنىڭ تەسىرى ياكى جەمئىيەت، ئائىلىسىنىڭ بىسىمى ئارقىسىدا ئادەتتىكى دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتناشقان، لېكىن ئۆزى پارتىيىنىڭ لۇشەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئىجرا قىلىدىغان، پارتىيە ئۇچۇن ئاكتىپ خىزمەت قىلىدىغان، پارتىيىنىڭ ئىنتىزامىغا بويسۇنىدىغان پارتىيە ئەزاسى بولسا، ئۇلارغا سەۋرچانلىق بىلەن ئىنچىكە تەربىيە بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيە ۋە ھەرىكەت جەھەتلەردە دىنىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇشىغا ياردەم بېرىش لازىم.

دىنغا ئېتىقاد قىلىش بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك بولغان ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىشى بىلەن نوقۇل ھالدىكى مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتكە ياتىدىغان پائالىيەتلەرنى پەرقلەندۈرۈش كېرەك. تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بەزى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ تارىختا پۈتۈن خەلقى بىر خىل دىنغا ئېتىقاد قىلغان مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنىڭ ئىزمۇنچىسى دىندىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاممىدىن ئايرىلىپ قالماسلىق، ئۆز مىللىتىنىڭ بۇنداق ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن بەزى ئەنئەنىۋى ئۆلۈم ـ يېتىم، توي ـ تۆكۈن مۇراسىملىرىغا ۋە ئاممىۋى خاراكتېرلىك ھېيت ـ بايراملارغا قاتناشقان بولسا، ئۇنى دىنغا ئېتىقاد قىلغانلىق ياكى دىنىي پائالىيەتكە قاتناشقانلىق دەپ قارىماسلىق لازىم.

پارتىيە ئەزالىرىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، پارتىيە ئەزالىرىغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتىشتىن باشقا، پارتىيىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشىنى، پارتىيە ئەزالىرىغا قارىتىلغان باشقۇرۇش ۋە نازارەتچىلىكىنىمۇ كۈچەيتىش لازىم. پارتىيىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى ياخشى يولغا قويۇلمىغان، جەڭگىۋارلىق كۈچ كۈچەيتىلمىغانلا بولسا، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش مەسىلىسىنى ئوڭۇشلۇق ھەل قىلغىلى بولمىدۇ.

100. نېمە ئۈچۈن دىن ئىشلىرىغا بولغان قانۇنىي باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش كېرەك؟

ئىجتىمائىي ئىشلارنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش ھازىرقى زامان ئىگىلىك ھوقۇقلۇق دۆلەتلەرنىڭ فۇنكسىيىسى ۋە ھوقۇقى. دىن ئىشلىرى ئىجتىمائىي ئىشلارنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغاچقا، ھەقلىق ھالدا دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈشى كېرەك.

بەزىلەر: پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى بويىچە، دىنىي ئېتىقاد دۆلەت ئۇچۇن ئېيتقاندا «شەخسىلەرنىڭ ئىشى» بولىدۇ، شۇنداق ئىكەن، نېمە ئۈچۈن دۆلەت يەنە دىن ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ؟ دېگەن. بۇنداق كۆز قاراشتا دىنىي ئېتىقاد بىلەن دىن ئىشلىرى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن.

دىنىي ئېتىقاد ئىدىيىۋى ساھەدىكى مەسىلە بولۇش سۈپىتى بىلەن، دۆلەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەقىقەتەن خۇسۇسىيلارنىڭ مەسىلىسى، خۇسۇسىيلارنىڭ ئىشىنى ئەلۋەتتە خۇسۇسىيلار قارار قىلىشى كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىدە ئېنىق قىلىپ، پۇقرالارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ياكى دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىقى، بۇ دىنغا ياكى ئۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىشىنى پۈتۈنلەي پۇقرا شەخسلەر ئۆز ئالدىغا تاللىشى ۋە قارار قىلىشى كېرەك، دەپ بەلگىلەنگەن. دۆلەت پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ئارىلاشمايدۇ، بەلكى ئالاقىدار قانۇن ۋە سىياسەتلەرنى تۈزۈپ چىقىپ ئۇنى قوغدايدۇ. لېكىن دىن بىر خىل ئىدىيە جەھەتتىكى ئېتىقادتىنلا ئىبارەت بولماستىن، بەلكى بۇ ئېتىقاد بىلەن باغلىنىشلىق بولغان كونكرېت دىنىي ھەرىكەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ،

مەسىلەن، قۇرئان تىلاۋەت قىلىش، دۇئا قىلىش، نامازغا ئوقۇش، سۈننەت قىلىش، روزا تۇتۇش، دىنىي ھېيت ـ بايرام ئۆتكۈزۈش ۋە باشقىلار. دىن يەنە بىر خىل ئىجتىمائىي ئەمەلىي گەۋدە. ھەرخىل دىنىلارنىڭ ئۆزىنىڭ تەشكىلاتلىرى ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىسى، شۇنىڭدەك ھەرخىل شەكىلدىكى كوللېكتىپ دىنىي پائالىيەتلىرى ۋە مۇناسىپ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى بولىدۇ. مەيلى شەخسىي ياكى ئاممىۋى ھەرىكەت ياكى دىنىي پائالىيەتلەر بولسۇن، ئۇنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىي ھەرىكەتكە تەۋە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمەت بۇنداق ھەرىكەتنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە باشقۇرۇشقا ھوقۇقلۇق. چەكلەشكە ئۇچرىمايدىغان ئەركىنلىك ۋە ھوقۇق مۇقەررەر ھالدا باشقىلارنىڭ ئەركىنلىكىگە ۋە ھوقۇقىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ. ھەربىر پۇقرانىڭ ئەركىنلىكىگە ۋە ھوقۇقىغا، جۈملىدىن دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ۋە ھوقۇقىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش، ئومۇمنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن، ھۆكۈمەت قانۇن ۋە سىياسەت ۋاستىلىرى ئارقىلىق دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشى زۆرۈر. شۇنىڭ ئۈچۈن، دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش بىلەن پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىش زىت ئەمەس، ئۇ دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ ئېچىكى ئىشلىرىغا ۋە پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ئارىلاشقانلىقمۇ ئەمەس، ئەكسىچە ئۇنىڭدا ھەرقايسى دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى ۋە پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقىنى قوغداش مەقسەت قىلىنىدۇ.

دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش ئىككى جەھەتتىكى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر تەرەپتىن، باشقۇرۇش ئارقىلىق دىنىي پائالىيەتلەرنى قانۇن، نىزاملار ۋە سىياسەت دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ، دىنىي پائالىيەتلەر نورمال، تەرتىپلىك ئېلىپ بېرىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنىدۇ. دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش كۈچەيتىلمىسە، دىنىي پائالىيەتلەر تىزگىنسىز قىلىپ، تەرتىپسىز ھالەت شەكىللەندۈرۈشى، نورمال دىنىي پائالىيەتلەر كاپالەتكە ئىگە بولالماسلىقى ۋە قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەر يامراپ كېتىشى مۇمكىن. يەنە بىر تەرەپتىن، باشقۇرۇش ئارقىلىق، پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقىغا ۋە نورمال دىنىي پائالىيەتلەرگە ئارىلىشىدىغان قىلمىقلار تۈزتىلىپ، دىنىي

تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئىتىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلىش قاتارلىق پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىگە خىلاپلىق قىلىدىغان ھادىسىلەردىن ساقلىنىپ، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئەتراپلىق، توغرا ئىزچىللاشتۇرۇلۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، بولۇپمۇ پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى دۆلەتنىڭ قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن بۇيان، ئىلىمىزنىڭ قانۇن ـ تۈزۈملىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللىشىشىگە ئەگىشىپ، پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقى، نورمال دىنىي پائالىيەتلىرى ۋە دىنىي تەشكىلاتلىرىنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئەتلىرى قانۇن، نىزاملارنىڭ كۈچلۈك كاپالەتلەندۈرۈشىگە مۇيەسسەر بولدى. پاكىتلار ئىسپاتلىدىكى، دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشنى كۈچەيتكەندىلا، پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئەتراپلىق، توغرا ئىزچىللاشتۇرغىلى، نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنى ۋە دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئىتىنى تېخىمۇ ياخشى قوغدىغىلى بولىدۇ.

دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش ـ پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئەتراپلىق، توغرا ئىزچىللاشتۇرۇشنىڭ، پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقىنى، قانۇنلۇق دىنىي پائالىيەتلەرنى ۋە دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئىتىنى، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداشنىڭ ئېھتىياجى؛ قانۇنسىز ئۇنسۇرلارنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ جىنايى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، مىللىي بۆلگۈنچىلەر، دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر ۋە زوراۋانلىق، تېرورچىلىقنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ بۆلگۈنچىلىك، بۆزگۈنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشىغا زەربە بېرىش، چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ ئىچكىرىگە سىڭىپ كىرىش ۋە ئاغدۇرمىچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشىغا قارشى تۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى؛ شۇنداقلا دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بىلەن ماسلىشىشقا پائال يېتەكلەشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ۋە مۇھىم ھالقىسى. ھەردەرىجىلىك پارتكوملار ۋە ھۆكۈمەتلەر دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشنى قەتئىي، مەردانە ھالدا كۈچەيتىپ، دىن خىزمىتىنى ھەقىقىي تۈردە ياخشى

ئىشلىشى لازىم.

101. نېمە ئۈچۈن چېگرا سىرتىدىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ دىنىدىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىشىگە قەتئىي قارشى تۇرۇش كېرەك؟

ئېلىمىزدىكى سىرتقا قارىتا ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلىشىشى، دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ دۇنياسىدىكى باشقا دۆلەتلەر ۋە رايونلاردىكى دىنىي تەشكىلاتلار، ئەربابلار بىلەن بولغان دوستانە بېرىش ـ كېلىشىنىڭ ئۇزلۇكسىز كۈچەيتىلىشىگە ئەگىشىپ، چېگرا سىرتىدىكى دۇشمەن كۈچلەر دىنىدىن پايدىلىنىپ ئېلىمىزگە سىڭىپ كىرىش ھەرىكىتىنى كۈچەيتتى.

چېگرا سىرتىدىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ سىڭىپ كىرىشىنىڭ ئاساسلىق شەكلى ئۇچ خىل بولماقتا: بىرىنچى، بوشلۇقتىن پايدىلىنىپ ئىچكى قىسىمغا سىڭىپ كىرىپ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىش؛ ئىككىنچى، تاشقى جەھەتتىن تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق ئىچكى قىسىمدىكى خادىملىرىمىزدا ئۆزگىرىش بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، مەركەزدىن چەتلەش خاھىشىنى پەيدا قىلىش؛ ئۇچىنچى، زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىگە پايدىلىق بولغان تەرەپنى قوللاش ئارقىلىق ئىچكى زىددىيەتنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسى ياكى زىددىيەت خاراكتېرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىچكى جەھەتتىن گۇمران قىلىش.

چېگرا سىرتىدىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ دىنىدىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىش ھەرىكىتىنىڭ شەكىللىرى خىلمۇ خىل بولۇپ، ئاساسلىقلىرى: دۆلىتىمىزنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا رادىئو ئىستانسىسى قۇرۇپ، ھاۋادىن سىڭىپ كىرىش؛ تۇغقان يوقلاش، ساياھەت قىلىش، سودا قىلىش، نۇتۇق سۆزلەش قاتارلىق پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ، دىن تارقىتىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىش؛ ئېلىمىزدىن تۇغقان يوقلاش، ساياھەت قىلىش، ئوقۇش، سودىگەرچىلىك قىلىش، ئىشلەمچىلىك قىلىش قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن چېگرا سىرتىغا چىققان خادىملار ئارىسىدا دىن تارقىتىش؛ بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا دۆلىتىمىزنىڭ دىن ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، يوشۇرۇن

كۈچ بېتىشتۇرۇپ، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلارنىمۇ بىلەن دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى تالىشىپ، جۈملىدىن ھۆكۈمەتنى بىلەن قارشىلىشىش؛ دىندىن پايدىلىنىپ ۋەتەننى پارچىلاش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش ۋە باشقىلار. چېگرا سىرتىدىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ سىڭىپ كىرىش، بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرى ئېلىمىزنىڭ بەزى جايلىرىدا، بولۇپمۇ شىنجاڭ قاتارلىق چېگرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا ئېغىر زىيانلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

چېگرا سىرتىدىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ دىنىدىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بارغان سىڭىپ كىرىش ھەرىكەتلىرىگە قەتئىي قارشى تۇرۇشىمىز كېرەك. بۇ ئېلىمىزنىڭ تىنچ، ئىتتىپاق بولغان سىياسىي ۋەزىيىتىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئىشلىرىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىشنىڭ ئېھتىياجى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئېلىمىزدىكى دىنلارنىڭ مۇستەقىل ـ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغان ھالدا دىنىي تەشكىلاتلارنى باشقۇرۇشىنىڭمۇ ئېھتىياجى. دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىش دىن مەسلىسى بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي مۇقىملىق، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە بېرىپ تاقىلىدىغان سىياسىي مەسىلە. شۇنىڭ ئۈچۈن، دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ چېگرا سىرتىدىكى دىن ساھەسىدىكىلەر بىلەن بولغان دوستانە بېرىش ـ كېلىشىنى راۋاجلاندۇرۇشنى داۋاملىق قوللاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، چېگرا سىرتىدىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىش ھەرىكتى ئېلىپ بېرىشىدىن يۈكسەك دەرىجىدە ھوشيار بولۇپ، ئۇنۇملۇك تەدبىر قوللىنىپ ئۇنىڭدىن مۇداپىئەلىنىشىمىز ۋە ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇشىمىز لازىم.

دۇشمەن كۈچلەرنىڭ سىڭىپ كىرىشىگە تاقابىل تۇرۇشنىڭ تۈپ يولى تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى يۈكسەلدۇرۇپ، زامانىۋىلاشقان قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرۇشتىن ئىبارەت. مەملىكەت ئىچىدىكى دىن مەسىلىلىرىنى ئوبدان بىر تەرەپ قىلىپ، دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش سىڭىپ كىرىشكە تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئاساسى. دىنىي

ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئەتراپلىق، توغرا ئىزچىللاشتۇرۇپ، دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلىشىشقا پائال يېتەكلىشىمىز؛ ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا ۋە دىنىي ساھەدىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا قارىتىلغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە سوتسىيالىستىك تەربىيە، مۇستەقىل ـ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغان ھالدا دىنىي تەشكىلاتلارنى باشقۇرۇش تەربىيىسىنى كۈچەيتىشىمىز لازىم. دىنىي ساھەدىكىلەر بىلەن بولغان ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىكى سىپىنى مۇستەھكەملەپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، سىڭىپ كىرىشكە قارشى تۇرۇشنىڭ مۇستەھكەم بازىسىنى قۇرۇشىمىز لازىم.

سىڭىپ كىرىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشى داۋامىدا، خەلقئارا دىنىي ساھەدىكىلەر بىلەن بولغان نورمال دوستانە بېرىش ـ كېلىش بىلەن سىڭىپ كىرىشنىڭ چەك ـ چېگرا سىزىقى قاتتىق پەرقلەندۇرۇشكە دىققەت قىلىش كېرەك. چېگرا سىزىقىدىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىمىزگە سىڭىپ كىرىشى جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ۋە سوتسىيالىزمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشنى مەقسەت قىلغان ئەكسىيەتچىل سىياسىي ھەرىكەت، شۇنداقلا ئېلىمىز چېگرا سىزىقى ئېچىدە قانۇنسىز دىنىي تەشكىلات ۋە ھەرىكەت، تايانچ بازىسى قۇرىدىغان ئەكسىيەتچىل قىلمىش. بۇنداق سىڭىپ كىرىش، ماھىيەتتە، دىنىي تونغا ئورنىۋېلىپ سىياسىي جەھەتتىن سىڭىپ كىرىش بولۇپ، خەلقئارادىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ ئېلىمىزگە قارىتا يولغا قويۇۋاتقان «غەربلەشتۇرۇش»، «پارچىلاش» ئىستراتېگىيىسى ۋە ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

102. قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەت دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلىنىش شەكىللىرى قايسىلار؟

1996 ـ يىلى، مەركەزنىڭ شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداش توغرىسىدىكى يولىورۇقىدا: «شىنجاڭنىڭ ھازىرقى مۇقىملىقىغا تەسىر يەتكۈزىدىغان ئاساسىي خەۋپ مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە قانۇنسىز دىنىي

ھەرىكەت» دەپ ئېنىق كۆرسىتىلدى. بۇ ئىلمىي ھۆكۈم شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا پۈتۈنلەي مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، پارتىيەنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ۋە ئەمەلىيلەشتۇرۇلۇشىگە ئەگىشىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلەر بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكىتى داۋامىدا دىندىن پايدىلىنىشنى تېزلەتتى، دىنىي ئەسەبىيلىكنى پەيدىنپەي ئۇلغايتتى، شۇنىڭ بىلەن قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەر كۈندىن كۈنگە غالجىرلىشىپ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىغا قارىتا ئېغىر تەھدىتكە ئايلاندى ۋە ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى.

قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەت دېگەن سۆز نورمال دىنىي پائالىيەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلغان. نورمال دىنىي پائالىيەت دېگەندە، دىنىي تەشكىلاتلار ۋە دىن مۇرىتلىرىنىڭ ئاساسىي قانۇن، قانۇنلار ۋە دىن توغرىسىدىكى نىزاملاردىكى ئالاقىدار بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنىڭ ئېچىدە ياكى دىنىي ئادەتلەر بويىچە ئۆزلىرىنىڭ ئائىلىسىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان دىنىي پائالىيەتلەرنى مەسىلەن، بۇنقا تاۋاپ قىلىش، قىرائەت قىلىش، كۆجە كۆيدۇرۇش، نامازغا ئوقۇش، دۇئا قىلىش، روزا تۇتۇش، دىنىي بايراملارنى ئۆتكۈزۈش قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ دىنىي پائالىيەتلەر قانۇندىكى بەلگىلىمىلەرگە مۇۋاپىق كېلىدىغان بولغاچقا، دۆلەت قانۇنى تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ، ھەر قانداق ئورگانلار ۋە شەخسلەرنىڭ ئارىلىشىشىغا يول قويۇلمايدۇ. قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەت دېگەندە، ئاساسىي قانۇن، قانۇنلار، نىزاملارغا خىلاپ كېلىدىغان دىنىي ھەرىكەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەر دۆلەتنىڭ قانۇنىغا خىلاپ كېلىدىغان بولغاچقا، قوغدالمايلا قالماستىن، ئەكسىچە قانۇن بويىچە قاتتىق چەكلىنىدۇ.

دىنىي ھەرىكەتلەرنىڭ قانۇنىيلىقى ۋە قانۇنسىزلىقىنى بېكىتىش ھەم سەزگۈر ھەم مۇرەككەپ مەسىلە، شۇنداقلا سىياسەتچانلىقى، قانۇن خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان بىر تۈرلۈك خىزمەت. بۇ خىزمەتتە ھەم ئېھتىياتچان بولۇش، ھەم قاتتىق ئىلمىي ئاساستا ئىش قىلىدىغان پوزىتسىيە بولۇش لازىم. كونكرېت ئەمەلىيەت داۋامىدا، قانۇننى دىنىي ھەرىكەتلەرنىڭ قانۇنىيلىقى ياكى قانۇنسىزلىقىنى بېكىتىشنىڭ بىردىنبىر

ئاساسى قىلىش كېرەك، مەلۇم رەھبەرنىڭ پىكرى ياكى شەخسنىڭ ھېسسىياتىغا ئاساسەن يەكۈن چىقىرىشقا بولمايدۇ. ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەت بىلەن دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان قانۇنسىز ھەرىكەتنى قاتتىق پەرقلەندۈرۈش كېرەك. قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەت ئومۇمىي گەۋدە جەھەتتىن خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتكە ياتىدۇ، دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان قانۇنسىز ھەرىكەتنىڭ خاراكتېرى بىرقەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، ئۇنىڭدا خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتمۇ، دۈشمەن بىلەن ئۆز ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتمۇ بولىدۇ، بۇ زىددىيەتنىڭ خاراكتېرى دىندىن پايدىلىنىپ قانۇنسىز ھەرىكەت ئېلىپ بارغۇچىنىڭ يەتمەكچى بولغان مەقسىتىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ. مەسىلەن، دىندىن پايدىلىنىپ ئاياللارنى ئاياغ ـ ئاستى قىلغان بولسا، ئاياللارنى ئاياغ ـ ئاستى قىلىش جىنايىتى بولىدۇ؛ دىندىن پايدىلىنىپ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئېلىپ بارغان بولسا، دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكىگە زىيان يەتكۈزۈش جىنايىتى بولىدۇ ۋە باشقىلار. دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان قانۇنسىز ھەرىكەتنى كۆرگەن ھامان ھەرگىز ئۇ ھەقتە يەڭگىللىك بىلەن يەكۈن چىقارماسلىق كېرەك. ئۇنداق بولمىسا، خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل زىددىيەت ئاسانلا ئازلىشىپ كېتىپ، يامان ئادەملەر تېگىشلىك جازادىن قېچىپ كېتىدۇ، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ زىتىغا تېگىپ قويۇلىدۇ. دىندىن پايدىلىنىپ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىش شىنجاڭدىكى مىللىي بۆلگۈنچىلەر قوللىنىپ ئادەتلەنگەن ھىيلە ـ نەيرەڭ ۋە ۋاستە بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەقسىتى دىنىي تونغا ئورىنىۋېلىپ ئۆزلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك ماھىيىتىنى يېپىپ، كىشىلەرنى ئۇلارنىڭ ھەقىقىي ئەپتى ـ بەشىرىتىنى ئېنىق كۆرۈۋالالمايدىغان قىلىپ قويۇپ، ئۆزلىرىنىڭ دامىغا چۈشۈرۈپ، دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە قانۇنلۇق دىنىي ھەرىكەت قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدىغان قىلىپ قويۇشتىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ غەرەزى ئىنتايىن قەبىھ. بۇھال بىزدىن قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەرنىڭ چەك ـ چېگرالىنىشى بېكىتىشتە يوكسەك دەرىجىدە ھوشيار بولۇپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشنى، دىن بايرىقىنى كۆتۈرۈۋالغانلىقىنى كۆرگەن ھامان يەڭگىللىك

بىلەن قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەت دەپ بېكىتىۋەرمەسلىكنى تەلەپ قىلىدۇ.

قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەرنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى ئاساسلىقى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

(1) باشقىلارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقىغا ئارىلىشىپ، باشقىلارنى دىنغا ئېتىقاد قىلىشقا ياكى دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىققا، دىنىي پائالىيەتكە قاتنىشىشقا ياكى قاتناشماسلىققا مەجبۇرلاش.

(2) ناھىيىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىگە مەلۇم قىلىپ تەستىقلاتماستىن، ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن دىنىي پائالىيەت سورۇنىنى بېكىتىدىن سىلىش، كېڭەيتىپ سىلىش ياكى ئۆزگەرتىپ سىلىش.

(3) دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە خىلاپلىق قىلىپ چەت ئەل دىن تەشكىلاتلىرىنىڭ ياكى شەخسلەرنىڭ ئىئانىسىنى قوبۇل قىلىش، ئۇلاردىن پۇل ـ مال تەلەپ قىلىش.

(4) بەلگىلىمىگە خىلاپلىق قىلىپ مەمۇرىيەت، ئەدلىيە، مەكتەپ مائارىپى ۋە ئىجتىمائىي مائارىپ ئىشلىرىغا، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ سىياسەتلىرىگە ئارىلىشىش.

(5) بەلگىلىمىگە خىلاپ ھالدا دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنىڭ سىرتىدا كوللېكتىپ دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىش.

(6) ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ تەستىقلىشىدىن ئۆتكۈزمەي، ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن دىنىي مەكتەپلەرنى ئېچىش، ئۆز ئالدىغا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش.

(7) دىنىي كەسپىي خادىملار لاياقەتلىك گۇۋاھنامىسى بولماي تۇرۇپ دىنىي پائالىيەتلەرگە رىياسەتچىلىك قىلىش، رايون ئاتلاپ دىن تارقىتىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىش.

(8) بىكار قىلىنغان ئېتىۋاللىق دىنىي ئىمتىياز ۋە دىنىي ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈملىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش.

(9) تەستىقلاتماي تۇرۇپ ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن دىنىي باسما بۇيۇملارنى ۋە ئون ـ سن بۇيۇملىرىنى بېسىش، تارقىتىش، سېتىش.

(10) تەستىقلاتماي تۇرۇپ، ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن كوللېكتىپ دىنىي نامايىش ئۆتكۈزۈش.

103. نېمە ئۈچۈن ياشلار، ئۆسمۈرلەرگە دىنىي ئىدىيىنى سىڭدۈرۈشكە بولمايدۇ؟

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى 1978 - يىللا: «يېشى 18 گە توشمىغان ياشلار، ئۆسمۈرلەرگە دىنىي ئىدىيىنى سىڭدۈرۈشكە بولمايدۇ، بالىلارنى يېتەكلەپ، دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتناشتۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ» دەپ ئېنىق بەلگىلىگەن. 1982 - يىلى «ئىلمىزنىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى دىن مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئاساسىي نۇقتىنەزەر ۋە ئاساسىي سىياسەتلەر» دېگەن ھۆججەتتە، بۇ بەلگىلىمە يەنە بىر قېتىم تەكىتلىنىپ مۇنداق دەپ كۆرسىتىلدى: «ھەرقانداق ئادەمنى، بولۇپمۇ يېشى 18 گە توشمىغان ياشلار، ئۆسمۈرلەرنى مەجبۇرلاپ دىنغا ئېتىقاد قىلدۇرۇشقا، راھىب قىلىشقا ياكى ئىبادەتخانىلارغا ئاپىرىپ دىنىي كىتابلارنى ئوقۇتۇشقا مۇتلەق رۇخسەت قىلىنمايدۇ.» مەركىزىي كومىتېت بەنگۆتكىنىڭ [1983] 16 - نومۇرلۇق ھۆججىتىدە يەنە بىر قېتىم مۇنداق دەپ تەكىتلەندى: «مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارغا دىنىي تەشۋىق قىلىشقا، دىنىي ئىدىيىنى سىڭدۈرۈشكە بولمايدۇ». 1990 - يىلى 8 - ئايدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى جاكارلىغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى» دە: يېشى 18 گە توشمىغان ياشلار، ئۆسمۈرلەرگە دىنىي ئىدىيىنى سىڭدۈرۈشكە بولمايدۇ، دەپ نىزام شەكىلدە بەلگىلەندى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باشقا ھۆججەتلىرىدىمۇ بۇ بەلگىلىمە كۆپ قېتىم تەكىتلەندى. قۇرامىغا يەتمىگەن ياشلار، ئۆسمۈرلەرگە دىنىي ئىدىيىنى سىڭدۈرگەنلىك باشقىلارنىڭ ئۇلارنى مەجبۇرلاپ دىنغا ئېتىقاد قىلدۇرغانلىقى بىلەن باراۋەر، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنداق قىلىش قانۇنغا خىلاپ بولۇپ، ئۇنداق قىلىشقا يول قويۇشقا بولمايدۇ.

يېشى 18 دىن تۆۋەن بولغان ياشلار، ئۆسمۈرلەرگە دىنىي ئىدىيىنى سىڭدۈرۈشكە يول قويماسلىق پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلارغا كۆڭۈل بۆلگەنلىكى ۋە ئۇلارغا كۆيۈنگەنلىكى بولۇپ، بۇنىڭدا ئۇلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىنى ھەقىقىي كاپالەتلەندۈرۈش مەقسەت قىلىنغان. ياشلار، ئۆسمۈرلەر سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ ئىزباسارلىرى، ۋەتەننىڭ

كەلگۈسى ۋە ئۈمىدى بولۇش سۈپىتى بىلەن، زور تارىخىي مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغان. ئۇلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشى ئىستىقبالى ۋە تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى دۆلەتنىڭ ھايات - ماماتى، مىللەتنىڭ گۈللىنىشى ياكى ھالاك بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. سوتسىيالىزم دەۋرىدە دۆلىتىمىزدىكى دىنلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالىدا تۆپ ئۆزگىرىش بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىدېئالىزملىق دۇنيا قاراشتىن ئىبارەت تۆپ ئالاھىدىلىكىدە ئۆزگىرىش بولغىنى يوق، ئۇنىڭ پاسسىپلىق، مۇتەئەسسىپلىك رولى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. ياشلار، ئۆسمۈرلەر مەدەنىيەت بىلىملىرىنى قوبۇل قىلىش ۋە دۇنيا قاراشنى شەكىللەندۈرۈش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ، شەخسىي ئىدىيىسى تېخى پىشىپ يېتىلمىگەن، ئۆزىنى قوغداش قابىلىيىتى نىسبەتەن ئاجىز، نۇرغۇنلىغان ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە ھۆكۈم قىلىش قابىلىيىتى تېخى كەم. شۇنىڭ ئۈچۈن، دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا ۋە سىياسەتلىرىدە ئۇلار ئالاھىدە قوغدىلىدۇ، دىنىنىڭ مەكتەپ ماتېرىياللىرىغا ئارىلىشىشىغا، ياشلار، ئۆسمۈرلەرنى مەجبۇرلاپ دىنغا ئېتىقاد قىلدۇرۇشقا، راھىب قىلىشقا ياكى ئىبادەتخانىلارغا ئاپىرىپ دىنىي كىتابلارنى ئوقۇتۇشقا يول قويۇلمايدۇ، ھەرقانداق ئادەمنىڭ يېشى 18 دىن تۆۋەن بولغان ياشلار، ئۆسمۈرلەرگە دىنىي ئىدىيىنى سىڭدۈرۈشىگىمۇ يول قويۇلمايدۇ. بۇ پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ياشلار، ئۆسمۈرلەرنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىنى قوغداپ، ئۇلارنى دىنىي ئىدىيىنىڭ تەسىرىگە ۋە زىيىنىغا ئۇچراتماسلىق توغرىسىدىكى بىر تۈرلۈك مۇھىم تەدبىرى ھېسابلىنىدۇ. يېشى 18 دىن تۆۋەن بولغان ياشلار، ئۆسمۈرلەرگە دىنىي ئىدىيىنى سىڭدۈرۈشكە يول قويماسلىق دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ماتېرىيىنىڭ خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. سوتسىيالىستىك ماتېرىيىنىڭ تۆپ مەقسىتى ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىيى جەھەتلەردىن ئومۇمىيۈزلۈك يېتىشكەن سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ قۇرغۇچىلىرى ۋە ئىزباسارلىرىنى يېتىشتۇرۇشتىن ئىبارەت. ماتېرىيىنىڭ بۇ خاراكتېرى ئىلمىي ماتېرىيىنىڭ ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە زامانىۋى پەن - مەدەنىيەت بىلىملىرى ئارقىلىق ياشلار، ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەپ ۋە قورالاندۇرۇپ، ئۇلارنى توغرا، ئىلمىي دۇنيا قاراش ۋە

كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تېكلەپ، غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىي، ئىنتىزامچان يېڭى كىشىلەردىن بولۇپ چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىملىقىنى بەلگىلىگەن. دىن پەنگە قارشى بىر خىل ئىدېئالىزملىق دۇنيا قاراش بولۇپ، ياشلار، ئۆسمۈرلەرنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىگە پايدىسىز. ياشلار، ئۆسمۈرلەرگە دىنىي ئىدىيىنى سىڭدۈرۈش سوتسىيالىستىك مائارىپىنىڭ تۈپ مەقسىتىگە خىلاپ كېلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا يول قويۇشقا بولمايدۇ.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بەزى جايلاردا ياشلار، ئۆسمۈرلەرگە زورلۇق بىلەن دىنىي ئىدىيىنى سىڭدۈرىدىغان، ئۇلارنى ئازدۇرۇپ دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتناشتۇرىدىغان ھادىسىلەر كېلىپ چىقتى، ئايرىم جايلاردا ئەھۋال بىر قەدەر ئېغىر بولدى. دىنىي ئىدىيىسى بىر قەدەر كۇچلۇك بولغان بەزى ئاتا ـ ئانىلار پەرزەنتلىرىگە دىنىي بىلىملەرنى كۆپرەك بىلدۇرۇش ئۈچۈن، پەرزەنتلىرىنى مەكتەپتىن چىقىرۋېلىپ دىنىي كىتابلارنى ئوقۇتقان. بەزى ئاخۇنلار دىنىي ئىزباسارلارنى پېتىشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۆز ئالدىغا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ دىن ئوقۇتقان. بەزى جايلار ئاخۇننى مەكتەپكە چىللاپ كېلىپ قىرائەت قىلدۇرۇپ، نامار ئوقۇتۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا «دىننىي ئوقۇمىغاندا، ئۆلگەندىن كېيىن جەننەتكە كىرگىلى بولمايدۇ» دەپ تەشۋىق قىلدۇرغان. بەزى ئەسەبىي دىنىي ئۇنسۇرلار بولسا، دىندىن پايدىلىنىپ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، ياش ـ ئۆسمۈر ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا قۇترانقۇلۇق قىلىپ: «بىز دىن ئۈچۈن جەڭ قىلىشىمىز كېرەك، خەنزۇلار سۇغا غەرق بولۇپ ئۆلسۇن» دېگەن ھەمدە قىزىل گالىستۇكنى ھاقارەتلەپ «ئادەمنىڭ دوزاخقا سۆرەپ باردىغان ئارغامچا» دېگەن، نەتىجىدە بەزى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى قىزىل گالىستۇك بىلەن خەنزۇ تىلى دەرسلىكىنى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان، بەزىلىرى بولسا زەھەرلىنىپ مىللىي بۆلگۈنچى ياكى ئەسەبىي دىنىي ئۇنسۇرلارغا ئايلانغان.

قۇرامىغا يەتمىگەن ياشلار، ئۆسمۈرلەرگە دىنىي ئىدىيىنى سىڭدۈرۈشنىڭ سەۋەبلىرى بىرقەدەر مۇرەككەپ، لېكىن ئايدىڭلاشتۇرۇش كېرەككى، مەيلى قانداق سەۋەب بىلەن بولغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر،

بۇنداق ھادىسىلەرنى قەتئىي توسۇش كېرەك. ئەمەلىي خىزمەت داۋامىدا، ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش لازىم. ئىدىيىۋى تونۇش مەسىلىسىگە ياتىدىغانلارغا قاتتىق تەقىدىي تەربىيە بېرىش، سەۋرچانلىق بىلەن ئىنچىكە ئىدىيىۋى خىزمەت ئىشلەش كېرەك. مىللىي بۆلگۈنچىلەر ۋە ئەسەبىي دىنىي ئۇنسۇرلارنىڭ ياشلار، ئۆسمۈرلەرگە دىنىي ئىدىيىنى زورلاپ سىڭدۈرۈشى ئۇلارنىڭ بىز بىلەن ياش ـ ئۆسمۈر ئەۋلادلارنى تالىششىشى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنى قەتئىي ئېچىپ تاشلاش ۋە ئۇنىڭغا قەتئىي زەربە بېرىش كېرەك.

104. نېمە ئۈچۈن دىنىنىڭ دۆلەت مەۋرىيىتىگە، ئەدلىيىگە ۋە مائارىپقا ئارىلىشىشىغا يول قويۇلمايدۇ؟

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيىمىز ماركسىزملىق دىن نەزەريىسىگە ئاساسەن، ئېلىمىزدىكى دىنلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۇرۇپ، سىياسىي بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش پرىنسىپىنى يولغا قويدى. سىياسىي بىلەن دىننى ئارىۋېتىش دېگەنده، دىن بىلەن سىياسەتنى ئايرىۋېتىش، دىن بىلەن مائارىپنى ئايرىۋېتىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. دىن بىلەن سىياسىينى ئايرىۋېتىش بىلەن دىن بىلەن سىياسىينى بىرلەشتۇرۇش قارىمۇقارشى بولۇپ، ھەر ئىككىسىدە دۆلەت بىلەن دىنىنىڭ مۇناسىۋىتى سۆزلىنىدۇ. ئۇنتۇرا ئەسىردە، نۇرغۇن دۆلەتلەردە سىياسىي بىلەن دىننى بىرلەشتۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان، يەنى دىن بىلەن دۆلەت، دىن بىلەن مەكتەپ بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، دىن دۆلەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئەدلىيە، مائارىپ ئىشلىرىغا ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا قاتنىشىش ھەمدە ئازلىشىش ئىمتىيازىدىن بەھرىمەن قىلىنغان. چىڭ خاندانلىقى شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە «سىياسىي بىلەن دىننى بىرلەشتۇرۇش» تۈزۈمى مەۋجۇت بولغان. خوجىلار فېئودال يانچىلارنىڭ ۋەكىلى ۋە دىنىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي ھوقۇقلارنى ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈرگەن كاتتىۋاشلار بولۇپ سىياسىي ھوقۇق، دىنىي ھوقۇق، قانۇن، تۈرمە، ساقچىنى تىزگىنلەپ، ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرى بويىچە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئىقتىسادىي جەھەتتە، مەسچىت ئېگىلىكى (ۋەخپىي) فېئودال يانچىلىق ئېگىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي

قىسمى ئىدى. مائارىپ جەھەتتە، دىنىي مەكتەپلەر مائارىپنى پۈتۈنلەي مونوپول قىلاتتى. بۇنداق ھالەت كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقىنى ۋە ئىنسان ـ پەن بىلىملىرىنى قوبۇل قىلىدىغان مائارىپ ھوقۇقىنى بوغۇش بىلەنلا قالماستىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا ئېغىر توسالغۇ بولغان ئىدى. تارىخ ئىسپاتلىدىكى، سىياسىي بىلەن دىننى بىرلەشتۇرۇش تۈزۈمى ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئېقىمىغا خىلاپ كېلىدىغان، ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا توسقۇنلۇق قىلىدىغان ئەكسىيەتچىل سىياسىي تۈزۈم. ئازادلىقتىن كېيىن، دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە دىنىي تۈزۈم ئىسلاھاتى ئارقىلىق، سىياسىي بىلەن دىننى بىرلەشتۇرۇش تۈزۈمى، شۇنىڭدەك، دىنىي ھېئىياللىق ئىمتىيازى ۋە دىنىي ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش تۈزۈملىرى بىكار قىلىنىپ، كىشىلەر دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقى ۋە پەن، مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئېلىش ھوقۇقىدىن ھەقسىز بەھرىمەن بولدى.

سىياسىي بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش پرىنسىپىنى يولغا قويۇشنى دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزملىق خاراكتېرى بەلگىلىگەن. دۆلىتىمىز پرولېتارىيات پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلىدىغان، مارکسىزمنى يېتەكچى قىلىدىغان سوتسىيالىستىك دۆلەت، مارکسىزمنىڭ دىن مەسىلىسى توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى بويىچە دۆلىتىمىزدە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى ۋە سىياسىي بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش پرىنسىپى يولغا قويۇلۇپ، دىن بىلەن دۆلەت ھاكىمىيىتى ئايرىۋېتىلىپ، دىن پۇقرالارنىڭ خۇسۇسىي ئىشىغا ئايلاندۇرۇلدى.

سىياسىي بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش پرىنسىپى بويىچە، دىن دۆلەت ھاكىمىيىتىدىن ئايرىلىپ تۇرۇشى كېرەك. دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ دىنىي كۈچلەرنىڭ ئارىلىشىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، دۆلەتنىڭ سىياسەت، قانۇنلىرىنى ھۆكۈمەتنىڭ مەمۇرىي تارماقلىرى ۋە ئەدلىيە تارماقلىرى تۈزۈپ چىقىپ يولغا قويىدۇ، ھەر قانداق دىنىي تەشكىلات ياكى دىنىي كەسىپىي خادىملارنىڭ ئارىلىشىشىغا يول قويۇلمايدۇ. دىننىڭ ئېچكى قىسمىدىكى ئىشلارنى دىنىي تەشكىلاتلار ئۆزلىرىنىڭ نىزامنامىلىرى ۋە بەلگىلىمىلىرى بويىچە ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ قىلىدۇ، دۆلەت ئۇنىڭغا ئارىلاشمايدۇ. دۆلەت قانۇن بويىچە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى ھەقىقىي

كاپالەتلەندۇرىدۇ، نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ تەرتىپلىك ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ، دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئىتىنى قوغدايدۇ. ھەرقانداق دىننىڭ ئاساسىي قانۇندىن ۋە قانۇنلاردىن ھالقىپ كېتىدىغان ئالاھىدە ھوقۇقى يوق، ئۇلارنىڭ دۆلەتنىڭ مەمۇرىي، ئەدلىيە ۋە مائارىپ قاتارلىق دۆلەت فۇنكسىيىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئارىلىشىشىغا يول قويۇلمايدۇ. دىنىي جەھەتتىكى دۆلەت مەنپەئىتىگە ۋە جامائەت مەنپەئىتىگە چېتىلىدىغان ئىشلارنى ۋە پائالىيەتلەرنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزۈش كېرەك. دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ۋە سىياسىي بىلەن دىننى ئايرىۋېتىشنى ياھانە قىلىپ، دۆلەتنىڭ دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىدىن ۋاز كېچىشكە ياكى ئۇنىڭدىن ئايرىلىشىغا بولمايدۇ. بىكار قىلىنغان فېئودالىق دىنىي ئىمتىياز ۋە دىنىي ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مۇتلەق رۇخسەت قىلىنمايدۇ. دىندىن پايدىلىنىپ پارتىيە رەھبەرلىكىگە ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈمگە قارشى تۇرۇشقا، دۆلەتنىڭ بىرلىكىگە ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا مۇتلەق رۇخسەت قىلىنمايدۇ. دىندىن پايدىلىنىپ دۆلەتنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزۈشكە، باشقا پۇقرالارنىڭ قانۇنىي ھوقۇقىغا توسقۇنلۇق قىلىشقا مۇتلەق رۇخسەت قىلىنمايدۇ.

دىن بىلەن مائارىپنى پۈتۈنلەي ئايرىۋېتىش سىياسىي بىلەن دىننى ئايرىۋېتىشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە تەلىپى، ئۇنى دۆلىتىمىز مائارىپىنىڭ خاراكتېرى بەلگىلىگەن، دۆلىتىمىزنىڭ مائارىپ ئىشلىرى سوتسىيالىزم خاراكتېرىدىكى ئىش، مەكتەپلەر سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزم ئىشلىرىنىڭ ئىزباسارلىرىنى يېتىشتۇرىدىغان جاي، ئۇنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى ئىدىيالىزملىق دىنىي ئىدىيە بولماستىن، بەلكى مارکسىزم ـ لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىدىنلا ئىبارەت بولۇشى كېرەك. مەكتەپ مائارىپى ۋە ئىجتىمائىي جامائەت مائارىپىنىڭ ھوقۇقى دۆلەتكە مەنسۇپ، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭغا دىننىڭ قاتنىشىشىغا رۇخسەت قىلىشقا بولمايدۇ، دىننىڭ ئارىلىشىشىغا تېخىمۇ يول قويۇلمايدۇ، ئەلۋەتتە بەزى جايلاردا يۇز بەرگەن دىن مائارىپقا ئارىلىشىدىغان ئەھۋالنى قەتئىي توسۇش كېرەك.

105. نېمە ئۈچۈن ۋەتەننى سۆيۈش، دىننى سۆيۈش ئەنئەنىسى تەربىيىسىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىش كېرەك؟

ۋەتەننى، دىننى سۆيۈش ئېلىمىزدىكى دىن مۇرىتلىرىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت دىن مۇرىتلىرى بۇ ئېسىل ئەنئەنىنى جارى قىلدۇرۇپ، بۆلگۈنچىلىككە، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش كۈرىشىدە تىللاردا داستان بولغۇدەك شانلىق سەھىپىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

18 ـ ۋە 19 ـ ئەسىرلەردە، شىنجاڭدىكى دىنىي فېئودال خوجىلار ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى «غازات» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ۋەتەننى پارچىلاش يولىدا كۆپ قېتىم توپىلاڭ قوزغىدى. ھەر مىللەت مۇسۇلمان ئاممىسى خوجىلارنىڭ «ئەۋلىيالارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى» دېگەن سالاھىيىتى ۋە دىنىي تونىغا قايمۇقماي، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇلانىڭ توپىلىڭىغا قارشى قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلدى، چېگرا خاندانلىقى ھۆكۈمىتىگە يارەملىشىپ، توپىلاڭنى قايتا ـ قايتا تىنجىتىپ، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى قوغدىدى. ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە، ھەرمىللەت دىن مۇرىتلىرى ئاممىسى ۋەتەنىنى، دىننى سۆيۈش ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇپ، دۈشمەنگە بىرەدەك غەزەپلىنىپ، ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە چېگرا خاندانلىقىنىڭ ئارمىيىسىگە ماسلىشىپ تاجاۋۇزچىلارغا زەربە بېرىپ، ۋەتەن زېمىنىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى قوغدىدى.

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە، مۇسۇلمانلار ئاممىسى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن قول تۇتۇشۇپ، مۇھەممەت ئېمىن ۋە سابىت داموللا خوتەندە، قەشقەردە قۇرغان ئىككى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنى بىر يولىلا گۇمران قىلدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە، ۋەتىنىمىز ئاپەتكە يولۇققان چاغدا، شىنجاڭ گەرچە ئارقا سەپتە تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ھەر مىللەت دىن مۇرىتلىرىنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش قىزغىنلىقى ئىنتايىن يۇقىرى بولدى. ئۇلار ھەر خىل شەكىللەرنى قوللىنىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ باردى ھەمدە ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە مەبلەغ توپلاپ، 10 دانە ئايروپىلان سېتىۋېلىپ، نۇرغۇن

پۇل ۋە مال ئىئانە قىلىپ، سەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا چېگرا رايونىغا ۋە قارشىلىق كۆرسىتىشنىڭ ئالدىنقى سېپىگە ئەۋەتىپ بېرىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا كۈچلۈك ياردەم بەردى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر مىللەت ئاممىسى ۋەتەنىنى، دىننى سۆيۈش ئەنئەنىسىنى ساقلاپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش داۋامىدا، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش كۈرەشلىرى داۋامىدا، يېڭى تۆھپىلەرنى قوشتى.

ۋەتەنىنى، دىننى سۆيۈش دىن مۇرىتلىرىنىڭ دۆلەت بىلەن دىنىنىڭ مۇناسىۋىتىگە بولغان توغرا تونۇشىنى، دۆلەت مەنپەئىتى ھەممىدىن ئەلا دەيدىغان ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە مۇسۇلمانلار يازغان بىر شېئىردىكى «مەن سۆيىمەن ئۆز دىنىمنى، تېخىمۇ سۆيىمەن ئۆز ۋەتىنىمنى، ۋەتەن مۇنقەرز بولسا، دىن مەۋجۇت بولاتتىمۇ؟» دېگەن مىسرالار بۇنداق تونۇش ۋە روھنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ۋەتەنىي سۆيۈش بىلەن دىننى سۆيۈش قارىمۇ قارشى ئەمەس، ئۇلارنى بىرلىككە كەلتۈرگىلى بولىدۇ، ۋەتەنىنى سۆيۈش بىلەن دىننى سۆيۈشتە ۋەتەنىنى سۆيۈش بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. دىنىنىڭ مۇزىتى بولغانلار ھەقلىق ھالدا ئۆز دىنىنى قىزغىن سۆيۈشى كېرەك. لېكىن ئۆزىنى بېقىپ چوڭ قىلغان ۋەتىنىنى تېخىمۇ قىزغىن سۆيۈشى كېرەك. دىن بىر خىل ئېتىقاد بولۇپ، پۈقرا شەخسلەرنىڭ خۇسۇسىي ئىشى. ئەمما دۆلەتنىڭ ئىشى بولسا ئومۇمنىڭ ئىشى، پۈتۈن مىللەتنىڭ چوڭ ئىشى، مەيلى قايسى نۇقتىدىن ئېيتقاندا بولسۇن، دۆلەت ھەر بىر شەخس ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئادەم دىنغا ئېتىقاد قىلمىسا بولىدۇ، ئەمما ۋەتەنسىز بولسا بولمايدۇ، ئادەم ئوخشاش بولمىغان دىنلارنى تاللىشى مۇمكىن، لېكىن ئۆزىنى بېقىپ چوڭ قىلغان ۋەتەنىنى تاللىغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قايسى دىنغا ئېتىقاد قىلىشىدىن قەتئىي نەزەر، ئالدى بىلەن ۋەتەنپەرۋەر بولۇشى كېرەك، دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىمۇ دىن مۇرىتلىرىدىن ئۆز ۋەتىنىنى قىزغىن سۆيۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ۋەتەنىنى سۆيۈش كومۇنىستلار بىلەن دىن مۇرىتلىرىنىڭ بىرلىشىشى، ھەمكارلىشىشىنىڭ سىياسىي ئاساسى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

پۇقرالارنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيەتلىرىدىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك. بىر كىشى قايسى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇ ئالدى بىلەن دۆلەتنىڭ پۇقراسى بولىدۇ. دۆلەتنىڭ پۇقراسى بولغانلار قانۇندا بەلگىلەنگەن ھوقۇقلاردىن تولۇق بەھرىمەن بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە قانۇندا بەلگىلەنگەن ھەر خىل مەجبۇرىيەتلەرنىمۇ ئادا قىلىشى كېرەك. ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈش ھەر بىر جۇڭگو پۇقراسىنىڭ ئادا قىلىشقا تېگىشلىك ئاساسىي مەجبۇرىيىتى، ۋەتەننى سۆيۈش بىر خىل ئالىيجاناب روھ بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. نۇرغۇن دىنلارمۇ ئۆز مۇرتلىرىدىن ئۆز ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ۋەتەننى سۆيۈش ياخشى بىر دىن مۇرتىنى بولۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ۋەتەننى سۆيمەيدىغان ئادەمنىڭ ئۆز دىنىنى ھەقىقىي سۆيۈشى مۇمكىن ئەمەس؛ ئۆز دىنىنى ھەقىقەتەن قىزغىن سۆيىدىغان ئادەم ئالدى بىلەن ۋەتەننى سۆيگۈچى بولۇشى كېرەك.

رېئال تۇرمۇشتا، بەزىلەر دىن بىلەن دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ئوروننغا قويالمايدۇ، ئۇلار دىنىي مەنپەئەتنى دۆلەت مەنپەئىتىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، دىنىي دۆلەتنىن مۇھىم دەپ قارايدۇ. بەزىلەرنىڭ دىنىي تونۇغا ئورنىتىلغان مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ ھەقىقىي ئەپتى - بەشىرىسىنى تونۇيالماسلىقى، ھەتتا دامىغا چۈشۈپ ئالدىنىپ قېلىشىدىكى مۇھىم سەۋەب ئەنە شۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ بۆلگۈنچىلىك، بۆزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشىغا قارشى تۇرۇش كۆرۈشىدە، دىن مۇرتلىرىغا قارىتا ۋەتەننى، دىنىنى سۆيۈش ئەنئەنىسى توغرىسىدا تەربىيە بېرىش ئىنتايىن مۇھىم.

106. نېمە ئۈچۈن دىنىنى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۆيغۇنلىشىشقا پائال يېتەكلەش كېرەك؟

باش شۇجى جياڭ زېمىن ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى دىن مەسىلىسى ئۈستىدە توختالغاندا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتا بولسۇن ياكى دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشتە بولسۇن، دىنىنى سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بىلەن ئۆيغۇنلىشىشقا

قىلىنىدۇ. دىن بىر خىل تارىخىي ھادىسە بولۇپ، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئەگەر دىن سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بىلەن ئۆيغۇنلاشمايدىغان بولسا، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بېرىدۇ. دىنىي سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بىلەن ئۆيغۇنلىشىشقا پائال يېتەكلەش ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداشنىڭ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجى. سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش. «بىر مەركەز، ئىككى ئاساسىي نۇقتا» دىن ئىبارەت ئاساسىي لۇشىيەندە چىڭ تۇرۇش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش كېرەك. بۇ ئۇلۇغۋار نىشاننى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، جەمئىيەتنىڭ ئۇزاققىچە مۇقىملىقىنى، جۇملىدىن دىن ساھەسىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش لازىم. پۈتكىدىن باشقا يەنە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان كەڭ ئاممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇش ئاكتىپلىقىنى تولۇق قوزغاش لازىم. ھازىرقى باسقۇچتا دىنىي سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنى بىلەن ئۆيغۇنلىشىشقا پائال يېتەكلەشنى تەكتلەشنىڭ يەنە بىر سەۋەبى شۇكى، پۈۋەتتە، دىن سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بىلەن ئاساسلىق جەھەتتىن ئۆيغۇنلىشىش شەرتى ئاستىدا، ئۆيغۇنلاشمايدىغان بەزى مەسىلىلەرمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. بىر تەرەپتىن، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش جەھەتتە، يەنە ئاجىز ھالقىلار مەۋجۇت. بەزىلەر پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى تارتا ئېنىق چۈشىنىلمەي ۋە ئىگىلىيىلمەيۋاتىدۇ، پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقىغا ۋە دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىدىغان ھادىسىلەر ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ساقلىنىۋاتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بەزى جايلاردا دىن ساھەسىدىكى بەزى كىشىلەر دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن قانۇن بويىچە شۇغۇللانماي، ئاساسىي قانۇن، قانۇن - نىزام ۋە سىياسەتتە يول قويۇلمىغان دائىرىدىن ھالقىپ كېتىدىغان قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەرنى ھەمىشە پەيدا قىلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ بەزىلىرى خېلى ئېغىر بولۇۋاتىدۇ.

مەسىلەن، بەزى جايلاردا دىن مەمۇرىيەتكە، ئەدلىيىگە، مەكتەپ مائارىپىغا ۋە ئىجتىمائىي مائارىپقا، نىكاھ ۋە پىلانلىق تۇغۇنقا ئائىلىشىدىغان ھادىسىلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان يەنە بىر مەسىلە باركى، مەملىكەت سىرتىدىكى دۇشمەن كۈچلەر دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىمىزگە ئىدىيە ۋە سىياسىي جەھەتتىن سىڭىپ كىرىشنى ئىزچىل تۇرغە تېزلىتىۋاتىدۇ. چېچىلا - سىرتىدىكى مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، دىندىن پايدىلىنىپ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش يولىدىكى زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى ۋە باشقا جىنايى ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بارماقتا. بۇلارنىڭ ھەممىسى سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە خىلاپ. دىنىي سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بىلەن ئۇيغۇنلاشمىغان بەتكەلەشتىكى مەقسەت دىن بىلەن جەمئىيەتنىكى ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ماسلاشتۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتىغا پايدا يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت. بۇ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭمۇ ئورتاق تەلىپى.

ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم شارائىتىدا، دىنلارنىڭ ئەھۋالىدا تۈپ ئۆزگىرىش بولدى، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئاممىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۈپ پايدا - زىيان توقۇنۇشى مەۋجۇت ئەمەس، ئۇلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردىكى تۈپ مەنپەئىتى پۈتۈنلەي بىردەك. ھەر مىللەت ئاممىسى تۇرمۇش جەھەتتە باغانسىزى بايلىقات بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ھەقىقىي مىللىي باراۋەرلىك ۋە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولماقتا. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇاسىتە كەچۈرمىشلىرى ئارقىلىق سىياسىي ئېڭىنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈپ، پارتىيە رەھبەرلىكى ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈم توغرىسىدا يېڭى تونۇشلارغا ئىگە بولدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى دىنىنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلىشىشى كۈچلۈك سىياسىي ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

نۆۋەتتە، دىنىي سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش

جەھەتتە يەنە بەزى مەسىلىلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. بەزىلەر دىن بىلەن سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى قارىمۇ قارشى دېگەن خاتا تونۇشتا بولۇپ، دىنىنى سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بىلەن ئۇيغۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسىگە ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسى تۇتۇۋاتىدۇ، ھەتتا مەمۇرىي ۋاسىتىلەرنى قوللىنىپ دىنىنى باسماقچى بولۇۋاتىدۇ. دىن ساھەسىدىكى بەزى زاتلار دىنىنى سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بىلەن ئۇيغۇنلاشتۇرۇشنىڭ مەنىسىنى بىلمىگەچكە، دىنىنى سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بىلەن ئۇيغۇنلاشتۇرۇشنى تەكىتلىگەندە، كىشىلەرنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىشىغا يول قويۇلمايدىغان بولسا كېرەك، دەپ خاتا تونۇۋالىپ، بۇ مەسىلىگە گۇمانلىق ۋە پاسسىپ پوزىتسىيە تۇتۇۋاتىدۇ. بۇ خاتا تونۇشلار دىنىنى سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بىلەن ئۇيغۇنلىشىشقا يېتەكلەشكە پايدىسىز.

دىنىنى سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بىلەن ئۇيغۇنلىشىشقا پائال يېتەكلەش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئىشلارنى ياخشى قىلىش لازىم:

بىرىنچىدىن، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئەتراپلىق، توغرا ئىزچىللاشتۇرۇش لازىم. دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى «دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى» گىلا ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش دەپ، ياكى «دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكى» نىلا قوغداش دەپ خاتا چۈشىنىشكە مۇتلەق بولمايدۇ. دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى «دىن ئەركىنلىكى» دەپ ئۆزگەرتىپ، دىنىي پائالىيەتلەر قانۇن ۋە سىياسەتلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىسىمۇ، نېمىنى قىلىشنى خالىسا شۇنى قىلسا بولىدۇ، دەپ قاراشقا تېخىمۇ بولمايدۇ.

ئىككىنچى، دىن ئىشلىرىغا بولغان قانۇنىي باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش لازىم. دىنىي تەشكىلاتلار ۋە دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئەتىنى، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەتلىرىنى قوغداش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان قانۇنسىز ھەرىكەتلەرنى، بولۇپمۇ دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق ۋە زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى قەتئىي ئاشكارىلاش ۋە ئۇنىڭغا قەتئىي زەربە بېرىش لازىم.

ئۇچىنچىدىن، دىنىي ساھەدىكىلەرگە ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە قانۇن ـ تۈزۈم تەربىيىسىنى كەڭ، چوڭقۇر ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي ئېڭىنى ئۆزلۇكسىز ئۆستۈرۈپ، دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلاشتۇرۇشنى پۇختا سىياسىي ۋە ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە قىلىش لازىم.

دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلىشىشقا پائال پېتەكلەشكە قويۇلىدىغان ئەڭ ئاساسىي تەلەپ ھەر دەرىجىلىك پارتكوملار ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئەتراپلىق، توغرا ئىزچىللاشتۇرۇش شەرتى ئاستىدا، دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىنى دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇنى، قانۇن ـ نىزاملىرى ۋە سىياسەتلىرىگە ئەمەل قىلىدىغان قىلىشتىن ئىبارەت. بۇنىڭدىكى مەقسەت دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشقان قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ۋەزىپە ئىشقا پائال ئاتلاندۇرۇپ، دىن مۇرىتلىرىنى مۇقىم بولغان ۋەتەنپەرۋەرلىك سوتسىيالىزم شارائىتىدا ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك رولىنى پائال جارى قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت.

ئاخىرقى سۆز

بۇ كىتابنى تۈزۈشتە، كەڭ ھەر مىللەت كادىرلىرى، ئاممىسىغا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى ھەققىدە ئىجابىي جەھەتتىن تەربىيە بېرىپ، پارتىيىنىڭ مىللەت، دىن نەزەريىسى ۋە سىياسەتلىرىنى ھەقىقىي ئىزچىللاشتۇرۇش، شىنجاڭدىكى مىللەت ۋە دىنغا دائىر ئاساسىي بىلىملەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، كادىرلار ۋە ئاممىغا كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ۋەقگاگىراپ قېلىۋاتقان شىنجاڭدىكى مىللەت ۋە دىنغا دائىر مەسىلىلەرگە ئىلمىي جاۋاب بېرىپ، ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسىنىڭ مىللەت، دىن نەزەريىسى، سىياسەتلىرى ۋە ئاساسىي بىلىملىرى جەھەتتىن تەربىيىلىنىشىنى كۆچەيتىپ، ھەر مىللەت كادىرلىرىنىڭ پارتىيىنىڭ مىللەت، دىن سىياسەتلىرىنى ئاڭلىق ئىجرا قىلىش قابىلىيىتى ۋە سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئۆزلۇكسىز يېڭى ۋەزىيەت يارىتىش ئاساسىي مەقسەت قىلىندى.

بۇ كىتابنىڭ ئىلمىيلىكى، نوپۇزلۇقلۇقى، بىلىملىكى ۋە ئومۇملاشتۇرۇشچانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، خەنزۇچە ئورىگىنالىنى تەييارلاشقا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى تەتقىقاتچىلاردىن لى شياۋشيا، تېمەن ۋېيجياڭ، ما پىنيەنلەرنى ئالاھىدە تەكلىپ قىلدۇق. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى دوڭ تۇڭخۇا، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى تەتقىقاتچى، پروفېسسورلار ھەم رەھبەرلەردىن مياۋ پۇشېڭ، چى چىڭشۇن، ۋۇفۇخوڭ، جياڭ يۈڭ قاتارلىقلار خەنزۇچە ئورىگىنالىنى مۇزاكىرە قىلىش ۋە تۈزىتىشكە قاتناشتى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ۋۇدۇنفۇ پۈتۈن كىتابنىڭ ئورىگىنالىنى تەكشۈرۈپ بېكىتتى ۋە كىتابقا كىرىش سۆز يېزىپ بەردى. بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى خەنزۇچە نەشرى بويىچە تەرجىمە ئاساسىدا تۈزۈپ چىقىلدى. تۈزۈشكە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى، ئاپتونوم

审　　定：托乎提·肉孜
责任编辑：吐尔逊·阿布都拉
　　阿迪力江·阿布都拉
责任校对：阿达来提·亚合甫
封面设计：邢晓梅

ئاخىرقى سۆز

رايونلۇق پارتىيە مەكتىپى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى مۇناسىۋەتلىك پروفېسسور، ئالىي تەرجىمانلاردىن تۇرنان قاسىم، قادىر داۋۇت، ھەببە سوپى، مەھەممەت ھەسەن، ئەخەت تۇنىياز، مۇسا روزى، ئارسلان ئابدۇللا قاتارلىقلار تەكلىپ بىلەن قاتناشتى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى توختى روزى كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنىڭ پۈتۈن ئورگىنالىنى ئاخىرقى قېتىم تەكشۈرۈپ بېكىتتى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى بۇ كىتابنى نەشر قىلىشتا تۇرغۇن جاپالىق، ئىنچىكە خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. بىز يۇقىرىقى يولداشلار ۋە ئورۇنلارغا ئالاھىدە مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز.

تۈزگۈچىدىن

2002 ـ يىل 6 ـ ئاي

图书在版编目(CIP)数据

新疆民族与宗教知识百题/新疆维吾尔自治区党委宣传部编. —乌鲁木齐：新疆大学出版社，2002.6
ISBN 7—5631—1561—7

Ⅰ.新… Ⅱ.新… Ⅲ.①民族政策—基本知识—中国②宗教—基本知识 Ⅳ.①D633.0②B92

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2002)第 031602 号

新疆民族与宗教知识百题

新疆维吾尔自治区党委宣传部 编

新疆大学出版社出版发行
(乌鲁木齐市胜利路 14 号，邮政编码 830046)
邮购电话(0991)8582182 传真(0991)8580847
新疆新华印刷厂印刷
850×1168 毫米 32 开本 9.875 印张
2002 年 6 月第 1 版 2002 年 7 月第 3 次印刷
印数：45 001 ～ 65 000 册

ISBN 7—5631—1561—7/G·934
定价：12.00 元